

Національна академія наук України
Інститут історії України

на правах рукопису

БОРИСЕВИЧ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 930.1:1“17/18”(477)

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНІ
НАСЛІДКИ ДЛЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1793-1886 роки)

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, провідний
науковий співробітник відділу історії
України ХІХ – початку ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
Шандра Валентина Степанівна

Київ-2009

Зміст

	Стор.
Перелік умовних позначень, скорочень і термінів.....	4-14
Вступ.....	15-28
<i>Розділ перший. Джерельна база та історіографія проблеми</i>	<i>29-49</i>
1.1. Джерельна база.....	29-34
1.2. Історіографія проблеми.....	34-49
<i>Розділ другий. Польська законодавча практика регламентації поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1801 рр.).....</i>	<i>50-81</i>
2.1. Економічний потенціал та правовий статус державних земель.....	52-60
2.2. Особливості крайового землеволодіння та землекористування.....	60-75
2.3. Державна земельна іпотека.....	75-81
<i>Розділ третій. Поширення російського законодавства на поземельні відносини в краї(1801-1830 рр.).....</i>	<i>82-189</i>
3.1. Руїнування дворянської монополії на право приватного землеволодіння.....	85-124
3.2. Унормування державної іпотеки і відхід від польської традиції управління державною земельною власністю.....	125-161
3.3. Правове регулювання церковного землеволодіння.....	161-165
3.4. Залучення колоністів до землеробства.....	165-172
3.5. Регулювання землекористування державних селян, кріпаків та відставних нижніх військових чинів.....	172-182
3.6. Корпоративне землеволодіння міст.....	182-189

<i>Розділ четвертий. Удосконалення законодавства в поземельних відносинах унаслідок Листопадового повстання(1830-1860 рр.)</i>	190-270
4.1. Законодавчий наступ на поміщицьке землеволодіння й декласація правобережної шляхти	191-214
4.2. Урядова політика у поземельних відносинах.....	214-254
4.3. Урядова регламентація іпотеки	254-258
4.4. Інвентарна реформа й підготовка аграрної реформи 1861 р.....	258-270

<i>Розділ п'ятий. Вплив Січневого повстання 1863 р. на законодавче врегулювання поземельних відносин (1861-1865 рр.)</i>	271-298
5.1. Законодавчі положення аграрної реформи 1861 р.....	271-281
5.2. Січневе повстання 1863 р. і законодавча політика в поземельних відносинах.....	281-289
5.3. Зміни в іпотеці.....	289-294
5.4. Землеволодіння та землекористування євреїв, міщан та іноземців.....	294-298

<i>Розділ шостий. Законодавча політика поземельних відносин пореформеного періоду (1865-1886)</i>	299-383
6.1. Регіональна специфіка аграрної реформи 1861 р.....	299-326
6.2. Трансформація поземельних відносин, зумовлених Січевим повстанням 1863 р.	326-335
6.3. Поміщицьке землеволодіння.....	335-353
6.4. Державне землеволодіння.....	353-360
6.5. Землекористування чиншовиків і «вільних людей».....	360-369
6.6. Поземельні відносини акціонерних товариств, церкви, колоністів та міст.....	369-383
Висновки	384-395
Додатки	396-410
Список використаних джерел та літератури	411-525

Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів

дес. – десятина
де. – десятина (в цитаті)
дод. – додаток
кв. с. – квадратні сажени
коп. – копійки
млн. – мільйон
р. – рік
рр. – роки
руб. – рубль
тис. – тисяч

Аннуати – (від нім. *annuitat* < фр. *annuite* – щорічний внесок < лат. *annus* – рік) – щорічний платіж в рахунок сплати боргу та відсотків. Цей термін виник від поширених в ХУІІ-ХІХ ст. державних позик, за які кредитор отримував прибуток (ренту). Поділялись на строкові і довічні.

Архієрейські будинки - канцелярія представників вищого духовного сану. В губерніях Російської імперії в ХІХ ст. – канцелярії єпископа чи архієпископа.

Архієрейські служники. Колись багаточисельна категорія селян, які мешкали в церковних вотчинах. Напередодні селянської реформи, внаслідок секуляризації церковних маєтків, залишилось незначне число служників при архієрейських будинках та монастирях. За своїм положенням ці люди наближались до стану дворових людей. За указом від 26 лютого 1764 р. всім архієрейським будинкам і монастирям взамін відібраних у них селян і земель (що відразу не було здійснено у новоприєднаних західних губерніях, зокрема і у Правобережній Україні) надавалось право отримувати служників з селян сусідніх поміщицьких маєтків для відбування необхідних робіт. З цією метою були визначені штати служників для архієрейських будинків і монастирів, які мали платити їм встановлене жалування. На ці роботи сільським сходом призначались селяни, як правило одинокі чи

малосімейні. Строк служби визначався у 20 років. Бажаючим не заборонялось залишатись на службі і далі. Це правило поширилось і на Правобережну Україну після остаточної секуляризації церковних земель.

Бенефіцій – (від лат. *beneficium* – благодійність). В період раннього середньовіччя в Західній Європі земельне володіння, котре дарували королі (або великі феодали) в довічне володіння васалу (без права успадкування) за умови несення військової або адміністративної служби. З розвитком феодальних відносин бенефіції перетворювались у спадкову феодальну власність.

Відкуп – виключне право (монополія), яке надавалося державою за визначену плату приватним особам (відкупникам), на збір податків або продаж товарів (наприклад, сіль, вино, тощо). Питний відкуп -- продаж відкупникам права на торгівлю вином, горілкою та пивом. В Російській імперії систему відкупів було ліквідовано у 1863 р.

“Вільні люди”. Їх стан утворився в кінці ХУІІІ ст. з іноземних переселенців, які оселилися в західних губерніях Російської імперії. За ревізією 1795 р. багато поміщиків показали частину своїх кріпаків “вільними людьми”. З іншого боку багато “вільних людей” записувались кріпаками, тому, що у цьому стані вони платили підвищені податки. Саме тому цей соціальний стан був дуже перемішаний і невизначений, оскільки вони частково були прикріплені до землі, але мали особисту свободу.

Владні записи. Вони формувались в процесі узгодження з селянам розміру земельних угідь, якими вони користувались. В них фіксувались їх скарги про недостатність кількості землі та її незручне розташування, а також звернення деяких з них про дозвіл переселитися на державні землі в багатоземельні губернії або прирізку до земель товариства вільних земельних угідь. Дозвіл на це мав надавати міністр

державних маєтностей. На підставі цих записів за селянською громадою закріплювались виділені їй земельні угіддя.

„Данна”-- документ, який засвідчував право приватної власності селян на земельний наділ.

Десятина – російська міра земельної площі, яка дорівнювала 2.400 квадратних сажень або 1,09 гектара, або 10925,4 квадратних метра.

Диспонент – (від лат. disponens|disponentis|-- розподіляючий)-- повноважний у справах, розпорядник, управитель.

Екздивизорські або колюкаційні суди (від лат. ex – колишній; divisor -- дільник, ділити, розподіляти) межові та землевпорядні суди, які тимчасово залишилися на теренах Правобережної України як польська традиція. Вони здійснювали опис, оцінку нерухомого майна та розподіляли його поміж кредиторів.

Екздивизорські землі. Землі, які були поділені і затверджені екздивизорськими судами.

Емфітеутичне право. Інститут довічного володіння державними маєтками за сплату кварти (фіксована плата).

Ерекція – грамота феодала на будівництво та відновлення церков і монастирів тощо, в якій визначався земельний наділ, за допомогою котрого вони утримувалися.

Заборона –адміністративна чи судова заборона власнику розпоряджатись майном (продавати, міняти, заставляти, дарувати, заповітами тощо).

Кадастр – (від фр. cadastre – ср.-гр.– katastichon – сторінка, реєстр). Систематизований звід або опис інформації, складений періодично або шляхом безперервного нагляду за об’єктом. Він здійснювався для оцінки та обкладання податками нерухомих об’єктів. Кадастри бувають земельні, водні, лісові, родовищ корисних копалин тощо.

Категорії селянських господарств. Господарства як державних, так і поміщицьких селян в губерніях, приєднаних від Польщі,

розподілялися на категорії: тягли: парові, які поділялися за кількістю робочої худоби (воли, кількість яких рахувалася попарно: 2, 4, 6 і тощо) у господарстві, від чого залежало, скільки землі могла обробити одна селянська родина, яка відповідно і наділялась кількістю десятин земельних угідь (в залежності від розміру земельної ділянки призначалась кількість днів панщини на рік, які відробляла відповідна родина); піші, або полутягли (у державних селян), які мали менше 2 голів робочої худоби і також отримували орну землю та відробляли панщину; нетягли – городники, халупники, бобилі, котрі мали у своєму користуванні лише присадибну землю та не відробляли панщину, але несли інші визначені в певному маєтку повинності.

Кварта - частина прибутку державних маєтків, що надходила до казни від їх тимчасових власників.

Ключ – поміщицький маєток, який об'єднував у собі декілька сусідніх населених пунктів.

Конкурс – (від лат. – concursus – схід, збіг, зіткнення). В торгівельному праві – concursus creditorum - порядок задоволення претензій кредиторів до неспроможного боржника, який полягав у передачі в судовому порядку майна боржника під управління спеціальної комісії – так званому конкурсному управлінню, яке займалося розглядом вимог кредиторів.

Конфірмувати – (від лат. confirmatio – затвердження). В Російській імперії використовувався цей латинський термін для визначення фіксації підпису імператора на будь-якому документі.

Ленні маєтки. (Від нім.- Lehn). З XII ст. в Західній Європі, переважно в Німеччині, васал отримував від сеньора землю за військову службу. В ленному праві на відміну від бенефіція земля передавалась у спадкове володіння. В Речі Посполитій також застосовувався цей інститут. Королі за службу надавали поміщикам землю з державного фонду. Ленне (спадкове) володіння закінчувалося з

припиненням існування чоловічої гілки роду. В Російській імперії до кінця 60-х роках XIX ст. воно поступово перейшло у приватне.

Люстрація – (від лат. *Lustrare* – освітлювати чи *lustratio* -очищення). Термін мав історичне походження. У Стародавньому Римі раз у 5 років жерці водили бика чи іншу худобу за годинниковою стрілкою навколо римського гаю як спокутування гріхів. До цього обряду приурочували новий перепис населення для визначення виборчого майнового цензу, за котрим римські мешканці зараховувались до певного стану: нобілі, вершники та плебс. У дослівному перекладі цей термін означав „докладна перевірка“. В Польщі, Литві, Білорусії та Правобережній Україні за люстрацією визначався опис державних маєтків, котрий періодично проводився за рішенням польського сейму починаючи з 1562 р. Його складали чиновники-люстратори, члени люстраційних комісій. Одночасно вони виконували ревізорські функції. Ці періодичні описи державного майна здійснювались для визначення його прибутковості, враховуючи чисельність населення, яке оподатковувалось, та його повинності. Після втрати Річчю Посполитою незалежності російський уряд зберіг традицію проведення люстрацій на території колишніх польських володінь, у тому числі і в Правобережній Україні.

Майорат (від лат. *maior* – старший). У цивільному праві форма успадкування нерухомості (у першу чергу земельної власності), при якій вона переходила у повному складі до старшого спадкоємця за законом. Вона спрямовувалась на збереження і укріплення великої земельної власності.

Ординацькі маєтки – (від пол. *ordynacja*, від лат. *ordinatio* – управляю, приказую). Маєтки, в яких стягувались **ординарії** – податки на користь місцевої адміністрації. Крупне майоратне володіння. Характер ординації, як неподільної маєтності, був ліквідований у 1753 р., коли вона була розділена на окремі маєтки, які перетворились у

вотчинні. Від звичайних поміщицьких маєтностей ординації відрізнялись лише обов'язком виставляти 600 озброєних вояків, що в 1775 р. було замінено грошовою повинністю у 300.000 злотих.

Ординацькі селяни— особлива категорія поміщицьких селян, які мали поселення в Острозьській ординації. Так називалось крупне майоратне володіння князів Острозьких, започатковане в ХУІІ ст. в межах Волинської та Подільської губерній. Напередодні селянської реформи ординацьких селян нараховувалось 85,9 тис. душ чоловічої статі і 90,6 тис. душ жіночої, з котрих стягувався цей військовий збір у розмірі 40.200 руб. Під час проведення селянської реформи в Правобережній Україні власники ординацьких маєтків звернулись до Головного комітету з проханням не видавати їх селянам уставні грамоти, а залишити їх у статусі вічних чиншовиків, які мали сплачувати особливу ординацьку військову повинність. Однак, місцеві губернські з селянських справ присутствія не задовольнили це прохання. Ординацьких селян прирівняли до поміщицьких і перевели їх на обов'язковий викуп земельних наділів.

Підкоморські суди. За часу Речі Посполитої займались земельними межовими суперечками і певний час залишалися чинними на територіях, приєднаних до Російської імперії.

Погаліцейські маєтки та капітали—(фр. gallicisme -- галльський). (Слово чи вираз, запозичені будь-якою мовою з французької. Вираз, побудований за типом французького). Термін запозичений з французької мови, котра в другій половині ХУІІІ ст. була популярна і панівна в аристократичних колах всієї Європи. Отже, це були маєтки та капітали іноземців, які конфіскував польський уряд за вороже ставлення до Речі Посполитої. Вони отримали той же статус, що і поєзуїтські маєтки. На теренах Правобережної України їх нараховувалась незначна кількість.

Посзуїтські маєтки. Вони з'явилися у 1775 р, коли польський уряд заборонив орден єзуїтів та конфіскував його майно. Заселенні маєтки ордену передавалися у володіння польських поміщиків на конкурсній основі, з наданням застави у вигляді власних поміщицьких маєтків. Власники таких маєтностей платили податок, так званий едукативний фондуш. 1775 р. за ініціативою прогресивних державних діячів була утворена едукативна комісія (від лат. education -- виховання). Вона повинна була збирати цей податок і кошти від нього спрямовувати на проведення реформи шкільної системи. (В 1773-1794 рр. вона була найвищим керівним органом освіти, фактично -- це було перше в Європі міністерство освіти.) В Російській імперії комісія збереглася, але кошти, котрі вона збирала, направлялися на утримання Віленського університету. Після ліквідації комісії її функції перейшли до Міністерства освіти, а ще пізніше до Міністерства фінансів.

Посесор – (від лат. possessor власник) орендар земельного володіння, власник посесії. Посесія в ХУІІІ – на початку ХІХ ст. відрізнялася від оренди тим, що втягувала у свою сферу лише шляхту, які орендували заселених маєтків. Існувало 2 форми посесії: 1) посесія орендна – тимчасове володіння маєтком на правах оренди; 2) посесія заставна – тимчасове володіння під час сплати боргу.

Розверстка – планове наділення, розмежування на місцевості, складання карти-плану, опису земельних угідь.

Розмежування. Межова інструкція 1766 р. визначила поняттям „розмежування” як документальне закріплення меж між різними земельними володіннями.

Категорії селянських господарств. Господарства як державних, так і поміщицьких селян в губерніях, приєднаних від Польщі, розподілялися на категорії: тягли: парові, які поділялися за кількістю робочої худоби (воли, кількість яких рахувалася попарно: 2, 4, 6 і тощо) у господарстві, від чого залежало, скільки землі могла обробити одна

селянська родина, яка відповідно і наділялась кількістю десятин земельних угідь (в залежності від розміру земельної ділянки призначалась кількість днів панщини на рік, які відробляла відповідна родина); піші, або полутяглі (у державних селян), які мали менше 2 голів робочої худоби і також отримували орну землю та відробляли панщину; нетяглі – городники, халупники, бобилі, котрі мали у своєму користуванні лише присадибну землю та не відробляли панщину, але несли інші визначені в певному маєтку повинності.

Секвестр. (Від лат. *sequestro* відділяю). Заборона або обмеження, яке накладається державною владою на користування чи розпорядження майном (заборона розпоряджатися власним майном, тобто продавати, здавати в оренду чи заставу, дарувати тощо). Секвестр відрізнявся від заборони тим, що запроваджувалося ще й адміністративне управління майном.

Соло-вексель – (іт. *solo*-один). Теж саме, що і просто вексель (нім. *wechsel*-обмін). Вексель -- письмове боргове зобов'язання жорстко встановленої законом форми, яке видавав позичальник (векселедавець) кредитору (векселеутримувачу), що надавав право вимагати у позичальника сплати у визначений термін суми коштів, зазначеної у цьому борговому документі. (Камбіо – іт. *Cambio* – обмін – прямий вексель і рекамбіо чи ретратта–іт. *recambio* чи *ritratta*--зворотний вексель) – вимога до однієї з зобов'язаних за векселем осіб, подана особою, яка сплатила за опротестований вексель, для відшкодування йому внесеної суми та сплати відсотків, пені і видатків на протест; у той же час рахунок банку клієнту на відшкодування видатків, пов'язаних з протестом прийнятого на інкасо (іт. *incasso* – вид банківської операції, яка стосувалась отримання банком грошей за різноманітні цінні папери – вексель, чек тощо – від імені і за рахунок своїх клієнтів) векселя. Вексель буває простий (саме він називається соло-вексель) – документальне зобов'язання, яке позичальник видає на

ім'я кредитора; перевідний (інакше тратта) – письмовий наказ кредитора (трасант – особа, що видає перевідний вексель) позичальнику чи платнику (трасат) сплатити певну суму коштів третій особі – пред'явнику (ремітент – отримувач коштів за перевідним векселем); комерційний—видається позичальником під заставу товарів; банківський – перевідний вексель, який виставляється банками певної країни до своїх іноземних кореспондентів (закордонні банки) і казначейський – емітується державою для покриття своїх видатків.

Староства – державні маєтки, котрі віддавалися в довічне володіння. Від просто державних маєтків вони відрізнялися тим, що були не тільки господарськими, але й адміністративними осередками. В кінці ХУІІІ –початку ХІХ ст. вони поступово втратили свої адміністративні функції.

Східна позика – випуск державою позичкових облігацій, які були обумовлені веденням військових дій армійськими загонами Російської імперії у Середній Азії наслідком котрих було приєднання цих територій до імперії. Позика була обумовлена проблемами встановлення російського адміністративного панування в Туркестанському краї (загальна назва, яку отримали завойовані в 70-80-х роках ХІХ ст. території Середньої Азії).

“Традиція” – тимчасове володіння маєтком за борги його власника. Законодавча традиція, зафіксована в Литовських статутах та польських сеймових конституціях, яка зумовила існування інституції заставного володіння поміщицькою власністю, тобто кредитор мав право володіти поміщицькою власністю позичальника до тих пір, доки він не повертав всю суму позики з відсотками з прибутків заставленого майна. Для Російської імперії подібна інституція не була властивою. Вона тимчасово збереглася в губерніях приєднаних від Речі Посполитої.

Чинш – фіксована плата за користування землею.

Чиншове землеволодіння народилось в Німеччині та інших країнах Західної Європи у XII ст. В XIII ст. воно поширилося у Польщі разом з німецькими колоністами, а у XIV ст. з'явилося в Литовському князівстві. На Правобережній Україні ця форма землеволодіння почала поширюватись і розвиватись у XVI ст. За своєю юридичною природою ця інституція була дуже близькою до римської спадкової оренди, як вид залежної власності, коли чиншовик мав право спадкового володіння, користування та розпорядження майном з початкової згоди верховного власника (рідко без неї) за сплату постійного оброку (чиншу) та інші платежі і повинності (шарварок), встановлених законом або звичаями. Платіж чиншу слугував виразом залежної власності чиншовика, який був особисто вільною людиною і мав право залишити земельний наділ, передати його іншій особі (як правило не землю передавали, а чиншове право) за певну плату, але їм не дозволялось здавати його в суборенду. Посилення розвитку чиншових відносин припало на період, коли почала усвідомлюватись вада кріпосної залежності і прагнення держави та поміщиків замінити утікачів або зігнаних з землі селян-кріпаків вільними людьми. З іншого боку, необхідність виникнення чиншового права диктувалася потребами заселення безлюдних і необроблених земель. З кінця XVII ст., особливо в XVIII ст., коли Оттоманська імперія залишила обезлюднене Поділля, коли зменшилася загроза спустошливих татарських набігів, відкрилися нові місця для заселення. Польський уряд розпочав масово роздавати земельні пустощі магнатам. Потреба нової колонізації знову відродила чиншове право до життя. На правах чиншового володіння землю отримували не лише селяни, але й міське вільне населення, колоністи, а також безземельна шляхта, позбавлена права голосу на сеймі. Поява чиншової шляхти наприкінці XVII ст. зумовлювалася поступовим дробленням шляхетської поземельної власності. Вона позбавлялась засобів до існування та деяких

політичних привілеїв внаслідок втрати землі. Її життя, інколи, було важчим ніж у селян. Магнати потребували людей для обробітку величезних маєтків і охоче користувалися працею збіднілої шляхти, а іноді прямо застосовували насилля щодо неї, з метою перетворити її в залежний від себе землеробський стан. Вони керувалися і міркуваннями політичного характеру. Такі шляхтичі були для магнатів зручним знаряддям збільшення впливу на сеймах, адже вони визнавались землевласниками. Ця верства населення, особливо в Правобережній Україні, значно поширилася саме в ХУІІІ ст.

Шарварок –відробітки селян у формі ремонту та будівництві панських приміщень, мостів, доріг тощо.

ВСТУП

Перебування Правобережної України у складі Російської імперії розглядалось істориками з різних ракурсів, в яких історія аграрного питання не застарівала, а посідає найсуттєвіше місце в житті краю. Адже так чи інакше воно впливало на різноманітні суспільні відносини регіону. У зв'язку з цим сучасна дослідниця поміщицького господарства України другої половини XIX ст. Надія Темірова зазначала, що доля влади, яка встановлювалась у краї, значною мірою залежала від розв'язання цього питання, але, незважаючи на численні намагання впорядкувати виробничі відносини в сільській місцевості, до початку XXI ст. поземельні питання в Правобережжі, як і у всій Україні, залишаються невирішеними [887, с. 5]. Саме тому проблематика поземельних відносин традиційно була популярна серед науковців-істориків. Радянська історіографія, зорієнтована на класову оцінку суспільних процесів з характерною для неї прямолінійністю і спрощеністю, не змогла об'єктивно висвітлити процес урегулювання правобережного землеволодіння. На сьогодні залишається чимало питань, які потребують дослідження з відмовою від стереотипів радянської доби, про що влучно зауважив французький фахівець з поземельних відносин Правобережної України Д. Бовуа: "Після сімдесятирічної радянської стерилізації потрібно відтворити цілу мережу зв'язків та антагонізмів в Україні, ввести в сучасну політичну рефлексію результати неупереджених історичних досліджень, які протиставлялись би поширеним, -- і багато кому вигідним,-- суспільним стереотипам" [785].

У дисертації обрано незвичний шлях ретроспективного аналізу еволюції поземельних відносин – через дослідження російського імперського законодавства, яке все ще слабо залучається до комплексного дослідження. Зважаючи на те, що сучасний стан розвитку історичної науки потребує комплексного дослідження історії України,

автор зосереджує увагу на одному із найсуттєвіших її компонентів -- ролі закону та його функціональних можливостей для врегулювання поземельних відносин.

Юридичний закон – це документ, що встановлює суб'єктивно обов'язковий зв'язок між причинами і наслідками суспільних явищ. Саме тому, законодавство є відображенням інтересів держави, яка тією чи іншою мірою зважає на інтереси тих чи інших верств населення і формує суспільні взаємовідносини. Разом з тим, ураховуючи те, що законодавчий процес більш інертний, ніж зміна інтересів різних верств суспільства, він також впливає на їх еволюцію.

Кінець ХУІІІ-ХІХ ст. ознаменувався суттєвим взаємовпливом двох правових культур, якісною новацією в історії законодавчого регулювання суспільних відносин в Російській імперії, що зумовлювалось формуванням і поширенням ідей права й законності та інституціональної поваги до приватних прав підданих і визнання їх недоторканності, що відобразилось у законотворчості. Натомість у Речі Посполитій інституція недоторканності приватної власності давно була домінуючою, набула нормативності та сформувала відповідну ментальність мешканців західних губерній.

З приєднанням Правобережної України російська влада стикнулася з особливостями поземельних відносин у краї, які ніколи не існували у внутрішніх російських губерніях. Шляхом дослідження російських законів автор намагається з'ясувати їх сутність і ставить перед собою й інші завдання.

Історія поземельних відносин найсуттєвішим чином вплинула на долю українського народу. Недостатнє вивчення законодавчого регулювання поземельних інтересів, їх строкатість і значення для суспільства зумовлює актуальність цієї теми, яка висвітлює провідний аспект взаємовідносин між державою і різними верствами населення.

Актуальність теми має три аспекти: законодавчий, економічний та історичний. «Земельне питання», зумовлене проблемами володіння, користування і розпорядження землею, її оренди та іпотеки, вагомість якого постало на порядок денний в процесі руйнування засад натурального господарства в 30-х роках XIX ст., - в Україні не втратило свого значення і впливу на соціально-економічні та політичні процеси і на початку XXI ст. Декілька кардинальних спроб розв'язати це питання (в другій половині XIX ст., на початку XX ст., в період комуністичного режиму) не спромоглися встановити гармонію в поземельних відносинах в Україні. Новий етап реформування аграрних відносин розпочався в Україні з набуттям незалежності в 90-х роках XX ст., але й досі «земельного питання» далеке від вирішення. Історичний досвід свідчить, що результативність і ефективність реформування поземельних відносин залежить від трьох компонентів: політичної волі, філософії реформаторської політики та дієвості сформованої законодавчої бази. Саме останній компонент став поштовхом для дослідження реформування законодавчого регулювання поземельних відносин в Україні, адже роль закону та його функціональних можливостей для врегулювання аграрних відносин у значній мірі формує вектор розв'язання «земельного питання». Актуальність ретроспективного аналізу законодавчого регулювання поземельних відносин в Україні полягає ще й в тому, що завдання сучасної аграрної реформи багато в чому співпадають з її завданнями в другій половині XIX ст. (формування земельного кадастру; розмежування земель; методика оцінки земельних угідь; товаризація земельних відносин; формування сталих, результативних та ефективних інститутів володіння, розпорядження, користування землею, її оренди та чинність сервітутних відносин; розвиток інфраструктури іпотечного кредитування; формування системи ефективного та екологічного землекористування тощо). Отже, історичний досвід законодавчого розв'язання цих питань в Україні в

другій половині XIX ст. має надзвичайно вагоме значення в сучасних умовах реформування поземельних відносин.

Існує тісний зв'язок дисертаційної роботи з науковою темою відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Держава-спільноти-особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.)» (номер державної реєстрації 1040/0), в межах тематичних напрямів якої здійснювалось дисертаційне дослідження.

Мета дисертаційного дослідження спрямована на аналіз законодавства, яке регламентувало зміни в поземельних відносинах Правобережній Україні в продовж 1793-1886 років, діалектично зумовлених законодавчою політикою російського самодержавства, що обумовило вибір географічних меж дисертації.

Правобережна Україна була давнім землеробським краєм, де земля високо цінувалась, і навколо якої постійно загострювалися суспільні відносини. Особливість цього регіону полягала в тому, що до кінця ХУІІІ ст. він перебував у складі Речі Посполитої, яка була становою монархією, в котрій приватні права землевласників охоронялись державою. Специфіка Російської імперії полягала в тому, що вона була абсолютною монархією, де приватні права не були гарантовані державою. Хоча з другої половини ХУІІІ ст. імперська влада декларує принцип недоторканності приватних прав, зокрема на землю, але залишає за собою право гарантувати їх. В кінці ХУІІІ ст. - початку XIX ст. в краї ще панувало натуральне господарство та феодално-кріпосницькій устрій, котрий мав свої особливості. По-перше, майже все ХУІІІ ст. відбувалось заселення краю після його спустошення в другій половині ХУІІ ст. внаслідок посилення кріпацької експлуатації, політичної нестабільності та окупації Поділля Туреччиною в 1672-1699 рр. Воно проходило шляхом утворення слобідських поселень і поступового відродження фільваркової системи господарювання, котрі на початку XIX ст. ще мали перспективи

свого еволюційного розвитку. По-друге, етно-релігійний фактор. Поміщиками тут були майже виключно поляки-католики або сполячені українці-католики, а кріпаками – українське селянство, яке в кінці ХУІІІ ст. – початку ХІХ ст. цілеспрямовано переводилось державою із греко-католицизму в православ'я. Ця соціально-етнічна особливість кріпацтва в Правобережній Україні стала причиною посилення та консервації феодальної експлуатації в першій половині ХІХ ст. По-третє, в краї і на початку ХІХ ст. відчувався слабкий вплив на поземельні стосунки товарно-грошових відносин. Про панування феодально-кріпосницьких стосунків у поземельних відносинах свідчило і те, що власниками землі були переважно два суб'єкти: держава та польські поміщики. В середовищі поміщиків існувала диференціація: великопомісні, середньопомісні та дрібнопомісні власники земельних угідь. Хоча стан такої диференціації залишався незмінним, поміж землевласників відбувалась постійна ротація, яка набирала могутності з усе більшим проникненням в їх господарство товарно-грошових відносин, що загострювало кризу кріпацтва в поземельних відносинах Правобережної України. Четверте, селяни краю користувались поміщицькою і державною землею на підставі подвірного розподілу земельних ділянок, а не общинного, що було властиво для російських губерній. П'яте, державні маєтки перебували в обмеженому володінні польських землевласників. Ця форма землеволодіння не була відома в Російській імперії. Шосте, експлуатація селян поміщиками і тимчасовими власниками державних маєтків здійснювалась у формі поєднання панщини та оброку, що і зумовлювало її більшу інтенсивність, ніж у Росії.

Ці особливості Правобережної України зумовили **територіальні межі дисертації**, які охоплюють три українські губернії (Подільська, Київська та Волинська) з дев'яти, які входили до складу Російської імперії. Цей регіон відрізнявся від губерній Лівобережжя та Півдня України як історією свого попереднього розвитку, так і своєрідними географічно-

кліматичними умовами, національним та соціальним складом населення, традиціями, рівнем економічного розвитку та політичними процесами, які розвивались на його теренах. Всі ці фактори зумовили особливості в аграрних відносинах у різних регіонах України та самодержавного політико-правового регулювання в них поземельних взаємовідносин. В російському імперському законодавстві чітко простежується відмінність соціально-економічних, політичних, культурних і історичних традицій в Правобережній Україні порівняно з іншими регіонами, приєднаними від Речі Посполитої до Російської імперії. Після 3-х поділів Польщі до Російської імперії була приєднана величезна територія: новоутворені Царство Польське та 9 губерній (*Віленська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Могилівська, Мінська, Київська, Подільська та Волинська*). Територія цих дев'яти губерній в офіційних документах початку ХІХ ст. називалася «землі, які приєднані від Польщі», а після першого польського повстання 1830-1831 рр. – «землі, повернені від Польщі». Після скасування кріпацтва в 1861 р. територія Мінської, Вітебської та Могилівської губерній вже мала назву Північно-Західний край, або Білоруськими губерніями, а Подільської, Київської та Волинської – Південно-Західний край (в поодиноких документах першої половини ХІХ ст.- «українськими землями»). Серед польського населення цей край називався „Поділля, Волинь та Україна”. Ці три українські та три білоруські губернії мали багато спільного в поземельних відносинах і формах землеволодіння, що виділяло їх з поміж інших губерній Російської імперії, але вони різнилися між собою етнічним та соціальним складом населення, поширенням орендних відносин і методами застосування робочої сили в сільському господарстві, а також природно-кліматичними умовами.

Виходячи з цього, для досягнення поставленої мети автор дисертаційної роботи прагне розв'язати такі завдання: проаналізувати 605 законодавчих акти Російської імперії, що були затверджені імператором

протягом 1793-1886 рр. і стосувалися поземельних відносин різних верств населення Правобережної України і на їх підставі:

- проаналізувати соціальні наслідки законодавчого регулювання поземельних відносин;

- з'ясувати польську законодавчу практику регулювання поземельних відносин та виявити суттєву відмінність принципів їх регулювання польським і російським законодавством, які співіснували на теренах краю, а також виявити процес подолання протиріч між ними, простеживши та проаналізувавши поширення російського законодавства в аграрних відносинах регіону;

- запропонувати періодизацію розвитку російського законодавства щодо регулювання поземельних відносин в краї;

- з'ясувати причини перманентних законодавчих змін у регулюванні поземельних відносин у регіоні в ХІХ ст.;

- визначити вплив Листопадового 1830 р. і Січневого 1863 р. повстань на законодавче регулювання поземельних відносин в краї;

- проаналізувати еволюцію ставлення правлячих кіл Російської імперії до правового принципу недоторканності приватної власності з збереженням інституту конфіскації маєтків, а також виявити процес законодавчого закріплення державного контролю за поміщицьким землеволодінням та визначити правові засади формування удільного землеволодіння;

- розкрити правовий статус державного і приватного землеволодіння в краї після його приєднання до Російської імперії та проаналізувати законодавче регулювання відходу від польської традиції управління державною земельною власністю;

- охарактеризувати та проаналізувати еволюцію законодавчого регламентування і регулювання оренди державних та поміщицьких маєтків, змін в іпотечному кредитуванні, землекористуванні державних і поміщицьких селян та законодавчі особливості аграрної реформи в краї, а

також визначити особливості законодавчого регулювання церковного землеволодіння і політики секуляризації церковних земель;

- узагальнити законодавчу політику стосовно змін у землеволодінні та землекористуванні міщан, купців, колоністів і єврейського населення та причини і законодавчі принципи реформування земельного статусу «вільних людей» та чиншовиків;

- окреслити причини генерального межування в краї і особливості його законодавчого регламентування;

- проаналізувати наслідки законодавчого регламентування політики легітимації польської шляхти та правові заходи російської влади проти польської шляхти і землевласників.

Об'єктом дослідження є законодавча політика в регулюванні поземельних відносин та її соціальні наслідки для всіх верств населення в губерніях Правобережної України з 1793 по 1886 роки.

Предметом дослідження є законодавство, яке регулювало поземельні відносини всіх верст населення в Правобережній Україні, внаслідок приєднання краю до Російської імперії, Листопадового 1830 р. і Січневого 1863 р. повстань та розвитку товарно-грошових відносин в пореформений період.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період, який розпочинається в 1793 р. з приєднання Правобережної України до Російської імперії в 1793 р., що зумовило суттєвий взаємовплив двох правових культур (Речі Посполитої, яка була становою монархією, де приватні права землевласників вважались недоторканими і охоронялись державою, та правовою специфікою Російської імперії, яка полягала в тому, що імперія була абсолютною монархією, де приватні права не були гарантовані державою). Для цього часу властивим було панування натурального господарства та кріпацтва, яке входило в стадію загальної кризи внаслідок розвитку товарно-грошових відносин, руйнування натурального господарства, зростання товаризації сільськогосподарського

виробництва, перетворення землі на товар, який неухильно зростав у ціні. Цей трансформаційний процес викликав до життя «земельне питання», яке революціонізувало соціальні відносини, і зумовив аграрну реформу другої половини XIX ст. 1886 р. – рік започаткування чиншової реформи, яка була завершальним етапом аграрної реформи як в Російській імперії взагалі, так і в Правобережній Україні – зокрема.

Автор застосував такі **методи дослідження**:

- принцип історизму, за допомогою якого Правобережна Україна розглядається як система, в якій простежуються закономірності розвитку поземельних відносин та їх правового регулювання;

- цей метод тісно пов'язаний з методом порівняльно-історичного аналізу розвитку поземельних відносин у регіоні, який досліджується, і порівнюються з іншими регіонами Російської імперії, а також він забезпечив виділення та співставлення законодавчої палітри, на якій базувалося польське землеволодіння, та дозволив чітко з'ясувати спрямованість російського законодавства;

- метод системного поєднання загально-історичних та спеціальних наукових методів, притаманних історичним та правовим дослідженням, історіографії, джерелознавству, археографії;

- прийоми макро-мікроаналізу політико-економічного та соціального середовища в якому розвивались поземельні відносини;

- інтерпретаційного синтезу, за допомогою якого аналізуються законодавчі акти;

- хронологічний метод обумовив побудову системи викладу дисертаційної роботи та аналіз законодавчої бази;

- проблемно-соціологічні методи дозволили проаналізувати правове регулювання поземельних відносин всіх верств населення регіону та визначити його соціальні наслідки.

Отже, за допомогою загальнонаукової методології (дедуктивного, гіпотетико-дедуктивного, хронологічного, системно-структурного

методів) та специфічних історичних і правових методів проводиться систематичне вивчення об'єкта та предмета дослідження і наукова реконструкція законодавчого регулювання еволюції поземельних відносин у Правобережній Україні протягом 1793-1886 років. Спеціальні наукові методи дозволили встановити провідні тенденції розвитку історичного феномену законодавчого регулювання суспільних відносин. Методи евристики, системи виявлення інформації за логічною горизонталлю, порівняльного аналізу, класифікації та критики історичних і правових джерел використовувалися під час пошуку інформації про особливості правового регулювання поземельних відносин всіх прошарків суспільства обраного регіону та його соціальні наслідки.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим системним дослідженням законодавчого регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні, специфіці яких у зводі законів Російської імперії було приділено чи не найбільше уваги. Цей правовий процес переважно зумовлювався більш політичними, а ніж соціально-економічними чинниками. В дослідженні вперше проаналізовано весь комплекс відповідних законодавчих актів, сформований владою в 1793-1886 роках.

На підставі порівняльного аналізу дістав подальшого розвитку аналіз суттєвих відмінностей польської і російської законодавчої практики, які співіснували на теренах краю і регулювали поземельні відносини. Ці відмінності пояснювались різницею державного устрою. В Речі Посполитій існувала станова монархія з слабким центральним державним управлінням, що зумовило формування законодавчих норм, які не дозволяли здійснювати всебічний державний контроль за поземельними відносинами. Абсолютна монархія в Російській імперії не могла довго миритись з відсутністю властивого для неї тотального контролю, що послаблювало ефективність фіскальної політики в краї. Вперше за допомогою аналізу російських законодавчих норм розкрито зміни у

ставленні правлячих кіл імперії до правового принципу недоторканності приватної власності. На відміну від Російської імперії в Речі Посполитій законодавчо фіксувалась безумовна недоторканість приватних прав, зокрема на землю. В Росії відповідна законодавча регламентація почала формуватись з другої половини ХУІІІ ст., але влада ігнорувала цей принцип, коли виникала загроза її пануванню.

Автор вперше зазначив, що причиною збереження чинності правових норм Литовського статуту та сеймових ухвал було те, що російська правова система не мала механізмів регулювання орендних відносин та форм неповного володіння державними маєтками, а також небажанням порушувати приватні права польських землевласників. Проведений аналіз російського законодавства вперше дозволив розкрити правовий статус емфітеутичного, поєзуїтського, погаліцейського та ленного землеволодіння, проілюструвати і довести відмінність форм управління державними маєтками в Правобережній Україні та в російських губерніях. Дістало подальшого розвитку дослідження причин поступового відходу від польської законодавчої традиції управління державними маєтностями, який завершився після аграрної реформи, а також доведено, що скасування чинності Литовського статуту та його доповнень сеймовими постановами, готувалось систематичним поширенням російських законодавчих норм на теренах Правобережної України, що зумовлювало поступове встановлення державного контролю за поміщицьким землеволодінням у краї.

Аналіз законодавства Російської імперії дозволив вперше розкрити відмінність характеру іпотечного кредитування до і після аграрної реформи та причини і напрямки його еволюції.

Через окреслення специфічних рис дістав подальшого розвитку аналіз особливостей генерального межування в краї, що зумовило відповідне законодавче реагування влади. Встановлено, що законодавче регулювання поземельними відносинами диктувалось потребами формування

державного контролю над всіма суспільними процесами та фінансовими потребами влади. Доведено, що саме цим зумовлена законодавча регламентація інституцій конфіскації, секвестру, опіки, оренди, застави, успадкування та продажу майна. Вперше проаналізовані законодавчі зміни в оцінці земельних угідь у процесі перетворення землі в товар. На підставі законодавчих актів розкрито реакцію влади на руйнацію монопольного права дворянства на приватне володіння землею. Встановлено, що на законодавче регулювання поземельних відносин у краї суттєво впливали політичні чинники, зумовлені потребами цілеспрямованої інтеграції Правобережжя України з Російською імперією, з гострою протидією якій центральній владі приходилось боротися, а також лобізм інтересів панівних верств населення краю. Доведено, що саме в цей період чітко формується юридичне тлумачення принципу володіння, розпорядження та користування майном.

Дістало подальшого розвитку твердження, що незважаючи на законодавчу і урядову уніфікацію, поземельні відносини в Правобережній Україні зберігали свою специфіку, з чим змушена була рахуватись імперська влада і саме тому з'ясування цих регіональних особливостей відкидають спрощені трактування експлуататорської та класової сутності законодавчої політики влади у регулюванні поземельних відносин.

Вперше запропонована періодизація правового регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні протягом 1793-1886 років.

Комплекс проаналізованих законодавчих актів виступає як джерельна база не лише для з'ясування еволюції поземельних відносин, а й історії державних установ, які опікувались ними.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи витікає з того, що одержані результати дають можливість збагатити систему наших знань з законотворення в кінці ХУІІІ ст. до 80-х років ХІХ ст., реконструювати еволюцію форм землеволодіння та землекористування, оренди, застави, успадкування, принципів іпотечного

кредитування і критеріїв оцінки нерухомого майна. Результати дослідження можуть бути використані в конкретно-проблемних і узагальнюючих працях з історії України кінця ХУІІІ – ХІХ ст. Їх можна рекомендувати при підготовці вузівських підручників для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України та історія держави і права, а також для написання статей для енциклопедичних та бібліографічних довідників. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані як прикладний матеріал для подальшого розвитку аграрної реформи в сучасній Україні, недоцільності державної підтримки віджилих форм господарювання в сільськогосподарському виробництві, необхідності підвищення інтенсивності його виробництва, кредитування сільських господарств, а також шкідливості обмеження виробничої ініціативи та ринкової свободи тощо. Дисертаційні висновки допоможуть більш чітко сформулювати уявлення аграрних реформаторів, які форми землеволодіння та розміри товарних сільськогосподарських виробництв найбільш оптимальні в сучасних українських реаліях.

Апробація результатів дослідження та публікації. Наукові розвідки і висновки, покладені в основу дисертації, використані при підготовці монографії, викладання лекційного курсу з історії поземельних відносин в Подільському аграрно-технічному університеті. Їхні результати оприлюднені на наукових конференціях: ІV регіональна науково-практична конференція «Волинь незабутня» (Рівне, 1993), Міжнародна краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле й сучасне» (Житомир, 1993), «I генеалогічні читання пам'яті Вадима Модзалевського» (Київ, 1995), «II генеалогічні читання пам'яті Вадима Модзалевського» (Київ, 1996), «III генеалогічні читання пам'яті Вадима Модзалевського» (Київ, 1997), «На пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка» (Кам'янець-Подільський, 1997), міжнародна наукова конференція «Поляки на Поділлі. Погляд крізь віки» (Хмельницький, 1999), XII Подільській історико-краєзнавчій конференції. (Кам'янець-Подільський,

2000), Міжнародна конференція «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» (Львів, 2001), ХУІ Волинська історико-краєзнавча конференція, присвячена 65-річчю Волинської державної обласної університетської наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки (Луцьк, 2005), Всеукраїнська науково-практична конференція (Луцьк, 2006), Х міжнародна наукова Кирило-Мефодіївська конференція (Одеса, 2007), Міжнародній науковій конференції «Україна – Біларусь – Польща і Литва: крізь колізії історичного минулого до нових перспектив співробітництва» (Чернівці, 2008), Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2008).

Публікації, в яких викладені основні положення дисертаційної роботи знайшли своє відображення в монографії «Законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1886 роки)» (К.: Вид-во НАДУ, 2007.- 424 с. (26,5 арк.) та 24 публікаціях автора, з яких 20 розміщені у фахових видання.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Джерельна база та історіографія проблеми.

1.1. Джерельна база

Результативність історичного дослідження значною мірою залежить від наявності, повноти, доступності джерел і їх виявлення. Історик не може покаржитись на брак джерельної бази з історії правових питань Російської імперії. Навпаки, вона доволі велика за обсягом. До неї належать законодавчі акти і діловодна документація канцелярій генерал-губернатора, губернаторів, губернських правлінь та казенних палат, яким спрямовувались законодавчі акти для безпосереднього виконання [893, с. 7].

Основним джерелом дослідження, що зумовлювалось його метою, є „Полное собрание законов Российской империи” (ПСЗ). Воно складається з трьох видань: у перше ввійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по лютий 1825 р.; у друге -- з березня 1825 р. до кінця лютого 1881 р.; у третє -- з березня 1881 р. до 1915 р. У дослідженні використовувались законодавчі акти трьох видань. Вони мали різноманітний характер і набували статусу закону лише після підпису імператором. Як виняток існували суто сенатські укази, які видавались за розпорядженням чи погодженням з імператором, але вони мали характер інструктивного підзаконного законодавчого акта. У зв'язку з цим потрібно зазначити, що в ХІХ ст. не існувало чітко визначеного юридичного поняття „закон”. Саме тому в ПСЗ співіснують поряд із законодавчими і підзаконні акти, адже не було чіткого розмежування виконавчої і законодавчої влади. Це і зумовило відсутність формалізованих законодавчих актів та появу їх численних різновидів. До них належали імператорські маніфести, які проголошували зміну курсу в тій чи іншій сфері державної політики або утворення державної структури чи інституції. За часів імператриці

Катерини II видавались рескрипти і персональні інструкції конкретним високим посадовим особам. Іменні імператорські укази поділялись на три категорії: до перших належали ті, що безпосередньо врегульовували конкретні суспільні відносини, до других -- ті, що направлялись вищому державного органу влади (Сенату, Комітету міністрів, міністерствам, державним комісіям та комітетам) та найвищим державним чиновникам (міністрам, генерал-губернаторам, губернаторам тощо) для виконання. До третьої категорії належали іменні укази оголошені Сенатом чи міністрами (в них подавалось тлумачення для застосування законодавчих актів у юридичній практиці). Деякі з них нагадували звичайні розпорядження та інструкції.

До законодавчих актів належали сенатські укази, які обов'язково затверджувались імператором і вони теж поділялись на категорії. Конфірмовані висновки Сенату за значенням майже прирівнювались до іменного імператорського указу і мали чинність прямої дії. Сенатський указ чи сенатський указ внаслідок іменного указу мали характер інструктивних документів і законодавчо врегульовували прецедентні ситуації та справи. З 1810 р. з'являються сенатські укази на підставі висновку чи положення Державної ради. Вони укладались внаслідок подання Сенатом законопроекту, щодо якого виникли суперечки між сенаторами. Після їх ухвалення на загальних зборах ради, висновки яких у формі сенатського указу затверджував імператор. Ці акти теж мали статус закону прямої дії і були найбільш поширеними в питаннях регулювання цивільного права, зокрема поземельних відносин. Пізніше, 1810 р., набули чинності затвержені імператором висновки Державної ради, які прирівнювались за значенням до іменних імператорських указів. Ці законодавчі акти теж готувались на підставі подання до ради законопроектів від Сенату, міністерств чи міністрів. Зазначимо, що з 1810-х рр. усі закони прямої дії потребували обов'язкового схвалення профільних департаментів та загальних зібрань Державної ради. Всі вищі

органи влади, які мали право законодавчої ініціативи (Сенат і сенатори, міністерства і міністри, генерал-губернатори, губернатори), спрямовували їх на розгляд до ради.

Менш поширеними, але важливими законодавчими актами були конфірмовані положення Комітету міністрів. Вони вводили у правове поле правила діяльності певних державних структур регіонального та місцевого рівня, які мали проводити державну політичну лінію (зміна статутних норм кредитних установ, організація торгів за борги фіскальним та кредитним установам, здавання в оренду державних земель тощо). Існували законодавчі акти, які не прирівнювались до іменних імператорських указів, а втілювались у життя як височайше затвержені правила, статути, релігійні регламенти, синодські укази, висновки вищих державних установ (міністерств), що регулювали певні суспільні відносини вузького спрямування. У 30-40-х рр. XIX ст. формується новий вид законодавчого акта – конфірмовані положення Комітету у справах західних губерній, які стосувались політики інтеграції Правобережної України, Білорусії та Литви у складі Російської імперії, а також унормовували заходи боротьби з польською опозицією. Із проведенням аграрної реформи у 1861 р. з'явилося ще два нових види законодавчих актів, які розробляли механізми її поглиблення. До них належали конфірмовані положення Головного комітету з облаштування селянського стану та Головного комітету з облаштування євреїв. Особливість законодавчих актів того періоду полягала в тому, що в них ототожнювались політичні цілі з правовими, точніше, політичні цілі визнавались правовими завдяки тогочасному менталітету правлячої еліти, стану суспільного розвитку в умовах абсолютної монархії. Через відсутність формалізації в укладанні законів у перші десятиріччя XIX ст. в них фіксувався перебіг подій, міркування автора законопроекту з їх приводу і лише в кінці подавалось рішення, яке схвалював імператор [893, с. 16]. Саме тому вони містили величезний фактичний матеріал, важливий

для історичного дослідження. З кінця 30-х рр. ХІХ ст. форма законодавчих актів ускладнюється, але все ж до 80-х рр. того ж століття не існувало чіткого визначення поняття „юридичний закон” і формалізації його укладання.

Зауважимо, що багатотомне видання ПСЗ друкувалось у сенатській друкарні. Перше видання формувалось як юридична пам'ятка і як керівництво до дії в юридичній та виконавській діяльності для казенних палат та губернських правлінь й мали відповідний цільовий напис на форзаці томів (наприклад „Київська казенна палата”), друге друкувалось більшим накладом і не мало цільових підписів. Їх обов'язково отримували губернські головні суди та канцелярії губернаторів. Хоча закони ніколи не відображали всієї палітри суспільних відносин, але вони певною мірою віддзеркалювали закономірний суспільний розвиток та суб'єктивні чинники зміни державної політики і менталітету правлячої еліти. Вони були механізмом проведення цілеспрямованої політики, визначали прагнення владних структур до консолідації та централізації, але виходячи з реальних умов, які їх не задовольняли. Законодавчі акти, як правило, фіксують лише результати певних подій чи процесів. Вони не дають можливості чітко простежити тенденції владної політики, але є основою з'ясування багатьох її аспектів та функціонування імперського державного механізму. Прийняття та впровадження законодавчих актів залежало від палацового оточення, його політичних інтересів, особистих симпатій вельмож, неформальних зв'язків, корупції і керованості місцевих органів влади. Регіональні структури державної влади (канцелярії генерал-губернатора, губернаторів) у своїй діяльності керувались не тільки і не стільки законами, скільки політичною доцільністю завдань, поставлених перед ними особисто імператором, тим більше, що незначна кількість законодавчих актів була декларативною [893, с.18]. Отже, для дослідника законодавчі акти є історичним і юридичним джерелом, що відображає механізм упровадження державної політики, але вони незалежно від своєї

інформативності все ж не в змозі відтворити всі її напрями та нюанси, а тому доповнюються діловодною документацією.

До джерел діловодної документації належать архівний фонд Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України м. Київ, фонди Подільських, Київських та Волинських канцелярій губернаторів, губернських правлінь та казенних палат (Державний архів Хмельницької області, Державний архів Київської області і Державний архів Житомирської області). Документи цих регіональних органів влади фіксували повсякденне реагування місцевої влади та тих чи інших верств населення на законодавчі новації верховної влади. Вони концентрують інформацію про політичне, соціально-господарське життя краю у визначеному імперією напрямі. Значне місце серед цих джерел посідає звітна документація (звіти, доповідні записки, рапорти), яка була практичною формою контролю вищих інстанцій влади за нижчими. В них приділяється увага надзвичайним ситуаціям та подіям, які вимагали негайного урядового втручання (селянські заворушення, розмежування земель, порушення поземельного законодавства тощо). В статистичних матеріалах відображається демографічна ситуація, розміри землеволодіння та землекористування, а також кредитні операції.

У щорічних звітах губернаторів подавалася аналітична та оглядова інформація стосовно ротації землевласників, управління державними маєтками, пропозиції із законодавчого врегулювання поземельних відносин (більш раціональної форми управління державними маєтками, вжиття заходів щодо запобігання припинення порушенням законодавчих норм у поземельних відносинах тощо) іноді вони ставали підставою для відповідного законотворення. У них нерідко містились пропозиції з перегляду чинного законодавства, або робились запити щодо тлумачення правових норм. Більше того, в зазначених архівних фондах існують посилання на інструктивні законодавчі акти, які не були надруковані у

ПСЗ і стосувались конкретних спірних справ. На підставі чинного законодавства і з огляду на особливості конкретної справи Сенат в інструктивному указі визначав механізм їх вирішення. Ці укази переважно стосувались межових суперечок, ускладнень з розподілом спадщини і фіскальних питань. Таким чином, діловодні документи органічно доповнюють законодавчі акти у висвітленні законотворчих процесів щодо реагування верховної влади на потреби в коригуванні практики поземельних відносин.

Отже, зазначена джерельна база доволі інформативна і дає можливість розкрити і проаналізувати законодавче регулювання еволюції поземельних відносин усіх верст населення в Правобережній Україні, яка відбувалась унаслідок приєднання краю до Російської імперії, поширення в ньому російського законодавства, репресивних дій самодержавства проти польської шляхти та великих землевласників, спричинених Листопадовим 1830 р. та Січневим 1863 р. повстаннями, а також унаслідок селянської реформи 1861 р. і розвитку товарно-грошових відносин.

1.2. Історіографія проблеми

У дореволюційній, радянській, українській та зарубіжній історіографії значна увага приділялась соціальним наслідкам, зумовленим поширенням у Правобережній Україні російського законодавства, репресивним діям самодержавної влади проти польської шляхти, спричиненими Листопадовим 1830 р. та Січневим 1863 р. повстаннями, аграрною реформою 1861 р. і розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві, але з метою більш ґрунтовного розкриття вибраної теми дослідження науковці лише побіжно аналізували законодавство, яке регулювало поземельні відносини в краї.

Не дивлячись на це наукова проблема законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні має свою історіографічну базу з відповідною періодизацією, в якій можна виділити три етапи:

- дореволюційний (50-ті рр. XIX ст. - 1917 р.), який мав такі напрями:
 - а) прикладний - дослідження здійснювали державні чиновники з суто прикладних потреб; б) юридичний – досліджували проблему юристи для використання відповідних знань в юридичній практиці та розробки навчальних курсів для студентів юридичних факультетів; в) історико-публіцистичний – представники напряму ілюстрували історичні дослідження юридичними нормами;
- радянський (20-90-ті рр. XX ст.), який можна розділити на довоєнний (20-30-ті роки XX ст.) та післявоєнний (40-90 роки XX ст.);
- сучасний (90-ті рр. XX – початок XXI ст.), в якому виділяється українська та зарубіжна історіографія.

Кожний з цих етапів характеризується певними акцентами у висвітленні цієї проблеми, зумовленими загальною суспільно-політичною ситуацією та пов'язаним з нею ступенем свободи наукової творчості, а також особливостями світоглядних засад.

Поглиблено законодавче регулювання процесів у поземельних відносинах досліджували дореволюційні історики-юристи, статистики та філологи, які, обіймаючи чиновницьку посаду, виконували доручення свого керівництва. Ці дослідження, як правило, проводилися з прикладною метою для реалізації державної управлінської політики.

В дореволюційному етапі одним з перших, хто досліджував унормування поземельних питань краю, був Д.П. Журавський, який обіймав посаду секретаря та редактора статистичного відділення при університеті св. Володимира. Як статистик він порівнював принцип наділення землею великоросійських селян і греккосіїв Київської губернії та побіжно звертався до правового регулювання російським законодавством цього питання, не вказуючи на конкретні законодавчі акти

[813, с.18-24, 54-61]. А. Раєв приділив увагу законодавчому підґрунтям питань поміщицького землеволодіння та землекористування на Правобережжі та продажу державних маєтків в 1810-1814 рр., який був організований для покриття величезного дефіциту державного бюджету [867, с. 47-63]. Чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ Н. В. Варадінов у своїй ґрунтовній чотиритомній праці з історії Міністерства внутрішніх справ подає факти підготовки міністерством різноманітних законодавчих актів, які регулювали поземельні питання на Правобережжі [793]. Особливий статус земельних володінь приватних містечок та міст краю досліджував чиновник О.Ф. Воронін, який звернув увагу на сенатські інструктивні акти щодо цих населених пунктів, адже російське законодавство взагалі не регламентувало їх статус і визнавало лише приватні права на них [800, с. 12-22]. Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторі В.І. Корчак-Савицький, який контролював укладання інвентарів у 1847-1848 рр., опублікував статистичні дані стосовно історичних форм землеволодіння в краї. Висвітлюючи іпотечну політику держави, він окреслив питання її законодавчого регулювання [827, с. 6-11]. Політичне значення інвентарів і законодавчих актів, які впровадили їх у життя, розкрив російський слов'янофіл, історик, публіцист, управляючий канцелярією київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова Ю.Ф. Самарін [875, с.39-42].

Етнограф, чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторі І.Я. Рудченко розглядав ситуації з перешкодами, які чинились поширенню російського землеволодіння в краї, не зважаючи на низку законів, які мали сприяти цьому [873, с. 8-9, 15, 28-32, 40-43]. А чиновник міністерств внутрішніх справ і державних маєтностей, публіцист А.П. Заблоцький-Десятовський присвятив свою чотиритомну працю реформуванню графом П.Д. Кисельовим становища державних селян та способів управління казенними маєтками. Він здійснював аналіз іпотечної політики самодержавства в першій половині ХІХ ст., а також відзначив

різницю становища державних і поміщицьких селян. У контексті його дослідження фіксувались та частково аналізувались всі законодавчі новації з досліджуваних питань [814]. Надзвичайно змістовною і ґрунтовною є багатотомна праця міністерського чиновника П.І. Ляценка, який досліджував законодавчі акти щодо втілення аграрної реформи у життя, її поглиблення й поширення на всі категорії сільського населення Російської імперії протягом 1861-1910 рр. Дослідник не лише аналізує величезний пласт законодавства з широкого спектра поземельних відносин, а й подає документальні свідчення підготовки цих законів зокрема і довготривалої підготовки аграрної реформи [844]. Законодавче врегулювання єврейського землеволодіння та землекористування вивчав єврейський письменник, чиновник з особливих доручень при Міністерстві державних маєтностей В.Н.Нікітін [855, с. 5-9, 20-24, 30, 42-48].

Отже, дореволюційні чиновники, виконуючи свої службові обов'язки, досліджували з практичної точки зору ефективність впливу на реальні процеси в поземельних відносинах запровадженого законодавства, подавали керівництву аналітичні розробки, які певною мірою впливали на вирішення проблемних питань у цій сфері суспільних відносин. Їх аналіз чинного на той час законодавства був спрямований на підготовку законопроектів чи підзаконних актів, що мали унормувати нові суспільні відносини в аграрній сфері, які ще не регулювались чинними правовими нормами, або в законодавстві існували прогалини щодо їх регламентації. Науково-аналітичні праці деяких з цих чиновників мали чітко визначену запрограмованість, яка передбачала практичні пропозиції щодо встановлення більш чіткого урядового контролю за іпотечною політикою в державі, формуванні законодавства для уніфікації становища різних категорій селянства на принципі приватного володіння землею, а також вдосконалення і модернізації аграрної реформи. В їх працях чітко простежується управлінська тенденція поважного ставлення до приватних прав на нерухоме майно всіх соціальних прошарків суспільства.

Поземельним законодавством цікавились і правознавці. Так, юрист і філолог С. Кавецький приділяв увагу російському законодавству, яке започаткувало люстрації 1798-1799 рр. і 1839 р., та законодавчій регламентації в управлінні державними маєтностями напередодні аграрної реформи [822, с. 7, 13, 21-22]. О.В. Романович-Славатинський зазначав, що напередодні аграрної реформи деякі цивільні закони мали декларативний характер і ніколи не виконувались, а деякі найважливіші законодавчі акти не потрапляли до Повного зібрання законів Російської імперії, що робилось або в інтересах дворянства, або самим дворянством. Він наголошував на тому, що до появи форс-мажорної ситуації дотримання законів на місцях не контролювалось [871, с.4-9, 25-27]. В.А. Незабитовський аналізував історію чиншового землеволодіння та невизнання його російською юридичною практикою [854, с. 37-39, 42-48, 54]. І.В. Теліченко описав історію кодифікації законодавства західних губерній Російської імперії, яка продовжувалась до 1839 р., а також запровадження зводу законів Російської імперії. Окрема увага в його дослідженні приділялась польському цивільному законодавству, яке залишалось чинним у Правобережній Україні до 1840 р. [886]. Юрист і історик С.А. Бершадський досліджував історію Литовського статуту, принципи та особливості цивільного законодавства Речі Посполитої, які трансформувались сеймовими рішеннями другої половини ХУІІІ ст. Значну увагу він приділив паралельному використанню російського та польського цивільного законодавства у західних губерніях Російської імперії [781]. Цьому ж самому питанню присвячена ґрунтовна стаття Чернігівського предводителя дворянства, письменника Г.О. Мілорадовича [851].

Низка ґрунтовних досліджень цивільного законодавства Російської імперії ХІХ ст. була здійснена професійними вченими-юристами. Фундаментальні монографії К.Н. Анненкова стали незамінними посібниками для вчених і практиків-юристів. У його працях

проаналізовані норми права з успадкування нерухомого майна, його продажу, дарування, орендування тощо [766-767]. Представником формально-логічної догматичної юриспруденції С.В. Пахман розглядав систему юридичних інститутів особисто-сімейного, майнового і спадкового права, а також досліджував історію кодифікації російського законодавства [862, 863]. Д.І. Мейєр вивчав цивільні права тимчасово-зобов'язаних селян, вексельне та кредитне право [850]. К.О. Неволін як представник історичної школи в юриспруденції, дотримувався думки про історичне походження і поступове укладання законів і дослідив перше видання зводу законів. Його фундаментальна праця перетворилась на своєрідний історичний коментар, у якому в хронологічній формі висвітлюються різноманітні питання законодавчого регулювання всіх сфер суспільного життя [853]. Б. Ольшамовський підготував спеціальний коментар для юристів з поземельного права Російської імперії [860]. І.А. Беляєв у своїх лекціях з історії російського законодавства торкався регулювання права власності на землю та поміщицькі маєтки. Він один з перших звернув увагу на принципи російського цивільного майнового законодавства, які регулювали поземельні відносини [780].

Отже, професійні юристи досліджували поземельне законодавство з погляду його використання в судовій практиці та розробки навчальних курсів для студентів юридичних факультетів. Поряд з цим вони вперше критично аналізували чинне законодавство і його реальний вплив на аграрні відносини. В їх працях як юристів-практиків і як юристів-науковців простежується чітка тенденція до формалізації та кодифікації чинного законодавства в різних сферах суспільних відносин, зокрема в аграрних. Вони дають характеристику різних юридичних інституцій власності та механізмів їх діяльності.

Аналіз поземельного законодавства також здійснювали дореволюційні вчені, які були фахівцями в інших галузях знань. Професор, статистик і політеконом Ю.Е. Янсон, розглядав вплив особливостей законодавчого

регулювання розвитку аграрної реформи в Правобережній Україні в першій половині 60-х років ХІХ ст. на розвиток сільського господарства та хлібну торгівлю, а також порушення чинного законодавства з питань продажу польськими землевласниками своїх маєтків [900, с. 11-14, 27, 32-34, 45, 57-59, 69, 72-74]. Статистик В.М. Григор'єв один з перших дослідив політику самодержавства стосовно переселення держаних селян з Правобережної України в малозаселені губернії Російської імперії, детально розглянув усі законодавчі акти з цього питання, зазначаючи, що міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв був противником цієї політики, хоча вона завжди здійснювалась під патронатом очолюваного ним міністерства, а також проаналізував доцільність політики переселення [802, с. 15-32]. Статистик і публіцист В. Садовський дослідив процес поширення російського землеволодіння в Правобережній Україні, приділивши увагу законодавчим актам, які обмежували права поляків на земельні володіння та заохочували православних поміщиків і чиновників до переселення та придбання в краї поміщицьких маєтків і земельних володінь [874, с. 37-52].

Не залишили поза увагою законодавчі питання й дореволюційні історики та письменники-публіцисти. Історик В. Я. Шульгін досліджував законодавчу регламентацію політики російської влади, спрямованої проти польських землевласників краю за часів генерал-губернаторства Д.Г. Бібікова [895, с. 14-15, 35-39, 42, 55; 896, с. 90-131]. Д. Воєйков та В. Загоскін одними з перших звернулись до пореформених поземельних відносин у Київській губернії, проаналізувавши наслідки положень 19 лютого 1861 р. та подальшого законодавчого врегулювання перебігу аграрної реформи в цьому регіоні [798, с. 215-303].

Історик В. Антонович дослідив законодавчі акти польської доби стосовно статусу околичної шляхти, мешканців міст та поміщицьких селян Правобережної України, а також їхнього поземельного становища [769-771]. Релігійний діяч та історик церкви М.В. Симашкевич на підставі

російського законодавства з питань секуляризації земельних володінь католицької церкви визначив вплив політичного фактора на розвиток цього процесу на Поділлі [882, с. 316-342]. Історію питання стосовно „вільних людей” та аналізу законодавства, яке регулювало їх статус, досліджували письменники-публіцисти П.А. Георгієв та Н. Смирнов [803, с. 29-38; 804, с. 30-46; 883, с. 12-14, 32-35, 42-47, 67-69, 71-77, 90-91].

Вперше до історії єврейського землеволодіння звернулися єврейські публіцисти К.А. Фуман і Г.Ф. Блюменфельд, які проаналізували законодавчі акти про заборону євреям орендувати поміщицькі землі в будь-якій формі, а також стосовно утворення єврейських землеробських колоній. Ці дослідники значну увагу приділили питанню кресценцій дали свою оцінку законам, які заборонили євреям володіти земельними угіддями в Правобережній Україні [890, с. 24-42; 782, с. 45-71].

Селянському питанню в першій половині XIX ст., інвентарній реформі та причинам проведення аграрної реформи присвячене фундаментальне дослідження історика В.І. Семевський, який окремо аналізував з юридичного погляду всі законодавчі акти з цих питань [877, 878, с. 15-29].

На підставі історичної розвідки польського поміщика Правобережної України Е. Войниловича був складений збірник законів та сенатських роз'яснень стосовно сервітутів в краї. Автором цього збірника був публіцист К. Абрамович [765].

Історії підготовки та проведення інвентарної реформи, її законодавчого обґрунтування, а також особливостям аграрної реформи в Правобережній Україні присвятив своє дослідження публіцист Ф.Ф. Воропонов [801, с. 57-81]. Факти існування антипольських законодавчих актів, які започаткували конфіскацію маєтків у Волинській губернії та залучення лівобережних поміщиків до управління цим майном, що зумовлювалось політикою русифікації краю, розглядаються в дослідженні історика Лівобережної України І.Ф. Павловського [861, с. 34-42]. Еволюцію законодавства із земельного устрою поміщицьких та державних селян

Правобережної України напередодні аграрної реформи та їх реальний матеріальний стан аналізував у своїй праці історик українських старожитностей О.І. Левицький [840].

Отже, науковці та публіцисти досліджували аграрне і цивільне законодавство Російської імперії в ХІХ ст. переважно з точки зору історичних розвідок. Але їх праці мали і практичне політико-економічне значення, адже вони досліджували законодавчі норми з точки зору регламентації аграрних відносин і їх впливу на товаризацію сільськогосподарського виробництва. Вони, особливо публіцисти, значну увагу приділили порушенням чинного законодавства в поземельних відносинах, а також критикували владу за дискримінаційні законодавчі норми, які обмежували права власності на землю в Правобережній Україні за етно-політичними ознаками.

Таким чином, законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні від часу приєднання краю до складу Російської імперії до чиншової реформи 1886 р. в Російській імперії досліджувалось переважно не істориками, а чиновниками, які виконували певну аналітичну роботу для свого керівництва. Поряд з ними до цієї тематики долучились професійні статистики, які також перебували на державній службі. Вони перші розпочали аналізувати російське і польське законодавство, яке регулювало ті чи інші аспекти поземельних відносин у Правобережній Україні. Починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. вагомий внесок у дослідження цієї проблеми роблять юристи. Історики і публіцисти, як правило, лише ілюстрували свої дослідження відповідними законодавчими актами. Юристи, навпаки, ґрунтовно аналізували поземельне законодавство, залишаючи поза увагою політичні, економічні та соціо-культурні чинники. Не зважаючи на різні політичні, статистичні та господарські підходи до вирішення різноманітних аспектів, дореволюційні пошуковці з аналізу законодавства зробили вагомий внесок

у дослідження законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні і його соціальних наслідків.

Значну увагу поземельним питання приділили науковці на початку радянської доби, коли вони ще не були в своїх дослідженнях обтяжені марксистсько-ленінською методологією. Так, вагоме місце в дослідженні історика права М.П. Василенка ще в дореволюційні часи посідала інвентарна реформа та її політичний і правовий статус. У радянські часи він проаналізував відмінності норм майнового права Литовського статуту та російського законодавства і вказав на помилку російських урядовців, зокрема Д.Г. Бібікова, які вважали статут кодексом польського цивільного права. Науковець досліджував і проблему сервітутів у Правобережній Україні. 1923 р. вийшла його праця стосовно Київських контрактів, де описана історія умов продажу нерухомих маєтків, які регулювались відповідним законодавством [795-797]. Його робота деякою мірою базувалась на дослідженні дореволюційного історика Улашина, яке було надруковане польською мовою у Петербурзі [911, с. 13-27]. 1925 р. побачило світ третє видання історичного дослідження І.І. Ігнатовича про стан поміщицьких селян напередодні аграрної реформи, цінність якого полягає в тому, що в ньому контрастно відображена відмінність реального стану селян Правобережної України від вимог чинного законодавства, зокрема інвентарної реформи [819, с. 71-92]. Дослідження історії інвентарної реформи у 1926 р. надрукував М.І. Корнілович, проаналізувавши запровадження інвентарних правил на Волині [826, с. 16-27].

До власне української радянської історіографії належать дослідження С. Борового, який проаналізував історію єврейських землеробських колоній і вперше зазначив, що ідея їх утворення існувала у польських реформаторів кінця ХУІІІ ст., а російський уряд до цього підштовхнув у 1805 р. Т. Чацький. Історик розглянув законодавчі преференції російської держави євреям-землеробам та черговий раз дійшов висновку про

безперспективність цього задуму [792, с. 17-21]. Історію єврейських землеробських колоній першої половини XIX ст. досліджував В.П. Рибинський, зібравши відповідний статистичний матеріал та з'ясувавши суть законодавства, яке зумовило царську політику з залучення єврейського населення до землеробської праці [869, с. 34-56]. Юрист Б.М. Кочаков, досліджуючи повне зібрання законів Російської імперії, вперше звернув увагу на особливість імперського законодавства, яке ототожнювало політичні цілі з правовими, що особливо стосувалось законодавчого регулювання різних суспільних процесів, зокрема і в поземельній сфері [828, с. 46-59].

Отже, радянські історики довоєнного часу, які розпочали ще в дореволюційний час свої дослідження в сфері аграрних відносин, зокрема їх правового регулювання, і не були повністю ідейно-політично заангажовані, хоча для них законодавче унормування поземельних відносин вже становило фон у їх науковій роботі. І все ж, враховуючи «революційний час», вони приділили увагу відмінностям між реаліями поземельних відносин різних категорій селян та колоністів і їх законодавчому регулюванню. Вони вперше сформулювали ідею про те, що для влади правові цілі в регулюванні поземельних відносин ототожнювались з політичними.

Значення реформи міністра державних маєтностей П.Д. Кисельова, якою державні селяни Правобережної України були переведені з панщини на оброк і обмежувалося їх обезземелювання, аналізує в повоєнний час у фундаментальній праці М.М. Дружинін, який простежив перипетії з підготовки законодавчих нововведень під егідою Міністерства державних маєтностей, зокрема в Правобережній Україні [811, с. 214-284].

Аналіз законодавчих актів, підготовлених під егідою Комітету західних губерній, які суттєво вплинули на поземельні відносини в краї, здійснила Т.Г. Архіпова, визначивши, що політичний чинник відіграв визначальну роль у їх трансформації [772, с. 42-51]. В.М. Кабузан і С.М. Троїцький

вперше в українській радянській історіографії приділили значну увагу поземельним взаємовідносинам шляхти з землевласниками і матеріальному становищу однодворців, проаналізувавши законодавчі акти, які регулювали цей процес [821, с. 38-47]. До того ж В.М. Кабузан дослідив чисельність, соціальне становище та розміщення державних селян на всій території Російської імперії в першій половині XIX ст., простежив історію та законодавче регулювання їх статусу [820, с. 43-61]. До творчого доробку засновника української історико-правової науки в діаспорі Р.М. Лащенко належить аналіз Литовського статуту, правових засад прав власності на землю та історії цивільного права на Україні [838; 839, с. 23-48]. Є.Д. Сташевський здійснив критичний огляд люстрацій ХУІІІ -- першої половини XIX ст., приділивши увагу еволюції оренди, прибутковості державних і приватних маєтків [884, с. 11-14].

Отже, в 40-60-х рр. XX ст. українські історики згідно з вимогами радянської історичної науки переважно приділяли увагу соціально-економічному становищу селянських і поміщицьких господарств, класовій боротьбі та інвентарній і аграрній реформі. Законодавче супроводження цих процесів майже випало з їх поля зору, хоча деякі з них побіжно розглядали цей аспект суспільного життя, зокрема продовжуючи лінію своїх довоєнних попередників, наголошуючи, що законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні зумовлювалось домінуючим політичним аспектом. Науковці цього періоду вперше з дореволюційних часів почали розрізняти різні категорії сільського населення та їх правовий і земельний статус.

Вагомих наукових робіт з аграрних відносин в Правобережній Україні та їх законодавчого регулювання у вітчизняній історіографії в 70-80-х рр. XX ст. не було. І лише із здобуттям Україною державної незалежності вітчизняні історики почали приділяти цій науковій темі значну увагу.

Натомість питання законодавчого регулювання земельних володінь церкви та їх секуляризації детально розглядається в монографії

О.П. Крижанівського [832, с. 45-58], С.О. Борисевич приділив основну увагу аналізу законодавчих аспектів регулювання різних сфер поземельних відносин у Правобережній Україні [786; 787, с. 84-91; 788, с. 124-141; 789, с. 294-297; 790, с. 67-78; 791, с. 78-90]. Досліджуючи аграрну політику російського самодержавства в Правобережній Україні в 30-60-х роках ХІХ ст., В.П. Щербина в кандидатській дисертації спробував проаналізувати деякі законодавчі акти з регулювання поземельних відносин поміщиків та селян [897]. А.Л. Зінченко продовжив дослідження О. П. Крижанівського щодо стану церковного землеволодіння на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст., значну увагу приділивши православним сільським церквам, законодавчому регулюванню їх матеріального становища та наділення їх землею [818, с. 24-28]. Кандидатська дисертація О.І. Козія була присвячена деградації польської шляхти та антипольській політиці російської влади на Поділлі в період між Листопадовим і Січевим повстаннями з аналізом законодавчих актів антипольського характеру, які стосувались поземельних відносин [823]. Заслуговує на увагу дослідження П. Олешка, в якому аналізується вплив російського законодавства на зміни в поземельних відносинах у Волинській губернії. Він один з перших в українській історіографії розглядав через призму російського законодавства зміни в аграрних відносинах на Волині, зокрема в аспекті аграрної реформи та Січевого повстання 1863 р. Він перший на законодавчій основі проаналізував причини обмеження протекціоністської політики верхньої влади щодо іноземних колоністів [857, с. 34-40; 858, с. 149-151; 859, с. 34-40].

У монографіях В.С. Шандри йдеться про законодавчі акти, які визначили функції та взаємозв'язок адміністративних установ Правобережної України з вищими державними органами влади, які, зокрема, проводили в життя державну політику в поземельних відносинах [891-893].

Російське законодавство з питань легітимації та декласації (деградації) польської шляхти, а також поземельного облаштування односторонніх Правобережної України ґрунтовно проаналізували в спільній монографії С.М. Лисенко і Є. Чернецький [843, с. 23-27, 123-134].

В своїй монографії П.Захарченко сконцентрував увагу на питанні формування в Україні (середина XIX ст. до першої чверті XX ст.) інституції приватної власності на землю. Автор зазначає, що аграрна реформа 1861 р. та столипінська реформа 1906-1907 рр. були пов'язані спільною ідеєю стосовно формування приватної власності на землю як фактору соціально-економічної та політичної стабільності в Російській імперії. Дослідник проаналізував юридичний аспект розвитку права власності на землю та правову і суспільно-політичну думку щодо шляхів реформування земельних відносин [817].

Отже, представники української історичної науки 90 рр. XX ст. та початку XXI ст. займалась різними аспектами поземельних відносин на теренах Правобережної України. Вони досліджували особливості законодавчого регулювання поземельних відносин в окремих регіонах Правобережної України, вперше почали висвітлювати державну політику в сфері поземельних відносин через призму законодавства, ґрунтовно висвітлили аспект правового регулювання становлення в краї в XIX ст. інституту приватної власності на землю, а також проаналізували тогочасну правову та суспільно-політичну думку щодо перманентного процесу реформування аграрних відносин. І все ж, системного та повного дослідження законодавчого регулювання поземельних відносин цього регіону не було здійснено, хоча цьому питанню приділялась значна увага.

Необхідно відзначити кілька праць зарубіжних дослідників з цієї проблематики. У першу чергу ґрунтовні монографії Д. Бовуа. Досліджуючи російську антипольську політику і проміжний стан українського селянства між „двома імперіалізмами”, автор ґрунтовно проаналізував поземельні відносини у Правобережній Україні від часу її

приєднання до Російської імперії до жовтневого перевороту 1917 р. Учений вдало ілюстрував антипольську політику самодержавства законодавчими прикладами регулювання поземельних відносин [783-785]. Російський історик П.Н. Колованчин досліджував право власності на землю в Росії, побіжно спинившись на особливостях поземельних відносин в Правобережній Україні, але в контексті загальноросійської інституції майнового приватного права на землю [824]. Легітимації та декласації (деградації) польської шляхти і зміні її статусу у поземельних відносинах Литви та Правобережної України присвячена робота польського історика Л. Заштовта. Автор докладно аналізує російське законодавство з цього питання [913 24-43]. Цій же тематиці присвячують свої праці польські історики І. Рихлікова, З. Станкевич, Б. Смоленська і Є. Сікорська-Кулеша. На підставі великої кількості фактів із різноманітних джерел, зокрема польського та російського законодавства, вони доводять, що декласація польської шляхти (загальний термін, яким вони користуються) була нічим іншим як деградацією і занепадом цієї чисельної соціальної верстви населення не лише на Правобережній Україні, а й в Білорусії, Литві та Польщі, зазначаючи, що цей процес розпочався ще з середини ХУІІІ ст. Вони зазначають, на противагу Д. Бовуа, що, хоча цей процес прискорювали великі землевласники та російська влада, але деградація безземельної шляхти, як суто феодального соціального прошарку населення, відбувався як об'єктивний процес, зумовлений розвитком товарно-грошових відносин [903, с. 121-147; 906, с. 557-572; 907, с. 72-81; 908, с. 24-37; 909, с. 17-23].

Японський дослідник Т. Мацумура зосереджує увагу на питанні єврейської оренди поміщицьких маєтків у формі „кресценцій”, аналізує наслідки інвентарної реформи та російське законодавство стосовно заборони „кресценцій” [849, с. 61-88].

Отже, зарубіжні науковці розглядали юридичний і правовий аспект поземельних відносин в Правобережній Україні лише з точки зору ілюстрації досліджуваної ними теми.

Таким чином, в дореволюційній, радянській та українській історіографії, за деякими винятками, спеціально не досліджувалось російське законодавче, яке регулювало поземельні і соціальні відносини в Правобережній Україні. Історики звертали на правовий аспект увагу лише для ілюстрації та підтвердження своїх висновків, а його місце і роль розкривали переважно дореволюційні чиновники і вчені-юристи, які досліджували історичні аспекти цивільного права Російської імперії із прикладного погляду, виконуючи завдання державного керівництва. Але й вони аналізували лише окремі аспекти законодавчого регулювання поземельних і соціальних відносин. Закон і до сьогодні не став об'єктом спеціальної уваги вчених, зокрема відсутнє критичне його осмислення. В історіографії бракує комплексного дослідження цієї історико-юридичної проблеми, адже законодавство було вагомим механізмом введення польської поземельної традиції в імперський правовий простір.

Р О З Д І Л Д Р У Г И Й
Польська законодавча практика регламентації
поземельних відносин в Правобережній Україні
(1793-1801 рр.)

Катерина II скликала 1792 р. Тарговицьку конфедерацію і, прикриваючись зверненням магнатів до російського уряду, у 1793 р. провела разом з Пруським королівством другий поділ Речі Посполитої з приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії. Це спричинило польське повстання 1794 р., яке зазнало поразки. Польська держава остаточно втратила незалежність у 1795 р. унаслідок її третього поділу між Росією, Пруссією та Австрією.

Невдовзі помирає Катерина II, і початок царювання Павла I знаменується рішучим руйнуванням всіх порядків правління матері. Новий імператор вважав, що становище поміщицьких селян набагато краще, ніж державних. Саме тому протягом свого недовгого правління він роздав у приватну власність аристократів величезну кількість селянських душ. Ці події не минули і Правобережну Україну. Невгамовний і запальний характер Павла I та його схильність до непередбачених кроків призвели до повного розладу адміністративного механізму держави та суттєвого посилення невдоволення в суспільстві. До того ж розпочались гоніння та репресії, наступ на ліберальні свободи, які існували за часів Катерини II. Непослідовність спостерігалась і в зовнішній політиці. Всі ці фактори спричинили вбивство імператора заколотниками у лютому 1801 р.

Саме в останні роки царювання Катерини II та мінливо-бурхливого і недовгого правління Павла I розпочався період, протягом якого відбувалось військово-адміністративне і політичне приєднання до Російської імперії Правобережної України та формування територіально-адміністративного устрою краю, коли імперський уряд ще неспроможний

був докорінно змінити практику використання польсько-литовського законодавства. Потрібно зазначити, що Катерина II прагнула без проміжних етапів відразу скасувати в краї польське законодавство і структуру апарату управління, але вже за Павла I відбулись зміни, пов'язані з поверненням до адміністративної та судової практики часів Речі Посполитої. Імператор визнав пріоритет у юридичній практиці Правобережної України Литовського статуту, але за умови поєднання імперських правових норм. Відбулось деяке відновлення місцевих адміністративно-судових інституцій, які не суперечили імперській управлінській практиці.

У зв'язку з цими подіями потрібно зазначити, що в ліквідованій Речі Посполитій формою державного правління була станово-представницька монархія. В Польській державі існувало чітке розмежування законодавчої і виконавчої гілок влади. Король як вища посадова особа очолював її виконавчу гілку і виконував функції глави держави. Його влада обмежувалась тим, що він не мав законодавчих важелів впливу в державному управлінні. Законодавчою владою в Речі Посполитій володів сейм. Його впливовість на державні події була більшою, ніж короля з трьох причин: посада короля залежала від сеймового вибору, концентрації законодавчої влади в станово-представницькому державному органі, а також майнової і фінансової могутності й відносної незалежності магнатів, які формували сеймову політику з власних інтересів. Отже, саме завдяки слабкій королівській владі в Речі Посполитій формується, укріплюється і стає недоторканим інститут приватної власності. На відміну від Польської держави, в Російській імперії панувала абсолютна монархія, в руках якої концентрувалась виконавча і законодавча гілки влади. Судова влада не вважалась самостійною і підпорядковувалась виконавчій. Напередодні приєднання польських територій до імперії в ній лише розпочалося формування інституту приватної власності. Але завдяки

необмеженій владі монарха остаточне вирішення питання недоторканності прав на приватну власність цілковито залежало від імператора.

2.1. Економічний потенціал та правовий статус державних земель.

Напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії самодержавство цікавилось соціально-політичною і економічною ситуацією в краї, адже передбачалась його остаточна анексія. Російська влада, користуючись тим, що в регіоні перебували її війська та встановлювалось військово-адміністративне управління, приділила велику увагу з'ясуванню питання земельної власності. Катерина II таємним рескриптом 3 грудня 1792 р. наказала командувачу російських військ, дислокованих у Правобережній Україні, генералу М.М. Кречетникову зібрати відомості про стан державних маєтків та описати їх для визначення принципів управління ними і нагляду за господарською діяльністю їх власників. У свою чергу, генерал 15 червня 1793 р. доручив виконання цього розпорядження новопризначеному губернатору Брацлавської губернії генерал-майору Ф. Берхману [884, с. 42]. Отже, з 1793 р. розпочався камеральний (локальний) опис державних маєтностей в Правобережній Україні під керівництвом генерал-майора Б.Ф. Кнорринга.

При головній квартирі російських військ проводилось прискорене вивчення природних і демографічних ресурсів краю. Виявляти його фіскально-господарські можливості зобов'язали чиновників генерального штабу, зокрема складати чітко визначені карти державних земельних угідь, описувати їх і виявляти правовий статус.

Ураховуючи те, що в 1793 р. М.М. Кречетников помер, Катерина II 19 квітня 1794 р. продублювала в розширеному обсязі таємний рескрипт новопризначеному губернатору краю генерал-поручику Т.І. Тутолміну,

перед яким ставилось завдання виявити власників коронних маєтків на емфітеутичному праві, які мали довести свої права на володіння. Їм дозволялось продовжувати володіти ними, але за умови складання присяги на вірність російській короні [43, с. 508-509]. Інтерес російської влади до своєїрідної форми володіння державними маєтками полягав у тому, що вона була невідома в Росії, але властива польсько-литовському законодавству. Емфітеутичне володіння державними маєтностями не було орендою, а особистим неспадковим володінням і передбачало право володіння, користування і обмеженого розпорядження ними. Обмеження у розпорядженні полягало в забороні успадковувати державне майно з можливістю поступатися правами власності іншій особі. У разі смерті емфітеутичного власника маєток повертався до казни. З часом, унаслідок королівського указу, вільний державний маєток дарувався в довічне володіння іншому власнику. Таку форму управління державними маєтками в краї верховна влада вважала оптимальною, враховуючи місцеві традиції у веденні господарства. Саме тому вона перед собою ставила мету не скасувати її, а лише використати для власних потреб, не бажаючи руйнувати господарство в державних маєтностях і прагнучи отримувати прибутки до казни. Разом з тим, виявляючи власників цих маєтностей, влада плекала надію заручитись їхнім лояльним ставленням.

З'ясовуючи ситуацію в поземельних відносинах, представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків у Правобережній Україні. Ще більше їх здивувало те, що виявити чіткі межі між державними і приватними земельними угіддями було неможливо, адже розмежування земельних володінь за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилось. Таке становище призвело до різних зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків. Російські чиновники, які діяли через представників польської адміністрації, з'ясували ще й те, що вони не отримують

достовірну інформацію про становище і правовий статус державних маєтків через обструкцію місцевої влади та власників державного майна.

Ця ситуація підштовхнула до оголошення 23 червня 1794 р. загальноімперської ревізії державних маєтностей. Згідно з ревізійними відомостями всі державні маєтки Правобережної України розподілялись на п'ять категорій: 1) маєтки, які перебували в довічному володінні; 2) маєтки на довічному праві, переуступлені посесору; 3) маєтки, які після смерті довічного власника передавались у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 4) маєтки, що перебували у 50-річному володінні; 5) маєтки на емфітеутичному праві, переуступлені іншим особам. Під час ревізії збирались відомості про раніш конфісковані земельні володіння, що належали уніатському митрополиту та католицькому єпископу. Ця інформація була потрібна не лише для з'ясування прибутковості маєтків, а й для того, щоб надавати їх у вічне і спадкове володіння за бажанням імператора, а в маєтностях, які залишаться у державній власності, організувати контрольоване управління.

Для успішного проведення ревізії державного майна в новоприєднаних територіях влада вдалась до поширення межової інструкції, запровадженої Катериною II 25 травня 1766 р. Вона залишалася чинною з незначними змінами до аграрної реформи 1861 р. та почала впроваджуватись в Правобережній Україні від самого початку приєднання краю до Російської імперії.

Інструкцією започаткувалось поступове проведення генерального межкування по всій Російській імперії з метою розмежування земельних володінь між приватними, державними та церковними маєтками. Будь-яке межкування в губернії не проводилось доти, поки не оголошувалось в ній генеральне межкування.

Межова інструкція заохочувала до компромісного розмежування земель між суміжними землевласниками. В ній виписано чіткі правила та принципи межкування, запроваджена десятина як одиниця виміру

земельних володінь. У додатковій інформації до неї (дод. А.) подавались різноманітні одиниці довжини та площ, якими традиційно користувались у різних місцевостях Російської імперії та Речі Посполитої, які прирівнювали до десятини. Інструкція визначала принципи межування до міст земель під вигін у розмірі 2 версти у радіусі [39, с. 716-787].

Отже, межова інструкція виявилась унікальним інструментом для проведення генерального межування, яке раніше не здійснювалось, що зумовлювало постійні суперечки різних землевласників за межі угідь, які чітко документально не фіксувались. Крім того, імперська влада неспроможна була без усунення цього суттєвого недоліку у поземельних відносинах гарантувати недоторканність приватної власності, задекларованої в 1785 р. жалуваною грамотою дворянам.

У зв'язку з цим потрібно зазначити, що російська влада виявила характерну рису приватних землеволодінь у Правобережній Україні, якою були розміри маєтків. Власне, точні їх розміри ніколи не були відомими, що зумовлювало збереження атавістичного існування межових судів. Поряд з величезними землеволодіннями існувала велика кількість власників парцелярних клаптиків землі, не забезпечених робочою силою, адже вартість землі на той час визначалась за чисельністю кріпаків, що мешкали на ній. Існування латифундій у краї пояснювалось наявністю кількох давніх руських родин та колонізаційним характером освоєння цієї території, яка довгий час слугувала польським королям резервом для надання земель за заслуги перед Річчю Посполитою. Ще в епоху саксонської королівської династії (перша половина ХУІІІ ст.) в Речі Посполитій з 369 сенаторів 77% одержали дарчі документи на земельні володіння в краї. Так виникли величезні землеволодіння Потоцьких, Мнішків, Жевуських, Оссолінських, Браницьких, Любомирських, Яблоновських, Чарторийських та ін.[914, с. 122-130; 846, 902, 904, 905, 910].

1797 р. російські військові на чолі з генерал-губернатором Т.І. Тутолмінім завершили ревізію державних маєтків у Правобережній Україні. Отже, в початковий період приєднання краю до Російської імперії верховна влада зробила доволі важливий крок з огляду на імперську централізовану практику – майже повністю під контроль були взяті державні земельні володіння, з'ясовано їх статус та форма управління.

Нагляд за державними маєтками з боку центральної влади не міг бути повним, оскільки царизму не вдалося залучити польських поміщиків і шляхту на російську державну службу. Мало того, вони із зброєю у руках виступили в 1794 р. проти російського панування. Саме тому імперія із самого початку приєднання Правобережжя змушена була вдатись до дієвих силових заходів (конфіскація маєтків) відносно земельної власності польських поміщиків, що не тільки надзвичайно налякало землевласницьку еліту нечуваними в Речі Посполитій заходами, але й обурило її. Ці ворожі дії, з одного боку започаткували непримиренність Російської держави до польського панування в новоприєднаних територіях, а з другого, ігнорування польськими землевласниками і шляхтою російської влади. Але завдяки тому, що самодержавство не спромоглося створити на теренах Правобережжя підвладного йому бюрократичного апарату, російське панування ще не було відчутним для польської шляхти, в управлінні якої перебували державні маєтки, а влада утримувалась виключно військовою силою, від якої польські можновладці встигли все ж зазнати репресивного удару.

Завершена ревізія стала своєрідною прелюдією до люстрації 1798-1799 рр. Ініціатором її був князь М.В. Рєпнін, який підготував сенатський указ від 10 квітня 1798 р. про початок люстрації державних маєтків у новоприєднаних територіях. (Необхідно зауважити, що люстраційні інвентарі відомі історикам лише по Подільській губернії. Але й вони загинули в Києві під час другої світової війни. Інформацію про них зберіг професор Є.Д. Сташевський, який опрацював ці документи у 1918-

1921 рр. в м. Кам'янці-Подільському.) Люстрація 1798 р. вигідно відрізнялась від попередньої, яка здійснювалась ще польською владою у 1789 р. Вона проводилась за інструкцією, що сприяло уніфікації інвентарів і здійснювалась під контролем уряду. Обов'язково здійснювалось опитування селянських громад про утиски власників державних маєтків і завдяки їм перевірялась (наскільки це можливо) отримана інформація. Звісно, подібні люстраційні описи були далекі від об'єктивної картини в державних маєтках, адже люстратори отримували лише ту інформацію, яку вважав за потрібне надати неспадковий власник. Подібний спосіб визначення прибутковості державних маєтків був далекий від досконалості.

На початку проведення люстрації державних маєтків у Правобережній Україні була виявлена неординарна ситуація. На підставі норм сеймових рішень 1775 р. за володіння старостинськими маєтками їх власники зобов'язувались заставляти свої приватні нерухомі маєтності. Але чиновники казенних палат не враховували цю обставину і старостинські власники вивели їх з-під застави. 1798 р. люстраційні комісії зобов'язали казенні палати отримувати від старост заставу, яка б дорівнювала третині від прибутків державних маєтностей. Палати вимагали від власників документи, що підтверджували право на відповідне володіння. Наприклад, у Подільській губернії за наказами казенної палати від 20 лютого, 23 вересня, 11 жовтня 1798 р. збільшувався розмір селянських земель з метою зрівняння розміру земельних угідь між ними і старостами. Поштовхом до цього був указ від 9 серпня 1798 р. стосовно наділення державних селян 15 дес. землі на кожну душу. Все це привело до того, що старости стали в опозицію до люстраційних комісій: вони приховували документи, інвентарі, заважали описувати угіддя. 3 вересня 1798 р. казенні палати вдалися навіть до репресій – секвестрували маєтки цих власників. У свою чергу, члени комісій затягували виконання доручень з метою дати власникам державних маєтків можливість підготуватись до

люстрації (приховати частину прибутків, підробити документи). Для залагодження відповідної ситуації в краї Сенат видав указ від 8 червня 1799 р., який скасував репресивні заходи казенних палат [6, арк. 23-29].

Російські військові картографи та геодезисти у другій половині 90-х рр. ХУІІІ ст. активно знімали на план державні маєтності з геодезичною їх „прив’язкою” на місцевості. Але вони змогли здійснити цю роботу лише щодо маєтностей, які перебували у володінні поміщиків на емфітеутичному праві.

Указом від 6 червня 1799 р. Павло І розпорядився розпочати розмежування поміщицьких та державних лісів. Цей захід ще не передбачав систематичного розмежування, а лише посилення державного контролю над власниками поєзуїтських маєтків [73, с. 130-132].

Генеральне межування земельних володінь всіх форм власності в українських губерніях започаткував указ від 16 січня 1801 р. Воно розпочиналось з Малоросійської губернії. Зазначалось, що межування впроваджується для „...припинення суперечок за землі, і для відокремлення земель казенних від поміщицьких...” [76, с. 497].

Брат одного з фаворитів Катерини ІІ генерал-губернатор Катеринославської, Вознесенської губерній та Таврійської області князь В.О. Зубов звернувся до імператриці з поданням, в якому писав, що в новоприєднаних від Речі Посполитої територіях проживає „цікава” верства населення – чиншова шляхта. Він запропонував переселити її на підпорядковані йому території. Доцільність цього заходу обґрунтовувалась тим, що така шляхта не мала нерухомості і була цілковито підпорядкована польським землевласникам завдяки наділенню її земельними ділянками. Сановник висловив оригінальну свою думку: „...Чиншова шляхта, яка не має ніякої нерухомої власності і упокорена з давніх часів тамтешніми вельможами, мешкає на землях інших власників, котрі беруть з неї за землю чинш... не менше 25 руб., а в деяких місцях і по 30 руб. з плугу срібною монетою, покладаючи на неї, крім того, й інші

різні повинності і використовуючи її на власну свою службу”. Князь зазначав, що чиншова шляхта за часів Речі Посполитої брала участь у сеймиках і „...могла становити більшість до переваги голосів...”. Це значення шляхти цінувалось магнатами, за що вони і надавали їм „різні допомоги”. За російського правління, коли сеймики перестали існувати, зацікавленість магнатів у шляхті зникла. Почались їх утиски з боку землевласників. Вони зрівнялись у правах з вільними селянами-чиншовиками. Посилилась їх експлуатація. Князь В.О. Зубов підкреслював, що багато представників чиншової шляхти ще за польського панування зверталось до його попередника з проханням оселитись на державних землях. Князь зазначив, що може прийняти на ввірені йому державні земельні угіддя до 100 тис. осіб чиншової шляхти. Російська держава передбачала отримати зиск від цього переселення, тим більше, що шляхта згодна була переселитись за власний кошт, і імперія могла використати її військовий досвід та перевести у стан російських однодворців. Автор подання пропонував наділити переселенців по 30 дес. на кожну особу та побудувати за кошти держави оселі для них, щоб вони жили цілими поселеннями [46, с. 897-900]. Затверджене Катериною II перспективне подання не було втілене у життя, адже невдовзі імператриця померла, а її син Павло I указом від 7 березня 1797 р. зупинив процес переселення шляхти [49, с. 599-600].

До цього питання тоді так більше і не поверталися, але пропозицію князя В.О. Зубова не забули. Її згадали після Листопадового повстання 1830 р. і вирішили запровадити у практику, але на той час до чиншової шляхти і до шляхти взагалі уряд вже ставився вороже.

Отже, російська влада для економічної і демографічної статистики зафіксувала становище переважної більшості державних маєтків в Правобережній Україні і не вважала за необхідне міняти їх status quo. Але головна мета збирання такої інформації передбачала формування підстав для прийняття рішень верховної влади стосовно новоприєднаних

територій. Неабияке значення мало й бажання урядових кіл збільшити надходження до казни.

2.2. Особливості крайового землеволодіння та землекористування

Після завершення 1797 р. в Правобережній Україні ревізії державного майна перед російською владою постало запитання про ставлення до форм володіння державним нерухомим майном у краї, існування яких не передбачало російське законодавство. Його вирішив Сенат 11 вересня 1797 р., коли наказав судовим установам Волинської, Подільської та Мінської губерній керуватись у своїй діяльності з урегулювання поземельних відносин „...тими самими правилами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях відображених керувались”. Таким чином, у приєднаних територіях залишали чинність колишніх законів „не з’ясовуючи... які саме ці закони...” [781, с.1], тобто не припинялась регулятивна дія Литовського статуту та сеймових ухвал. Безумовно, докорінно змінити традиційні взаємовідносини в Правобережній Україні імперська влада не наважилась би. Крім того, практично це здійснити було не можливим і недоцільним за для набуття новою владою авторитету серед населення краю. І все ж, указ виявився знаковим. Катерина II, яка після польського повстання 1794 р. розпочала наступ на польську шляхту в новоприєднаних територіях, напевно, довго не церемонилась би і з законодавчими традиціями Речі Посполитої та з метою пришвидшення інтеграції територіальних надбань з корінними російськими землями прагнула б швидше уніфікувати місцеве законодавство з імперським. Павло I, навпаки, намагався зберегти законодавчий status quo в приєднаних територіях. У подальшому цей крок

призвів до укорінення сепаратизму польської шляхти та консервації кріпосницьких відносин в Правобережній Україні.

У зв'язку із збереженням в Правобережній Україні чинності цивільного законодавства Речі Посполитої до імператора звернулись губернатори новоприєднаних територій із запитанням: як діяти місцевим казенним палатам стосовно державних маєтків, які ще польським урядом були надані поміщикам у довічне чи 50-річне володіння? Імператор у відповідь видав указ від 15 серпня 1798 р., яким необхідно було виконувати розпорядження колишньої польської влади, якщо воно вже почало втілюватись у життя [60, с. 345]. Отже, російське самодержавство не лише не скасувало в краї звичне і традиційне законодавство, а й не відмовилось від обіцянок і справ, започаткованих колишнім польським урядом. Російська влада прагнула таким чином утвердити в свідомості місцевих верств населення законність правонаступництва Російської імперії відносно „польської спадщини”.

Згідно з цивільними законодавчими нормами, запровадженими сеймовими рішеннями 1789 р., довічні володарі староств до казни платили половину прибутку від цього майна, а 50-річні власники – сьому частину. За указом від 18 грудня 1798 р. довічних власників зобов'язували сплачувати 70% від суми прибутку, а інших – 90% [884, с. 55]. Цим законодавчим заходом влада давала зрозуміти польським поміщикам, що вона не має наміру підтримувати подібні форми землеволодіння державною власністю. Крім того, указ робив не вигідним володіння державними маєтками на подібних умовах, тому це змушувало власників ще більше приховувати розміри прибутковості цього нерухомого майна. Але в російських урядових колах, які відмовлялися від права емфітеутичного володіння державними маєтками, ще не мали уявлення про запровадження в них подальшого способу ведення господарства.

За часів царювання Катерини II та Павла I в Правобережній Україні імператорською волею деяким дворянам надавали державні маєтки у

спадкове володіння. Але це приводило до непорозумінь щодо виконання указу від 27 листопада 1797 р., яким ставилося за обов'язок всім без винятку казенним палатам наділяти кожного державного селянина 15-десятинною пропорцією землі на підставі межової інструкції 1766 р. В разі браку державних земель палати зобов'язані були наділяти селян всією землею, яка була в наявності. Закон визначав мету цього заходу – покращити майновий стан господарств державних селян, надійних платників податків [53, с. 808]. Цей захід виявився дієвим у російських губерніях, де не існувало земельних угідь господарства тимчасового власника, а в Правобережній Україні виконати його вимоги було неможливо. Указ дублювався законом від 7 квітня 1799 р. Зазначалось, що в разі нестачі земель слід наділяти державним селянам угіддя із пустирищ. До того ж селяни отримали право скаржитись до казенних палат і Сенату [65, с. 614-616]. Тому виникали непорозуміння щодо дарувань державних маєтків, які, як правило, не були конкретизовані. Вибір маєтків залишався за особами, які мали отримати їх у приватну власність. На підставі сенатського указу від 19 липня 1798 р. казенним палатам заборонялося межувати земельні угіддя особам, які ще не отримали в натурі свою нерухому власність. Не дозволялось наділяти земельні угіддя і державним селянам без попереднього узгодження цього питання з межовим департаментом Сенату [58, с. 305-306]. А указом від 27 листопада 1797 р. Сенат зобов'язав казенні палати збирати точні відомості відносно державних маєтків, виділених імператором різним особам, щоб не надавались маєтності, на які спрямовувались судові позови або на них покладались борги попередніх володарів чи посесорів [53, с. 808].

Указом від 1 серпня 1797 р. була ліквідована едукативна комісія, і всі поезуїтські маєтки підпорядковувались приказу громадської опіки. Відтепер кошти, які мали збирати прикази, спрямовувались на утримання Віленського університету [50, с. 664-665]. Статус поезуїтських маєтків не регулювався російським законодавством, що зумовило звернення

Подільського губернського правління до Сенату у зв'язку з упровадженням у життя указу від 6 червня 1799 р. про розмежування поміщицьких та державних лісів. Правління зазначало, що власники поєзуїтських маєтків у разі невчасної сплати едукційного фондушу втрачали право (за сеймовою конституцією 1775 р.) володіти ними, а маєтки отримували статус державних. Тому правління цікавило: межувати ці маєтки як державні чи ні? На це запитання Сенат підготував відповідь, яку у формі указу підписав імператор 3 квітня 1800 р. Йшлося про історію появи поєзуїтських маєтностей і зазначалось, що на ординарному сеймі 1775 р. були зафіксовані положення про такі маєтки. Особа, що отримувала на конкурсі право володіти ними, зобов'язувалась надати заставу, вартість якої дорівнювала третині оцінки маєтку, що визнавалась довічною і незмінною. Спадкові володарі цих маєтностей зобов'язані були платити щорічно 4,5% від суми люстраційної оцінки, а за сеймовою конституцією 1789 р. -- вже 5%. Право на володіння такими маєтками поміщик отримував лише з королівської привілеї (хоча за сеймовим рішенням 1775 р. їх продаж мав здійснюватись за конкурсом). Якщо спадкоємці були неспроможні сплатити едукційний фондуш, їм надавалась 6-тижневе відстрочення, після якої маєток підлягав секвестру, а другого 6-тижневого терміну, якщо власник не звільняв маєток від секвестру, едукційна комісія відбирала його до казни. Власникам цих маєтків дозволялось продавати своє право на володіння ними або передавати у спадок за принципом майорату.

Коли було ліквідовано едукційні комісії, поєзуїтськими маєтками стали опікуватись прикази громадської опіки і вони перебували під наглядом казенних палат. Тому у відповіді на звернення Подільського губернського правління зазначалось, що в разі залишення в необмеженій владі польських поміщиків поєзуїтських маєтків „... будь-який власник, спустошивши їх, не буде бажати в подальшому утримувати маєток з покладених на нього відсотків, а самий маєток, найбільшу ціну якого

можливо становили ліси, залишався у збиток казни менш цінним...". Сенат чітко визначав статус поєзуїтських маєтків як державної власності, яка передана у спадкове володіння за сплату едукційного фондуку, і з метою унеможливлення знищення лісів у їх межах визнав за необхідне відібрати в цих маєтностях ліси до казни, а прибуток з них виключити з загального прибутку всього маєтку, що зменшувало розмір едукційного фондушу. Указом дозволялось продавати в приватну власність відібрані у попередніх власників поєзуїтські маєтки. Це визнавалось більш раціональним, ніж здавати їх на попередньому праві іншій особі [73, с. 114-115], тобто влада зазначила, що вона не збирається в подальшому зберігати володіння казенними маєтками на поєзуїтському праві.

1800 р. казенні палати губерній Правобережної України сповістили Сенат про неможливість виділити кожному державному селянинові 15-десятинну пропорцію землі. У відповідь імператор затвердив 27 січня 1801 р. сенатський указ, на підставі якого селянам пропонувалось, у разі не -- наділення їх визначеною законом землею переселятись на вільні державні землі за розпорядженням губернаторів [77, с. 512-514]. Це був перший законодавчий акт, який започаткував селянське переселення з густонаселених районів імперії в малозаселені.

Значну увагу російська влада приділила й регулюванню поземельних відносин у приватній сфері. Перший законодавчий захід Російської імперії спрямовувався на гарантування недоторканності приватної власності. Указом від 27 березня 1793 р. на польську шляхту поширювались права і привілеї, якими користувалися російські дворяни, а указом від 30 жовтня 1794 р. за польськими поміщиками зберігалися права приватної власності на нерухомі маєтності та кріпосних селян [831, с. 13].

Унаслідок повстанням під проводом Т. Костюшко велика кількість поміщицьких маєтків потрапила у секвестр, адже проти їх власників порушили карні справи у підозрі в антиросійській діяльності. 3 травня 1795 р. Катерина II підписала указ, яким зобов'язала генерал-губернатора

Т.І. Тутолміна проконтролювати це питання. Він повинен був приєднати до державних земельних угідь маєтки тих польських поміщиків, які „присягнули на вірність Нам у підданстві” і взяли активну участь у повстанні. Права володіння маєтками повертались власникам, які не брали участь у заворушеннях, не підписували „підбурливих актів” та повернулись у межі імперії до 1 січня 1795 р. Маєтки втрачали ті землевласники, які за відсутності звинувачень вчасно не повернулись до імперії. Вони позбавлялись російського підданства, але все ж отримали право протягом одного року та 6 тижнів (від 1 січня 1795 р.) продати свої маєтки та сплатити до казни 10% від вирученого капіталу. Якщо вони не встигали їх продати, то маєтки потрапляли у секвестр, а потім продавалось з торгів і кошти повертались власнику. Маєтки, якими володіли на емфітеутичному праві, відбирались до казни.

Маєтності, заставлені „державним злочинцем”, потрапляли до казни зі збереженням за їх власниками права викупу. В разі перебування маєтку в заставі непричетного до повстання казна перебирала на себе право викупу поміщицького майна. Всі ці заходи поширювались на маєтки католицьких духовних осіб та поєзуїтську власність [45, с. 695-696]. Самодержавство застосувало досить дієвий метод боротьби з повстанцями, секвеструвавши маєтки польських поміщиків, які не були присутні у своїх маєтностях під час повстання [893, с. 268]. Подібний захід, до якого ще не раз буде вдаватися влада, виявився однією з причин придушення польського повстання 1794 р. Це було початком майбутньої антипольської та антишляхетської політики російського самодержавства. Кожному польському поміщикові надавалась можливість переосмислити своє ставлення до російської влади та виявити лояльність шляхом складання нової присяги на вірність російській короні. Задля збереження своїх маєтків переважна більшість землевласників упокорилася і зберегла майнові права на них.

Чинність указу від 3 травня 1795 р. поширилась і на величезні маєтки князя Любомирського, якого без доказів вважали причетним до повстання 1794 р. У місті Дубни Волинської губернії розпочала свою діяльність комісія, яка розглядала справи щодо його боргів. Імператорським указом від 12 листопада 1797 р. її перевели до Києва, за бажанням кредиторів земельного магната, які „...мали б можливість більш зручно проводити між собою боргові розрахунки”. Комісія здійснювала посередницьку діяльність та продавала з торгів вже секвестровані маєтки князя на теренах Правобережної України. Маєтків було так багато, що указом було організовано спеціальні торги у Києві [51, с. 798], з перетворенням місця їх проведення на біржу, в якій торгували нерухомістю. Біржа дістала назву „контракти”. З часом територія київського Подолу, де проходили торги, стала називатися Контрактовою площею. Від часу запровадження торгів урядові установи губернії, в якій розміщувався маєток, що виставлявся на „контракти”, зобов’язувались надавати його власнику інформацію про запровадження заборони щодо нього.

Чергова акція запровадження секвестру в маєтках польських поміщиків краю була започаткована указом від 11 лютого 1797 р. Його поява зумовлювалась нерегулярністю надходжень у центральні губернії Росії хліба з Правобережної України [47, с. 328-329]. За допомогою секвестру влада прагнула придушити саботаж з продажу хліба для вивезення в Росію. Ці дії російської влади мали безумовний вплив, але викликали невдоволення місцевих землевласників через втручання уряду в їх господарське життя, до чого вони не звикли за часів Речі Посполитої.

Генерал від інфантерії граф І.В. Гудович, під управлінням якого перебувала Правобережна Україна, звернувся до Сенату з законодавчим проектом, у якому наголошувалось, що у ввірених йому губерніях траплялись позови до суду на поміщиків, які навіть і не уявляли собі теми позову, адже його джерело іноді з’являлось на 100 років раніше і „... обивателі, що люблять спокій і тихе життя, вкрай невдоволені, що

приводом до цього слугують польські незрозумілі на такі випадки закони...". Так чинити дозволялось звичаєвим правом Речі Посполитої. Російське законодавство передбачало строк давності для подання судових позовів у 10 років. Сенат погодився з пропозицією графа, яка захищала принцип недоторканності приватної власності, і указом від 26 січня 1799 р. в Правобережній Україні поширився термін позовної давності у 10 років [64, с. 541-542]. Цей законодавчий акт був одним з перших, який розпочав поступово замінювати законодавчої норми Литовського статуту на російські.

1799 р. було врегульовано нововведеними цивільними законами низку ситуацій навколо поміщицьких маєтків, зокрема і в Правобережній Україні. 13 квітня 1799 р. з'явився закон „Про порядок ведення цивільних справ, про права апеляції, і про публічний продаж маєтків”. Частина цього нормативного акта присвячувалась земельній власності. Чітко визначалося, що справи з продажу поміщицьких маєтків затверджувалися в цивільних департаментах палат суду та розправи, а їх продаж за казенними та приватними позовами здійснювали лише губернські правління. Торги обов'язково мали проводитись тричі, про що за три місяці до них друкувалась об'ява в губернських відомостях [65, с. 614-616]. Цим законом запроваджувались правила продажу поміщицьких маєтків неспроможних боржників. У подальшому практика довела недоцільність такого порядку проведення торгів. За польським законодавством кредитори повертали свої статки від неплатоспроможних боржників з прибутків їх маєтностей. Незважаючи на те, що Російська держава прагнула всіляко сприяти недопущенню банкрутства родових маєтків і прискоренню ротації їхніх власників, цим законодавчим актом вона черговий раз визнала цю проблему, яка загрожувала руйнуванням соціальної основи самодержавної влади. Крім того, згаданий закон мав і суто фіскальний характер. Він забороняв „домашній” спосіб продажу маєтків, який надавав можливість поміщикам уникнути оподаткування за

проведену торговельну операцію. Фактично новий власник маєтку, який придбав його поза державною фіксацією, не мав змоги в подальшому на законних підставах відстоювати свої майнові права. Цей закон Сенат доповнив правилами проведення торгів від 7 березня 1801 р., які поширювались на Правобережну Україну [78, с. 569-570], а через рік дозволив палатам суду та розправи листуватися із різними державними установами з питання накладання заборони або дозволу на поміщицькі маєтки без посередництва губернських правлінь [70, с. 71-72].

Іноді після продажу поміщицької власності, з'ясовувалось, що вона перебуває під заборною і не підлягала продажу. Такі купчі акти скасовувалися. Для уникнення цих непорозумінь сенатським указом від 6 травня 1799 р. наказувалось обов'язково сповіщати установам, які затверджували купчі акти, про всі державні рішення з накладання заборони на поміщицькі маєтки або скасування її [66, с. 639-640].

У Російській імперії існувало законодавче право родичам викупати родові маєтності, що з тих чи інших причин переходили у приватну власність сторонніх осіб. Ця законодавча норма визнавалась чинною, коли для держави корпоративна дворянська солідарність, яка освячувала „родинні дворянські гнізда”, важила більше, ніж принцип недоторканності приватної власності, що було властивим у ХУІІІ ст. З розвитком товарно-грошових відносин, які прискорили ротацію власників поміщицької власності, і визнання жалуваною грамотою дворянству 1785 р. пріоритетності принципу приватних прав законодавча традиція викупати родові маєтки перетворилась на анахронізм. У Речі Посполитій не існувало такого права, але з приєднанням краю до Російської імперії польські поміщики почали користуватись ним, що спричиняло численні судові суперечки. Таке право зумовлювало невдоволення покупців поміщицької власності по всій Російській імперії. У зв'язку із цим Сенат звернувся до імператора з доповіддю, в якій ставилось запитання: в яких випадках дозволялось дворянам викупати родові маєтки? Павло І указом

від 9 січня 1800 р. затвердив ухвали Сенату. Згідно із законами 1744, 1766, 1769 рр. та указом від 11 грудня 1799 р. викуп родових маєтків заборонявся нащадкам дворянина, який купив його; у разі продажу, застави; безкоштовної передачі маєтності її власником з видачею купчої грамоти і в разі існування письмового заповіту. Викуп дозволявся лише у випадку, коли власник заставив маєток і помер раніше від закінчення заставного терміну. Але такий випадок не вважався викупом „...а лише платнею за успадкований борг”. Це був перший законодавчий акт, який констатував архаїчність права викупу родових маєтків і скасував його чинність [69, с. 4-5].

19 грудня 1800 р. Павло I затвердив „Статут про банкрутів”, яким заборонялось перетворювати заставні акти у купчі в разі не викупу у встановлений термін поміщицької власності. Дозволялось тимчасово передавати маєток кредиторам, але тільки дворянам, які могли отримувати прибутки з цих маєтків доти, поки не повертали суму кредиту з відсотками. Це положення статуту торкалось лише територій, приєднаних від Речі Посполитої, адже в Російській імперії не існувало традиції тимчасового володіння кредитором поміщицькою власністю до часу повернення кредиту. Але в Правобережній Україні такими кредиторами переважно були євреї, які за російським законодавством вони не мали право навіть тимчасово володіти кріпаками. Фактично це положення статуту суперечило попередньому. Російська держава погоджувалась на це, враховуючи традиції в поземельних відносинах, які існували в губерніях, що приєднали від Речі Посполитої. Воно мало і фіскальний характер. Хоча заставні документи не перетворювались на купчі акти, а маєток передавався у тимчасове володіння кредитора, їх оформлення теж обкладалось митом. На відміну від польської законодавчої традиції, яка не визначала терміну кредитної застави маєтку, статут чітко визначив його. Власник заставленого маєтку зобов'язувався протягом шести місяців викупити свою власність, тобто повернути кредит з відсотками, після

подання кредитором позовної заяви до суду. Якщо він був неспроможний це зробити, то йому надавалось право продати або перезаставити маєток в іншого кредитора, який погоджувався повернути його борг. Якщо боржник протягом шести місяців не спромігся цього зробити, то його маєток описувався і призначався на продаж з публічних торгів.

За статутом аукціонний покупець поміщицького маєтку не мав прав відразу розпоряджатись своїм придбанням, адже родичам заставника надавалось право і після шести місячного терміну викупати родовий маєток протягом двох з половиною років [75, с. 460-472]. Це положення статуту звужувало коло бажаючих купувати поміщицьке родове майно з торгів. Норма статуту вступила у суперечливі сенатському указу від 27 серпня 1800 р., який заборонив викупувати родові маєтки, продані з торгів.

Значну увагу законодавець приділив церковному землеволодінню та землекористуванню. Від часу приєднання Правобережної України до Російської імперії верховну владу не цікавило матеріальне становище уніатської і католицької церков. Єдине питання, яке її хвилювало -- перехід уніатських церков у православ'я, що дало б можливість швидше уніфікувати державну релігію і церкву в краї. Саме тому влада не опікувалась питання церковних земель в Правобережній Україні. Воно було актуальним лише в імперському масштабі. Зокрема, указом від 18 грудня 1797 р. Павло I зобов'язав Синод наділяти архієрейським будинкам по 60 дес. землі, монастирям – по 30 дес., а сільським церквам, священники яких не перебували на державному утриманні, по 33 дес. земельних угідь [55, с. 821-822].

3 листопада 1798 р. побачив світ регламент щодо католицьких костелів та кляшторів, спрямований на одержавлення римсько-католицької церкви, як і православної. Віднині католицьке духовенство повинно було підкорятись єпархіальному правлінню та архієрею. Йому заборонили продавати, дарувати і вимінювати будь-яке майно без згоди імператора

[62, с. 436]. Регламентами від 13 листопада та 11 грудня 1798 р. майно римо-католицької церкви прирівняли до державного. Цей захід ні в якому разі не був проявом репресій стосовно поляків, а лише уніфікував принцип взаємовідносин християнської церкви різних конфесій з самодержавною владою [14, арк. 18-24], що й було узагальнено регламентом від 3 листопада 1799 р. [6, арк. 2-18].

Російська держава, прагнучи встановити *status quo*, під час започаткування генерального межування в імперії заборонила указом від 5 квітня 1800 р. міняти земельні угіддя церков та монастирів [37, с. 6-33].

Вимоги православних сільських священників, яким поміщики-католики відмовляли в законних правах на земельні угіддя, зумовили появу указу Синоду від 16 січня 1801 р., який продублював для церковного керівництва та поміщиків Правобережної України указ від 18 грудня 1797 р. про їх обов'язок наділяти сільським парафіяльним церквам 33 дес. земельних угідь (30 дес. орної та 3 дес. сінокоосу), якщо в них було менше землі за фундушми чи ерекціями [11, арк. 5-12]. Отже, в Правобережній Україні розпочалося переведення греко-католицьких сільських церков у православні і підводилось законодавче підґрунття під панування православ'я в краї, незважаючи на спротив поміщиків-католиків.

Верховна влада змушена була приділити увагу і містам Правобережної України, адже за своїм статусом вони відрізнялись від російських, життя яких унормовувалось жалуваною грамотою 1785 р. Грамота законодавчо закріпила недоторканне право мешканців міст на приватну власність, запровадила підконтрольне державі міське управління, яке вибиралось на підставі майнового цензу від шести категорій населення.

У Правобережній Україні були міста, які в своєму управлінні користувались повним чи частковим магдебурзьким правом, а також ті, що були в приватній власності польських магнатів. Катерина II запропонувала викуп приватних міст та містечок краю, але не встигла розпочати втілювати цю ідею у життя [893, с. 300-301]. Указом Павла I від

29 жовтня 1796 р. було проголошено збереження інституції приватних міст [831, с. 13].

У подальшому влада не вдавалась до кардинальних змін статусу міст та містечок Правобережної України тому, що з політичного погляду це її не турбувало. Вона не прагнула до різких соціально-політичних змін, бажаючи довести місцевому населенню свою легітимність і правонаступність. Зміни в статусі міст регіону планувалось проводити поступово з метою його уніфікації по всій імперії. Для цього указом від 2 травня 1795 р. генерал-губернатору Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній генерал-поручику Т.І. Тутолміну Катерина II наказала сприяти „...наданню казенним повітовим містам всіх тих прав... які жалуваною російським містам грамотою від 21 квітня 1785 р. затверджені”. Цим законом виводились з-під юрисдикції старостинських власників міста, які не користувались магдебурзьким правом [917, с. 178]. На підставі грамоти визначались права міст на земельні угіддя, які мали забудовуватись за планом. Їм затверджувались вигони (2 версти в радіусі), які заборонялось забудовувати, а також сади, поля, річки, рибні ловлі тощо. Міській владі дозволялось будувати на території міста млини, корчми та трактири і здавати їх в оренду [40, с. 358-361]. Таким чином, ще у 1795 р. на міста Правобережної України, які не користувались магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, поширювалось законодавство Російської імперії з відповідними принципами управління. Земля цих міст визнавалась державною власністю і передавалась їм у громадське користування.

За Павла I було запроваджене удільне землеволодіння. 5 квітня 1797 р. імператор підписав закон, який передбачав зменшити видатки казни на утримання імператорської родини та спрямовувався на забезпечення її сталими прибутками. З цією метою від державних володінь відокремлювалось частина населених маєтків. Відтепер державні маєтки поділялись на дві частини: державні та удільні або двірцеві.

Оскільки удільні маєтки не підпорядковувались жодній державній установі, для загального керівництва ними утворювався Департамент уділів. Вони були підсудні різним судовим інстанціям, обкладались податками і повинностями так само як і поміщицькі. Щорічно необхідно було виділяти 1 млн. руб. з державного прибутку царській родині доти, поки не накопичиться удільна капітальна сума 3 млн. руб. Цей капітал не дозволялось використовувати на державні потреби. Він призначався лише для купівлі в удільне відомство приватних маєтків, „...обмежуючи ... всю кількість удільних маєтків... не більше мільйона селян.” Обмеження визначалось кількістю душ, а не площею земельних угідь. Цей факт свідчив про те, що земля ще не мала великої вартості без селян. Всі особи чоловічої статі -- члени імператорської родини після народження отримували титул, довічну пенсію та уділ залежно від близькості родинних зв'язків з імператором. Пенсія та уділ вже не збільшувались. Посаг великим князівнам передбачалось видавати з державної казни. Після смерті власника удільних маєтків його заповіт набував чинності лише за умови затвердження імператором. У протилежному разі маєтки переходили у спадщину за законом. Чоловікам уділ міг бути замінений на грошовий еквівалент. Особам жіночої статі царської родини призначали лише пенсіон. Усім особам родини дозволялось купувати приватні маєтки і розпоряджатись ними. Удільні маєтки вони не могли продавати або заставляти кредиторам.

Законодавець виділив 4 категорії маєтків, які могли перебувати у володінні членів монаршої родини: подаровані; успадковані удільні і неудільні, придбані власником. Удільні маєтки „...в разі припинення покоління, якому вони надані...” повертались до загального уділу. Як правило, члени царської родини брали шлюб із особами з коронованих іноземних родин. Така сім'я мала право володіти землею в разі перебування в межах імперії, а якщо виїжджала за кордон назавжди, її частка сімейної нерухомості переходила в загальну масу уділів. Для

управління удільними маєтками утворювалася розгалужена система установ, очолювана Департаментом уділів.

Селяни удільних маєтків виключалися із категорії державних селян і переводились до удільних. Для них скасовувався подушний податок, який замінювався на поземельний. Кожному селянину необхідно було наділити, крім садиби та оранки, ще три ділянки по 3 дес. землі під вигін для худоби. Залишок земель в удільних маєтках здавався селянам в оренду [48, с. 525-562].

Отже, самодержавна родина відокремила себе від держави як приватних осіб. Таку спробу зробив Іван Грозний у період введення оприччини. Удільних маєтків призначалось дуже багато, але вони переважно концентрувались в губерніях центральної та північної Росії. В час запровадження цього закону вони не утворювались у Правобережній Україні. Але протягом ХІХ ст. Департамент уділів придбав їх у цьому краї доволі багато. Таке придбання розпочалось за царювання імператора Олександра І і відповідно формувалась місцева виконавча структура Департаменту уділів. Так, тільки в Подільській губернії в 1903 р. їх вже нараховувалось 63. В них було 33.090 дес. 48 кв. с. землі (садибної – 374 дес. 1232 кв. с., оранки – 21.400 дес. 1949 кв. с., лісу – 3.324 дес. 853 кв. с. та вигону – 65 дес. 1753 кв. с.) [807]. Законодавчий акт від 5 квітня 1797 р. мав довготривале непересічне значення в історії імперії, і Правобережної України зокрема. Запроваджені ним принципи володіння членами імператорської родини земельною власністю збереглись до 1917 р. (мінялась лише структура управління удільними маєтками). Отже, на його підставі імператорська родина узаконювалась як найбільший землевласник і поміщик у Російській імперії.

Більш суттєві зміни було впроваджено законодавцем стосовно удільних селян. 21 березня 1800 р. Павло І підписав указ, яким дозволялось селянам удільного відомства купувати у приватних осіб землю, але за умови, що придбана земля приписувалась до селища, в якому вони мешкали. Цими

угіддями вони мали право користуватись одноосібно [71, с. 88]. Земля фактично ставала власністю імператорської родини. Це був перший законодавчий акт у Російській імперії, який дозволяв особам недворянського стану купувати землю, хоча і не в приватну власність.

2.3. Державна земельна іпотека

Імператорський маніфест від 18 грудня 1797 р. проголосив створення державного допоміжного банку для дворян. Цим заходом самодержавство відкрито проголосило свою стурбованість розоренням поміщицьких маєтків. Цим заходом влада запропонувала фінансову допомогу дворянству імперії. Банк отримав статус державного, кредит якого призначався лише дворянам, що володіли поміщицьким майном і їх маєтності обтяжували борги, від яких вони „... неспроможні були через важкі відсотків...” позбавитись. Кредит видавався під заставу, але не землі, а кріпаків, записаних за останньою ревізією (тобто без кріпаків земельні угіддя не становили значної цінності). В різних місцевостях імперії ціна ревізьких душ була неоднаковою. Тому в законі губернії імперії були поділені на 4 категорії, за належності до яких визначалась ціна селян. У губерніях 1-ї категорії кріпаки оцінювались у 75 руб., 2-ї – 65, 3-ї – 50, 4-ї – 40. Київська, Подільська та Волинська губернії належали до 3-ї категорії. Отже, поділ губерній, за оцінкою селян, залежав від дефіцитності кріпацьких рук. Правобережна Україна в сільській місцевості була перенаселена і самі селяни мали у користуванні доволі невелику ділянку землі на кожну сім'ю, тобто більшим дефіцитом була земля, а не селяни, як у північних та північно-східних регіонах Росії. Саме тому ціна селянської душі на Правобережжі була невисокою. Банк виплачував допомогу банківськими білетами, які мали вільний обіг. Невдовзі Міністерство фінансів визнало за доцільне розраховуватись лише

коштами, адже банківські білети не виправдали себе як кредитно-розрахунковий фінансовий засіб, оскільки не викликали довіри у приватних осіб [63, с. 485-486]. Позичальник повинен був за кредит сплатити банку 8% від прибутку. Позику поміщики розпочинали повертати через 5 років. Її дозволялось повернути і раніше, але все ж необхідно було сплатити відсотки за всі 25 років, на який строк вона видавалась. Заставлений у банку маєток не дозволялось ні за яких умов описувати для продажу внаслідок стягнення за казенними чи приватними позовами. Позичальник мав право, з дозволу банку продавати маєтність іншій особі, якщо покупець брав на себе всі обов'язки стосовно застави. Маніфест проголосив відкриття банку з 1 березня 1798 р. [56, с. 823-829], а його статут імператор затвердив 17 лютого 1798 р. [57, с. 78-89].

Таким чином, маніфест був одним з перших своєрідних свідчень визнання існування кризи феодално-кріпосницьких соціально-економічних відносин. Ним ініціювались заходи щодо стримування процесу розорення поміщицьких маєтків, як основи панівної соціально-політичної системи, та пристосування їх до все більшого зростання і поширення товарно-грошових відносин, які руйнували натуральне господарство „дворянських гнізд”. У Правобережній Україні ці процеси стримувалися панщиною як найбільш жорстокою формою кріпацького примусу та особливостями етнічно-релігійної ситуації. Запровадження державного допоміжного банку для дворян було першою фінансовою спробою держави призупинити кризу кріпосництва.

На розвиток положень маніфесту указом від 7 серпня 1798 р. дозволялося оцінювати поміщицькі маєтки, що потрапили в заставу до державного допоміжного банку для дворян не за кількістю ревізьких душ, а за прибутковістю маєтку. Така законодавча традиція існувала в Речі Посполитій, яку використали в Росії і поширили лише на приєднані до неї території [59, с. 331]. Її варто було б поширити на всю імперію, адже вона давала змогу більш правильно оцінити платоспроможність маєтку. Це

свідчило про нерозуміння правлячими колами цього питання, адже у 40-х роках ХІХ ст. все ж повернулися до цієї практики.

Головний директор державного допоміжного банку для дворян граф М.П. Румянцев звернувся з доповіддю до імператора. В ній він привертав увагу монарха до того факту, що поміщики, які брали кредит на 25 років, але мали можливість і бажання повернути його та звільнити свій маєток з-під заборони раніше визначеного кредитним контрактом терміну. Вони не бажали платити банку відсотки за всі 25 років. Граф вніс пропозицію щодо виходу із цієї ситуації. З метою покриття відповідних банківських збитків, які з'являлись через недоплату відсотків, пропонувалось на місце попередніх позичальників приймати інших, які б погоджувались брати цей самий кредит, але на кількість років, що не вистачало до 25-річного терміну. Отже, за будь-яких умов банк отримував 167 руб. прибутку з кожної тисячі рублів кредиту. Павло І підтримав цю пропозицію і підписав указ від 10 травня 1799 р. [67, с. 647-648]. Це законодавче нововведення надавало більшої гнучкості кредитній діяльності державного банку.

Продовжуючи новації в іпотечній політиці, імператор затвердив у квітні 1800 р. зміни до правил отримання позики із ощадної та позичкової казни. Дозволялось видавати позики не тільки на 5-6 років, а й на 8 [72, с. 113]. Правила дещо збільшували тривалість контрактів державної позики. На відміну від державного допоміжного банку, для дворян ці кредитні установи видавали значно менші за розміром позики. Це був черговий захід щодо збільшення терміну державних іпотечних кредитів, що надавались в останню третину ХУІІІ ст.

Отже, напередодні ХІХ ст. у процесі військово-адміністративного і політичного приєднання Правобережної України до Російської імперії завершилось адміністративно-територіальне облаштування краю. Сформувались губернські та повітові органи державної влади.

Управлінський апарат складався переважно з місцевої шляхти, але вищі посади обіймали російські військові.

У цей період існувало дві альтернативні можливості державного законодавчого регулювання суспільних відносин в регіоні. Катерина II прагнула без проміжних етапів відразу скасувати на теренах краю польське законодавство і структуру апарату управління. Верховна влада запровадила низку заходів у цьому напрямі, але за Павла I відбулось повернення до адміністративної та юридичної практики часів Речі Посполитої. У такий спосіб імперія прагнула утвердити лояльність до себе панівних верств суспільства краю.

Ураховуючи те, що імперська влада прагнула збільшити надходження до казни за рахунок прибутків від державного майна в новоприєднаних територіях, вона запровадила низку адміністративних заходів для збирання інформації про кількісний стан державних маєтків, форми і методи управління ними та їх прибутковість. Виявивши невластиві корінним губерніям імперії форми тимчасового володіння та управління державними маєтками, верховна влада визнала їх оптимальними на перехідний період інтеграції краю до складу Російської імперії, але задекларувала свій намір не зберігати їх у подальшому. Влада поставила перед собою мету не скасовувати їх, а використати для власних фіскальних потреб. Вона не лише не ліквідувала в краї звичне та традиційне законодавство, а й не відмовилась від обіцянок, запроваджених польським урядом.

Крім того, російська влада в новоприєднаних територіях виявила невластиву для імперії ситуацію: відсутність розмежованих державних, приватних та церковних земель. У таких умовах владні структури були неспроможні гарантувати недоторканність прав на приватну власність поміщиків та захищати інтереси держави. Урядові кола змушені були швидкими темпами провести розмежування державних земельних володінь на підставі межової інструкції. Цим заходом російська влада

завершила взяття під свій контроль державних земельних володінь, який не міг бути повним, адже царизм не спромігся залучити місцевих поміщиків та шляхту на російську державну службу. Більше того, уряд змушений був боротися з їх опозиційністю, яка спонукала його до вжиття репресивних заходів стосовно нерухомості поляків, що надзвичайно обурило крайову землевласницьку еліту, адже вона й уявити собі не могла, що влада, яка гарантувала недоторканність приватної власності і поширила на польську еліту права й привілеї російських дворян, посягне на її приватні права.

Незважаючи на те, що верховна влада зберегла на теренах Правобережної України чинність юридичних норм Литовського статуту, вона поширювала в регіоні новосформовані законодавчі норми, застосовуючи прецедентне право, чим запровадила паралельність дії польського і російського законодавства.

На початковому етапі укорінення російської влади в Правобережній Україні уряд не втручався в поземельні відносини міст і церкви, задекларувавши лише державний статус нерухомості римсько-католицького духовенства.

Таким чином, прагнучи добитися лояльності від елітних кіл Правобережної України, збільшення надходжень до казни від державного майна краю та з метою прискорення його інтеграції з імперією російська влада залишила в регіоні у відносно незмінному стані соціально-економічні відносини, зокрема поземельні, запровадивши паралельну чинність російського і польського поземельного законодавства.

Враховуючи те, що особливість державного механізму управління суспільними процесами зумовлює тенденцію його діяльності в напрямку консервації та стабілізації соціально-політичної ситуації і унеможливлення різких соціальних змін, російське самодержавство здійснювало реальні заходи щодо стримування процесу розорення поміщиків, руйнування їх натурального господарства та обезземелення

державних селян під тиском розвитку товарно-грошових відносин з метою призупинення кризи кріпацтва, яка на межі ХУІІ та ХІХ ст. вже чітко окреслилась. Ця тенденція державного управління в Правобережній Україні набула більшої актуальності, оскільки центральна влада прагнула довести місцевому населенню свою легітимність і правонаступність.

Поряд з цим, з приєднанням Правобережної України до Російської імперії були ліквідовані місцеві сеймики, що стало поштовхом до суттєвих соціальних змін в краї. Зникла політична вагомість шляхти для земельних магнатів, що було черговим поштовхом до соціальної деградації такого чисельного регіонального прошарку населення як шляхта. Розпочався активний процес нівелювання соціальних відмінностей між дрібною шляхтою і державними селянами. Процес її обезземелення, розпочатий ще в середині ХУІІІ ст., отримав новий імпульс. Паралельно цьому процесу чітко окреслилась тенденція протистояння російської центральної влади, з одного боку, та місцевої адміністративно-управлінської еліти, великих землевласників і шляхтичів, які володіли незначними земельними ділянками. Репресивні заходи верховної влади в певній мірі упокорили шляхту задля збереження права на різні форми володіння землею, що зумовило латентну форму протистояння між двома вороже налаштованими таборами.

Соціально-економічні процеси цього періоду чітко окреслили й іншу суспільну тенденцію в регіоні. Вона полягала в обезземеленні селянства, в першу чергу, в державних маєтках. Намагання влади призупинити цей вектор соціального розвитку в регіоні шляхом наділення державних селян землею в такому ж розмірі як і в російських губерніях наштовхнулось на перешкоду, яка зумовлювалась сільським перенаселенням в краї. Саме цей фактор підштовхнув російську владу до намагання розпочати переселення місцевих державних селян у мало населені і периферійні регіони імперії. Але переселенська політика була загальмована різними формами

власності на державні маєтки, що було властиво для поземельних відносин в Правобережній Україні.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Поширення російського законодавства на поземельні відносини (1801-1830 рр.)

На початковому етапі приєднання Правобережжя України самодержавство лояльно ставилось до законодавства Речі Посполитої, яке регулювало особливості взаємовідносин у всіх сферах соціально-економічного життя краю, зокрема в поземельних питаннях. Це пояснювалось тим, що російська бюрократія не уявляла особливостей та шляхів досягнення уніфікації краю із соціально-економічного і правового погляду з Російською імперією. Ще не існувало повного розуміння, що в цьому регіоні економічні, суспільні та етнічні проблеми переважно зумовлені владними правами на землю [785]. Це пояснювалось і тим, що в імперії ще не сформувалось кодифікованого цивільного законодавства, яким можна було швидко замінити норми Литовського статуту та сеймових постанов. Більше того, російська державна еліта сприяла принципу “недоторканності” лише приватної власності, а й всіх форм майнового права (володіння, користування, розпорядження, неповного права володіння, успадкування, переходу прав власності тощо). Тому самодержавство не лише не наважувалось, а й не планувало впроваджувати різкі зміни в поземельні відносини краю. Російський дореволюційний юрист Г.Ф. Шершеневич, посилаючись на відомого теоретика російського цивільного права XIX ст. К.Д. Каверіна, зазначав, що цивільне право має бути точним, “сухим”, “черствим” й “тверезим”. У ньому не можна фантазувати та здійснювати довільні конструкції. Воно не може бути ні ліберальним, ні консервативним, ні прогресивним, ні реакційним, і перебудова цивільного права можлива лише за відсутності його політичного забарвлення [894, с. 244].

Олександр І тлумачив законність як вихідну точку та кінцеву мету всіх перетворень. Їх основну мету в імперії він вбачав у реформуванні всієї

системи управління для приборкання бюрократичного свавілля та ліквідації кріпосного права. На початку XIX ст. увага молодого імператора і частини “думаючого” тогочасного суспільства зосереджувалась на двох цих питаннях. Навколо монарха утворилося оточення з осіб (В.П. Кочубей, П.О. Строганов, М.М. Новосильцев), які були виразниками аристократичних тенденцій у суспільному реформуванні. До цього оточення належав і польський магнат князь А.-Ю. Чарторийський, вплив якого на Олександра I зумовив ліберальне ставлення російського самодержавства до соціально-політичної та економічної ситуації на приєднаних від Речі Посполитої територіях і привілейоване становище польських магнатів та шляхти.

На початковому етапі його царювання інтереси верховної влади сконцентрувались на міністерській та сенатській реформах, що передбачало запровадження конституційної монархії. Інше питання, яке привернуло увагу управлінської верхівки Російської імперії, перебувало в площині міжнародних відносин, зумовлених наполеонівськими війнами в Європі. В урядових колах небезпідставно ці війни пов’язували з польським питанням. Відновлення незалежності Речі Посполитої вже не вважалось “примарним”, особливо після Тільзйтського миру 1807 р. Саме це стало основною причиною втягнення Російської імперії в наполеонівські війни. Російське самодержавство побоювалось використання Наполеоном польського питання на теренах Правобережної України, Литви та Білорусії, де польський елемент був не лише впливовим, а й керував суспільно-економічними та політичними процесами. В цій ситуації самодержавство стало на шлях загравання з польською шляхтою для забезпечення її лояльності. Імператор навіть поїхав до Пулави в замок князя А.-Ю. Чарторийського для підготовки польського суспільства до проголошення його польським королем.

Після поразки російських військ під Аустерліцем Олександр I докорінно змінився, став підозрілим, більш самостійним у політичних

рішеннях, майже повністю відійшов від внутрішньої політики, присвятивши себе зовнішній. У внутрішній політиці посилювалися тенденції до реакційності. Запровадження міністерств та Державної ради без утворення парламенту сприяло лише вдосконаленню урядового механізму та поширенню міністерського самоуправства. Фінансова система держави була зруйнована безперервними війнами. Переможна військова кампанія 1812-1814 рр. на фоні фінансової кризи та розладу імперської управлінської машини спонукала Олександра I пообіцяти, що ще за його правління кріпацтво в імперії буде скасоване.

Для Правобережної України перша чверть XIX ст. виявилась часом перевірки на міцність російської влади під час наполеонівського нашествя 1812 р. У Петербурзі був взятий курс на підтримку польських поміщиків, і вони зберегли маєтки, посади та панівне становище, адже Олександр I перебував під впливом групи польських магнатів. Правобережна Україна залишалась польською у межах російських імперських кордонів. Почалось відновлення уніатської церкви, де її встигла замінити російська православна церква. Але таке становище погіршилося після остаточної поразки наполеонівської армії і посиленням шляхетської опозиційності до Російської імперії, яку очолила католицька церква. У відповідь російська православна церква розпочала новий наступ на греко-католицьку.

Після смерті Олександра I розпочалась доба Миколи I, яка ознаменувалась посиленням реакції у всіх сферах життя імперії. Своїми першими діями новий імператор показав всім, що він не збирався в подальшому розвивати політичні принципи попереднього режиму. Урядова діяльність концентрувалась у імператора. Листопадове повстання 1830 р. суттєво змінило політику російської влади в Правобережній Україні.

3.1. Руйнування дворянської монополії у приватному землеволодінні

Реформування поземельних відносин розпочались після прийняття указу від 12 грудня 1801 р., згідно з яким вперше дозволялось купувати землю купцям, міщанам та державним селянам, оскільки таке рішення пояснювалось бажанням сприяти розвитку землеробства і промисловості. Але особи, які належали до цих станів, не мали права купувати населені селянами земельні угіддя. Отже, дворяни все ж залишались монопольними власниками поміщицьких маєтків, але це вкрай негативно позначилось на їх монопольному праві приватного володіння земельними угіддями. Водночас влада заборонила іноземцям купувати землю на теренах імперії. Ця заборона зберігалась майже всю першу половину XIX ст. [84, с. 862-863].

Хоча купці, міщани та державні селяни Правобережної України отримали законодавче право купувати в приватну власність землю, але реально скористатись цим правом було дуже важко, адже земля майже не продавалась, тим більше у незначних розмірах, а їх фінансові можливості не давали змоги купувати великі земельні угіддя, та й у них не було потреби в великих земельних володіннях. Державні селяни краю експлуатувались емфітеутичними власниками державних маєтків ще більше, ніж поміщицькі. Цей фактор зумовлював те, що вони не мали коштів на придбання землі у приватну власність. На розвиток цього закону був прийнятий указ від 14 травня 1804 р., який ініціював дійсний таємний радник, сенатор, міністр юстиції, князь П.В. Лопухін. Згідно із цим законом священнослужителям надавалось право набувати в приватну власність земельні угіддя [97, с. 312].

Через чотири роки імператор указом від 17 серпня 1808 р. заборонив казенним палатам віддавати купцям та міщанам у власність землю з державних маєтків, в яких вони мали помешкання. Зазначалось, що, як

правило, ці особи були вихідцями з державних селян, але за майновим становищем перейшли до стану купців чи міщан і мали ще одне помешкання в містах чи містечках. За згодою сільської громади вони зберігали житло і в державних селах та продовжували користуватись своїм земельним наділом. Тому казенні палати зобов'язувались позбавляти земельних наділів тих, хто перейшов до іншого стану, щоб не обмежувати державних селян у розмірах земельних наділів, що мало особливе значення для Правобережної України, де все гостріше давалося взнаки селянське малоземелля. Випадків переходу державних селян краю у стан міщан було небагато, а щодо купців - майже не спостерігалось, адже державні маєтки були у тимчасовому володінні польських поміщиків, які експлуатували цих селян так, що вони були неспроможні через фінансові обставини перейти до інших станів. Якщо такі випадки і траплялися, то тимчасові власники не допустили б подібне „незаконне” користування земельними наділами [122, с. 526-529]. Отже, цей закон мав обмежену сферу застосування в Правобережній Україні.

Законом від 28 травня 1801 р. дворянам заборонялося купувати селян без землі, а указом від 12 грудня 1801 р. було дозволено купцям купувати землю, але без селян. Такі законодавчі підстави слугували приводом для деяких дворян отримувати зиск шляхом надання купцям права недозволеного володіння селянами під виглядом отримання доручення продавати нерухому заселену власність і в той самий час керувати нею. В Правобережній Україні це було поширеним явищем. З огляду на це сенатським указом від 27 листопада 1814 р. для запобігання зловживанням, розоренню та розладу сільського господарства, запроваджувалось єдине для всієї імперії правило: „...в разі дозволу купцям і іншого звання людям купувати заселені землі, продавець повинен... не пізніше річного терміну, місцевих селян перевести в інші свої землі або продати їх іншому, що має дворянське право...” [154, с. 1090-1091]. Порухення цього закону каралося конфіскацією маєтку.

Отже, було віднайдено новий шлях продажу земельних угідь різним верствам населення недворянського походження, не порушуючи дворянської монополії на володіння селянами і водночас не “спокушуючи” дворян та купців порушувати законодавчі норми. Однак у Правобережній Україні купці і не мали наміру купувати землі. Їх цікавила можливість експлуатувати селян та користуватися поміщицьким господарством всупереч російського законодавства.

1819 р. Державна рада розглядала інформацію, отриману з річчепосполитівських губерній. Йшлося про те, що хоча польське і російське законодавство забороняли володіти поміщицькими маєтками особам нешляхетського походження, але сеймовим рішенням 1775 р. було запроваджено виняток з цього правила: тимчасово дозволялось купцям, міщанам та іноземцям купувати поміщицькі маєтки. Багато осіб скористались з цієї нагоди. Російські урядові кола виявили це порушення основного принципу російської дворянської держави. Державна рада довела до відома імператора свою думку з цього питання, яку він затвердив 8 січня 1820 р. Законом наказувалось усім купцям, міщанам та іноземцям, які володіли поміщицькими маєтками в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, продати їх протягом трьох років. У противному разі маєтності переходили до казни, яка проголошувала торги на це майно. Після його продажу отриманні кошти поверталися колишнім власникам або їхнім спадкоємцям [193, с. 9]. Ось тоді й настав час місцевої бюрократії. З одного боку, вона отримала шанс створювати перешкоди купцям, міщанам та іноземцям у продажу своїх маєтностей за належну ціну, а в разі завершення трирічного терміну – брати непродане поміщицьке майно в своє управління, під час якого розорювали б його, ще зменшуючи ціну. Крім того, в подальшому з організацією торгів ніхто не квапився, адже в законі не зазначалось, коли саме вони мали відбутися. Разом з тим, коли торги все ж відбувалися, то маєтки продавалися за безцінь польським землевласникам за відповідний хабар чиновникам.

Таким своєрідним шляхом встановлювалась законність у західних губерніях імперії.

Прагнення російської влади зміцнити своє становище в Правобережній Україні внаслідок наполеонівських війн і в умовах посилення опозиційності польської знаті зумовило встановлення державного контролю за поміщицьким землеволодінням в Правобережній Україні.

13 березня 1805 р. імператор схвалив сенатський указ про іноземних дворян, шляхетність яких підтверджувалась дипломами. Емігранти приймали російське підданство, реєструвалися дворянськими депутатськими зібраннями та купували поміщицькі маєтки. Цей указ був зумовлений тим, що державні структури виявили фальшиві дипломи, а це порушувало основний принцип жалуваної грамоти дворянству. Російське законодавство забороняло затверджувати для таких осіб акти купівлі земельних володінь. Їхній титул мав схвалюватися сенатським департаментом герольдії, рішення якого мав конфірмувати імператор. Тільки в такому разі прізвище відповідної особи записувалось у губернську родову дворянську книгу. Після цієї процедури іноземним дворянам дозволялося купувати поміщицькі маєтки. Отже, указ зобов'язав губернські правління збирати відомості про іноземні прізвища занесені до дворянських родовідних книг без імператорського підтвердження [103, с. 891-892].

Після поразки наполеонівської Франції Олександр I, австрійський імператор Франц та прусський король Фрідріх-Вільгельм III 21 квітня/3 травня 1815 р. у Відні підписали Дружній трактат, який регулював майнові права польських підлеглих цих держав. Він зобов'язував польських поміщиків протягом восьми років від дня підписання трактату визначитися: підданими якого монарха вони бажають вважатися. Їх не примушували продати власні маєтки, які перебували „...у володінні Государя, якого він не був особистим підданим...”. Дозволялось розпоряджатися власними маєтностями без перешкод. Такий привілей

поширювався лише на маєтності, якими вони володіли до підписання цього трактату, а також на ті, які в подальшому переходили у спадок, дарувалися або відходили до іншої особи внаслідок шлюбу. Польські власники, маєтки яких перебували в кількох державах і на які поширювалися умови трактату, називалися „двобічними поміщиками”. Судові суперечки землевласників вирішувалися судом за місцем їх постійного проживання, а виконували їх рішення суди за місцем розташування маєтку. Чинність трактату була розрахована на 10 років [156, с. 64-68]. Він був винятком для російської законодавчої традиції, і що забороняла дворянам, які не були підлеглими царя, володіти поміщицькою власністю, і виявився компромісним заходом цих держав до польських поміщиків.

Однією із форм державного контролю була законодавча регламентація продажу поміщицьких маєтків з торгів. Державна влада впровадила нові правила проведення аукціонного продажу поміщицьких маєтків, адже часто їхні покупці відмовлялися платити повну ціну за куплений маєток, чим умисно зривали його продаж. Указом від 26 лютого 1806 р. запроваджувався новий порядок проведення аукціону. Він передбачав стягнення з переможця перших торгів десятої частини запропонованої ним суми. Якщо на других і третіх торгах ніхто не пропонував більше, то переможцю перших торгів було важко відмовитись від сплати всієї запропонованої суми. У противному разі він втрачав внесену 10-відсоткову заставу [106, с. 104]. Указ обмежував зловживання поміщиків, адже в разі продажу їхніх маєтків за казенні, банківські та приватні борги вони прагнули за допомогою родичів, друзів та підставних осіб брати участь в аукціонах, перемагати в них, а потім не сплачувати запропоновану суму. Але й такі заходи уряду не перешкоджали авантюрам власників поміщицького майна, а лише ускладнювали завдання для боржників.

Часто поміщицькі маєтки продавалися з торгів за борги їх власників, але на них не знаходилося покупців. Це пояснювалось тим, що, по-перше, кодекс дворянської честі забороняв купувати родове майно знайомого або друга, адже на підставі статуту про банкрутів такі маєтки мали продаватися лише в тій губернії, в якій вони розміщувалися. По-друге, розмір маєтку, відстань його від губернського та повітового центру, родючість земель, чисельність селян, опис та оцінка маєтності не цікавили потенційних покупців. По-третє, більшість дворян перебувала у перманентних боргах, що перешкоджало виконанню державою своєї соціальної функції – забезпечити дієвість законів та їх авторитет у суспільстві, адже кредитори не могли повернути власні кошти та залишалися „... без належного за законом відшкодування...”, а боржники „... обтяжені протягом часу примноженням відсотків...”. Указ від 12 березня 1807 р. спрямовувався на часткове виправлення цієї ситуації. В разі відсутності тих, хто бажав брати участь у торгах дозволялося переносити їх до імперських столиць, де існувало більше шансів на появу бажаючих торгуватися. Якщо такі заходи були безрезультатними або на торгах пропонувалася ціна за маєток менша, ніж власник маєтку заборгував, нерухомість передавалась у власність кредиторів. Якщо кредитор був не дворянського походження, йому дозволялось продати маєток протягом року [112, с. 1043].

На розвиток цього закону було прийнято імператорський указ від 29 жовтня 1807 р., поштовхом до чого виявилось прохання полковника П. Кологривова, направлене до Сенату у 1806 р. Полковник прагнув не платити готівку за куплений ним з торгів поміщицький маєток поручика Головіна, який продавався за борги його власника П. Кологривому. В Сенаті справу визнали прецедентом. Указом дозволялось оплачувати покупку не готівкою, а борговими документами, якщо продаж поміщицьких маєтків з торгів за документально доведений борг кредитору

завершувався на його користь. Цей законодавчий акт полегшував умови продажу поміщицьких маєтків за борги їхніх власників [115, с. 1317-1318].

Роз'яснення Сенату від 30 квітня 1815 р. були черговим доповненням до правил продажу поміщицького майна за борги їх власників для прискорення погашення казенних та приватних боргів. Передбачались випадки, коли на торги з'являлися бажаючі торгуватися лише після третього оголошення і під час торгів пропонували ціну меншу, ніж добуток 20-річного його прибутку. За таких обставин результати торгу затверджувалися за особою, яка запропонувала найвищу ціну. Але, якщо запропонована ціна була меншою, ніж 10-річний прибуток маєтку, то торги мав право затвердити лише Сенат [157, с. 90]. Ці доповнення не лише спрямовувались на прискорення торгів, а й на обмеження зловживань з боку потенційних покупців, які прагнули купити заставлене за борги майно як найдешевше, так і з боку його власників, які хотіли “відтягнути” продаж своєї власності шляхом умовлянь тих, хто прагнув купити їхнє майно.

Весною 1815 р. Державна рада розглядала питання особливостей земського строку давнини щодо позовів, зумовлених старовинними законодавчими нормами Речі Посполитої, які панували в західних губерніях Російської імперії. Вони передбачали започаткування майнових позовів у період від одного до 60 років, а щодо застави маєтків позовної давності взагалі не існувало. В Російській імперії була чинною 10-річна давність з усіх справ, а згідно конфірмованим висновком Сенату від 26 січня 1799 р. їх чинність поширилася на Мінську, Подільську, Волинську, Віленську, Гродненську та частину Київської губернії. Але, незважаючи на це, в згаданих губерніях виникали непорозуміння, адже чинність Литовського статуту не була скасована. Саме для усунення розбіжностей у тлумаченні терміну земської давності Державна рада запропонувала правила, затверджені 21 червня 1815 р. Вони передбачали заборону відкривати позовну справу, термін давності якої перевищував 10 років

[159, с. 213-215]. Цей законодавчий акт остаточно поширив на губернії Правобережної України російську законодавчу норму 10-річного давності на порушення цивільних судових справ.

До того ж низкою сенатських указів вдосконалювались правила підготовки та проведення торгів. Зокрема, порядок оцінки поміщицьких маєтків, призначених до продажу, був визначений указом від 23 січня 1817 р. [170, с. 31-32]. Заборонявся без дозволу Сенату продаж маєтків за прострочені борги, якщо їх власники були неповнолітніми (до 22 років) або для погашення поточних боргів [192, с. 509-511]. Не можна було під час торгів приймати платежі боргу частинами, а самі торги зупиняти. Поява цієї законодавчої норми зумовлювалась захистом інтересів кредиторів у прискоренні повернення боргових позик [194, с. 84-85]. Чиновникам, які організовували торги, заборонили брати в них участь та купувати поміщицьке майно [195, с. 88-89]. Така заборона була спрямована проти зловживань бюрократичного апарату, але запобігти їх не могла.

1819 р. Державна рада розглядала доповідь Сенату, в якій зазначалось, що маєток поміщика Хвецького, який перебував у заставі Лейзеровича, продавався з торгів за борги цьому єврею та за казенне стягнення, але на них ніхто не з'явився. Висновок Державної ради імператор затвердив 6 травня 1819 р. Ці торги переводились до столиці імперії. Якщо і вони були б безрезультатні, то маєтність належало взяти до казенного нагляду або у секвестр, під час якого мало відшкодовуватись державне стягнення. Після ліквідації казенного боргу маєток мав повернутись поміщику, а в разі його смерті – спадкоємцям. Під час секвестру власнику заборонялось перебувати на його території. Ця справа була прецедентом і в подальшому подібне мало вирішуватися у встановленому порядку [186, с. 173-174]. Отже, для того, щоб держава не терпіла збитків доки такі маєтки продавалися, казенний борг поміщика поступово ліквідовувався з

прибутків цього майна, а сам боржник позбавлявся права ним користуватися [218, с. 277].

Губернські правління західних губерній зверталися до Сенату з питаннями, які виникали під час торгів з продажу поміщицьких маєтків за казенні стягнення. Так, за конфірмованим висновком Державної ради від 6 травня 1819 р. та сенатським указом від 16 квітня 1824 р. всі непродані з торгів поміщицькі маєтності бралися у секвестр, під час якого готувались нові торги. Правління запитували: що краще, накладати на такі маєтки секвестр під нагляд земських судів чи запроваджувати нагляд дворянської опіки, який вже перевірений досвідом? Їх звернення були більше схожі на прохання замінити секвестр опікою. Вони посилалися на імператорський маніфест від 6 травня 1811 р., який декларував заміну секвестру на дворянську опіку, адже земські суди мали багато обов'язків і не в змозі були приділити належну увагу управлінню цим майном порівняно з дворянською опікою. Тому сенатським указом від 16 листопада 1826 р. визнавалось за необхідне виконувати положення маніфесту [248, с. 1216-1217]. Чому дворянство просило замінити казенний секвестр на дворянську опіку? По-перше, власники не мали права перебувати у секвестрованих маєтках і впливати на процес управління, але така можливість існувала в разі введення опіки. По-друге, опікуном часто призначали того дворянина, за якого просив сам власник. По-третє, члени Сенату самі були поміщиками та й опікунське управління обмежувало зловживання боржника.

Яскравим свідченням того, що однакова чинність на теренах Правобережної України російського та польського законодавства вже гальмувала розвиток поземельних відносин, адже в разі необхідності можна було використовувати норми то одного законодавства, то іншого, а то й їх комплітивно застосовувати, виявила скарга дворянина Я. Дросенка до Київського губернського правління, яке продало його спадковий хутір на підставі заставного листа статського радника

Й. Котлубицького. За польськими законами продаж дворянських маєтків з торгів за приватні борги заборонявся, а запроваджувалася так звана “традиція”. Губернське правління продало хутір всупереч польським чинним законам, на що і скаржився Я. Дросенко. З цього приводу Сенат указом від 7 червня 1828 р. визначився у своєму рішенні, посилаючись на конфірмований висновок Державної ради від 24 лютого 1819 р. За цим законом всі приватні стягнення з мешканців західних губерній як за векселями, так і за заставними документами проводили за правилами від 12 грудня 1796 р. і 9 вересня 1801 р., прийнятими спеціально для цих територій. Рішення Сенату було досить спірне. З одного боку, за казенні стягнення та борги державним кредитним установам передбачався продаж приватних маєтків боржників з торгів і тому застосовувалось загальноімперське законодавство. Для вирішення питання приватних боргових позовів застосовувались положення Литовського статуту та сеймових рішень, які передбачали традиційне володіння поміщицьким маєтком боржника доки кредитор не повертав своїх коштів. З рештою, Сенат прийняв „соломонове рішення”, визнавши ухвалу Київського губернського правління незаконною, і дозволив Я. Дросенко викуповувати свій хутір, в той час як у російському законодавстві майже повністю було скасоване дворянське право на такий захід щодо родових маєтків. Але, якщо Я. Дросенко був неспроможний одразу викупити свою родову власність, то дії правління визнавалися законними [265, с. 612-613].

Таким чином, російський законодавець удосконалив правила продажу поміщицьких маєтків за борги їх власників з метою прискорення торгів і обмеження зловживань з боку покупців нерухомості та її власників. Ураховуючи те, що нерідко торги з продажу майна боржників держави зазнавали невдачі і на нього накладався секвестр, який руйнував господарські основи поміщицького майна, то влада визнала за доцільне замінити його дворянською опікою як більш ліберальною формою контролю з боку держави.

Незважаючи на те, що російська влада забороняла дворянам викупувати свої родові маєтки чи земельні угіддя, продані не тільки дворянам, а й купцям, міщанам, державним селянам, вона черговий раз змушена була підтвердити цю заборону імператорськими указами від 20 квітня та 30 листопада 1807 р., чим вкотре підтвердила шанобливе ставлення до приватної власності людей будь-якого стану [114, с. 1171-1172; 116, с. 1331-1332]. Ще й в 1815 р. Сенат черговий раз повертався до цього питання. Воно виникло на підставі справи, навколо якої між сенаторами виникла суперечка, і тому її надіслали для остаточного з'ясування до Державної ради, висновок якої оприлюднив указ від 30 квітня 1815 р. Відтепер викуп дозволявся лише в одному випадку: коли власник заставленого маєтку помирав раніше від завершення терміну застави, що кваліфікувалось як повернення успадкованого боргу. Отже, право викупу дворянського родового майна вже навіть законодавець визнавав анахронізмом, яке все більше витіснялось правом приватної власності [158, с. 90-94]. Всупереч цьому сенатський указ від 23 вересня 1815 р. продовжив роз'яснення цієї цивільно-правової колізії. Він заборонив викупувати родову нерухомість у разі продажу її з торгів за вексельними та іншими претензіями. Уряд вже не боявся заборонаю викупу родових маєтків порушити права та привілеї дворян, адже вже вкрай рідко родичі поміщика бажали цього [160, с. 291].

Але сенатський указ від 9 грудня 1815 р. повністю вступив у протиріччя з попередніми законодавчими нововведеннями. Він дозволив віддавати на викуп близьким родичам поміщицьке майно, продане з торгів на підставі вексельних чи інших позовів, які в трирічний термін від дня продажу цього майна подали прохання про викуп та внесли відповідні кошти. Крім того, в разі смерті боржника його близькі родичі допускалися до торгів як фаворити. Але Державна рада не погодилась з цим указом, і він так і не став законом [164, с. 397-398].

Незважаючи на протидію Державної ради Сенат все ж продовжив узгодження загальних принципів надання права викупу родових маєтностей. Його указ від 31 серпня 1822 р. дозволяв на конкурсній основі викуповувати із державного позичкового банку маєток банкрута. Фактично запроваджувався принцип виставлення на торги маєтків неплатоспроможних боржників. Але ці торги відрізнялись від звичайних тим, що не проводилась обов'язкова процедура їх організації [204, с. 604].

1825 р. Державна рада розглядала оригінальну справу, яка потрапила до неї на підставі записки міністра юстиції, в якій ставилось питання: чи дозволяти продаж маєтків від чоловіка дружинам і навпаки? Це питання потрібно було вирішити, адже різні судові установи затверджували подібний продаж посилаючись на те, що не існувало закону, який би забороняв його. Інші суди, навпаки, забороняли, це взявши за основу указ від 26 лютого 1763 р. З метою ліквідації судових розбіжностей комісія з прийняття законів визнала за необхідне розглянути всі законодавчі акти з цього питання і виявила, що жодний із них не заборонявся подібний продаж. Чому ж постійно виникало це питання? Його було відображено в указі від 15 червня 1797 р., яким заборонявся подібний продаж маєтків з метою запобігання реалізації поміщицької нерухомості стороннім особам через торги за борги державному допоміжному банку. Але в XIX ст. такий спосіб приховування власності боржника вже був неефективним, адже банк за позику брав заставу. Він був дієвим лише у приховуванні власності від приватних кредиторів, які не отримували застави, а лише векселі та позичкові листи. Готуючи відповідний законодавчий акт, Державна рада керувалась тим, що самодержавна влада надавала дворянам різноманітні права та свободи, одним з яких була недоторканність права на приватну власність. Цю провідну думку ради Олександр I затвердив 31 серпня 1825 р. [236, с. 443-446].

Таким чином, протягом першої чверті XIX ст. була ліквідована російська законодавча традиція надавати дворянству право викупати

родові поміщицькі маєтності. Принцип недоторканності права на приватну власність подолав цю феодальну традицію.

У досліджуваній період верховна влада прийняла кілька законодавчих рішень стосовно умов, які передбачали конфіскацію поміщицьких маєтків. Ці законодавчі нововведення стосувалися переважно польських поміщиків у приєднаних від Речі Посполитої губерніях. Принцип конфіскації майна був властивий російському звичаєвому праву. В разі застосування він підкріплювався законодавчим актом. У Речі Посполитій він не використовувався і тому “справляв шоківий вплив” на польську землевласницьку еліту.

1809 р. розпочалась чергова криза у російсько-французьких відносинах. Загострення військово-політичної ситуації наближало дві імперії до війни. Вони дедалі активніше спекулювали питанням польської державності. Чимало поляків нелегально залишили Російську імперію. Керівництво прикордонних західних губерній сповіщало урядові кола про ситуацію на кордоні та факти його протизаконного перетинання. У зв'язку з цим імператор підписав указ від 24 серпня 1809 р., яким передбачалось конфіскувати маєтки тих поміщиків, які сприяли несанкціонованому переходу західних кордонів імперії прибічникам Наполеона. А 5 жовтня 1809 р. Олександр I підписав указ про накладання заборони на маєтки батьків, діти яких без дозволу уряду перетнули російський кордон. Мета накладання заборони полягала в тому, що після смерті батьків частина їх маєтностей, яка мала потрапити у спадщину дітям покійного господаря, підлягала конфіскації на підставі указу від 24 серпня 1809 р. [123, с. 1107; 124, с. 1198]. Цей законодавчий захід застосовувався до нелояльної шляхти вдруге після 1794 р. і з „профілактичною метою”, тобто застерегти польських шляхтичів від антиросійських дій. Потрібно також зазначити, що його профілактичний характер зумовлювався надзвичайно складною військово-політичною ситуацією в Європі, коли Олександр I ще загравав з Наполеоном, але вони обоє розуміли неминучість війни. Саме в цій

ситуації противники розігрували „польську карту” і тому, незважаючи на запровадження цього указу, самодержавство продовжувало “загравати” з польською елітою, прагнучи не допустити її до участі у військових діях на боці Франції, що, як показали подальші події, було марним. Ці закони свідчили, що російська влада, як і раніше, не дотримувалась принципу недоторканності приватної власності стосовно осіб, нелояльно налаштованих до Російської імперії.

На розвиток закону від 24 серпня 1809 р. було прийнято указ від 28 січня 1810 р. Зазначалось, що в Подільській губернії наклали заборону на маєток одного поміщика, що призначався до конфіскації. Такі дії влади суперечили чинному законодавству, яке забезпечувало право матері шляхтича володіти ним. Цей шляхтич визнавався порушником присяги на вірність російському імператору (згаданий факт не був доведений, і тому в законодавчому акті не наводилось прізвище поміщика, але стало відомо, що він без дозволу залишив межі Російської імперії). Крім маєтку підлягав конфіскації і посаг його дружини. Цей випадок став приводом для втрати чинності документів на право володіння поміщицьким майном, яке було започатковане після початку австрійської війни 1809 р. [127, с. 49]. Такі документи виникали внаслідок заходів польських землевласників з метою уникнення конфіскації маєтків, які належали „державним злочинцям”. За допомогою корумпованих чиновників вони переоформляли майно на прямих родичів, непричетних до антидержавних дій.

Маніфест 12 грудня 1812 р. оголошував помилування мешканців губерній, приєднаних від Речі Посполитої, які взяли участь у військових діях Франції проти Російської імперії. Він справив враження не на всіх польських шляхтичів. Дехто з них не повірив у наміри російського імператора. Саме тому Олександр I 24 жовтня 1813 р. ухвалив правила конфіскації та управління маєтками тих осіб, які „виїхав самовільно за кордон” та не повернулися у встановлений маніфестом 2-місячний термін до місця свого постійного проживання. У губерніях Правобережної

України, Білорусії та Литви утворювалися комісії, які мали проводити конфіскацію маєтків. Кожна з них отримувала списки поміщиків, маєтки яких передбачалось конфіскувати. Такі ж списки надсилались до державних установ. Заборонялось висувати претензії до власників конфіскованого майна повз ці комісії. В їх обов'язки входило визначити порядок управління конфіскованими маєтками „... якомога простіше і корисніше для казни без обтяження селян... оброком, повинностями і роботами...”. В таких маєтностях тимчасово дозволялось зберігати попереднє управління. В обов'язок комісій також входив розгляд інвентарів, щоб зрівняти повинності місцевих селян з державними. Після завершення збирання такої інформації вважалось доцільним передавати маєтки з торгів в орендне володіння на 3-6 років, зберігати їх поділ на фільварки та здавати кожний з них окремо в оренду. Від такого поділу передбачалось отримувати зиск для держави: по-перше, невеликі фільварки мали змогу брати в оренду і небагаті особи дворянського походження, тобто це надавало можливість ширшому колу претендентів брати участь в орендних торгах; по-друге, в разі неспроможності орендаря казна не зазнавала б відчутних збитків; і по-третє, в невеликих господарствах „...скоріше і краще здобрюються землі, саме управління ними і нагляд за господарством легший і зручніший, а через те і самий маєток зростає у своїй вартості” [148, с. 481-482; 151, с. 649-653]. Отже, ці правила були другим після 1794 р. етапом конфіскації російською владою маєтків опозиційно налаштованих польських поміщиків.

Антипольська політика черговий раз проявилась у реакції верховної влади на інформацію, яка надійшла до Олександра I в 1818 р. Селяни Мозирського повіту Мінської губернії потерпали від нестачі продовольства внаслідок неврожаю та падежу худоби. Поміщиків не цікавило становище селян. З огляду на це імператор 23 березня 1818 р. підписав указ, у якому зазначалось, що поміщики зобов'язувалися постачати селянам усе необхідне, і заборонялось вивозити хліб на продаж

та виготовлення горілки. Порушення цих правил спричиняв переведення поміщицьких маєтків у державне управління. Правила поширювалися і на Правобережну Україну [176, с. 170-171].

Наступником цього закону виявився імператорський указ від 9 травня 1823 р., який заборонив суборенду в західних губерніях, де зазначалось: „Стало відомо, що в приєднаних від Польщі губерніях поміщицькі маєтки доводять до розорення і селяни перебувають в злиденному стані, адже постійно переходять з рук у руки черговим орендарям, які, володіючи ними короткочасно, шукають лише власну користь, визискують селян, приводячи їх до цілковитого зубожіння і жебрацтва”. У зв’язку з цим польським поміщикам, які здавали свої маєтності в оренту, наказувалось відповідати за добробут своїх селян. У разі їхніх скарг маєтки передбачалось відбирати у орендарів в адміністративному порядку. Черговий раз заборонялось використовувати суборенту у вигляді кресценцій або адміністрації [209, с. 1013-1014]. Отже, указ спрямовувався на ліквідацію суборенти, характерної для традиції поміщицького землеволодіння в західних губерніях Російської імперії. Це не свідчило про зникнення суборенти. Вона продовжувала існувати нелегально, але абсолютна більшість випадків її застосування неухильно зменшувалася і вона майже зникла напередодні аграрної реформи 1861 р.

Таким чином, наслідком французької кампанії 1812-1814 рр. для певної чисельності поміщиків Правобережної України стала друга хвиля конфіскації їх маєтностей за участь у війні на боці Наполеона. Влада вдалась до старовинного римського принципу – „розділяй і володарюй”. Вона наважилась протиставити польській опозиційності ненависть селянства, доведеного надзвичайною експлуатацією до крайньої межі зубожіння та розпачу. Польським поміщикам законодавчо давали зрозуміти, що для збереження соціального спокою та стабільності в державі і суспільстві влада може вдатись до конфіскації маєтків, посиляючись на те, що поміщики залишають своїх селян напризволяще

унаслідок неврожаю чи падежу худоби, а також через надмірну їх експлуатацію шляхом дозволу суборенди.

Окрему увагу варто звернути на інституцію заборони поміщицьких маєтків. Вона існувала в Російській імперії з ХУІІІ ст. і передбачала певні адміністративні дії, які власнику нерухомого майна забороняли розпоряджатися ним. У Речі Посполитій вона була невідома. В першу третину ХІХ ст. відбувалось законодавче вдосконалення цієї інституції і поширення її чинності на Правобережну Україну.

27 березня 1822 р. були введені в дію правила і форми запровадження та скасування заборон на нерухоме майно, затверджені імператором ще 28 грудня 1821 р. Передбачалось застосування цієї державної інституції по всій імперії. Заборони та дозволи на майно встановлювалися за повідомленнями губернських правлінь шляхом друкування їх у сенатській друкарні. Всі державні установи, у яких виникала необхідність запровадити заборону або дозвіл на майно, мали сповіщати про це губернські правління [201, с. 130-131]. 12 лютого 1824 р. інструктивний сенатський указ повернувся до цього питання. Губернським правлінням наказувалось остаточно перейти на новий принцип накладання заборон на маєтки і їх зняття. Визнавалось, що сенатські оголошення стали єдиним засобом оприлюднення накладання та зняття заборон на майно. Старий метод документальних зносин між різними державними та судовими установами з цього питання залишався чинним до особливого розпорядження імператора. Отже, Сенат попередив усі губернські правління про запровадження новацій [215, с. 96-99]. Відповідне розпорядження імператора з'явилося лише через рік 17 лютого 1825 р. [230, с. 76-77].

Інституція застави як одна з найстаріших інституцій, властивих майновому праву як Речі Посполитої, так і Російської імперії, також потребувала перегляду. В ХІХ ст. законодавчо уточнювалось її застосування. Так, 1811 р. на загальному зібранні Державної ради

розглядалась доповідь Сенату стосовно вжиття запобіжних заходів проти подвійного продажу чи застави одного і того самого маєтку, тобто коли справа торкалася шахрайства. З метою запобігання таким діям цивільні палати, які виконували нотаріальні функції, зобов'язувалися після затвердження застави або купчої негайно сповіщати про це ту цивільну палату, в юрисдикції якої перебував маєток, яка мала реєструвати заставу чи купчу в своїх алфавітних заборонних книгах. Цей порядок реєстрації застав і купчих актів Олександр I узаконив 9 лютого 1811 р. [137, с. 549-550].

1824 р. Сенат розглядав питання щодо визнання дійсними виданих векселів і заставних листів не відділеним у майні повнолітнім дітям поміщиків. Російське законодавство забороняло давати їм позику. Указами від 10 березня 1766 р. та 30 квітня 1772 р. з таких боржників стягувався штраф, бо вони визнавалися особами, які брали кошти у борг із наміром їх не повертати, оскільки батьки за їхні зобов'язання не відповідали. Рішення Сенату з цього питання 12 червня 1824 р. затвердив імператор. Судові установи не повинні були чинити перешкоди в разі пред'явлення векселів чи заставних листів. Але ситуація докорінно мінялась, коли батьки боржника помирали, і він сам ставав вотчинником. Саме тоді з нього стягувався борг. Цікавою була логіка законодавця. Доросла, повнолітня людина майже не відповідала за свої вчинки щодо боргових зобов'язань, якщо у неї не було власного майна та засобів існування. У такої особи, як правило, борги виникали внаслідок програшу грошей через пристрасть до азартних ігор. Не маючи грошей для повернення „боргу честі”, вони або брали їх під векселя чи заставні листи в осіб, яким програли. В таких випадках не всі батьки прагнули повертати борги своїх дітей, а також вже не могло бути й мови про наділення їх майном. Урядові кола, приймаючи таке рішення, керувалися й меркантильними інтересами. Вони вважали недоцільним покладати на поміщицькі маєтки додаткові борги [222, с. 370-371].

Вимагала впорядкування й ситуація з надання застави за винний відкуп. Законом від 18(31) липня 1822 р. не заборонялось брати у заставу за нього нерухоме майно, заставлене в державних кредитних установах. Але в умовах питного відкупу в західних губерніях, які визначались з 1827 р. по 1831 р., вказувалось про дозвіл приймати за нього нерухомість, заставлену лише в державному позичковому банку та ошадній казні. Виходячи з цього Є.Ф. Канкрін та управляючий міністерством внутрішніх справ А.А. Закревський розробили положення Комітету міністрів, яким заборонялось приймати за питний відкуп нерухомість, яка перебувала в заставі в приказі громадської опіки [252, с. 98-110]. Це пояснювалось тим, що в разі накопичення заборгованості відкупника перед казною, реалізація з торгів його заставленого в приказі майна була більш складною і тривалою. Заслуговує на увагу те, що власниками питного відкупу були, як правило, не поміщики, а купці. Ці особи не мали великої за вартістю застави, оскільки володіли в містечках лише поганенькими будинками, які не бралися у заставу державними кредитними установами. Не дозволялось заставляти незаселену селянами землю, оскільки її ціна вираховувалася лише в разі стягнення мита за перехід права власності на неї. Постає запитання: як за питний викуп могли брати у заставу поміщицькі маєтки, в той час як поміщики не обтяжували себе подібними обов'язками? А справа була в тому, що відкупники були кредиторами поміщиків. За отримання позики землевласники передавали власні маєтності або в нелегальну оренду кредиторам, які не мали права орендувати це майно, або в заставу, яку ті легально використовували для чергового надання цих маєтностей вже в державну заставу за питний відкуп. Отже, Російська держава запропонувала законодавчий механізм легалізації подвійного зиску відкупників-кредиторів від кредитних операцій: вони отримували прибутки від поміщицьких маєтків для покриття капітальної суми боргу та відсотків за нього і разом з тим здавали це майно у заставу для отримання права на питний відкуп.

На особливу увагу заслуговує інституція опікунського управління поміщицькими маєтками. Сенатський указ від 31 січня 1807 р. стосувався опікунів поміщицьких маєтків і сприяв поширенню інституції управління дворянських опік поміщицьким майном в Правобережній Україні, адже польське законодавство його не передбачало. Дворянські опіки як складові дворянських депутатських зібрань лише формувалися в краї. Опікунам малолітніх власників поміщицьких маєтків надавалось право отримувати 5% від прибутків з цього майна. Але опіка започатковувалася і за борги позичковому та допоміжному для дворянства банкам. У таких випадках опікуни мали відповідати за цілісність заставленого майна та справної виплати кредитного боргу. Тому і на цю категорію опікунів поширили право отримувати 5% від прибутків маєтків [111, с. 998].

Унаслідок цього 29 травня 1822 р. сенатський указ оприлюднив конфірмований висновок Державної ради про поширення на малоросійські та західні губернії правила діяльності дворянських опік, які були запроваджені у великоросійських губерніях. До цього Сенат указом від 28 лютого 1817 р. запровадив інституцію дворянських опік у Правобережній Україні, але він не був конфірмований і тому не набув формального статусу закону. Відтепер опіка над поміщицькими маєтками встановлювалась за державні і приватні борги в разі неповноліття їх власників, визнання судами поміщиків недієздатними або неспроможними раціонально управляти своїм майном. Призначені опікуни щорічно подавали звіт про управління маєтками у повітовий суд і їм призначалась 10% винагорода з чистого прибутку маєтності. Закон скасував присягу опікунів, властиву польському законодавству [202, с. 214-216].

Для підтримки в західних губерніях кредиторів, які не мали прав володіти поміщицьким майном, Олександр I підписав 17 лютого 1825 р. закон, у якому враховувались випадки надання їм частини маєтку боржника з правом викупу на підставі указу від 16 травня 1807 р. Ця частина майна віддавалася у розпорядження місцевої дворянської опіки до

остаточного викупу або до закінчення, визначеного для цього 10-річного терміну. Прибутки, які опіка збирала з такого маєтку, після сплати до казни податків передавалися кредиторам. В противному разі після закінчення призначених 10 років або в разі розділення маєтку боржника без права викупу деякі з його частин присуджувалися кредиторам. Закон від 8 січня 1820 р. дозволяв кредиторам продавати їх протягом трьох років, але за умови, що до продажу маєтності вона перебувала у повному розпорядженні опіки. Якщо це майно не було продане протягом визначеного терміну, його продавала опіка [233, с. 98-100]. Закон не обумовлював мінімальну ціну, за яку опіка мала право продавати маєтність. Це упущення законодавця відкривало широкі можливості для зловживань. Маєток, особливо за хабар, можна було продати за максимально низьку ціну, і навіть колишнім власникам. Дворяни з властивою для них корпоративною солідарністю могли влаштувати обструкцію стосовно продажу маєтку такими власниками, що зумовлювало б продаж його опікою.

Однак практика вимагала законодавчого врегулювання і цієї колізії, що було передбачено закон від 9 жовтня 1826 р. Запроваджувався порядок призначення опікунів, форма їх звіту та опису маєтку, визначався склад дворянських опік. Заборонявся продаж за борги маєтків неповнолітніх власників, що не дозволялось і польським законодавством, але російське передбачало виняток з цього правила: якщо була користь для малолітніх власників, то продаж призначався з дозволу імператора. Поширення цієї законодавчої норми розпочалось як прецедент ще у 1823 р. в Подільській губернії, коли був отриманий дозвіл на продаж ділянки землі неповнолітніх Радзівєвських [245, с. 1022-1024]. Отже, цей законодавчий акт був черговим документом, який поступово поширював російське законодавство в Правобережній Україні і водночас доводив, що законодавець враховує місцеву законодавчу традицію. Набуття в цих губерніях чинності дворянськими опіками не скасовувало інституцію

продажу поміщицьких маєтків, власники яких визнавалися неплатоспроможними боржниками, що певною мірою виявило протиріччя декларації цього документа, що вказувало на вигоди традиції або російської опіки порівняно з продажем майна боржника. Протиріччя було ілюзорним, адже закон вимагав продажу поміщицького майна не лише в разі небажання чи неспроможності його власників повертати борги, а й у разі визнання їх повного банкрутства. Російська влада хоча і була виразником інтересів дворянства, але, починаючи з кінця ХУІІІ ст., головним пріоритетом для держави ставали права на приватну власність, тому довготривале традиційне володіння поміщицьким майном або опікунське управління ним порушувало таке право кредиторів, інтереси яких і прагнула захищати держава.

Державна рада на початку 1827 р. розглядала записку міністра юстиції про додаткові правила взяття під опіку поміщицьких маєтків, які переходили у спадщину, але між спадкоємцями виникала суперечка, яку вони прагнули розв'язати за допомогою державних установ, а також у разі визнання заповітів фіктивними. 3 лютого 1827 р. імператор затвердив відповідний висновок Державної ради [253, с. 101-102].

Доповнення до правил про накладання опік на дворянські маєтки від 4(21) лютого 1829 р. передбачали, що в разі визнання необхідності запровадити опіку в дворянській маєтності губернатор передавав справу на розгляд повітовим дворянським депутатським зібранням. Якщо зібрання не погоджувалось з думкою губернатора, то він власним розпорядженням міг ввести опікунське управління з повідомленням Сенату причин, який перевіряв справу по суті [278, с. 92]. Отже, доповнення до правил зміцнили державний нагляд введенням опік.

Законодавчі акти від 15 жовтня 1828 р. та 20 березня 1829 р. узаконили правила взяття під опіку маєтків дворян, які були розжалувані у рядові з правом або без права вислуги. Особам, розжалуваним без права вислуги,

маєтки поверталися після закінчення 25-річного строку служби, а в разі смерті ця власність поверталася їх спадкоємцям [280, с. 174-175].

Отже, в першу третину XIX ст. в Правобережній Україні була запроваджена російська інституція дворянської опіки, поширено російське законодавство про опікунське управління поміщицькими маєтками, а також правила встановлення опікунського управління.

Жалувана грамота дворянству 1785 р. законодавчо закріпила права дворянства на володіння поміщицькими маєтками. Дворяни отримали монопольне право на володіння, користування і розпорядження цим майном. Законодавство було спрямоване на збереження родових поміщицьких маєтків. На початку XIX ст. в Російській імперії заповіти стосовно родових дворянських маєтків не мали великого значення, адже за законом всі законнароджені сини померлого поміщика автоматично успадковували його майно у рівних частках. Заповіт брався до уваги в разі відсутності у поміщика дітей. Але успадкування через такі законодавчі норми весь час породжувало певні колізії, і законодавець поточним законотворенням унормовував їх, поступово ліквідуючи протиріччя.

Одним з яскравих прикладів подібного унормування виявилось подання Сенатом на ім'я Олександра I доповіді про скарги графині Софії Потоцької, яка оскаржувала рішення Київського головного суду, що виніс ухвалу про передачу в її довічне володіння частини маєтку її покійного чоловіка графа С.-Щ. Потоцького, у шлюбі з яким вона народила 5 дітей. Вона вважала, що стосовно неї суд порушив права Литовського статуту. Сенат проаналізував положення статуту, на які посилався суд у своєму рішенні. Там зазначалося, що в разі відсутності запису в заповіті чоловіка щодо вдови їй виділялася рівна з дітьми частина його майна. Вона мала право володіти нею до смерті, але за умови, що не візьме новий шлюб. Якщо у вдови не було б дітей з покійним чоловіком, то вона б ділила маєтність з його дітьми від першого шлюбу. А якщо вдова виходила заміж в черговий раз, то мусила залишити свою частину дітям, адже вони „...за

вінець платить їй не зобов'язані.” Якщо жінка під час взяття шлюбу „...принесла з собою гроші чи... маєток...”, після смерті чоловіка все те майно належало їй, а після її смерті - її дітям. Вдова в разі запису в заповіті чоловіком стосовно неї, вже не мала прав вимагати собі виділення рівної з дітьми частини майна. Сенат виніс своє рішення щодо цієї справи і подав його на розгляд імператора. Зазначалося, що вдова, яка залишалася з неповнолітніми дітьми, могла бути позбавлена права розпорядження їхнім успадкованим майном в разі його розорення і залишитися з довічною своєю частиною від майна покійного чоловіка. Якщо вдова вдруге виходила заміж, а від попереднього чоловіка залишалася хоча б одна дитина, то вона мала право утримувати за собою не більше ніж третину майна чоловіка. 18 липня 1806 р. імператор затвердив доповідь Сенату. Графині С. Потоцькій було виділено її законну частину із спадщини чоловіка. Цей законодавчий акт був уточненням чинного законодавства, яке застосовувалось на теренах західних губерній і відрізнялося від цивільних законодавчих норм Російської імперії. Ним мали керуватися в своїй діяльності місцеві державні установи та суди [109, с. 645-652].

Указом від 16 лютого 1786 р. надавався дворічний термін для розподілу спадщини, який за сенатським указом від 23 жовтня 1811 р. розпочинався з подання прохання співспадкоємцями у державну установу про розподіл спадщини. У випадках не завершення розподілу протягом двох років справа передавалася до суду із стягненням у спадкоємців мита [140, с. 878]. Указ від 31 березня 1815 р. запроваджував нове правило розв'язання суперечки між законними спадкоємцями поміщицьких маєтків. На маєток накладали заборону та передавали його у дворянську опіку до часу закінчення судового розгляду справи [155, с. 54-55]. Указом від 25 листопада 1815 р. надавалось право протягом двох років від появи у пресі оголошення стосовно затвердження заповіту та введення у володіння маєтком подати позов особам, які мали право заперечити цим діям. Але і в

цьому разі переданий у власність заповідний маєток залишався до вирішення суперечки у попереднього власника [163, с. 381-382].

У Сенаті слухали пропозицію міністра внутрішніх справ та управляючого міністерством юстиції Й. П. Козодавлева, яка стосувалася справи про остаточне затвердження розподілу маєтностей генерал-лейтенанта князя К. Любомирського на підставі Литовського статуту і прохань деяких його спадкоємців. У губерніях, де був чинним Литовський статут, дозволяли проводити “довічні” розподіли. Після них не вважалося за потрібне введення у володіння майном, а справу передавали на розгляд Сенату, рішення якого затверджував імператор. 3 липня 1816 р. Олександр I затвердив цей дозвіл [166, с. 925].

У подальшому регламентуванні прав успадкування поміщицької власності законодавець розширив коло осіб, які мали на це право, і відрегулював питання виморочних маєтків. Так, указом від 25 листопада 1818 р. проголошувалась рівність прав на спадщину єдиноутробних та єдинокровних братів і сестер. Нововведення надавало право рідним дітям матері успадковувати майно вітчима або рідним дітям батька успадковувати майно мачухи нарівні з їх рідними дітьми, але за умови, що їх батьки перебували у законному шлюбі [179, с. 620]. В жодному законі не вказувалося про перехід виморочних маєтків в казенне відомство, як це практикувалося в Російській імперії. Лише у внутрішній інструкції Канцелярії з конфіскацій вказувалося, що в разі появи такого майна про нього потрібно було її сповіщати, а вона наказувала розпорядитися ним і губернатор мав взяти до свого відомства. Якщо ніхто не відгукувався або не міг довести прав на майно, воно переходило у власність казни. Таке роз'яснення Сенат указом від 21 травня 1820 р. надав для керівництва місцевим органам влади, які не знали, на підставі яких законодавчих актів діяти в таких випадках [197, с. 208-209].

1826 р. Сенат подав на розгляд Державної ради узгоджені висновки міністра юстиції з посиленням на конфірмовану постанову Державної

ради від 16 травня (30 червня) 1821 р., що стосувалася осіб, які мали право спадку на майно померлого. У постанові підкреслювалось, що чоловік після дружини або дружина після чоловіка не мали права на успадкування всього маєтку, крім окремого виділу. Саме тому вони проголошувалися не спадкоємцями, а лише сторонніми особами, які отримували частину маєтку за дарчим записом. За російським законодавством державне мито не стягувалося в разі переходу права власності лише у випадках успадкування по прямій родинній лінії, за письмовим заповітом, після смерті власника та за посаг. Тому конфірмованим висновком Державної ради від 9 червня 1826 р. визнавалося за необхідне стягувати мито за перехід у володіння однієї особи з подружжя частини особистої власності померлого, що кваліфікувалося як дарчий акт. Безумовно, мито не платилося до державної казни, коли не реєструвався такий перехід права власності [242, с. 548].

Потребували контролю духовні заповіти, які за традицією не реєструвалися у державних установах. Висновок Державної ради з цього питання був конфірмований Миколою I 4 (24) вересня 1829 р. Призначався один рік для реєстрації таких заповітів у губернських, повітових правліннях та повітових судах, а тим, хто перебував за кордонами імперії, – два роки. Термін розпочинався з дня смерті заповідача, а в разі опису маєтку померлого, коли чиновники знаходили заповіт, вони мали передати його особі, на користь якої він був складений. У разі її відсутності викликалися претенденти на спадщину шляхом друкування оголошення. Незареєстровані домашні духовні заповіти не визнавалися законом. Претендент на спадок отримував право подавати позови до суду протягом терміну земської давності (10 років), якщо йому було невідомо про заповіт. Особи, які вступили у володіння майном померлого, не відповідали перед спадкоємцями за домашніми заповітами ні прибутками, ні управлінням до того часу, доки заповіт не буде зареєстрований належним чином і на підставі цього не започатковувався

позов. Якщо маєток був проданий або заставлений спадкоємцями до відкриття позову, то продаж визнавався легітимним. Отже, незареєстровані домашні заповіти не визнавались законними [283, с. 636-637].

У законодавчому регулюванні принципів успадкування поміщицьких маєтків в першій третині XIX ст. спостерігалися певні тенденції. Вони передбачали шанобливе ставлення влади до приватної власності взагалі і до монопольного права власності дворянства на поміщицькі маєтки. Докорінно змінилось ставлення державних структур до приватної власності, недоторканність якої вже реально гарантувалася законодавством. Самодержавство прагнуло законодавчо допомогти дворянству зберегти монопольне право володіння поміщицькими маєтками. Простежувалася чітка апологетична політика влади з створення підґрунття для консервації цього права дворян, коли капіталістичні відносини, що розвивалися все активніше, руйнували панування самодержавної дворянської монархії.

Суттєве значення законодавець приділив оподаткуванню операцій з земельними угіддями. Польське законодавство, яке дозволяло поміщикам безкарно ухилятися від оподаткування, ще певний час було чинним на теренах Правобережної України. Але посилення російського панування в краї зумовило поступову ліквідацію такого явища. Зміни диктувалися складним фінансовим становищем в імперії і поширенням російського фіскального законодавства. Для запобігання законодавчим непорозумінням у західних губерніях в питанні стягнення мита Сенат указом від 7 квітня 1810 р. уніфікував правила продажу маєтків по всій імперії. Наказувалось під страхом покарання писати в купчих актах дійсну ціну маєтку. Перевірити це було важко, але чиновники при бажанні могли ретельно з'ясувати реальну ціну, адже існував метод аналогії з іншими варіантами продажу подібних маєтків. Вони могли вираховувати прибутковість поміщицького майна та визначити чисельність кріпаків і за

загальною їх ціною у краї приблизно встановити ціну маєтку. Крім того, завжди існували „доброзичливці”, які доносили в судові установи про факт фальсифікації. З цією метою в усіх актах з продажу поміщицьких маєтків необхідно було вказувати чисельність селян, які мешкали в них за останньою ревізією. Якщо покупець брав на себе борги продавця, їх сума вважалася складовою частиною ціни маєтку та обкладалася митом на підставі розпорядження Сенату від 19 жовтня 1805 р. Коліокація, або розміщення на поміщицькому маєтку боргу позичальника, вважалася його продажем (за указом від 16 травня 1807 р.). Але на підставі привілейованого становища краю поміщицькі маєтки розділялися за борги між кредиторами ексдивизорськими або коліокаційними судами і їх мав ще право викупити один з боржників протягом 10 років. Розмір мита залежав від оцінки майна коліокаційним судом, яка не могла бути меншою від ціни всіх кріпаків маєтку. Мито стягувалось з кредитора і воно потрапляло до казни на 10 років, протягом яких маєтність дозволялось викупити. Власник маєтку міг віддати його кредиторам і без права викупу, тоді мито відразу потрапляло до казни. Ці правила поширювались і на дарчі акти [130, с. 115-120].

Відтепер усі різноманітні угоди щодо переходу прав володіння на поміщицькі маєтки не могли укладатися без попередньої сплати державного мита. Закон установлював нове джерело поповнення казни напередодні французької навали і поширювався виключно на губернії Правобережної України, Білорусії та Литви, де поміж польського панства панувала традиція оформляти „домашні” угоди купівлі-продажу поміщицьких маєтків поза контролем державних установ, що давало можливість взагалі не платити державне мито. Але все ж у XIX ст. угоди з продажу маєтностей поміщики вже прагнули зареєструвати на законних підставах, щоб не виникало непорозумінь стосовно прав власності, проте для зменшення митних платежів вони довільно реєстрували суму угоди. Цей законодавчий акт ліквідував цю можливість.

Для розширення бази оподаткування сенатським указом від 29 серпня 1810 р. вводилось правило стягнення мита при укладанні заставного контракту. В законі робилось посилення на статут про банкрутів і зазначалось, що „хоча заставні нині і не обертаються в купчі...”, але нерухомість в таких випадках все ж передавалась у володіння, хоча і тимчасове. Саме тому вимагалось стягувати мито, яке мало сплачуватись і під час викупу заставленого майна, адже відбувався черговий перехід прав власності. Тобто в результаті заставної операції держава отримувала мито у подвійному розмірі, яке не стягувалось лише тоді, коли на торгах заставлений маєток купував кредитор за суму наданої ним позики, але, якщо купівельна ціна перевищувала кредит, то покупець мав його сплачувати [134, с. 338-339]. Отже, указ Сенату розтлумачив чинне законодавство зі стягнення мита під час заставних операцій.

Маніфестом 11 лютого 1812 р. були запроваджені надзвичайні податки, які спрямовувалися на величезні видатки, спричинені війною з Наполеоном. Податки справлялися з власників нерухомого майна, що сплачувались в міру надходження прибутків незалежно від того, за яким правом було володіння і від якого виду господарства надходили вони (оброку, селянських робіт, лісів, млинів, угідь, будинків, фабрик, заводів тощо). І лише указ від 12 грудня 1819 р. скасував стягнення надзвичайних податків, сплата яких припинялася з 1 січня 1820 р., що зумовлювалось завершенням війни і збільшення державних прибутків [191, с. 416]. Потрібно зазначити, що тимчасовий прибутковий податок вже тоді виявив себе як раціональний прообраз майбутнього прибуткового податку кінця XIX ст., який поширився на всіх підданих Російської імперії і був суто капіталістичним способом оподаткування.

Під час наполеонівських війн накопичилась велика сума недоплат із сплати селянських податків поміщиками Правобережної України. Це спричинило запровадження правил їх стягнення від 11 жовтня 1821 р. Вони передбачали конфіскацію всіх коштів, рухомого майна і виробів

поміщицьких маєтків, які можна було продати. Якщо цього майна не вистачало для покриття недоїмок, маєток передавався в опіку і на нього накладалась заборона, а власник не мав права перебувати в його межах. Орендарів маєтку могли відсторонити від орендного управління, якщо з'ясовувалось, що вони перешкоджали ліквідації недоїмки. Будь-яка влада в губернії не могла зупинити механізм їх стягнення [199, с. 881-883]. Такі радикальні заходи мали свої причини. По-перше, ставлення Олександра I та правлячої еліти Російської імперії до польських поміщиків змінилось від лібералізму у бік агресії, що зумовлювалось їхньою підтримкою наполеонівського нашествия та нелояльним ставленням до російської влади взагалі. По-друге, злісна несплата податків та мита почала перетворюватися на традицію, яку уряд вважав за потрібне порушити силовими методами.

Весною 1823 р. Є.Ф. Канкрін звернувся з поданням до Сенату, в якому повідомлялось, що в губерніях Правобережної України, Білорусії та Литви під час поділу поміщицьких маєтків за борги між кредиторами вони вносили до казни відповідне мито. Потім кредитори поступалися визначеними їм за борги частинами поміщицького маєтку іншим особам, але вже без сплати мита. Тому для збереження фіскального інтересу міністр вважав за необхідне стягувати мито при кожній передачі майнових прав. Цю пропозицію схвалив імператор 31 травня 1823 р. [210, с. 1021-1022]. Такі оборудки в обхід держави відбувалися лише в західних губерніях Російської імперії. Це свідчило про те, що законодавство Речі Посполитої не перешкоджало безмитному проведенню таких операцій. Крім того, це було звичаєм, який не регулювався і не контролювався державою. Російське законодавство, на відміну від польського, було більш регламентоване і спрямоване на захист матеріальних інтересів держави.

Тема попереднього закону була розвинута в указі імператора від 15 грудня 1826 р., який стосувався поміщицьких маєтків Правобережної України, що ділились між кредиторами і продавались з торгів. Маєтки

боржників до завершення торгів віддавалися в адміністрацію під нагляд конкурсних судів, якщо кредитори не мали право володіти поміщицькою власністю. Після продажу маєтку кошти спрямовувалися кредиторам з відповідним відрахуванням податків. У разі нестачі коштів на сплату податків їх стягували з кредиторів [250, с. 1308-1309].

За законом оцінка поміщицьких маєтків здійснювалася за ціною і чисельністю селян. Цей принцип оцінки не поширювався на незаселені землі. Така законодавча прогалина була ліквідована указом від 31 січня 1827 р., в якому посилялися на імператорський указ від 24 листопада 1821 р. про стягнення мита за перехід прав власності на поміщицькі маєтки. До цього указу за перехід власності на поміщицькі маєтки стягувалося мито у розмірі 6% від оцінки майна. Указ встановив нову 4% ставку мита. Цивільним палатам наказувалось оформляти акти переходу прав власності на поміщицькі маєтки з точною фіксацією розміру незаселеної землі, адже ціна за десятину для даної місцевості була відома [251, с. 72-73]. Відтепер до ціни поміщицьких маєтків додавалась не лише ціна кріпаків, а й землі. Ціна незаселеної землі визначалась у процесі загальноприйнятої оцінки десятини земельних угідь в певній місцевості і в певний час, тобто вона складалась залежно від її можливої прибутковості з урахуванням родючості, забезпечення робочою силою та наближення до шляхів. Це нововведення надало державі додаткове джерело отримання податків. Оцінка незаселеної землі сприяла поступовому втягненню сільського господарства в товарно-грошові відносини та дала поштовх до невпинного зростання ціни земельних угідь сільськогосподарського призначення. На розвиток цього закону 22 грудня 1827 р. було запроваджено правила стягнення мита за перехід прав власності на землю. Це був суто інструктивний фіскальний документ [260, с. 1093-1094].

Урежимлення еволюції фіскальної політики торкнулось не лише поміщицьких маєтностей, а й приватного землеволодіння в містах. 9 липня 1828 р. Сенатом в указі було розтлумачено зміст імператорського

маніфесту від 22 серпня 1826 р. Заборонялось стягувати мито за придбання в містах до 1825 р. нерухомих маєтків без кріпосних актів. Не слід плутати законодавче скасування цього мита із законом від 21 травня 1828 р. про стягнення мита за оформлення актів на право володіння таким майном. Осіб, які не бажали оформити свої владні права на міську нерухомість, не примушувалися до цього. Мито стягувалося лише в разі формального оформлення документів. Цим заходом державна влада відмовлялась захищати права власності без офіційної їх реєстрації і сплати мита [267, с. 680-681].

Влітку цього ж року Сенат надіслав до Державної ради справу про механізм стягнення мита. В Сенаті не могли визначитися, як це робити, коли реєструвалося переуступлення прав володіння заселеним маєтком, в якому на одну ревізьку душу припадало понад 15 дес. землі. Висновок Державної ради з цього питання був конфірмований 12(31) серпня 1828 р. Передбачалось стягувати мито, виходячи з чисельності ревізьких душ незалежно від площ земельних угідь [269, с. 766-767].

Наступний указ Сенату від 17 серпня 1828 р. розвивав попередній і зосереджував увагу на законі від 24 листопада 1821 р., який не регулював стягнення мита за розподіл спадку між спадкоємцями. Сенат визнав, що розподіл майна між спадкоємцями не вважався продажем, а тому не обкладався митом [270, с. 782-783].

Отже, царська влада приділила значну увагу впорядкуванню фіскальної політики в Правобережній Україні стосовно операцій із землею. Її проведення було поступовим, але неухильним, що дало можливість в кінці першої третини XIX ст. уніфікувати митні законодавчі норми не лише в цьому регіоні, а й у всій імперії. Для держави це було важливим, адже російське законодавство з цього питання було більш регламентоване і контрольоване владою, ніж польське, і приносило для казни більший дохід.

1808 р. почалось реформування департаменту уділів для раціоналізації та оптимізації управління удільним господарством. Підставою до цього було положення, яке 15 травня 1808 р. затвердив імператор [120, с. 226-256]. 4 грудня 1826 р. Микола I узаконив доповідь департаменту уділів. Визнавалось, що удільні маєтки „...перебувають в тому ж відношенні до імператорської фамілії, як поміщицькі до поміщиків...”. Тому представники імператорського роду були зацікавлені, щоб в їхніх маєтках мешкало більше багатих селян і кругова порука змушувала їх платити за бідних. Визнавалось „...корисним... ускладнити для удільних селян перехід у купецьке і міщанське звання...”. Перехід у стан купців дозволявся, якщо сплачувалося відкупне у 5.000 руб. з кожної душі, а у міщанський з малоземельних сіл - 2.000 руб. В Правобережній Україні це було майже неможливо. Селяни краю, на відміну від російських удільних селян, не встигли накопичити таку суму грошей, адже мало часу перебували в удільному відомстві, де їх перевели на оброк [249, с. 1269-1270].

Першочергове значення російський уряд приділив і поглибленню процесу розмежування земель. Межова інструкція 1766 р. запровадила генеральне межкування в Російській імперії, а указ від 16 січня 1801 р. поширив його на західні губернії. Хоча на початку XIX ст. в Правобережній Україні межкування не дістало розвитку, але досвід його проведення вже існував. Під час розмежування земельних угідь між поміщицькими та державними маєтками було виявлено проблему, яка полягала ось у чому. В державних маєтностях межували землі за останнім ревільким переписом податного населення, тобто по 15 дес. землі на кожну ревільку душу. У зв'язку з цим виникали суперечки, адже зайві земельні ділянки після наділення державних селян відводили до земельних угідь державних маєтків, які віддавалися з торгів різним особам за оброк. Але склад сільського населення після ревільки вже значно змінився. Селянам не вистачало належної за законом кількості землі, і

вони зазнавали нестатків. Обер-прокурор від імені генерала від інфантерії генерал-губернатора губерній Правобережної України О.А. Беклєшова звернувся до Сенату з пропозицією, щоб межові установи не відрізали тимчасово зайвих земель державних селян до державних маєтностей. До селищ, у яких не вистачало для цієї мети землі, навпаки, нарізати узаконений її розмір залежно від наявної чисельності селян. Сенат затвердив цю пропозицію 13 червня 1801 р. [80, с. 696-697]. Закон від 23 липня 1801 р. встановив порядок передачі частини державних земель приватним власникам унаслідок їх межування. В разі визнання межевою конторою такої необхідності справа передавалася на ревізію до межевої канцелярії, а потім у Сенат. Остаточне рішення про передачу відсуджених державних земель поміщикам мав приймати імператор [81, с. 729].

Міністр фінансів Ф.О. Голубцов неодноразово протягом 1809 р. сповіщав імператора, що в західних губерніях „...по всіх орендних маєтках помічені порушення у господарстві...”. Міністерство визнало, що для належного ведення господарства в орендних державних маєтках цих губерній потрібно відповідно до Литовського статуту 1557 р. та люстраційного наказу 1789 р. виміряти розміри земель і „...привести їх у точну відомість.” Олександр I погодився з цим рішенням і підписав указ від 22 грудня 1809 р. щодо утворення особливої комісії для вимірювання та уточнення розмірів земель. Указ та запровадження комісії мали запобігти діям польських поміщиків, які прагнули привласнити державні землі, враховуючи відсутність чітко встановлених меж державних земельних угідь та перехідний період у становленні владних структур в Правобережній Україні [126, с. 1362]. Але рівно через рік, 9 грудня 1810 р., указом призупинялась діяльність особливої комісії та її голови - київського віце-губернатора Четверикова. Загроза війни на західних кордонах Російської імперії та активізація опозиційності польської земельної еліти завадила її діяльності [129, с. 81].

1813 р. до Сенату і Державної ради надійшло прохання від дворянства Подільської губернії поширити на її терени положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії. Олександр I задовольнив прохання подільських дворян указом від 26 січня 1814 р. Положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії без змін поширювалось на Подільську губернію, і на його підставі в кожному повіті губернії утворювалися межові суди шляхом дворянських виборів (не плутати їх з підкоморськими судами, які збереглися від часів Речі Посполитої і розглядали межові суперечки). Членів суду вибирали на три роки за майновим цензом (суддя був поміщиком, орендарем чи довічним власником державних маєтків). Суди поділялися на суд першої інстанції і апеляційний. Запроваджувався порядок і правила межування, а також встановлювалися компетенції цих судів [152, с. 738]. Отже, в Подільській губернії в 1814 р. було запроваджено генеральне межування земельних володінь казни, поміщиків та церкви. Воно було законодавчо відрегульовано, адже процес межування регламентувався межовою інструкцією 25 травня 1766 р., Литовським статутом та цим положенням, що передбачало припинення межових суперечок між різними власниками земельних угідь. Хоча генеральне межування і було започатковане цим указом, але в ньому не було запропоновано чіткого адміністративного механізму його здійснення. Для Правобережної України проведення генерального межування було надзвичайно важливим і потрібним, адже точних меж земельних володінь жоден документ не фіксував. Це спричиняло те, що в судових суперечках за межі постійно перебувала більшість землевласників краю. Генеральне межування мало покласти цьому край. Законом від 22 грудня 1818 р. в Подільській губернії на прохання місцевого дворянства запровадили апеляційний нормальний суд [180, с. 646].

Поширені на Правобережну Україну російські законодавчі акти не завжди враховували місцеву ситуацію та традиції поземельних

взаємовідносин. Це стосувалось указу про утворення повітових нормальних межових судів. За ними закріплювалось право остаточного схвалення розмежування земельних володінь. Практика виявила негативні наслідки такої широкої їх компетенції, адже нерідко траплялось, що землевласник мав у повіті численну рідню, перебував у дружніх стосунках зі своїми сусідами, які були судьями у його справі, що допомагало йому здобувати перемогу у суді над своїми суперниками. Саме тому дворяни Подільської та Гродненської губерній просили дозволити утворити в губернському центрі вищу інстанцію нормального суду з вибором до нього по одному із суддів від кожного повіту. Ця судова інстанція мала бути апеляційною стосовно повітових межових судів. Указ від 19 листопада 1815 р. узаконив прохання дворян, адже воно передбачало захист межових інтересів власників державних маєтків [162, с. 380-381].

Цю ж проблему піднімало і Подільське губернське правління, яке подало на розгляд Сенату записку з вимогою уточнити: хто наділявся правом відмежовувати маєтки, які були подаровані імператором -- особливі комісії чи межові суди? В указі Сенату від 9 серпня 1817 р. містилось роз'яснення, що за указом від 10 серпня 1805 р. утворювалися особливі комісії для межкування наданих верховною владою різним особам державних маєтків в орендне володіння. Комісії не розглядали межових суперечок відносно цих маєтків, а відправляли справу на розгляд губернських правлінь, а ті -- до Сенату [174, с. 470]. Цей законодавчий акт був яскравим свідченням надзвичайної бюрократизації державного апарату, зокрема в Правобережній Україні. Подільське губернське правління прагнуло підстрахувати себе, адже закон 1805 р. чітко вказував на необхідність утворення особливих комісій з конкретними повноваженнями, але між цією комісією в Подільській губернії та казенною палатою виникла суперечка з розмежування наданих імператором маєтків. Чиновники, які були задіяні в таких заходах мали зиск від цього і не бажали поступитися правом здійснювати межкування.

Керівництво губерньського правління як арбітр не бажало „наживати ворогів” у їх особі. Тому воно звернулося до Сенату за роз’ясненням указу 10 серпня 1805 р.

Багаторівневий адміністративний контроль за перебігом генерального межування не зміг запобігти масовим зловживанням. Міністр фінансів Д.О. Гур’єв у записці до Державної ради пояснював, що для розмежування земель у Подільській, Віленській, Гродненській та Мінській губерніях утворено три інстанції межових судів: губерньський межовий суд, повітовий апеляційний 2-ї інстанції та межові суди 1-ї інстанції. До міністра надходило багато скарг стосовно збільшення чисельності судів 1-ї інстанції. Слухання справ у них проходило за відсутності уповноважених від уряду, які могли перебувати в один і той самий час в лише в одному суді 1-ї інстанції. Ці суди склалися з місцевих поміщиків, які діяли у власних інтересах та втягували до суперечок такі землі, які ніколи в них не перебували. Водночас ці суди не брали від державних селян, тимчасових або орендних власників державних маєтків пояснень і обґрунтовували свої присуди однобічними доказами приватних власників. До того ж, межові суди 1-ї інстанції поєднували в собі судову і виконавчу владу та впровадили у життя свої рішення через своїх комісарів і землемірів, минаючи земську поліцію. На підставі записки міністра фінансів Державна рада ухвалила рішення, яке 21 березня 1823 р. затвердив імператор. Усі дії межових судів 1-ї інстанції стосовно державного майна визнавались незаконними і вироки, винесені ними, скасовувались. На їх присуди накладалася заборона та запроваджувались правила перегляду цих справ. Черговий раз висувалися претензії щодо державних земель, які мали спрямовуватись на розгляд казенним палатам і вони мали пройти всі інстанції аж до імператора [206, с. 854-856].

Однак поява сенатського указу від 8 липня 1826 р. свідчила, що суди 1-ї інстанції ігнорували закон про межування земельних угідь між державними і приватними маєтками, а губерньські правління та казенні

палати не впливали на цей процес, пояснюючи це незнанням і нерозумінням законів. За пропозицією Є.Ф. Канкріна було припинено діяльність межових судів відносно державних земель у західних губерніях, де проводилось генеральне межування. Кожний землевласник, якщо мав претензії до державних земельних угідь, повинен був подати позов до казенної палати, яка негайно призначала у межовий суд 1-ї інстанції комісарів. Це положення поширювалось і на ті справи, які перебували в судовому впровадженні [243, с. 676-683]. Отже, закон підпорядкував суди державі, захищав державну власність, зменшив можливості поміщиків висувати претензії до державної земельної власності та призупинив провадження тих справ, судовий розгляд яких завершився. Відсутність чіткого розмежування земельних угідь зумовила привласнення польськими землевласниками сусідніх державних земель завдяки корпоративній солідарності правобережної шляхти, представники якої входили до межових судів. Перешкодою могла бути лише губерньська адміністрація, яка перебувала під контролем центральної влади. Закон свідчив про поглиблення суперечностей і наростання протидії між російською владою і польською традицією на теренах Правобережної України навколо земельних володінь як основи матеріальної могутності польської землевласницької еліти.

Центральні органи влади Російської імперії вказували на правильний шлях розгляду межових суперечок у Правобережній Україні. Подібне питання в 1825 р. перебувало на обговоренні Державної ради, яке виникло внаслідок претензії поміщика Київської губернії Липовецького повіту Сарнецького до земельних володінь князя Чарторижського в Подільській губернії Гайсинського повіту. Судову справу відкрили ще у 1805 р. в Подільському губерньському межовому суді і вона вирішувалася не за російським законодавством, а за Литовським статутом. Для швидкого її завершення Сенат запропонував використати російське законодавство. Цю пропозицію імператор схвалив 17 лютого 1825 р. Указувалось, що для

вирішення межової суперечки між поміщиками не лише різних повітів, а й різних губерній потрібно утворювати окремий суд, а не судові та державні установи однієї з губерній, рішення яких оскаржувалось у відповідних установах іншої губернії. Окремий суд мав складатися з членів Гайсинського та Ольгопільського (Подільська губернія) і Липовецького (Київська губернія) повітових судів. Сенат брав на себе обов'язок вирішити цю справу в разі рівного розподілу голосів членів суду під час винесення рішення [231, с. 85-87]. Необхідно зазначити, що багато суперечок за земельні межі тривали надто довго. Це важко було пояснити тільки бюрократизмом судової системи, хоча і її механізм призводив до затягування рішення. Але головна причина тяганини полягала в тому, що всі дії судових чиновників фінансувалися учасниками суперечки. Саме тому і князь Чарторижський, і поміщик Сарнецький або відхиляли деяких суддів, або скаржилися на них. Ще однією з її причин була наявність у кожної із сторін вагомих аргументів на свою користь.

Генеральне межування підштовхнуло владу до законодавчого врегулювання порядку межування земельних володінь державних селян та суміжних з ними володінь поміщиків, що викривало прогалину у нормах межового права. Законом від 5 травня 1826 р. вводилися правила такого межування [239, с. 422-425]. А сенатський указ від 13 травня 1826 р. дозволив призначати членів межових судів опікунами над поміщицькими маєтками, які потрапляли до опіки за казенні борги. Таке правило набуло чинності лише в Подільській губернії, де проводилось генеральне межування та були утворені відповідні судові установи [241, с. 513-514]. Як не дивно, воно не поширилось на інші губернії. Це пояснювалось тим, що місцеві органи влади дуже часто не могли віднайти опікунів для таких маєтків і звернулися за порадою до Сенату, який і вирішив законодавчо зобов'язати виконувати ці функції чиновників межових судів.

Отже, надавши духовенству, купцям, міщанам, державним селянам право на придбання у приватну власність землі, російська влада узаконила

збереження недоторканності права дворян на володіння селянами. А враховуючи те, що в першій половині XIX ст. земля без селян, тобто без робочої сили, не була привабливою для вкладання капіталу, то саме таким чином уряд обмежив право цих верств населення на придбання землі у власність. Були вжиті деякі законодавчі заходи для унеможливлення уникати цих принципових законодавчих обмежень. Влада, створюючи ринок землі, в якому дозволялось брати участь всім підлеглим Російської імперії, водночас на довгий час обмежила його розвиток. Законодавчо була зруйнована дворянська монополія володіння землею, але фактично вона продовжувала існувати.

Держава взяла під свій контроль оборудки навколо приватних земельних угідь, поширивши в Правобережній Україні російські законодавчі норми продажу поміщицьких маєтків з торгів, запровадивши інституції заборони, застави та опікунського управління поміщицькою власністю. Ці державні заходи доповнювалися вдосконаленням процесом конфіскації майна за антидержавницькі діяння. Російська влада привела у відповідність до російських законодавчих норм успадкування поміщицьких володінь та оподаткування операцій з земельними угіддями.

Протягом першої третини XIX ст. російська влада постійно вдосконалювала механізм розмежування земельних володінь у Правобережній Україні, що в першу чергу стосувалось Подільської губернії, де було започатковано генеральне межкування. Воно передбачало остаточне встановлення земельних меж поміж різними землеволодіннями і в подальшому їх змінити, навіть незважаючи на корумпованість суду, не вдавалося.

3.2. Унормування державної іпотеки і відхід від польської традиції управління державною земельною власністю

Державний допоміжний банк для дворянства за 4 роки кредитування поміщиків потрапив у скрутне фінансове становище. Попит на банківську позику під заставу поміщицьких маєтків був настільки великий, що активів банку не вистачало. З огляду на це уряд вдався до його ліквідації (указ від 19 липня 1802 р.). Банк як кредитно-фінансову організацію приєднали у формі 25-річної експедиції до позичкового банку. Це зумовлювалось потребою в концентрації кредитних ресурсів [87, с. 196]. Незважаючи на це статут ліквідованого банку не втратив чинності.

Міністр фінансів в своїй доповіді на ім'я імператора висунув пропозицію доповнити статут реорганізованого банку. Пропонувалось дозволити його неплатоспроможним боржникам, маєтки яких перебували в опіці, перекласти свій борг на іншу особу, яка погоджувалась на передачу в заставу свого маєтку. В такому разі маєток боржника звільнявся від опіки, а банк отримував платоспроможного позичальника. Доповнення до статуту імператор затвердив 23 березня 1803 р. [91, с. 507-508]. Скористатись можливостями, які надавало статутне доповнення, було вкрай важко. Допомогти боржнику в такий спосіб могли лише родичі або особи, вдячні йому за якусь важливу послугу.

19 лютого 1803 р. Сенат затвердив правила видачі кредитів із позичкового банку мешканцям колишніх польських територій. Правила не порушували місцевих традицій, законодавчо закріплених сеймовими конституціями 1588, 1726 та 1784 рр. За російським законодавством всі оборудки з нерухомістю мали реєструватись протягом одного року та 6 тижнів у земському або в головному суді. До часу їх реєстрації вони не визнавались законом і не захищались ним. У Правобережній Україні реєстрація таких операцій була ускладненою. Справа в тому, що межі губерній і повітів з 1793 р. багато раз змінювались [872, с. 4-12]. Старі судові реєстраційні книги були втрачені або залишилися в судових інстанціях інших повітів. Виникла плутанина з видачею довідок для інформації позичкового банку про стан поміщицького господарства та

прав власності на маєтки, що мали потрапити в банківську заставу. Внаслідок цього власники різноманітних кріпосних актів, контрактів, розписок стосовно нерухомості повинні були перереєструвати їх. Це стосувалося всіх власників документів про права на маєтки, навіть тих, які не бажали брати банківську позику. Всі приватні кредитори поміщиків, котрі не вважали за потрібне відкривати свої позичкові угоди, не могли сподіватися на захист своїх прав державою в разі невиконання землевласниками своїх боргових зобов'язань. На Правобережжі існували місцеві традиції не реєструвати різноманітні обладки навколо поміщицьких маєтків. Це робилось з метою уникнення сплати мита за реєстрацію таких операцій. Російська влада стала на шлях боротьби з цією традицією [89, с.460-462].

Отже, затвержені Сенатом правила видачі банківських кредитів були першим кроком у цьому напрямі. Підкреслювалось, що Російська держава не визнавала родових прав польських поміщиків на маєтки, якщо вони не реєстрували в судових установах акти на право володіння ними та не платили за це мито. Правила дозволили російському самодержавству вжити заходів щодо з'ясування критеріїв належності польської шляхти до елітного стану імперії.

Прийняття 2 квітня 1812 р. маніфесту було зумовлене стурбованістю правлячих кіл імперії розоренням дворянських маєтностей та зростанням їх перманентної заборгованості. Визнавалось, що 8-річні позики в державному позичковому банку не поліпшували фінансового стану поміщицького господарства. Дворяни були неспроможні повернути кредити, і їх майно потрапляло в опіку. Тому на рівні Державної ради було прийнято декілька рішень. Несплачені 8-річні кредити відстрочувались на 12 років починаючи з 1 січня 1812 р. Міністерству фінансів доручалось підготувати таблиці щорічних платежів позичальника. Маєтки поміщиків, які були неспроможні вчасно надсилати щорічний платіж до банку, продавалися з торгів. Позичальникам дозволялось на власний розсуд або

скористатись відстроченням платежу, або продовжувати користуватись правилами 8-річних кредитів. Маєтки, які передбачалися на продаж за борги, бралися в опіку. Але в разі повернення позичальником відсотків на капітал та сплати пені йому надавалась відстрочка на 12 років і майно звільнялось від опіки. Встановлювався трирічний термін, протягом якого поміщики мали право визначитися, чи скористатися відстроченням з повернення позики, чи зберегти старі умови кредитування [144, с. 274-275]. Сьогодні подібний законодавчий акт назвали б реструктуризацією боргів, які сприяли пошуку нових джерел для їх ліквідації. На початку ХІХ ст. на заміну приватним лихварям прийшла зростаюча державна банківська система. Державні банки пропонували досить пільгові умови кредитування на різноманітні терміни з відстрочкою повернення боргів, але лише для дворян. Державне кредитування інших соціальних станів імперії не здійснювалось. Але й ці заходи не могли захистити поміщицьку власність від лихварів, адже банківське кредитування теж здійснювалось за відсоткову премію і до того ж не передбачало отримання нового кредиту. Такого обмеження не було у лихварів. Отже, хоча частка державного банківського кредитування весь час зростала, але приватний кредитор займав значне місце в борговій експлуатації поміщицької земельної власності, що позначалось на матеріальному стані поміщицьких селян та їх господарстві.

З кінця 1812 р. до Сенату на височайше ім'я стали надходити численні прохання про полегшення умов погашення поміщицьких боргів перед державним позичковим банком, що зумовило появу положення Комітету міністрів від 21 січня 1813 р. про пільги позичальникам банку. Їх було поділено на дві категорії. До першої категорії належали поміщики, маєтки яких були зайняті окупантами і вкрай розорені, до другої -- поміщики Правобережної України, які не внесли вчасно до банку чергові платежі через пошкоджений поштовий зв'язок. На підставі такої градації міністр фінансів розпорядився звільнити цих позичальників від сплати пені за

кожний місяць 1811 р. на користь приказу громадської опіки [149, с. 515-516]. Це положення не надавало нових пільг кредитування. Держава, і зокрема державний банк, потребували коштів для покриття значних збитків від військової кампанії 1812-1814 рр. Тому урядові кола не мали можливості дозволити собі ввести досить вагомі пільги для поміщиків. Доволі незначна кількість землевласників Правобережної України мали підстави полегшити умови повернення боргів, ураховуючи те, що багато з них перебували за кордоном і навіть у складі військ, ворожих Російській імперії.

Для уніфікації законодавства указом від 4 липня 1817 р. на всі губернії Російської імперії поширювався принцип оцінки поміщицьких маєтків у великоросійських губерніях, які передавались у заставу за кредит приказів громадської опіки. В приказах кріпак оцінювався у 100 руб. асигнаціями. Нові позики мали видаватися із розрахунку останньої ревізії. Якщо кредит був взятий до видання цього закону і позичальник хотів, щоб йому надали додатковий кредит, оскільки підвищувалася ціна кріпака, то його дозволялось видавати лише на стільки років, скільки їх залишилось до остаточного погашення основного кредиту і в разі відсутності у позичальника нових кредитів. Зміна умов оцінки поміщицьких маєтків зумовила підвищення розмірів кредитів для дворян у державних кредитних установах [173, с. 440-441]. З одного боку, здавалося б, що цей новий захід держави полегшував фінансовий стан дворянства, з другого, він уповільнював крах феодално-кріпосницького господарства дворян, адже не звільняв їх від боргів та відсотків за них, а навпаки, дозволив ще певний час зволікати з докорінними змінами у способі господарювання та затягуванні “боргової мотузки” на поміщицькому господарстві. Цей законодавчий акт стосувався Правобережної України в тому сенсі, що автоматично поширювався принцип оцінки маєтків для обчислення їх мінімальної ціни під час продажу, стягнення державного мита і надання кредитів позичкового банку.

Початок 20-х рр. XIX ст. характеризувався неврожаннями в різних регіонах європейської частини Російської імперії. Урядові кола, незважаючи на величезний дефіцит державного бюджету, вирішили надати дворянству фінансову допомогу. Її узаконив указ від 9 червня 1823 р., за яким з бюджету державному позичковому банку виділялось 5 млн. руб., які передбачалось за певними правилами надавати бажаним. Ця позика видавалась на 12 років. Для того, щоб таким кредитом могла скористатись більшість дворян, його розмір обмежили 30 тис. руб. Позика не видавалась під заставу маєтків, які вже перебували в кредитній заставі [211, с. 1031]. Це був черговий захід держави у напрямі полегшення матеріального становища поміщицьких маєтків, а також спрямовувався на покращення умов розвитку сільського господарства в поміщицьких економіях. Така державна кредитна лінія була новою формою державної позики, спрямовану на відновлення обігових коштів поміщиків після кількох років неврожання. Але практика показала, що „...небагато поміщиків спроможні були надати у заставу взагалі вільні від боргів маєтки...”. Тому для полегшення умов отримання поміщиками цих кредитів Комітет міністрів дозволив їх видачу, але з відрахуванням з них суми несплаченого попереднього кредитного боргу державному позичковому банку і ощадній казни. Указ від 23 січня 1824 р. легалізував це рішення уряду [213, с. 12].

У Російській імперії існувало дві ощадні казни: в Санкт-Петербурзі і Москві. Мати імператора – Марія Федорівна, яка керувала виховним будинком, що фінансувався з ощадної казни, оприлюднила рішення її опікунських рад, з якою погодився Олександр I, підписавши 3 червня 1824 р відповідний закон. Казна мала видавати іпотечні позики асигнаціями строком на 24 роки під 6% річних і одноразові 1%-ві премії на користь виховного будинку. Попередні 8 - та 12-річні позики залишались чинними. У неплатоспроможних боржників, якщо недоплата не ліквідовувалась протягом пільгового строку, маєток брався під опіку і

його описували. Під час опікунського управління поміщицьким майном з його прибутків гасилась недоплата. Торги розпочинались через 4 місяці з дня появи оголошень про них. Заставлені на 8 та 12 років поміщицькі маєтки дозволялось перезаставляти на 24-річний термін з додаванням капітальної суми кредиту залежно від категорії губернії. За цим законом губернії поділялись на дві категорії відповідно до оцінки ревізької душі. До першої категорії губерній, де ревізька душа оцінювалась у 200 руб., належали Київська та Подільська, а до другої, де кріпак оцінювався 150 руб. – Волинська [220, с. 344-347].

Отже, запровадження 24-річної іпотечної позики виявилось п'ятою фінансовою пільгою дворянству протягом першої чверті XIX ст. Термін позики збільшувався в 2-3 рази, що автоматично зменшувало у 2-3 рази щорічні платежі в рахунок повернення кредиту. Крім того, дозволялось перезаставити старі позики на нових умовах. Нова фінансова пільга свідчила про недостатню ефективність поміщицьких господарств та неплатоспроможність багатьох їх власників, які потрапили під вплив товарно-грошових відносин. Зростання дворянської заборгованості зумовила незбалансованість прибутків поміщицьких маєтків з непомірними витратами її власників. Тому все нові і нові фінансові пільги поміщикам не були ефективними, а навпаки, прискорювали їх розорення та ротацію власників поміщицьких маєтків.

4 червня 1824 р. Олександр I підписав правила надання 24-річних кредитів державним позичковим банком. Цей закон був скоординований з попереднім [221, с. 354-365]. Щоправда, умови банківського кредиту були більш жорсткі та регламентовані, ніж у казни, і обмежували можливість спекуляцій та зловживань навколо них. Передбачалися всі відомі ситуації кредитної практики. Відмінність банківських правил полягала в тому, що відсотки та частина капіталу за кредити сплачувались відповідно до розрахункових таблиць. За восьмирічну позику дозволялось відшкодувати лише відсотки, а капітальну суму боргу повернути в кінці

кредитного періоду або частинами. Визначались граничні розміри кредиту (не менше від 5 тис. руб. і не більше 500 тис. руб.). Дозволялось передчасно повертати позику, а відсотки сплачувати лише за термін до її повернення. Заставлений у банку маєток можна було продати за умови переведення на покупця позики на залишок її строку. Під час видачі кредиту банк відсилав кошти з його суми для погашення приватних та державних боргів. Заставлений маєток дозволялось ділити між спадкоємцями, а за неплатоспроможність одного з них перед банком відповідали й інші спадкоємці. Якщо запропонована на торгах ціна за прострочену заставу не ліквідувала всього боргу позичальника або на торги не з'являлись бажаючі торгуватись, то маєток переходив у повну власність банку і претензії до позичальника припинялись. У банківському маєтку управління мав здійснювати призначений чиновник або він здавався в оренду з дозволу міністра фінансів, який санкціонував новий його продаж [255, с. 244-247]. Отже, метою 24-річних кредитів, які запроваджували ошадна казна та державний позичковий банк, було надання позичкових пільг дворянству. Відбулась уніфікація правил видачі іпотечних позик державними кредитними установами (конфірмовані висновки Державної ради від 16 березня 1827 р.).

Того ж 1827 р. міністр юстиції звернувся до Державної ради з поданням, у якому висловив думку щодо недоцільності збереження чинності правил продажу поміщицького маєтку, власник якого заборгував позичковому банку не меншу від суми оцінки нерухомості. Міністр аргументував свою думку нераціональністю зволікання з торгами (проведення обов'язкових трьох торгів), адже це обтяжувало додатковими відсотками боржника та ускладнювало грошовий обіг банку. Державна рада визнала слушними пропозиції міністра і запровадила правила, згідно з якими дозволялось затверджувати результати перших торгів, якщо найбільша запропонована сума була менше від суми оцінки нерухомості, і з нею погоджувався банк та його боржник. На вимогу банку могли

проводитись і наступні торги, але їх результати мали бути завершальними. Висновок Державної ради 2 листопада 1827 р. затвердив Микола І. Відтепер скасовувалось правило обов'язкових трьох торгів, хоча лише стосовно продажу поміщицьких маєтків, власники яких заборгували позичковому банку [257, с. 934-935]. Закон спрямовувався не тільки на усунення ускладнень фінансового становища банку та його боржника, а й умисного затягування чи зриву торгів для збереження прав власності на родову нерухомість. Ці нововведення змінювали попередній принцип проведення торгів та свідчили, що наявність грошей і прискорений їх обіг подекуди цінувались вже більше, ніж самі поміщицькі маєтки, а також про доволі значне проникнення елементів капіталізму в феодальні взаємовідносини. Сенатський указ від 22 листопада 1827 р. поширив конфірмований висновок Державної ради, який розвинув сутність попереднього закону. За указом заставлені у позичковому банку поміщицькі маєтки, продаж яких не відбувся, але які ще не стали власністю банку, мали бути представлені на нових торгах за новими правилами [259, с. 996-997]. Цей законодавчий акт лобіював вже інтереси кредитора та сприяв більш швидкій ротації власників поміщицьких маєтків.

В параграфі 9 положення про державний позичковий банк зазначалось, що через 3 роки дозволялось змінити деякі його норми, якщо цього будуть вимагати обставини. Виходячи з цього міністр фінансів Є.Ф.Канкрін запропонував Державній раді доповнити деякі статті положення, затверджені імператором 16 (26) січня 1828 р. Уперше фіксувався порядок залучення коштів на депозит з метою стабілізації ситуацію з ліквідністю банку. Поміщикам заборонили продавати заставлених селян із землею або переселяти їх без дозволу банку, адже такими діями багато землевласників прагнули нелегально звільнити з-під його застави власне нерухоме майно та селян і захистити їх від продажу. Отже, відтепер накладалась офіційна заборона на заставлене в банку майно. Зміни в положенні збільшили

пільговий термін погашення поточних боргів позичальників. Щоб привабити потенційних покупців маєтків, які банк продавав з торгів за неплатоспроможність їх власника, їм дозволили заставляти куплений маєток на 8, 12 чи 24 роки. Фактично цим заходом банк мав змогу замінити неплатоспроможного позичальника на дисциплінованого. В змінах до положення визначався статус маєтків, які банк не зміг продати з торгів. Якщо цей маєток переходив у власність державного банку, селяни, що мешкали в ньому, все ж залишались в статусі поміщицьких. Це зумовлювалось тим, що банк вважався неперспективним власником заселених селянами маєтків, тому в подальшому їх передбачалось продавати або здавати в оренду, що успішно можна було зробити лише за умови перебування селян на поміщицькому праві. Маєтки, які не продавались з торгів, потрапляли в управління казенних палат за рахунок банку чи казначейства. Якщо не було бажаючих взяти їх в оренду, в них призначався адміністратор або в крайньому разі він здавався в управління навколишніх державних селян [261, с. 31-35]. У Правобережній Україні державним селянам не могли б передати подібні маєтки в управління, адже вони самі проживали в селах, якими тимчасово володіли польські шляхтичі. Отже, доповнення до положення про надання кредиту позичковим банком свідчили, що держава черговий раз запроваджувала додаткові заходи щодо всебічного сприяння поміщикам у поверненні кредиту та заборгованості з поточних платежів. Була з'ясована недоцільність переведення непроданих заставлених поміщицьких маєтків у власність банку, тому їх продаж повторювався. Держава вважала більш корисним для себе повернути кредитні кошти, ніж залишати у своїй власності нерухомість, адже гроші мали обертатись і приносити прибуток і були вже більш привабливими порівняно з невизначеними прибутками від нерухомості у вигляді населених маєтків, якими управляли адміністратори чи орендарі, що свідчило про досить сильний вплив товарно-грошових відносин на економічні процеси.

16 (2) жовтня 1828 р. імператор затвердив кредитні правила, які торкались виключно губерній Правобережної України, згідно з якими дозволялось продавати на Київських контрактах заставлені в державному позиковому банку маєтки без попереднього повідомлення кредитної установи. При цьому враховувалось, що банк зобов'язаний був щорічно, до 1 листопада, складати докладну відомість усіх заставлених поміщицьких маєтків, власники яких протягом року звертатися до цієї кредитної установи з проханням про продаж застави, і надсилати до Київського головного суду цю відомість, а той визначав, хто із заставодавців мав право продавати її з торгів [273, с. 908-909]. Отже, суд як місцева державна установа, зобов'язувався здійснювати моніторинг фінансового та господарського стану заставлених маєтків і бути для банку гарантом його майнових інтересів. Це робилось і для того, щоб унеможливити продаж поміщицьких маєтків в краї без реєстрації в державних установах та сплати мита.

Таким чином, законодавчий дозвіл поміщикам Правобережної України продавати на контрактах свої заставлені у банку маєтки мав обмежений характер. Право на відповідний дозвіл встановлював Київський головний суд, який не перебував під повним контролем польської землевласницької шляхти. Безумовно, корупція надавала польським землевласникам можливість обходити законодавчі обмеження у власних інтересах, але це не було правилом. Нововведення скоротило час продажу маєтку неспроможного боржника, сприяло зменшенню накладних видатків і прискорило ротацію польських землевласників, перетворюючи родові маєтки на товар.

Ці правила указом від 3(16) листопада 1828 р. поширились на поміщицькі маєтки краю, заставлені в ощадній казні [274, с. 973], а через рік, 27 жовтня 1829 р., були запроваджені нові правила її іпотечної діяльності [285, с. 754-766]. Порівняно з правилами 1824 р. вони створили більш ліберальні умови кредитування поміщиків, що зумовлювалось

кризою феодального способу виробництва і стрімким зниженням рентабельності поміщицьких маєтків з огляду на те, що їх господарство все більше втягувалось у товарно-грошові відносини, які прискорювали процес розорення поміщицьких економій, і в першу чергу дрібнопомісних, а частково -- й середньопомісних. Саме тому державна кредитна політика тільки уповільнювала процес остаточного розорення, від якого могла врятувати лише зміна способу ведення господарювання та все більша орієнтація поміщицьких економій на виготовлення товарної продукції, якої дедалі більше потребував зростаючий внутрішній, а особливо зовнішній ринок. Щоправда, поміщики ще остаточно не зрозуміли, що основним їхнім багатством на той період були вже не кріпаки, а земля.

Прогалину в державній кредитній політиці виявила Тверська рекрутська канцелярія, яка звернулась з рапортом до Сенату, зазначаючи, що деякі поміщики, маєтки яких були заставлені в державних кредитних установах, віддавали своїх кріпаків у рекрути для заліку майбутніх наборів. За це вони отримували залікові квитанції, які на підставі указів від 7 вересня 1804 р., 22 жовтня 1809 р. і 4 лютого 1810 р. передавались до казни і кріпосники отримували по 500 руб. за кожного рекрута. Внаслідок таких дій втрачалась цінність заставленого маєтку. Управляючий міністерством внутрішніх справ А.А. Закревський запропонував Сенату запобіжні заходи, затверджені імператором 5 квітня 1828 р. Передбачалось видавати поміщикам за залікові квитанції всі належні кошти лише, коли вони документально підтверджували, що здані у рекрути селяни не заставлені в державних кредитних установах. Якщо вільних від застави кріпаків не існувало, то кошти, які поміщики мали отримати по квитанціях, спрямовувались на погашення кредиту [262, с. 362-363].

Зміна стратегії надання позик в напрямі посилення пільгового кредитування поміщиків продовжилась і в 1830 р. Зокрема, 1 січня 1830 р. було введені нові правила державного кредитування, які дозволили

видавати позики не лише на 24 роки, а на 26 із зменшенням на 1% (до 5%) кредитної ставки. На цих самих підставах започатковувалась і 37-річна позика. Дозволялось переоформлювати на такі строки і попередні 8-річні кредити. В разі переоформлення плата зменшеної 5% ставки починався лише через один рік, і цей період називався строком перекладання позики. До правил додавались таблиці розрахунків щорічних платежів по 26 - та 37-річним кредитам (дод. Б.). Перекладання позик починалось з 1 січня 1831 р. До цього часу відсоткові ставки залишались у розмірі 6%. Видача чи перекладання на 37-річні позики в приказах громадської опіки не дозволялась. Прикази зберігали 8-річні кредити з 6%-м інтересом, які ліквідовувались в банку і ощадній казні [287, с. 1]. Отже, в державних кредитних установах запроваджувались нові, більш тривалі терміни позик для поміщиків із зниженням кредитної ставки. Боржникам дозволялось у черговий раз переоформити попередні позики на нових пільгових умовах. Фактично держава ставала кредитором вічних позичальників, які мали змогу передавати свою заборгованість у спадщину. Держава змушена була вдаватися до подібних заходів, адже цього вимагало дворянство.

Олександр I з самого початку царювання в багатьох напрямках державної політики повернувся до традиційних принципів катерининської епохи. Один з них полягав в інтеграції приєднаних до Російської імперії територій, зокрема Правобережної України, і уніфікації в них імперського законодавства. Самодержавство ставило перед собою завдання здійснити її послідовно, із збереженням інтересів приватних власників і привілеїв місцевої еліти. Перший захід у цьому напрямі був здійснений 17 червня 1803 р. Олександром I, який затвердив доповідь Сенату, укладену за поданням дійсного таємного радника, сенатора і міністра юстиції Г.Р.Державіна та таємного радника, сенатора, графа А.І. Іллінського. Пропонувалось відмовитись від передачі державних маєтків дворянам у довічне володіння, як це робилось королем Речі Посполитої. Визнавалось більш доцільним здавати їх в оренду з торгів. Зміна форми володіння

маєтками передбачала припинення зловживання польських поміщиків стосовно державного майна та селян. Це правило передбачало поширити спочатку в Київській, Подільській і Волинській губерніях. За передачу державних маєтків орендарям вони мали здавати у заставу свій маєток на підставі польського сеймового рішення 1775 р., але не менше від третини оцінки державного маєтку.

До доповіді додавалась форма 12-річного орендного контракту, який визнавався максимальним і застосовувався досить довго. Суборенда та застава державних маєтків категорично заборонялись. Орендар мав право проводити певні зміни в економії з дозволу казенних палат. На нього покладалась відповідальність за вчасну сплату селянами податків. Орендарю дозволялось відпускати селян на заробітки. Казенні палати зобов'язувалися кожних три роки перевіряти стан державних маєтків [92]. Отже, припинялася правова традиція віддачі державних маєтків у довічне або 50-річне володіння. Правда, володіння державними маєтками, наданими колишнім польським урядом, не скасовувалося. Емфітеутичне право замінювалось на оренду, право на яку отримували лише з торгів чи в нагороду від імператора.

1 липня 1803 р. імператор підтвердив чинність попереднього закону та указу від 15 серпня 1798 р. про визнання наданого Річчю Посполитою емфітеутичного права володіння державними маєтками, започаткованого до указу 1798 р. Новий закон узгоджувався з попереднім та поширив ці права на ленні маєтки [93, с. 721].

Наступного року віленський цивільний губернатор звернувся з поданням до Сенату: чи отримувати відсотки з прибутків поєзуїтських маєтків із розрахунку у 6% на підставі імператорського указу від 6 серпня 1803 р., чи як раніше – 5% за нормами сеймової конституції 1789 р. Міністр народної освіти граф П.В. Завадовський висловив своє ставлення до цього питання, описавши історію появи поєзуїтських маєтків. Польські землевласники заповідали їх ордену єзуїтів „...для виховання юнацтва і на

справи богоугодні.” Після ліквідації ордену в Речі Посполитій частину його маєтків було переведено у грошовий капітал, який надавався в кредит під 5%. Нерухомі маєтки на підставі оцінки люстраторів роздавали шляхті. За володіння ними шляхтичі платили до казни едукативної комісії 4,5% від суми їх оцінки. Плата оголошувалась довічною і спрямовувала на розвиток освіти. Відсоток за володіння поєзуїтськими маєтками не дозволялося зменшувати, але не було обмежень у бік його збільшення. Із запровадженням міністерств у 1802 р. ці маєтки та капітали підпорядкували Міністерству народної освіти, а прибутки надходили в казенні палати. Сенат вивчив подання віленського губернатора та історичну записку міністра народної освіти і вийшов з поданням на ім'я імператора. Олександр I 3 січня 1805 р. затвердив доповідь Сенату. Відтепер відсоток, який власники поєзуїтських маєтків мали платити до казенних палат, підвищили до 6% [101, с. 774-778].

У свою чергу, в 1804 р. у доповіді міністра фінансів графа О.І. Васильєва зверталася увага Сенату на перехід з одних рук в інші старостинських маєтків у приєднаних від Речі Посполитої губерніях, і вказувалося, що до 1775 р. не було жодного законодавчого акта стосовно унормування таких переходів, що спричинило безконтрольний характер зміни власників державних маєтків. Не існувало правил ведення господарства в старостах тимчасовими власниками. Міністр зазначив, що ще у 1775 р. польський уряд звернув на це увагу, а король припинив роздавання державного майна. Саме тоді було запроваджено правило віддавати у тимчасове володіння державні маєтки з публічних торгів або з дозволу короля. Граф О.І. Васильєв поділяв зміну законодавчого статусу державних маєтків на два періоди: до 1775 р., коли маєтки надавалися польським поміщикам лише в довічне володіння, і після 1775 р., коли вони могли продаватися як в емфітеутичне, так і в орендне володіння. Але польські поміщики не дотримувались цих законів і безконтрольно передавали державні маєтки в інші руки або в суборенду без відома

казенних палат. У доповіді графа зазначалося, що суборендарі платять орендарям за передачу своїх прав гроші наперед і „...прагнуть знаходити свої вигоди всіма можливими засобами за рахунок селян.” У доповіді міністр посилався і на взірцевий орендний контракт, затверджений ще Катериною II у 1765 р., в якому констатовалося, що „...орендар зобов’язується ввіреною йому мизою розпоряджатися сам, а якщо, за отриманою посадою в службі імператорської величності дійсно нею сам розпоряджатися не спроможний, то ...може віддавати диспоненту своєму, якому, так само як і самому орендарю ...у треті і четверті руки ні в якому разі... в суборенду не віддавати..., і якщо він в тому викриється, то позбавлений буде оренди.” О.І. Васильєв пояснював, що диспонент не суборендар, а лише довірена особа та управитель оренди від імені орендаря. Він підкреслив, що польськими законами теж заборонялась суборенда. Міністр звернув увагу на протизаконну практику польських поміщиків Правобережної України, які передавали у заставу приватним кредиторам державні маєтки і на підставі рішень судів ті переходили з рук в руки, за претензіями кредиторів до їх утримувачів.

Припинити таку практику було дуже важко, тому указом Сенату від 18 листопада 1805 р. встановлювалось, що доки всі державні маєтки Правобережної України не перейдуть в оренду, адже переважна їх більшість перебувала в емфітеутичному володінні, доти вся вільна державна нерухома заселена власність віддаватиметься лише в 3-річну оренду з торгів. Але багато з них ще перебувала в довічному володінні, яке виникло до 1775 р. чи було надано імператорською владою, і існувала можливість подальших продовження цього процесу, тому міністр фінансів запропонував правила для врегулювання цього питання. По-перше, довічні власники, які вступили у свої права ще до 1775 р., залишалися у своїх попередніх правах, але маєтки перебувати під наглядом казенних палат. По-друге, всім чиновникам, які перебували на державній службі і отримали свої права від імператора, дозволялось мати диспонента або

поступитись своїм правом іншій особі дворянського походження з дозволу міністерства фінансів та самодержця. Від таких чиновників вимагалася застава у вигляді своїх маєтків чи грошей. Ті з них, які дозволили в своїх орендованих маєтках суборенду, зобов'язувались протягом 1806 р. звільнитись від неї. У противному разі державна власність поверталась до казни. Посесорам дозволялось укладати в казенних палатах контракти з селянами, на яких перекладалась відповідальність за стан маєтку і оплата орендних коштів. Ця традиція була характерною для центральних російських губерній і не дістала поширення в Правобережжі. Порухення орендного контракту чи інвентарів закінчувались розірванням орендного договору. Доповідь Сенату, а також орендні правила були затверджені імператором 17 липня 1806 р. [109, с. 645-652].

Про відкриття суборенди в Вінницькому старостві Подільської губернії Сенат сповістив своїм рапортом міністр фінансів граф Д.О. Гур'єв. Староство перебувало в емфітеутичному володінні поміщика Ярошинського. Сенат організував комісію, яка виявила в ньому панування численної групи суборендарів, незаконність існування яких приховувалось управлінням різних економів та поручителів емфітеутичного власника. Більше того, цими суборендарями були попередні посесори староства: судді, підсудки та інші державні службовці, які за своїм статусом не мали права перебувати на посаді економів. Ярошинський мав з ними таємні домовленості, які залежно від обставин мінялись на інші з заміною дати. Вони не реєструвались у судових установах. Ці особи завели в старостві свої господарства, які не діяли на підставі інвентарів. Економічні будівлі і ліси були спустошені, межі з сусідніми землевласниками знищені. На постійні скарги селян староства належно не реагували через те, що їм не „давали ходу” місцеві судді, які брали участь у протизаконній суборенді. Міністр фінансів звинуватив чиновників Подільської казенної палати у бездіяльності і ігноруванні злочинців, адже за указом від 17 червня 1803 р. палата

зобов'язувалась здійснювати моніторинг стану державного майна. Д.О.Гур'єв запропонував зобов'язати тимчасових власників державних маєтків реєструвати в повітових судах усі договори та контракти з його економами під загрозою кваліфікації їх як суборендарів та ліквідації умов володіння державним майном. Казенні палати зобов'язувались не рідше ніж один раз на 3 роки раптово направляти в державні маєтки чиновників для перевірки. Пропозиції міністра 29 березня 1812 р. затвердив імператор. Узаконювалися покарання посадовців Подільської казенної палати та віце-губернатора Єсипова [143, с. 257-260].

Величезна корупція та кругова порука місцевої польської еліти ставила в нестерпні умови державне селянство. Його експлуатація була жорстокіша, ніж поміщицьких селян. Існуюча ще на той час польська традиція довічного або 50-річного майже безконтрольного володіння державними маєтками породжувала прагнення їх строкових володарів „витиснути” з цього майна все, що можливо, вдаючись до „дикої”, експлуатації та тотального розорення селян. Всі ці негаразди спричинила як відкрита, так і прихована суборенда, яка в усі часи заборонялась. Необхідно зазначити, що поміщики не прагнули до майже повного розорення господарств власних селян. Саме тому експлуатація в поміщицьких маєтках, навіть і тих, які перебували в оренді, була набагато меншою. Крім того, тимчасові власники державних маєтків нищили природні багатства та господарські будівлі. Самодержавство на початку ХІХ ст. ще досить ліберально ставилось до такої ситуації навколо державного майна в приєднаних від Речі Посполитої територіях. Але все ж воно поступово законодавчо обмежувало свавілля поміщиків. Лібералізм влади був тимчасовим.

Під час запровадження цих правил виникли непорозуміння, що зумовило їх корекцію указом від 24 грудня 1807 р. Відтепер державні маєтки, крім тих, які перебували в емфітеутичному володінні, дозволялось утримувати лише за умови забезпечення казни заставою з нерухомого

майна, оцінка якого дорівнювала б дворічному орендному прибутку за останньою люстрацією. Власники таких володінь мали надати заставу протягом 1808 р. Якщо ця вимога не виконувалась, вони позбавлялись права довічного володіння державним майном. Але враховуючи те, що володіння було надане їм за ретельну службу та не бажаючи позбавляти таких осіб монаршої милості, дозволялось протягом строку володіння виплачувати їм а після їх смерті спадкоємцям прибутки від цих маєтків. Відібрані від емфітеутичних власників маєтності мали віддаватись у трирічну оренду з торгів, за що отримувати заставу у розмірі третини оцінки маєтків [117, с. 1362]. Отже, царизм поширив на привілейованих власників державного майна, які набули своїх прав ще за Речі Посполитої, законодавче норму імперії про обов'язкового надання у заставу поміщицького майна. У противному разі держава переставала брати до уваги майнові права. Поступово уніфіковувались обов'язки тимчасових власників державного майна краю з споконвічними російськими губерніями і припинялась передача цього майна поміщикам у довічне володіння. Відтепер у Правобережній Україні емфітеутичне право поступово замінювалось орендою. Наприклад, указом від 3 березня 1809 р. полковнику Охтирського полку, а в подальшому шефу Серпухівського драгунського полку князю Жевахову було надане в Богуславському повіті Київської губернії староство Синицьке та село Яструбинське Брацлавського повіту Подільської губернії на 12 років без платежу кварти. Ця нерухомість мала перейти в його строкове володіння після смерті довічних її власників київського стольника К.В.Олизара та його дружини Софії, до яких вона потрапила на підставі привілеї польського короля Августа III у 1760 р. Вони продали своє право довічного володіння у 1786 р. князю С. Понятовському, який поступився своїм правом графу Браницькому. Ця власність мала перебувати у володінні останнього до смерті її довічного власника К. Олизара та його дружини. 1810 р. київський військовий губернатор М.А. Милорадович

отримав рапорт від князя Жевахова, що довічний власник староства Синицького та його дружина померли в межах Австрійської імперії. Київська казенна палата розшукала сина К.Олизара Леонарда і отримала від нього підтвердження цього факту. Внаслідок цього довірена особа графа Браницького надіслала звернення до казенної палати, в якому повідомлялось, що граф не знав про смерть довічного власника і просить прийняти від нього державне майно. Палата, у свою чергу, наказала Богуславському нижньому земському суду прийняти староство і передати його у 12-річне утримання князю Жевахову, а з графа Браницького стягнути протизаконно привласнені 4,5-річні прибутки з цього майна. На підставі цієї справи Сенат 16 вересня 1812 р. наказав відібрати підписку у всіх утримувачів старостинських та орендних маєтків про зобов'язання їх подавати казенним палатам законно засвідчені відомості про життя дійсних привілейованих довічних власників державних маєтків [147, с. 422-423]. Ця справа свідчила, що жодна з державних установ не цікавилася станом утримання державного майна.

Але на цьому наступ російської влади на польських поміщиків краю, які тимчасово володіли державними маєтками, не завершився. 6 листопада 1806 р. Олександр I затвердив доповідь Сенату, яка уточнювала умови передачі прав володіння поєзуїтськими маєтками. Вирішуючи це питання, Сенат звернувся до польського законодавства. В пункті 6 сеймової ухвали 1775 р. зазначалось, що такі маєтки заборонялось обтяжувати боргами, ділити на частини між братами чи родичами. Вони могли перебувати у володінні лише однієї особи. Сеймова ухвала 1776 р. декларувала, що без відома едукційної комісії не дозволялося продавати, міняти та переуступати таку нерухомість. Закон поклав цей обов'язок на казенні палати, які зобов'язувались надсилати на розгляд міністра фінансів документи про перехід прав власності на поєзуїтські маєтки та отримання казною застави від нових власників. Сенат остаточно затверджував документи стосовно зміни власників такого майна [110, с. 804-807].

Майже через 12 років після появи цього закону в березні 1818 р. на розгляд імператора надійшла доповідь головного правління училищ стосовно едукативного фонду з єзуїтських маєтків. На підставі указу від 21 грудня 1807 р. утворились дві комісії з нагляду за правами володіння єзуїтськими маєтками. Перша сформувалась у Кременці і поширила свою юрисдикцію на Волинську, Подільську та Київську губернії, а друга - у Вільно, з відповідними обов'язками щодо Литовських і Білоруських губерній. На підставі дій цих комісій міністерство освіти зробило висновок, що поміщики, які придбали права володіння єзуїтськими маєтками, без відома та згоди начальства продавали їх, дробили, передавали для забезпечення власних боргів іншим особам. Міністерство зазначало, „... що маєтки ділились на дрібні частини, з часом, із зміною назви маєтку, взагалі для едукативного фонду вони можуть бути втрачені...”. Попечитель Віленського навчального округу таємний радник князь А.-Ю.Чарторийський подав до міністерства освіти запропоновані комісіями заходи, що мали бути доповненням до указу від 1807 р. Вони передбачали встановлення правил, за якими поміщики, які бажали укласти будь-яку угоду щодо єзуїтських маєтків, мали узгодити її з фондовою комісією. Пропонувались заходи щодо припинення свавільного та шахрайського переведення єзуїтських маєтків у приватну власність їх неповних власників. Отже, поміщики володіли ними, користувалися, але їхнє право розпоряджатися було обмежене, адже їм не дозволялось заставити ці маєтки, а продати своє право обмеженого володіння вони могли лише з дозволу держави. Їм заборонялось залишати ці маєтки у спадщину. Ця доповідь з пропозиціями була затверджена імператором 25 березня 1818 р. [177, с. 173-174]. На практиці спроба таким чином налагодити належний державний контроль виявилася успішною.

На кілька років пізніше Державна рада розглядала доповідь Сенату про накопичення недоїмки на єзуїтських маєтках, адже на 1 жовтня 1821 р.

загальна недоїмка становила 400 тис. руб. сріблом. У доповіді вказувались причини цього і зазначалось, що ще польським сеймовим рішенням 1775 р. були регламентовані правила для осіб, які прагнули придбати право володіння поєзуїтськими маєтками. Вони зобов'язувалися забезпечувати ці права заставою власного нерухомого населеного майна, яке дорівнювало б не менше від третини оцінки цих маєтків. Заставу брали в секвестр для стягнення недоїмки із сплати едукційного фондушу. Якщо протягом шести місяців цей захід не давав позитивного результату, тоді поєзуїтський маєток оголошувався вакантним і його віддавали у володіння іншій особі. Але указом від 21 грудня 1807 р. скасували необхідність забезпечувати заставою право володіння поєзуїтськими маєтками. З того часу недоїмка стягувалась не із застави поміщика, а із самого поєзуїтського маєтку. Цей законодавчий захід дав привід власникам цього майна накопичувати недоїмки, адже це їм загрожувало лише позбавленням прав володіння таким державним майном. Саме тому в Сенаті з'явилась пропозиція поновити вимогу застави за право володіння поєзуїтськими маєтками. Державна рада визнала причину накопичення недоїмки з едукційного фондушу законодавчим недоглядом, але доповнила пропозиції Сенату. Якщо протягом 6-місячного терміну застава не надходила до казенних палат, то поєзуїтські маєтки відбирались до казни і продавались з торгів із отриманням обов'язкової застави. Погашення недоїмки мала здійснюватись поступово, за рахунок застави та від прибутків з поєзуїтських маєтків. Якщо не з'являлися бажачі придбати права володіння виставленими на продаж поєзуїтськими маєтками, то вони віддавались в оренду. Державна рада також поставила перед Віленським університетом запитання: чи не краще для нього отримувати кошти з едукційного фондушу від міністерства фінансів, ніж з міністерства духовних справ та народної освіти? Думку ради імператор схвалив указом від 17 лютого 1825 р. [232, с. 88-90].

Таким чином, власники поєзуїтських маєтків, які перебували у безстроковому володінні польської шляхти, прагнули перетворити їх на приватну власність. У цьому їм допомагала російська влада, яка під впливом польських магнатів фактично відмовилась від застави як економічної інституції з урегулювання взаємовідносин стосовно цієї власності, яка була притаманна юридичній практиці як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Вона відіграла роль економічного гаранта для держави, яка стягувала з приватної особи збитки, які та могла заподіяти її власності та економічним інтересам. Реакція власників поєзуїтських маєтків була миттєвою. Вони майже припинили платити 6% едукційного фондушу. Була ще одна причина нігілістичного ставлення польської шляхти до цього питання. Вона не несла ніякої відповідальності за недотримання правил володіння поєзуїтськими маєтками, у чому її підтримувала місцева антиросійськи налаштована адміністрація, в обов'язки якої входило контролювати стан державного майна. Виникало ще одне запитання стосовно інформації про катастрофічні темпи зростання заборгованості польських поміщиків зі сплати едукційного фондушу до 1825 р. У Міністерстві народної освіти були стурбовані, коли стало остаточно зрозуміло, що в нього немає важелів впливу для вчасного стягнення едукційного фондушу і зростання недоїмки вийшло з-під його контролю. Звернення міністерства до Сенату потрапило на сприятливий ґрунт. Вектор урядової політики був вже чітко спрямований проти польсько-шляхетського сепаратизму.

Попечитель Віленського навчального округу дійсний таємний радник М.М. Новосильцев також подав до Державної ради пояснення про надання застави за володіння поєзуїтськими маєтками. Він звернув увагу членів ради на те, що після 1807 р. підвищення на 25% сума оцінки поєзуїтських маєтків підвищилась на 25%. Попечитель вважав, що відновлення застави стало б важким тягарем для їх власників, адже її розмір теж зростав, і не всі господарі поєзуїтського майна мали можливість виконати подібну

умову. Державна рада взяла до уваги це обґрунтування і запропонувала поновити чинність указу від 21 грудня 1807 р., а заставу брати лише з тих власників поєзуїтських маєтків, які заборгували за виплату едукційного фондушу. Це рішення 31 грудня 1825 р. затвердив Микола I [237, с. 38-39]. Отже, уряд черговий раз змінив своє ставлення до надання застави за право володіння поєзуїтськими маєтками. Цей указ був компромісним, адже була знайдена золота середина, яка примушувала власників поєзуїтських маєтків бути дисциплінованими платниками едукційного фондушу.

На продовження цієї тенденції сенатський указ від 19 січня 1826 р. призупинив продаж поєзуїтських маєтків, власники яких не надали застави у шестимісячний термін та заборгували із сплатою едукційного фондуку до відповідного розпорядження імператора [238, с. 110-111]. Державний лібералізм спрямовувався на недопущення польсько-католицьких закатів та опозиційних настроїв взагалі. Влада ще не наважувалась вживати радикальних заходів стосовно польських поміщиків.

1828 р. Державна рада розглядала подання міністра народної освіти графа К.А. Лівена та записку міністра фінансів графа Є.Ф. Канкріна про погаліцейські маєтки. Міністерство фінансів прагнуло перебрати на себе права управління цим майном. Воно доводило, що Польська республіка приєднала його до загальнодержавного і прибутки від нього призначались на утримання військ, а не навчальних закладів. Вирішення цього питання розпочалось завдяки конфірмованим 23 червня 1828 р. висновкам Державної ради, згідно яким наказувалось віднести одні погаліцейські маєтки до казни, а другі -- на користь Віленського університету, тобто чіткого розмежування між ними не було. В разі виникнення розбіжностей між казенними палатами та фондушевими комісіями про розподіл цього майна рада пропонувала звертатися до Сенату [266, с. 641-643]. Висновки Державної ради заслуговують на увагу і тому, що причина їх появи

зумовлювалась “відкриттям” в 1828 р. маєтку погаліцейського статусу в Чемерівцях. Отже, російська влада в приєднаних від Речі Посполитої губерніях протягом 35 років постійно знаходила державні маєтки, які з різних підстав перебували у володінні польських поміщиків. Нарешті, вона почала ставити питання, яким чином краще їх експлуатувати, виявивши неефективність методів попереднього управління ними.

Подальшому вирішенню цього питання 4 лютого 1829 р. сприяв сенатський указ, у кому згадувались укази від 17 лютого 1825 р. та 23 червня 1828 р., що доручали міністрам народної освіти та фінансів розглянути питання про отримання Віленським університетом прибутків едукційного фондушу безпосередньо з державного казначейства та з передачею поєзуїтських маєтків у відомство міністерства фінансів. К.А. Лівен висловив свою думку з цих питань, зазначивши, що фондушеві комісії вже виконали свої функції і не було потреби в подальшому їх існуванні. Незавершені справи пропонувалось передати до головних судів. Міністр вважав, що моніторинг поєзуїтських маєтків більш обтяжливий для міністерства народної освіти, ніж для міністерства фінансів. В управлінні міністерства народної освіти визнавалось необхідним залишити маєтки, подаровані приватними особами Волинському ліцею, що називались бенефіціальними, які імператорським указом віддали у розпорядження Віленського університету. Отже, міністерство фінансів зобов'язувалось управляти поєзуїтськими маєтками, адже воно мало відповідні структури та досвідчений персонал для виконання функцій фіскального контролю [277, с. 92].

Перехід прав власності на поєзуїтські маєтки в 1829 р. розглядала Державна рада за поданням міністра фінансів Є.Ф. Канкріна. Ще сеймовим рішенням 1775 р. визнавалось лише два способи переходу прав власності на них: добровільна передача їх дійсним власником іншій особі за відповідною угодою з урядом та коли маєток був відібраний у попереднього власника за порушення умов володіння ним. У першому

випадку не було можливості вимагати заставу в особи, яка отримала у володаря маєтку право володіння ним, адже на підставі указів від 21 грудня 1807 р. та 31 грудня 1825 р. головні власники поезуїтських маєтків звільнялись від надання застави в разі вчасної сплати 6% едукційного фонду. У другому випадку надання застави можна було вимагати, але міністр фінансів вважав, що, враховуючи ускладнення, з якими в той період надавалась застава, її вимога могла у багатьох поміщиків „відбити” бажання брати участь у торгах і тоді маєток залишався в казні або потрапляв у трирічну оренду, що призводило до зміни попереднього порядку управління та зменшення прибутковості цього майна. Саме тому міністр запропонував зменшити розмір застави за право володіння поезуїтськими маєтками виходячи із суми третини від оцінки маєтку на суму дворічних відсотків від коштів, запропонованих за маєтки (за аналогією з правилами здавання державної нерухомості в оренду). Якщо і за таких умов не з'являлися би бажуючі торгуватись, то пропонувалось вдатися до правил здавання державних маєтків в оренду на 18, 24, 30 і навіть 50 років, легітимованих указом від 11 жовтня 1829 р. Державна рада погодилась з цією пропозицією, і Микола I підписав відповідний указ 6 травня 1830 р. [289, с. 392-393].

Отже, вимога надавати заставу за право володіти державними маєтками викликала все менший інтерес у поміщиків, адже досить вагомо зменшилися можливості і бажання поміщиків надавати її за ці права. Торги, на підставі яких їх надавали, все більше перетворювалися на „театр одного або жодного актора”, адже переважна більшість поміщицьких маєтків перебувала в заставі в кредитних установах або за права оренди державних маєтків чи за боргові позови та казенні стягнення.

Прийняти новий закон щодо ленного та емфітеутичного права запропонували Олександрю I міністри фінансів граф І.О. Васильєв, освіти граф П.В. Завадовський, а також князь А.-Ю.Чарторийський. В їх доповіді зазначалось, що такі права виникли давно і надавалися вони на підставі

сеймових постанов, які фіксувались у книгах реєстрації законів. Ознайомлення з цими книгами представників Комітету для розгляду ленних та емфітеутичних прав, заснованого указом від 30 січня 1807 р., виявило, що роздавання приватним особам державних маєтностей на підставі ленного права припинилося в ХУІІ ст., адже шляхта вже не вважала своїм обов'язком відбувати державну службу, за яку і надавались ці права. Передачу маєтків на емфітеутичному праві було теж припинено, а залишилося лише надання державної власності у довічне володіння у формі нагороди за шляхетство.

Після першого поділу Речі Посполитої становище державних маєтків мало змінитися, але польський уряд не встиг завершити реформування умов щодо розпорядження ними. Король відмовився від свого права роздавати шляхті староства. Сейм прийняв рішення перетворити всі державні маєтки після смерті їх довічних і ленних власників, на емфітеутичні. Передбачалось проводити торги для передачі державного майна у 50-річне володіння. Рішення сейму так і не було втілено у життя. 1775 р. сейм прийняв нову ухвалу. Згідно з її положеннями понад 200 осіб, переважно сеймові депутати, під приводом нагороди отримали 50-річне право на володіння кращими державними маєтками без їх оцінки та без торгів, але з платежем кварт на підставі люстрації 1765 р. Революційний сейм у 1789 р. прийняв рішення повернути до казни попередні прибутки від цього майна на рівні 87,5%. Гродненський сейм 1793 р. підтвердив це рішення та ухвалив продавати державні маєтки доти, поки остаточно не ліквідуються казенні борги. Передбачалось продавати їх в 12-річну оренду, але й це рішення Польська республіка не встигла запровадити. Комітет нагадував, що, починаючи з 1792 р., у Правобережній Україні були запроваджені комісії, які перевіряли привілеї на право володіння коронними маєтками. Функції комітету скорочувались. Він мав розглядати ленні та емфітеутичні права лише у тих осіб, яким вони були обіцяні Польською республікою, але до указу від 15 серпня 1798 р. не

набули чинності. Отже, перед урядом стояло завдання започаткувати постійні заходи стосовно задоволення приватних претензій до емфітеутичних та ленних власників маєтків на підставі указу від 1 липня 1803 р. Комітет виділив ще й інші умови володіння ленними і емфітеутичними правами: 1) коли права, обіцяні польською республікою, під час розподілу спадщини, переходили з одних рук в інші внаслідок різноманітних оборудок і таким чином могли дійти до людей, які вже не мали статків; 2) багато емфітеутичних прав ще перебувало у володінні їх привілейованих власників; 3) деякі з них належали державі і були продані з торгів в 12-річну оренду або надані верховною владою у 12-річне утримання. Російська влада указом від 19 квітня 1807 р. визнала різноманітні умови отримання емфітеутичних та ленних прав на державні маєтки [113, с. 1186-1191].

Отже, утворення комітету для розгляду ленних та емфітеутичних прав володіння мало на меті: з'ясувати ситуацію з подібним володінням і забезпечити збереження цих прав для запобігання формуванню опозиції польської землевласницької еліти на західних, прикордонних теренах Російської імперії, враховуючи небезпечну зовнішньополітичну ситуацію, загострену відносинами з наполеонівською Францією. Саме в цей період в черговий раз на порядку денному постало польське питання, яке було “козирною картою” у боротьбі за панування в Європі.

Деякі казенні палати західних губерній неодноразово зверталися до Сенату з приводу роз'яснення їх дій стосовно власників державних маєтків, що перебували на ленному праві. Новопризначений міністр фінансів Є.Ф. Канкрін на початку 1824 р. подав до Сенату доповідь із своїм тлумаченням цієї проблеми. Він зазначав, що ще у 1800 р. адміралтейств-колегія вимагала зібрати всю інформацію про ленні маєтки в західних губерніях. 22 вересня 1808 р. Сенат теж поставив вимогу перед казенними палат з'ясувати фактичну кількість таких маєтків і документальних підтверджень прав на володіння ними. Але цьому щодо

цього створювались перешкоди. По-перше, ленні власники, які були вже виявлені, вбачали вигоду в тому, щоб якомога довше не приступати до розгляду їхніх ленних привілеїв. По-друге, власники ленних маєтків, які ще не були встановлені, приховували своє ленне право шляхом продажу цього майна або внесення в ревізькі казки селян з цих сіл як поміщицьких і зміни назв населених пунктів. Саме тому вони були зацікавлені у приховуванні документальних свідчень своїх ленних прав. Міністр у відповідь запропонував контрзаходи.

На підставі конфірмованої доповіді Сенату від 12 березня 1812 р. від власників виявлених ленних маєтків вимагалось надавати в однорічний термін документи, які засвідчували їхні права на них, а в разі невиконання цієї вимоги казенні палати вирішували питання виходячи з інформації, якою вони володіли. Уряд мав у своєму розпорядженні Литовську та Коронну метрики, де фіксувався факт надання ленних привілеїв. Якщо в цих архівних матеріалах не існувало свідчення стосовно них і не фіксувався факт переходу прав на маєток до приватних осіб, то він не відбирався до казни. Зазначений термін поширювався і на власників ленних прав, які не були відомі казенним палатам. На підставі сенатських указів від 28 вересня 1808 р. та 11 квітня 1818 р. всі ленні маєтки визнавалися державними, а їхні власники вважалися тимчасовими і тому продаж, застава та обтяження цього майна боргами заборонялись. Міністр підкреслював, що за сеймовими рішеннями 1562 р. та 1775 р. заборонялось ділити на частини ленні маєтки, адже до них застосовувався правовий принцип майорату для переходу права власності. З їх прибутків дозволялось повертати борги кредиторам та здавати маєтності в оренду. Пропозиції міністра фінансів погодив Сенат указом від 29 квітня 1824 р. і розіслав їх казенним палатам як керівництво до дії [219, с. 267-291]. Отже, для російського управлінського апарату з властивою йому надзвичайною централізацією контролю і управління всіма процесами в державі і суспільстві не було властивим те, що понад 30 років він не мав “чіткої

картини” стосовно невідомого для російського законодавства ленного права володіння державним майном. Але це пояснювалось, по-перше, прагненням польських поміщиків скористатися перехідним етапом пристосування нової влади до місцевих умов функціонування для перетворення державної власності на приватну. Саме тому спроби російської влади нагтовхнулися на бойкот щодо з’ясування реального стану ленних маєтків. По-друге, цьому сприяла кругова порука у приховуванні відповідної інформації з боку місцевої адміністрації, яка формувалась з польської шляхти. Саме тому цей указ спрямовував казенні палати на рішуче подолання такого недоліку в державному управлінні завдяки запропонованим адміністративним важелям.

Маніфест від 27 травня 1810 р. про строкову державну внутрішню позику був втручанням у майнові права орендарів та емфітеутичних власників державних маєтків в Правобережній Україні. Підвищувались податки і передбачалось зменшення державного боргу та зростаючої інфляції. Маніфест оголошував утворення особливого капіталу для ліквідації боргів. Для його формування з державного майна, яке було заставою асигнаціям, виділялася частина для продажу у приватну власність. До такого майна включались оброчні статті, казенні ліси, державні маєтки, які перебували в строковому утриманні. Продаж починався з 1810 р. Ураховуючи, що обмежена кількість дворян володіла вільними обіговими коштами, а більшість з них перебувала в перманентних боргах, маніфест запровадив правовий виняток – дозволив купцям 1-ї гільдії купувати населені маєтки. Воно поширювалось лише на маєтки, виділені для наповнення особливого капіталу, спрямованого на ліквідацію боргів. Такі ж винятки права отримали іноземці. Платіж за відповідне заселене майно мав здійснюватись не акордно, а рівними частинами протягом п’яти років з виплатою відсотків за ще не виплачену суму. Міністерство фінансів побоювалось надходження до бюджету одразу значної суми грошей, які мали би не завжди використані за

призначенням. Приватні права орендарів чи емфітеутичних власників державних маєтків, які продавалися, зберігалися або мали задовольнятися готівковими розрахунками чи іншими замінами [131, с. 197-198]. Отже, Російська імперія вперше стала на шлях продажу державного майна для стабілізації фінансів держави і довіри підданих до уряду, а також пристосування державного бюджету до суворих умов ведення перманентних військових дій. Якщо ще в 1801 р. була законодавчо порушена монополія дворянства на право приватного володіння землею, то цей закон вперше, хоча і тимчасово, порушив дворянську монополію на володіння заселеними нерухомими маєтками.

На підставі маніфесту від 10 вересня 1810 р. на продаж для погашення боргів держави призначались ліси та старостинські маєтки з чисельністю кріпаків у 350 тис. осіб у восьми західних губерніях. У ньому узаконювалися порядок проведення торгів і реєстрація їх наслідків. Маєтки перебували в державній власності до завершення їх викупу [135, с. 347-350]. Таким чином, держава прагнула якомога менше порушувати орендні та емфітеутичні права тимчасових власників державних маєтків у Правобережній Україні. Щоб не відштовхнути бажаючих купити державне майно, їм дозволялось продавати придбане на торгах до остаточної виплати державі всіх коштів, але з покладанням на нових покупців зобов'язань перед казною. У кожній губернії утворювалися комісії, які готували державне майно до продажу. Отже, умови продажу державного нерухомого майна були привабливими і свідчили, що держава не тільки захищала власні інтереси, а й поважала право на приватну власність.

На виконання законів від 27 травня та 10 вересня 1810 р. міністр фінансів граф Д.О. Гур'єв видав розпорядження про звільнене від орендних та емфітеутичних прав державне нерухоме майно, яке не було надане імператором у тимчасове володіння. Воно ставало вакантним, і до відповідного наказу уряду його дозволялось залишати в тимчасовому

розпорядженні спадкоємців довічного власника державного майна або попередніх орендарів з виплатою в казну їх повних щорічних прибутків. Розпорядження набуло чинності, але війна 1812 р. не тільки припинила продаж вакантного державного майна в приватну власність чи в орендне утримання, а й ускладнила управління ним. У деякого маєтки відібрало губернське начальство за несплату до казни прибутків. Міністерство фінансів вдалось до інших заходів. Передбачалось управління такими маєтками доручати сусіднім надійним поміщикам, але це не могло дати відчутних прибутків казні, адже тимчасові управителі через невизначеність свого статусу не наважувались власним коштом проводити необхідні роботи в економії та допомагати розореним селянам. Тому міністерство звернулось до Комітету міністрів про дозвіл на здавання державних маєтків в оренду з торгів на 6-річний термін із зобов'язанням орендаторів допомогти селянським господарствам та привести казенну економію в попередній господарський стан. Кабінет міністрів погодився з цією пропозицією, але своїм Положенням від 22 січня 1816 р. передбачив здавання вакантних державних маєтків у 12-річну оренду [165, с. 448-449].

На підставі цього положення вже у 1826 р. міністр фінансів Є.Ф.Канкрін уклав правила, схвалені Комітетом міністрів, про призначення адміністраторів державних маєтків, які звільнились від довічного чи емфітеутичного права володіння. Ці правила поширювались на всі губернії, приєднані від Речі Посполитої, та свідчили, що російський уряд прагнув поступово замінити польські законодавчі норми щодо державних маєтків на загальноімперські, але він ще не знав достеменно, як це зробити [240, с. 511-512].

1810 рік ознаменувався проведенням у Російській імперії загальної ревізії, яка поширювалась і на Правобережну Україну, де облік державного майна завершився лише 13 років тому. Ця ревізія відрізнялась від попередньої тим, що перед нею ставилося завдання зібрати відомості про чисельність оподаткованого населення в державних і поміщицьких

маєтках. Вона зумовлювалася великим дефіцитом державного бюджету, який передбачалось покривати також і за рахунок збільшення податкових і рентних надходжень. У Правобережній Україні збиралась інформація не лише про селян, а й про шляхту. Те, що ревізії підлягала польська шляхта свідчило, що російська влада не збиралась визнавати за нею дворянські привілеї і звільняти від оподаткування, адже ще з 1800-1801 рр. її представників зобов'язали доводити свої права на шляхетські привілеї. Щоправда, передбачалось зараховувати до ревізійних казок лише безземельну шляхту, яка вела селянський спосіб життя. До указу від 16 червня 1810 р. додавалася інструкція складання табелів [133, с. 212-214]. Указом від 18 травня 1811 р. було проголошено початок загальнодержавної ревізії [139, с. 651-653].

Недосконалість закону щодо врегулювання спадкових питань стосовно старостинських і орендних державних маєтків виправив указ від 28 вересня 1824 р. На його підставі ці маєтки після смерті орендаря чи тимчасового власника передавались у володіння вдови чи дітей померлого, а за їх відсутності - нащадкам у прямій висхідній лінії. Враховуючи те, що заборонялось ділити ці маєтності поміж спадкоємців, їм дозволялось вибирати між собою управителя, а прибутки ділити між собою. Спадкоємцям дозволялось передавати право оренди іншій особі, а чиновникам, яким надавались орендні права, - заповідати їх одному із спадкоємців, але не стороннім особам. Ці ж самі правила поширювались і на нащадків орендаря, який помер, ще не вступивши в орендне управління [225, с. 546-547]. Відмовою від орендного управління орендар полегшував собі життя, отримуючи лише прибутки, не турбуючись про поліпшення управління маєткового господарства. Але він позбавляв цих прибутків своїх спадкоємців у разі своєї смерті, а також дивідендів від управління маєтком, які перевищували офіційні. Правила успадкування орендних прав на казенне майно поширювались на всі губернії Російської імперії.

Умови успадкування державних орендних маєтків почали фіксувати в орендних контрактах після того, як 23 грудня 1824 р. Сенат указом запровадив їх однотипність у Правобережній Україні. Їх оригінали залишались в казенних палатах. Відтепер у разі передачі орендних прав іншій особі укладати нові контракти визнавалось недоцільним [227, с. 671-672]. Цей закон уточнив практику впорядкування тимчасового володіння державними маєтками в західних губерніях Російської імперії.

Міністр фінансів Є.Ф.Канкрін на початку своєї міністерської діяльності велику увагу приділяв державним маєткам, зокрема в Правобережній Україні, а також отриманню від них прибутків, і узгодив в Кабінеті міністрів чергові правила стосовно тих з них, які були надані імператором дворянам в оренду, а ні вони самі, ні їх довірені особи не з'являлися для входження в орендні права. Правила були узаконені указом від 18 листопада 1826 р. Передбачалось запровадження казенної адміністрації в таких маєтках. Адміністративне управління вводилось тому, що казна не могла залишити державні маєтки без управління і зазнали б значних збитків адже ці маєтності не дозволялось передавати в оренду з торгів. Прибутки, які отримувала адміністрація, надходили до казни, а не до орендарів, які не вступили у свої права. Адміністративне управління закінчувалось тоді, коли з'являлися нові орендарі. Правила стали інструкцією казенним палатам у розпорядженні державним майном [247, с. 1208-1210]. А сенатським указом від 11 березня 1829 р. губернським правлінням західних губерній Російської імперії заборонили стягувати пеню за невчасну сплату до казни орендних платежів за умов, визначених попереднім законом. Але для того щоб в адміністраторів не виникало бажання зволікати з виплатою орендної плати, губернським правлінням та казенним палатам наказувалось здійснювати моніторинг належної відповідальності посадових осіб [279, с. 152-153].

Є.Ф.Канкрін звернувся до Сенату з поданням, у якому зазначав, що до міністерства фінансів протягом тривалого часу надходили донесення та

звіти з деяких губерній, приєднаних від Речі Посполитої, де казенні палати стягували з власників старостинських маєтків шилінговий збір, запроваджений ще польським урядом. Він не визнавався російським законодавством і його не стягували в інших губерніях. Міністр фінансів, висвітлюючи історію запровадження збору, підкреслював, що його ввели на підставі сеймових рішень 1775 р. і 1789 р. Збір сплачували духовні і світські землевласники, які вносили до казни десятий чи двадцятий грош, а також старости королівських маєтків, які сплачували кварту. Збір спрямовувався на канцелярські видатки коронних комісій, які опікувалися державними маєтностями. Отже, шилінговий збір почали збирати з землевласників після 1775 р. У Подільській, Волинській, Київській та Віленській губерніях він стягувався лише з державних маєтків, що перебували в довічному та емфітеутичному володінні. Ця подать у 1828 р. по Волинській губернії становила 47 руб. 39,25 коп., Київській – 221 руб. 27,75 коп. та Подільській – 206 руб. 27,75 коп. Олександр I указом від 18 грудня 1811 р. скасував на їх теренах всі польські податки та збори, замінивши їх подушною податтю, але деякі казенні палати незаконно зберегли шилінговий збір. Саме тому указ Сенату від 21 березня 1829 р. скасував цей збір, який спрямовувався на задоволення потреб місцевого державного апарату, хоча офіційно такі видатки фінансувалися з державного бюджету [281, с. 187-189]. Тому кошти витрачалися або на покращення матеріального забезпечення губернських установ, або були джерелом казнокрадства.

До того ж міністерство фінансів виявило стабільну тенденцію зниження прибутків від державних маєтків у західних губерніях, зокрема в Правобережній Україні, яка простежувалася протягом всієї першої чверті XIX ст. У багатьох з цих маєтків господарське та фінансове становище досягло критичної межі, що зумовлювалось двома причинами. По-перше, з метою покращення матеріального стану державних селян цього регіону був зменшений подушний податок. По-друге, відмова держави від

польської законодавчої традиції віддавати ці маєтки в довічне або емфітеутичне володіння прискорило ротацію їх тимчасових власників, що не стимулювало поліпшення господарської діяльності. Для покращення матеріального становища державних маєтків та селян Микола I 11(30) жовтня 1829 р. видав указ, який доповнював новими правилами чинне законодавство. Передбачалось у подальшому віддавати державні маєтки в орендне утримання з торгів на досить тривалий термін (від 18 до 24 років і навіть на 30 та 50 років). У випадках, коли віддача в оренду на такий значний термін приводила до певних ускладнень, дозволялось застосовувати 12-річний термін. Урядові кола Російської імперії дійшли висновку, що невеликі терміни оренди державних маєтків спричиняли прагнення орендарів якнайшвидше отримати найвищі прибутки, не зважаючи на наслідки їх діяльності для маєтків та державних селян. Але й це рішення про повернення до польської традиції було дещо хибним, адже досить значне збільшення терміну оренди не змінювало статусу орендарів та орендного майна, а також менталітет поміщика. Саме це з часом змусить уряд відмовитись від оренди державного майна, яка майже не застосовувалась у великоросійських губерніях, враховуючи те, що Конфірмованим висновком Державної ради від 15(10) жовтня 1828 р. визнавалось за можливе передавати невеличкі державні маєтки в управління місцевих селян під керівництвом старости [284, с. 719]. Таким чином, уряд здійснив черговий захід у процесі зміни свого ставлення до методів управління державними маєтками в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої.

Отже, в першу третину XIX ст. в Російській імперії в законодавчому порядку було приділено значну увагу державному кредитуванню поміщиків, що зумовлювалось особливостями соціально-економічного розвитку. Проникнення товарно-грошових відносин у майже всі сфери суспільного життя сприяло розвитку і водночас поглибленню кризових явищ у поміщицькому господарстві різних регіонів Російської імперії.

Державна іпотечна політика поширилась на терени Правобережної України, яку держава постійно удосконалювала та регламентувала з метою охорони інтересів казни, а боржникам дозволялось перезаставляти позики на більш тривалий термін, чим відстрочувався момент продажу їхнього майна з торгів.

Зростання державного боргу і розвиток інфляційних процесів унаслідок втягнення Російської імперії в антинаполеонівські війни спонукало уряд до пошуку шляхів збільшення прибутків. Урядова стратегія спрямовувалась на унеможливлення привласнення в Правобережній Україні державних маєтків польськими поміщиками, запровадження заходів щодо боротьби з їх суборендою, яка розорювала не тільки державне господарство, але й робила нестерпними умови життя селян, збагачуючи лише шляхту. Держава вдалась до оригінальної внутрішньої позики у вигляді продажу державного майна не тільки дворянам, а й купцям 1-ї гільдії та іноземцям, порушивши монопольне право дворян. У повоєнний період уряд вдався до усунення порушень закону у володінні державним майном. Розпочалась нова перевірка прав тимчасового володіння державним нерухомим майном у Правобережній Україні. З цією метою влада запровадила принцип віддачі вільних державних маєтків у 12-річну оренду з торгів та ліквідували польську традицію передавати їх у довічне та емфітеутичне володіння. Законодавець запровадив правила переходу старостинських маєтків з одних рук в інші, адже раніше вони передавалися без державного контролю, і казна не мала від цього зиску.

Окреме питання, яке вирішувалось законодавцем, стосувалось поєзуїтських маєтків. Влада заборонила безконтрольний перехід прав власності на це майно. Відкрились урядові комісії, які контролювали стягнення едукційного фондушу, що унеможлиблювало перехід цих маєтків у приватну власність. В обмеженому вигляді вони поновили інституцію застави і підвищили розмір відсотку едукційного фондушу. Законодавець установив дієвий контроль за власниками поєзуїтських

маєтків та стягненням з них недоїмок. Цього не вдалось досягнути стосовно власників ленних маєтків через протидію місцевої адміністрації і тому, що це суперечило чинному польсько-литовському законодавству. І все ж на початку 20-х років XIX ст. російська влада розпочала рішучі дії в цьому напрямі і досягла певних результатів.

Напередодні Листопадового повстання царизм змінив стратегію і значно посилив адміністративне управління державними маєтками: суттєво збільшились терміни їх оренди, а невеликими маєтностями навіть дозволяли управляти державним селянам; поєзуїтські маєтки перевели у відання міністерства фінансів; зменшився розмір обов'язкової застави за право відповідного володіння. Проводячи ці зміни, держава шукала більш раціональні методи управління державними маєтностями.

3.3. Законодавче регулювання церковного землеволодіння

З осені 1794 р. розпочався перехід греко-католицької церкви і парафіян краю у православ'я. 1795 р. він набув масового характеру і в основному, закінчився у 1796 р. [916, с. 119].

На початку XIX ст. влада польських поміщиків у їхніх і державних маєтках залишалася необмеженою, адже вся місцева адміністрація була підконтрольна їм. Користуючись цим, вони безкарно чинили утиски новопризначеним православним священикам і їхнім парафіянам. Саме в цій ситуації 11 лютого 1804 р. Сенат видав черговий указ у низці подібних законодавчих актів про обов'язкове наділення сільським церквам 33-десятиної пропорції землі за будь-яких рішень межових канцелярій стосовно суперечок між різними землевласниками [95, с. 70-71].

Питання наділення сільських церков певною пропорцією землі вирішувалось дуже повільно через ігнорування його польськими поміщиками. Така ситуація змусила Синод звернутись 18 листопада

1809 р. з указом до губернських державних установ Правобережної України, зобов'язавши їх сприяти остаточному наділенню сільських церков 33 дес. землі, а консисторії та губернські правління скласти реєстр усіх церков та опис їх матеріального стану, який мав стати для них керівництвом у виконанні цієї законодавчої вимоги [125, с. 1276].

У черговий раз до цього питання влада повернулася майже через 16 років. 17 лютого 1825 р. імператор затвердив висновок Державної ради, докорінно змінивши вектор відповідної державної політики. Від поміщиків вже не вимагалось наділення сільських церков землею, адже вона мала відводитись з земельних ділянок спільного володіння парафіян на термін існування сільської церкви, тобто такі ділянки землі перебували у неї в тимчасовому володінні і, як і раніше, належали селянам. З того часу в західних губерніях імперії за всі земельні угіддя, які були відмежовані сільським церквам на підставі указу від 11 січня 1798 р., вважалися уділами. Вони визнавались тимчасовим володінням та були приєднані до загальної площі земельних угідь парафіян, за які вони, як і раніше, мали ремонтувати дороги, мости та гаті. Церкви, земля яких не становила уділи на підставі указу 1798 р., залишались у власності і безпосередньому розпорядженні священників, що зобов'язувало їх самих проводити ремонтні роботи. Цей закон вперше виділив і легалізував землеволодіння та землекористування сільських церков у західних губерніях [229, с. 74-77].

І все ж наділення сільських церков певною частиною землі законодавцем вирішувалось ще раз. 6 грудня 1829 р. Микола I затвердив положення про наділ землі церквам у державних маєтках, згідно з якими „...для заможного утримання причтів, мали нарізати ґрунти відповідно земельним просторам... тобто де на душу більше 15 дес., там нарізати потрібну пропорцію, тобто 99 десятин... де селяни мають... від 12 до 15 де. ... там нарізати церквам подвійну пропорцію... 66... де селяни мають від 8 до 12 де. на душу, там замість 33 де. нарізати 49,5 (півтори пропорції), там

де селяни мають менше 8 де., зробити добавку, яку можливо на розсуд Міністра Фінансів...”. До закону додавалися правила заміни церковних земель. Їх дозволяли міняти, якщо вони розміщувалися у віддалених місцях, на землі кращої якості та в разі черезсмужжя володінь [23, арк. 3-4].

Відомо, що монастирям у Російській імперії законодавчо було заборонено купувати заселені нерухомі маєтки. Але уряд з’ясував, що значна кількість православних монастирів зазнавала нестатків, особливо в разі недостатньої матеріальної підтримки з боку держави. Подібна ситуація була характерною для Правобережжя, де завершився процес переходу уніатських монастирів у православні, а належної державної фінансової підтримки вони не отримали. Враховуючи таку ситуацію, Олександр I указом від 29 травня 1810 р. дозволив монастирям купувати маєтки, але кожний раз з його особистого дозволу. Процедура його отримання була доволі забюрократизована. Вона давала можливість державним установам з’ясувати матеріальний стан монастиря і походження коштів, за які планувалось купувати маєтність [132, с. 200]. Низка наступних законів відповідала спрямуванню цього указу. Так, Олександр I затвердив положення Комітету міністрів від 4 січня 1819 р., на підставі якого заборонялось монастирям та церквам укладати кріпосні акти на придбання нерухомості шляхом дарування або купівлі без дозволу монарха [181, с. 7-8]. Такого не було навіть за часів правління Петра I, який перетворив церкву на одну з інституцій держави. Сенсу в цьому нововведенні не було, адже майже всі придбання церкви мав затверджувати імператор. Поява закону пояснюється бажанням урядових кіл встановити тотальний контроль над усіма процесами, які відбувалися в суспільстві. Сенатським указом від 31 травня 1822 р. заборонялось передавати у заставу церковні заселені маєтки, землі, ліси, городи, сіножаті, озера та рибні ловлі без дозволу імператора [203, с. 219-221]. Черговим яскравим свідченням централізації управління і контролю в

Російській імперії, яке поширювалось на православну церкву, було продемонстроване конфірмаційним висновком Державної ради від 17 грудня 1810 р. Закон заборонив передавати у приватну власність церковне майно і земельні володіння на підставі рішення суду, адже воно прирівнювалось до державного. Подібне відчуження здійснювалось лише в разі дозволу Сенату та царя, при цьому не бралось до уваги рішення суду [32, арк.12-15].

Приділялась увага і розмежуванню церковних угідь з державними і приватними землями. На запит литовсько-гродненського губернського прокурора Лада про порядок межування католицьких церковних земель Сенат відповів конфірмаційним указом від 12 липня 1804 р.,³ згідно з яким дозволялося межувати православні і католицькі церковні землі в тому порядку, як і державні аби позбутися зайвої бюрократичної тяганини [98, с. 451-452]. 23 лютого 1817 р. Сенат схвалив правила межування церковних земель всупереч межовій інструкції. На їх підставі до складу межових комісій вводилися представники церкви [11, арк. 4-5; 18, арк. 11-12; 19, арк. 8-9]. Правила вирішення межових суперечок між духівництвом та іншими землевласниками встановив указ від 24 жовтня 1818 р. [15, арк.8-11, 42-43; 16, арк. 9-10, 45-47; 17, арк. 5-7; 21, арк. 12-15].

У першу третину XIX ст. царизм черговий раз опікувався майновим забезпеченням православної і римсько-католицької церков, зокрема її землеволодінням. Земельна власність католицької церкви була зрівняна у правах із землеволодінням православної церкви та держави. В державних маєтках розмір церковних земель був пов'язаний із середнім розміром земельних наділів місцевих селян. Це зумовлювалось тим, що на відміну від православного духовенства в Білорусії та Литві, яке отримувало від держави жалування, для священнослужителів Правобережжя України застосували принцип матеріального утримання шляхом обробки їхньої землі селянами [893, с. 302]. Їм вперше дозволили відчужувати незаселені

земельні угіддя у приватну власність. Разом з тим закон заборонив монастирям купувати маєтки, складати купчі акти та віддавати у заставу церковне майно без дозволу імператора. Без санкції Сенату та царя заборонялось упроваджувати в життя судові рішення з відчуження церковного нерухомого майна у приватну власність. Уперше впроваджувався статус земель парафіяльних сільських церков. Угіддя, які вони отримали після указу від 11 січня 1798 р., вважалися їх тимчасовою власністю, а ті, що їм наділили до цього указу, – постійною.

3.4. Залучення колоністів до землеробства

Урядові кола в останні роки існування Польської республіки прагнули врегулювати законодавство стосовно діяльності єврейського населення. Олександр I за поданням своїх фаворитів, зокрема польських магнатів, вирішив продовжити цю справу. Указом від 9 листопада 1802 р. він доручив Сенату утворити особливий комітет „...для вибору засобів виправлення існуючого становища Євреїв”. Комітет підготував і подав на розгляд імператора положення щодо їх влаштування, яке самодержець затвердив 9 грудня 1804 р. Усіх євреїв поділили на 4 категорії: землероби, фабриканти та ремісники, купці і міщани. Євреїв-землеробів заборонялось покріпачувати. В литовських, білоруських, малоросійських, а також в Київській, Подільській та Волинській губерніях їм дозволялось купувати, продавати, заставляти, дарувати та заповідати незаселені землі землеробського призначення. Придбані для них землі могли обробляти наймані робітники. Євреї отримали право купувати незаселену землю та оселяти на ній не менше від 30 сімей єдиновірців і продавати пиво, а також орендувати у поміщиків землю. Євреїв-землеробів звільняли від податків на 5 років, але лише за умови поселення „особливими селищами”. Ті з них, хто був неспроможний придбати землю або орендувати її у поміщиків, мали право селитися на державних землях для

занять землеробством. З цією метою в названих губерніях виділялось 30 тис. дес. земельних угідь. Ті, хто оселявся на них, звільнявся від податків на 10 років. Для облаштування на новому місці надавалась державна позика. Положення декларувало, що „нікого з євреїв ніде в Росії не будуть терпіти, якщо він не буде записаний до одного із... станів...”. Отже, цей законодавчий акт закріплював євреїв на певному місці проживання для встановлення контролю за їх життям та діяльністю і запровадив принцип, що „... кожний єврей повинен мати або прийняти відому свою спадкову фамілію, або прізвисько, котре і має вже бути збережене у всіх актах і записах без будь-якої зміни... .. цей захід необхідний для кращого облаштування цивільного їх стану, для зручнішої охорони їхньої власності і для розгляду суперечок між ними.” В Правобережній Україні з 1 січня 1808 р. євреям заборонили утримувати в селах будь-які оренди, шинки, заїжджі двори і навіть там оселятися. Поміщики, які порушували статті положення, обкладались штрафом. За багаторазове порушення цього закону їх могли вислати до Сибіру [100, с. 731-735]. Положення сприяло переселенню і концентрації єврейського населення в містах і містечках. Головною причиною, яка спонукала ще польський уряд до подібного законодавчого регулювання соціального статусу єврейського населення, було прагнення досягнути соціальної стабільності між поміщиками та кріпаками. Це аргументувалося тим, що всі селянські заворушення зумовлені єврейською торгівлею горілкою, яка отруювала селян. Дане пояснення, властиве польській ментальності у ХУІІІ та ХІХ ст., належно сприйняли панівні кола Російської імперії. Подібні звинувачення були небезпідставні. Але не виділялась головна причина соціально-політичної нестабільності на селі. Саме тому євреїв відсторонили від селян і створили систему постійного контролю держави за їхнім місцем проживання та родом діяльності.

Залученню євреїв до занять землеробством мав сприяти указ від 25 березня 1817 р. До його прийняття спонукали факти навернення євреїв

у християнство, внаслідок чого вони потрапляли у скрутне становище, позбавляючи себе „... будь-якого суспільного середовища, виходячи із всіх зв'язків, і не лише виштовхувались з...” єврейського суспільства „...але й наражали себе ... на гоніння від нього...”. Для виправлення такого становища євреїв-християн та заохочення інших осіб цього етносу до навернення у християнську віру Олександр I вважав за необхідне зобов'язати установи державної влади захищати таких євреїв та надавати їм допомогу. Передбачалось відводити для них вигідні та зручні місця для наділу землею, де бажаючі на власний кошт могли оселитися. Утворене таким чином єврейське суспільство мало називатися Товариство Ізраїльських Християн. Для керівництва ним запроваджувалися правила. В Санкт-Петербурзі відкривався Комітет опікунства ізраїльських християн під керівництвом таємного радника князя О.М. Голіцина. Товариству безкоштовно відводили державні землі у вічне і спадкове колективне володіння, які заборонялось продавати, заставляти чи передавати в інші руки. Членам товариства надавалось право займатися торгівлею та ремеслами і не записуватись ні до якого стану чи гільдій. Усіх членів товариства звільняли від податків на 20 років [172, с. 119-123]. Цей законодавчий акт був першим у низці тих, що впорядковували поземельні відносини євреїв.

Закон від 11 лютого 1824 р. започаткував перепис євреїв, які дійсно оселилися в державних, поміщицьких маєтках та на придбаних землях для занять землеробством. Перепис запроваджувався для того, щоб організувати збирання податків після завершення пільгового терміну, а також установлення контролю за цією верствою населення [214, с. 68].

1819 р. Сенат особливу увагу зосередив на єврейському землеволодінні та виявив його особливу форму в західних губерніях Російської імперії під назвою кресценції, незважаючи на сеймові рішення 1775 р. та укази від 11 грудня 1800 р., 15 липня 1801 р. і 13 грудня 1812 р., якими заборонялось євреям володіти селами та поміщицькими селянами. Але

євреї віднаходили способи це зробити. Суть кресценції полягала в тому, що за домовленістю з поміщиками селян примушували збирати посіяний ними хліб та сіно і вивозили до винокурень, які євреї нелегально орендували у землевласників. Фактично євреї розпоряджалися такими маєтками і селянами. Вони перекручено тлумачили указ від 20 лютого 1813 р., обґрунтувавши поняття „кресценції” не як права на селян та маєтки, а як їх наймання чи оренду, адже поміщики були боржниками євреїв. Землевласники передавали в їхнє тимчасове володіння нерухомі заселені маєтки за борги або брали наперед передбачуваний прибуток. Польські землевласники таким чином „вбивали двох зайців”: повертали власний борг або наперед отримували прибуток з власного майна, а також мали неофіційних управителів у маєтках. Євреї прагнули отримати свій відсоток від вкладеного капіталу, що було додатковим тягарем для поміщицьких селян. Сенат указом від 27 березня 1819 р. заборонив євреям вивозити з маєтків урожай, використовувати для власних потреб працю селян та управління поміщицькими маєтками [185, с. 122-123]. Безперечно, на практиці ці заборони обминались. Тому цей закон у першу чергу мав на меті домогтися чіткого дотримання принципів імперського законодавства, яким особам недворянського походження заборонялося володіти поміщицькими маєтками й орендувати їх. Конфірмованим висновком Державної ради від 20 грудня 1820 р. влада знову повернулась до єврейських кресценцій у поміщицьких маєтках. Ці два законодавчих акти були зумовлені зверненням у січні 1817 р. депутатів єврейських громад до Олександра I з проханням скасувати заборону кресценцій. Питання неодноразово розглядалось на загальних зборах Сенату. Указом від 27 жовтня 1816 р. також було ухвалено повернути дійсним власникам усі поміщицькі маєтки, якими володіли євреї на підставі кресценцій. Міністр духовних справ та народної освіти князь О.М. Голіцин вбачав у цьому провину не лише євреїв, а й поміщиків, адже євреї давали їм певні кошти під заставу маєтності, що передавалися в їхнє користування для

самостійного повернення кредиту та відсотків з їх прибутків. У Сенаті виникли розбіжності, і тому ця справа потрапила на розгляд Державної ради. Було прийнято рішення накладати заборону на подібні маєтки і поступово повертати борги, але ні в якому разі не допускати євреїв до управління поміщицьким майном, а тим більше селянами. Запровадження заборон на подібне майно було найліберальнішою санкцією до порушників законів, адже з поміщиків не стягувався штраф та пеня за порушення російського законодавства [198, с. 537-540].

Олександр I продовжив політику сприяння переселенню іноземних колоністів у межах Російської імперії. 9 травня 1802 р. він затвердив правила їх поселення, що доповнили маніфест 1763 р., яким Катерина II започаткувала приїзд до імперії з різних країн Європи ремісників, купців та землеробів. За новими правилами переселенці мали право вибирати та міняти місце поселення. Їх звільняли від всіх податків до чергового ревізького перепису. Переселенці, які оселялися на поміщицьких землях, мали право укладати строковий контракт з поміщиками, які були зацікавлені у залученні до своїх господарств іноземних фахівців, яких вважали акуратними, дисциплінованими та законослухняними [85, с. 136-137]. Правила стосувалися Новоросійського краю, але поміщики з інших територій, зокрема Правобережної України, мали право запрошувати в свої маєтки іноземних переселенців. 12 квітня 1804 р. Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ князя В.П. Кочубея, в якій було розвинуто ці правила. Колоністів звільняли від військової та цивільної служби і на 10 років від сплати податків. Землевласникам дозволили не тільки приймати колоністів, а й цілеспрямовано “виписувати” їх з-за кордону [96, с. 260-261].

Через 13 років імператорським указом від 25 серпня 1817 р. було дозволено приймати іноземних колоністів не тільки дворянам, а й всім іншим верствам населення, а також купувати землю. Землевласники мали укладати договір із колоністами, але враховуючи те, що останні погано

знали або зовсім не володіли мовою тієї місцевості, в якій оселялися, наказувалося ці угоди перевіряти в казенних палатах або губернських чи повітових правліннях та затверджувати у міністра внутрішніх справ, який призначався опікуном усіх колоністів. Порядок затвердження контрактів спрямовувався на встановлення одноманітності в їх формі, а також для запобігання зловживанням з боку землевласників. Договори дозволялось укладати на термін до 20 років [175, с. 501-503].

Але невдовзі конфірмаванним 5 серпня 1819 р. положенням Комітету міністрів було заборонено організоване переселення іноземців до імперії. Ця раптова зміна пояснювалась припиненням переселення людей цілими селами з країн Європи, послабленням контролю з боку держави проникненням від іноземців духу вільнодумства [188, с. 325]. А сенатський указ від 23 грудня 1824 р. узаконив сплату податків і повинностей, покладених на іноземних колоністів, які володіли землями у Волинській і Київській губерніях. Пропозиції міністра фінансів графа Д.О. Гур'єва стосувалися того, що меноніти та інші колоністи, які оселилися в західних губерніях на поміщицьких землях до указу від 9 травня 1802 р., вже не мали права користуватися податковою пільгою. Колоністам, які оселилися на приватних землях після 12 квітня 1804 р., 10-річна пільга рахувалася від часу їх поселення у поміщика. Визнавалось за необхідне поширити на колоністів рекрутські повинності, планувалось не брати їх до війська, а стягувати з них рекрутські складові кошти по 500 руб. за одного рекрута. Контроль за виконанням цих нововведень покладался на управляючого міністерством внутрішніх справ князя В.П.Кочубея, але він у 1823 р. пішов у відставку, і це рішення так і не було остаточно прийнято [226, с. 666-670].

За поданням сенатора Й.П. Козодавлева Сенат розглядав протягом 1805-1806 рр. справу стосовно поселених у Правобережну Україну старообрядців. Їх називали пилипонами, і вони переселилися до Польщі з Росії ще в першій половині ХУІІІ ст. та осіли в старостинських і

поміщицьких маєтках як на підставі контрактів, так і без них. Їх переселення відбувалось тоді, коли заселялось Поділля після руїни та колонізувались малонаселені райони Волині. Поміщики та старости всіляко сприяли їх залученню на свої земельні володіння. Ті з них, хто оселився за словесними угодами, потрапили в ситуацію, коли поміщики висували претензії щодо їх кріпосного стану. Врегулювати цю проблему був покликаний указ від 9 травня 1806 р. Пилипони, які мешкали в поміщицьких маєтках за контрактом, визнавалися особисто вільними, з правом переселення в інші місця за власним бажанням, за тими з них, хто мешкав у приватних маєтках без договорів, закріплювався статус кріпаків. Потрібно зазначити, що на таких самих словесних умовах оселялися на поміщицьких землях майбутні кріпаки. Тому до старообрядців застосували подібний принцип, ураховуючи матеріальні інтереси польських поміщиків [107, с. 159].

Новацією в державному регулюванні поземельних відносин у Правобережній Україні було намагання впорядкувати єврейське землеволодіння та землекористування, принципи якого були запозичені в уряді Речі Посполитої періоду сейму 1775 р. Імперська влада зобов'язала євреїв приписатися до певного соціального стану і для державної ідентифікації закріпити за їх родиною певне прізвище. Для бажаючих займатись землеробством виділялись державні землі, а тим, хто прагнув купити земельні угіддя, мали утворювати товариства землеробів. Все це здійснювалось з метою концентрації єврейського населення в певних місцях та для контролю за ним з боку держави. Водночас євреям заборонили під виглядом кресценцій тимчасово володіти поміщицькими маєтками, адже це було виключно законодавчою привілеєю дворянства.

Переселення колоністів у межі Російської імперії організовувалось владою з меркантильних міркувань. Воно передбачало використання висококваліфікованих та дисциплінованих європейців, які мали розвинути ремісниче і сільськогосподарське виробництво як у державних, так і в

поміщицьких маєтках. З часом в урядових колах почали вбачати в колоністах джерело проникнення в імперію революційних ідей та настроїв. Ці обставини підштовхнули уряд відмовитись від державної організації переселення європейських колоністів в Російську імперію та надання їм фіскальних пільг. Такий поворот державної політики ні в якому разі не ставав на заваді переселенню колоністів у поміщицькі маєтки за приватною ініціативою.

3.5. Регулювання землекористування державних селян, кріпаків та відставних нижніх військових чинів

Одним з перших ліберальних заходів Олександра I була законодавча заборона поміщикам продавати кріпаків без землі. Відповідний указ від 28 травня 1801 р. мав три цілі. Перша – суто фіскальна, прагнення не допустити звуження соціальної бази оподаткування, адже кріпаки без землі податками не обкладалися. Закон декларував недопущення роз'єднання селянських сімей, які допомагали селянину обробляти його земельний наділ і підтримувати господарство на платоспроможному рівні. Імператор та його радники вважали аморальним продаж селян без землі з розривом сімейних зв'язків. Моральний аспект являв собою одну з головних причин прийняття цього законодавчого акту [79, с. 662]. Ігнорування цієї заборони і зумовило прийняття закону від 14 липня 1808 р., який черговий раз заборонив продавати на ярмарках селян без землі, тим більше, що акт купівлі-продажу не реєструвався в державних установах і мав нелегальний характер. Для того, щоб поміщики не ігнорували цю заборону, влада вдалася до погрози щодо матеріального покарання землевласників і зарахування проданих селян до категорії державних. Законодавець висловлював, крім морального аспекту, також

бажання не допустити руйнування підвалин феодально-кріпосницького ладу, основою якого були прикріплені до землі селяни-господарі [121, с. 432-433].

Закон про вільних хліборобів від 20 лютого 1803 р. мав подібне спрямування. На його підставі 21 лютого 1803 р. імператор затвердив правила складання документальних угод між поміщиками та селянами. Відтепер поміщик мав право відпускати на волю окремих селян, їх групи, і мешканців цілих сіл. В умовах правил мало зазначатися, якими саме земельними угоддями поміщик поступався селянам, та розмір плати за звільнення від повинностей і власну свободу; термін, протягом якого селяни мали сплатити ці кошти, або вони довічно мали платити фіксовану суму поміщику та його спадкоємцем. Умови затверджувалися в повітових судах, реєструвалися дворянськими депутатськими зібраннями, міністром внутрішніх справ і імператором. Визнавалося три різновиди угод. Перша стосувалась особистої волі селянина та продажу йому землі. Друга встановлювала термін, протягом якого селянин мав сплатити викуп за землю і власну волю. Доти, поки не закінчувалися викупні платежі, селянин зобов'язувався виконувати для поміщика повинності. Третя угода укладалася в разі залишення за селянином земельного наділу, яка передбачала умови користування ним [90, с. 466-468]. Закон і правила переважно ігнорувались поміщиками, які не бажали брати на себе обов'язки щодо селян, і у них взагалі не було бажання з власної волі втрачати свою власність. Вони не вважали можливим продавати селянам землю, адже не вважали їх гідними бути власниками землі. Саме тому не тільки в Правобережжі, але й на теренах всієї Російської імперії цим законом і правилами мало користувалися. До скасування кріпацтва його застосували лише до 152 тис. кріпаків, і то переважно в російських губерніях [879, с. 21-29].

Новації торкнулись і державних селян. Імператорським указом від 12 грудня 1801 р. їм дозволили купувати в приватну власність незаселену

землю. Влада пояснювала цей захід бажанням сприяти розвитку землеробства, промисловості, що, у свою чергу, розширювало податкову базу [84, с. 862-863]. І лише більше ніж через 20 років Сенат указом від 28 лютого 1823 р. дозволив товариствам державних селян купувати землю в колективну власність. Визнавалась можливість створення селянських товариств і колективної форми приватного землеволодіння. Безумовно, величезний тягар експлуатації селян Правобережної України не сприяв втіленню в життя цього дозволу, але формально така можливість існувала [205, с. 802-803].

Подальшим заходом стосовно лібералізації поземельних відносин виявився дозвіл державним селянам міняти земельні угіддя з поміщиками. Указу від 4 січня 1808 р. передували неодноразові звернення поміщиків та державних селян до Сенату із скаргами про черезсмужжя в їх земельних володіннях. Дозвіл обміну земель регулювався правилами отримання належних резолюцій від казенної палати, губернатора, міністра фінансів та імператора. Бюрократичний принцип у вирішенні подібних питань був виправданий, адже цим обмежувалась можливість поміщикам та чиновникам казенних палат обдурювати державних селян. Питання полягло навіть не в селянах, а в тому, що обмінювалися державні земельні угіддя, а державна власність, навіть у свідомості підданих імперії, була понад усе і традиційно вважалася недоторканною. Ці обмеження не сприяли широкому застосуванню цього закону, що і зумовило тривале існування черезсмужжних земельних володінь, що гальмувало розвиток як поміщицького, так і селянського господарств [118, с. 5].

З огляду на значні темпи накопичення державних боргів, що зумовлювались чисельними війнами, які вела Російська імперія, 2 лютого 1810 р. Олександр I підписав маніфест, чинність норм якого передбачала припинити покриття дефіциту державного бюджету за рахунок емісії асигнації, що привело до галопуючої інфляції та зростання цін. Уряд вдався до внутрішньої державної позики та посилення податкового тиску.

Державні, удільні та поміщицькі селяни відтепер мали платити 2 руб. подушної податі, тобто платіж збільшився у 2 рази. Підвищувався оброк з державних селян залежно від категорії губерній. Губернії Правобережної України належали до 3-ї категорії і кожний сільський господар мав платити 2 руб. оброку. Підвищення оброчної податі пояснювалась тим, що державні селяни отримали земельні наділи більші, ніж були в їхньому користуванні раніше (в Правобережжі не менше від 8 дес., а подекуди і до 15 дес. залежно від наявності земельних угідь у державних маєтках) [128, с. 53-57]. Отже, цими заходами царизм прагнув вийти із надзвичайно скрутною та загрозливою фінансовою ситуацією напередодні нової війни, тим часом як наділення державних селян законом визначеною пропорцією землі в краї відбулось лише як виняток.

Наслідком маніфесту було проведення в Російській імперії загальної ревізії (указ про складання табелів від 16 червня 1810 р.) з метою збирання відомостей щодо державних і поміщицьких маєтків, а також господарств селян. У Правобережній Україні така інформація мала збиратися не лише про селян, а й про шляхту, яка не довела свого дворянського походження [133, с. 212-214].

Підвищення фіскального тиску на державних селян підштовхнуло владу встановити бюрократичний порядок документального забезпечення їхнього наділу. Після листопадового 1811 р. указу всі казенні палати зобов'язувалися подати на розгляд губернатора (міністра фінансів та Сенату) плани та описи ділянок землі, яка передавалась у користування державним селянам. Порядок документального затвердження їх земельного наділу виявився надзвичайно централізованим, але це не врятувало від бюрократичної тяганини та перекручення першочергових планів, передбачених законом. Їх затвердження тривало кілька років, зважаючи на тогочасні засоби комунікацій та термін розгляду цих документів у державних установах [141, с. 917-918]. Конфірмований 24 лютого 1819 р. висновок Державної ради запровадив стягнення мита з

державних селян та осіб іншого стану за отримання планів та межових книг. Чинність цього закону поширювалась лише на Подільську губернію, де проводилось генеральне межування [183, с. 71-72].

Міністр фінансів Д.О. Гур'єв запропонував Сенату дозволити продаж з торгів на передачу терміном від 1 до 4-6 років сіножатних ділянок у лісах не лише в губернській, а й повітових містах. Він звернув увагу на причини, які спонукали до цього. По-перше, мешканці повітових міст не з'являлися на торги. Вони не бачили сенсу їхати в губернський центр, адже проїзд та проживання коштували дорого, витрачався час і невідомо було, чи переможуть вони на торгах. По-друге, через неявку цих осіб на торги з'являлися купці чи різночинці, підіслані чиновниками від їх імені, які давали незрівнянно нижчу ціну. Отримавши таким чином в одні руки сіножаті по всій губернії або по окремих повітах, ті передавали їх другим і третім особам, маючи з цього величезний зиск. В останніх сіножаті наймали місцеві державні селяни. Унаслідок цього держава не отримувала належної ціни за сіножаті, а селяни були занадто виснажені наймом. Сенат за погодженням з Державною радою (22 червня 1814 р.), запровадив торги відповідно до пропозиції міністра [153, с. 829-830].

Для обмеження утисків державних селян та скорочення їх земельних угідь особами, яким державні маєтки надавались у спадкове володіння, 12 березня 1820 р. були запроваджені правила, якими передбачалось це здійснювати лише в тих губерніях, де в державних маєтках селянам було наділено не менше ніж 15 дес. на кожну селянську душу. Цією нормою влада законодавчо унеможливила надання в спадкове володіння державних земельних угідь у Правобережній Україні [196, с. 111-112]. Указом від 21 травня 1817 р. передбачалось повернення до казни селян з землею, наданих сановникам більшої чисельності, ніж було зазначено в дарчому указі. Це стосувалось не лише передачі державних маєтків у приватну власність (ця традиція вже не застосовувалась), а й пільгової оренди (без сплати кварти) державних маєтностей. Такі випадки

траплялись тому, що в актах зазначався не площа земельних угідь, а назва державного села і чисельність селян, що передавались в оренду. Місцеві чиновники прагнули прислужитись пільговикам і передавали в їхнє розпорядження всіх селян, які вели господарство в орендному маєтку [32, с. арк. 12-16].

Є.Ф.Канкрін у 1824 р. подав на розгляд Комітету міністрів записку про переселення державних селян. Він зазначав, що це законодавче рішення не потребувало розгляду Державної ради, яке не було новим законом та не скасовувало старого, а мало лише розпорядчі функції, і до того ж не передбачалось до оприлюднення. На цій підставі імператор затвердив 22 березня 1824 р. правила, які передбачали переселення державних селян з малоземельних територій на порожні землі, в лісисті губернії або туди, де селянам надавалося у користування більше 15 дес. земельних угідь. За правилами малоземельними визнали державні села, що з лісами, які можна було вирубати для заняття землеробством, мали менше від 5 дес. придатних земельних угідь на кожну ревізьку душу (2 дес. непридатної землі прирівнювалися до 1 дес. придатної). Селян цих селищ поділили на 2 категорії. До першої належали ті, які мали 2,5 дес. і менше на ревізьку душу, а до другої – ті, які мали понад 2,5 дес., але менше за від 5 дес. Але переселення селян могло розпочатися лише в разі їх згоди і подачі ними заяви до волосного правління, яка через казенну палату направлялась міністру фінансів для отримання дозволу. Правилами також передбачалась поступовість переселення невеликих груп селян. Матеріальну допомогу для переселенців виділяли їхні ж односельці, адже ті їм залишали земельні угіддя. На новому місці їх мали звільнити від податків і повинностей на три роки, а їхні податкові недоїмки покладались на колишніх односельців [217, с. 228-232]. Отже, цими правилами розпочалася практика переселення селян до малонаселених державних маєтків. Ці політико-економічні заходи застосовувалися протягом всього XIX ст. та на початку XX ст. Вони мали на меті зменшення соціального

напруження, яке з прогресуючим малоземеллям підвищувалося в геометричній прогресії. До цього владу штовхала необхідність освоєння південних та східних територій імперії. В першій половині ХІХ ст. переселення поширювалась лише на державних селян. В державних маєтностях Правобережної України, як ніде в імперії, панувало малоземелля, і тому ці правила в першу чергу застосовувалися до місцевих селян. Але надзвичайні злидні та консервативність селян не сприяла активному процесу переселення, тим більше, що він передбачав добровільність та подання заяви, яку неписьменні гречкосії не могли самі скласти.

На покращення умов господарювання державних селян спрямовувався указ від 8(21) січня 1830 р. Запроваджувалися правила, щодо дозволу розбивати на громадських землях фруктові сади, виноградники, шовкові гаї та розсадники лісних дерев, зводити фабрики, заводи, млини, що не обкладалися податками. Для бажаючих відводилися від 1 до 3 дес. громадської землі, залежно від її наявності. Ці землі мали виділятися у спадкове тимчасове володіння з правом передачі селянам чи особам інших станів і навіть іноземцям. Правила тимчасово не поширювалися на губернії, де існували орендні і старостинські маєтки, адже вони порушували права їхніх власників. Таке обмеження діяло доти, поки існували тимчасові права на володіння державними маєтностями [288, с. 14-16]. В Правобережній Україні ці правила набули чинності в поодиноких державних маєтках лише в кінці 50-х рр. ХІХ ст., де ліквідовувалося з різних, нерідко непередбачених причин, орендне або емфітеутичне право власності. Згідно з такими обмеженнями в Правобережній Україні не дозволялося втягувати селянські господарства в товарно-грошові відносини, вони не сприяли розвитку сільськогосподарської переробної промисловості та консервували їх жебрацьке і пригнічене становище.

1828 р. Державна рада розглядала питання: чи відокремлювати державних селян, які мали кріпосні акти на земельні ділянки, від селян, які не мали їх, а також які з цих земель вважати приватними, а які – громадськими. Ще у 1820 р. міністр фінансів граф Д.О. Гур'єв інструктивним листом зобов'язав казенні палати вважати лише тих державних селян приватними власниками землі, які під час межування були зафіксовані на планах та в книгах окремо від громад державних селян. Сенат у своєму поданні до Державної ради визнавав, що тих з них, які володіли землею на підставах грамот чи купчих, не можна було ні в якому разі позбавляти власності на землю. Міністр юстиції князь В.В. Долгоруков погоджувався з цією думкою, але нагадував, що Сенат указами від 10 травня та 4 липня 1821 р. скасував розпорядження Д.О. Гур'єва. З цього приводу Сенат видав указ від 1 грудня 1828 р., який був інструкцією для казенних палат. У ньому зазначалось, що після завершення межування не визнавалися жодні суперечки та кріпосні акти, які втрачали чинність, крім тих випадків, коли земля певних осіб позначалася на планах усередині громадських земельних угідь. Розгляд суперечок стосовно них під час внутрішнього межування наказувалося проводити на підставі кріпосних актів. Сенат вважав, що межування перетворювалось на законне укріплення землі за всією громадою селян [276, с. 1052-1054].

У другій чверті XIX ст. посилювалося обезземелення селян, що руйнувало або майже повністю ліквідувало їх господарство, яке було основним джерелом надходження коштів до державного бюджету. Цей процес надзвичайно загострював соціальний конфлікт в селі. Головною причиною такого становища була перманентна заборгованість переважної більшості поміщиків. Як правило, їх маєтки були в заставі у державних кредитних установах, і отримати додаткову позику вони не мали можливості. Швидко отримати в борг готівкові гроші можна було лише у

купців, яким поміщики віддавали у заставу ще вільне власне майно, яке з часом вони втрачали і за законом мали виселити селян в інші свої маєтки.

В інших випадках для отримання коштів вони продавали свої маєтності. Не всі дворяни мали фінансову можливість купити поміщицьку власність, а гроші продавцям потрібні були негайно. Тому поміщицькі маєтки іноді купували купці, рідше - міщани. Фактично продавалася лише земля, внаслідок чого її залишалось менше для кріпаків, а не для поміщицької економії. Другою причиною було втягування поміщицького господарства в товарно-грошові відносини. Їх власники прагнули отримувати все більші прибутки від реалізації на ринку сільськогосподарської продукції. Бажання весь час підвищувати дивіденди спричинялось дедалі більшими потребами дворян, а звідси і зростаючими видатками. Прибутковості в їх господарствах, ураховуючи екстенсивність сільськогосподарського виробництва, можна було досягнути шляхом збільшення посівів за рахунок селянських земельних наділів. Отже, держава прагнула призупинити лише продаж землі без селян. Інший фактор їх обезземелення було важко контролювати, а тим більше на нього впливати. З цією метою на початку 1827 р. Державна рада розглядала доповідь Сенату про поширення дії указу від 20 (27) листопада 1814 р. на поміщицьких селян, землі яких були продані поміщиками або перебували в заставі і у них залишалось менше 4,5 дес. на кожну душу. В такому разі ці маєтки конфісковували.

Пропозиція Сенату свідчила про небувале зростання протиріч і поглиблення кризи феодально-кріпосницького способу виробництва, адже кріпаки вже заважали веденню поміщицького господарства, але поміщики не бажали відмовитися від їхньої праці. Ці процеси призвели до надзвичайного загострення соціальних конфліктів, що не могло не турбувати урядові кола і дворянство. Тому Микола I 15 лютого 1827 р. підписав указ, який поширив чинність закону 1814 р. на поміщицькі

маєтки, чим передбачалось застерегти поміщиків від обезземелення селян [254, с. 183].

Сенат на підставі указів від 15 червня 1816 р. та 20 січня 1820 р. оприлюднив 29 січня 1825 р. конфірмоване положення Комітету міністрів, яке спрямовувалось на впорядкування життя відставних нижніх військових чинів. З цією метою їм відводилися ділянки землі в державних маєтках, які вони мали право вибирати. Після поселення їх зараховували до стану однодворців [228, с. 53-54]. Цей указ сприяв появі на теренах Правобережжя нового соціального стану, який був до того часу властивий лише російським територіям.

Отже, цей період історії Правобережної України ознаменувався початком процесу обезземелення як поміщицьких так і державних селян, що зумовило звуження фіскальної бази. Ця тенденція чітко позначилась в період зростання бюджетного дефіциту внаслідок значних державних витрат в період наполеонівських війн. Потреба в неінфляційному покритті дефіциту державного бюджету зумовила посилення урядової уваги до стану селянських господарств, як одного з основних джерел державних прибутків. Саме ця причина була поштовхом до законодавчого формування інституту колективної власності на землю, адже державним селянам дозволили об'єднуватись у товариства і набувати права колективної власності на землю. З цією ж метою держава прагнула залучити державних селян краю до індивідуальної чи колективної оренди незаселених земель. В цих законодавчих новаціях урядовці побачили можливість збільшити подушне оподаткування державних і поміщицьких селян.

3.6. Корпоративне землеволодіння міст

Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, посилаючись на розпорядження Волинського губернського правління 1823 р. про відведення та перевірку двохверстової пропорції землі, призначеної для питного відкupu в місті Житомир, звернув увагу на відмінності в землекористуванні міст у Правобережній Україні. За законом в незаселених місцях, де не займалися сільським господарством і не було великих доріг, заборонялось утримувати шинки. Саме тому правління не виконало подання Волинської казенної палати про наділ другої двохверстової пропорції землі, а наказало спочатку перевірити відкупну дистанцію: чи не змінилась вона в розмірах? Це “поновило зазіхання” відкупників на ці землі і скарги поміщиків до уряду, адже ще за указом від 24 жовтня 1814 р. з 1819 р. для відкupu за планом була встановлена двохверстова межа навколо міста. Плани містам Правобережної України імператор затверджував до 1815 р. Оскільки відкупна межа для міста була встановлена, то Сенат вважав дії Волинського губернського правління щодо нового перемірювання відкупної межі самовільними і указом від 29 листопада 1823 р. вимагав його припинення. Щоб уряд більше не повертався до цих питань наказувалось у губерніях Правобережної та Лівобережної України, в містах, де були введені відкупні дистанції навколо міст, не проводити їм нового виміру та перевірки [212, с. 1271]. Цей державний захід перешкоджав місцевим чиновникам створювати сприятливі обставини для отримання хабарів за певний розмір ділянок у межах міста, на які поширювалась тимчасова монополія на питний відкуп.

Упорядкування вимагала й нерухомість у містах. Сенатським указом від 30 листопада 1817 р. від її власників вимагалось подати документи, що засвідчували їх владні права. Перевірка документів передбачала стягнення відповідного мита. Але вже у 1828 р. Сенат подав на розгляд Державної ради доповідь щодо проблем з цього питання. 21 травня 1828 р. імператор підписав закон, яким замінив сенатський указ 1817 р. правилами. Вони вимагали від всіх власників нерухомості в містах мати документи на

підтвердження їхніх прав з відповідною сплатою мита за їх легалізацію. На міста Правобережної України, які не перебували в приватній власності, поширювались норми указів від 5 жовтня 1720 р. та 21 жовтня 1737 р., які дозволяли роздавати міщанам порожні земельні ділянки для будівництва осель та закладання городів, за що стягувалось мито. Власники міської нерухомості, які не мали документів, що підтверджували їхні майнові права, зобов'язувалися протягом трьох років оформити їх, оцінити майно і сплатити мито. Ті, які доводили, що отримали нерухомість у спадщину або побудували житло самі, звільнялись від сплати мита. Правила встановили умови легалізації прав власності на нерухомість у містах залежно від джерела її надходження [264, с. 598-600]. Отже, власники будинків, лавок, земельних ділянок та іншої нерухомості, зобов'язувалися документально оформити свої права на це майно. Таким заходом уряд прагнув упорядкувати взаємовідносини щодо нерухомості в містах, взявши їх під свій контроль. Переслідувалася і меркантильна мета, адже Є.Ф. Канкрін шукав різноманітні способи одержання державних прибутків.

Отже, в першу третину XIX ст. законодавче регулювання торкнулося питань володіння, користування та розпорядження земельними угіддями всіх верств населення Правобережної України, а також майже всіх аспектів поземельних відносин у краї, які були законодавчо врегульовані. Державний контроль характеризувався фіскальними чинниками та бажанням центральної влади уніфікувати поземельне законодавство, хоча і політичні фактори мали певний вплив на цей процес. Вони зумовлювалися наполеонівськими війнами, войовничою опозиційністю польського панівного елемента краю, який контролював місцеву економіку, а також неспроможністю імперської влади цілковито підпорядкувати своєму впливу крайовий адміністративно-судовий апарат, що перебував під впливом польських поміщиків.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив законодавчу фіксацію руйнування дворянської монополії на право приватного володіння земельними угіддями, адже купці, міщани та державні селяни отримали дозвіл набувати приватних прав на землю. Інша річ, якою мірою це їм було потрібно. Земля мала вартість лише тоді, коли була забезпечена робочою силою. Тому купці не бажали купувати великі площі земельних угідь, які консервували б їх обігові кошти. До того ж, переважна більшість купців краю були євреями, яким заборонялось придбання землі в одноосібну приватну власність. Це певною мірою стосувалось і міщанства. Державні ж селяни не мали коштів для придбання землі, а якщо і купували її, то в поодиноких випадках і в незначній кількості.

Розорення поміщицьких маєтків сприяло активізації державної іпотечної системи, яка гальмувала процес банкрутства поміщицьких господарств та звільняла їх від лихварського капіталу. З огляду на те, що за банківський кредит потрібна була застава, законодавчо був встановлений принцип оцінки поміщицьких маєтків залежно від ціни кріпака. Поряд з лібералізацією іпотечного законодавства передбачалась мінімізація фінансових ризиків для державних кредитних установ.

З метою поступової уніфікації законодавства у сфері регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні поширено російську законодавчу норму щодо 10-річної позовної давності. Влада відмовилась і від польської традиції надавати державні маєтки у тимчасове володіння, визнавши більш вигідної для казни 12-річну оренду для обмеження прав польської шляхти на ці маєтки. Законодавчо був заборонений безконтрольний з боку держави перехід права власності на поєзуїтські маєтки, щоб зашкодити їх поступовому переведенню з державної у приватну власність. Водночас уряд наштотував на спротив власників ленних маєтків, які не бажали легалізувати їх статус для перетворення цього майна на приватну власність. З цією ж метою відбувалась секуляризація майна православної і католицької церков краю.

Урядові кола, захопившись ідеєю Польської республіки залучити єврейське населення до землеробства. Проводячи цю політику, прагнули прикріпити євреїв до сталого місця проживання і посилити контроль за ними; послабити соціальний конфлікт у сільській місцевості і сприяти наверненню єврейського населення до християнства із заснуванням єврейських землеробських колоній.

Активізувалося залучення в імперію іноземних колоністів. Влада вдосконалила законодавчу базу, чітко регламентувавши пільги, які надавались переселенцям. Але в кінці 20-х рр. ХІХ ст. вона відмовилась від підтримки їх переселення, бажаючи перешкодити проникненню в імперію з іноземними колоністами духу вільнодумства.

Загострення зовнішньополітичної ситуації висунуло для Російської імперії на порядок денний польсько-шляхетське питання. Саме воно спричинило те, що відбулися доволі значні законодавчі зміни майже у всіх сферах поміщицького землеволодіння та землекористування. Для поглиблення державного контролю та з фіскальною метою проводилась загальноімперська ревізія поміщицьких і державних маєтків. Було припинено надання поміщикам земель та маєтків у Правобережній Україні у приватну власність чи пільгову оренду. Таке рішення спрямовувалось на обмеження порушень прав державних селян.

Російська влада вдруге, але в більш широкому масштабі, запровадила секвестр та конфіскацію польських поміщицьких маєтків. Хоча вона все активніше декларувала своє шанобливе ставлення до прав на приватну власність, але інституції секвестру та конфіскації майна застосувала на підставі прецедентного, а не чинного законодавства, чим грубо порушувала майнові права своїх підданих. Законодавець значно розширив законодавчі підстави застосування секвестру і конфіскації нерухомості. Секвестр та конфіскація набули такого широкого масштабу, що вкрай політизували законодавчу земельну політику самодержавства в

Правобережній Україні, що не завжди узгоджувалося з економічними інтересами тих чи інших верств населення.

Значну увагу влада приділила порядкуванню фіскальної політики в краї стосовно операцій із землею, що зумовило вдосконалення принципу оцінки поміщицьких маєтків. Уперше уряд запровадив правило оцінки незаселених земельних угідь для стягнення мита. Отже, з 1827 р. з фіскальною метою вже оцінювалися не лише кріпаки, а й земля. Це була новація, продиктована розвитком товарно-грошових відносин.

У різних державах завжди велику увагу приділяли регулюючим нормам цивільного законодавства, і Російська імперія не була винятком. Питання успадкування поміщицьких маєтків постійно перебувало під пильною увагою влади. Законодавець розв'язав суперечки між спадкоємцями, увівши правила успадкування прав володіння старостинськими і державними орендними маєтками.

Запроваджувалася інституція опікунського управління поміщицькими маєтками як спосіб тимчасового обмеження прав поміщиків розпоряджатися власним майном у чітко регламентованих випадках. Дворянська опіка замінила державний секвестр поміщицьких маєтків, які призначались для продажу з торгів за борги їх власників для мінімізації наслідків їхнього розорення.

Для першої третини ХІХ ст. був характерний процес демагнатизації поміщицького землеволодіння. Панування латифундистського землеволодіння зумовлювалось особливостями заселення краю в першій половині ХУІІІ ст. Демагнатизація розпочалася ще в кінці ХУІІІ ст., але яскраво виражених форм набула в першій половині ХІХ ст. і зумовлювалася об'єктивними обставинами, зокрема постійним поділом латифундій між спадкоємцями, зростанням заборгованості польських поміщиків, втягнутих у товарно-грошові відносини, що руйнували натуральне господарство їхніх маєтностей, і поширенням інституції оренди та традиційного володіння поміщицькими маєтками, що, в свою

чергу, вело до розорення поміщицьких господарств і прискорення ротації їх власників. У зв'язку з цим варто зазначити, що процес демагнатизації відбувався разом з концентрацією землеволодіння в нових поміщиків, які накопичили фінансовий капітал, майже безконтрольно орендуючи маєтності великих землевласників чи управляючи ними.

Унаслідок законодавчого врегулювання розпочалось добровільне переселення державних селян з малоземельних маєтків в малоосвоєні території півдня і сходу Російської імперії. Але добровільність процесу, консервативність і неосвіченість селян не сприяли активізації переселення. Його гальмувало те, що влада остаточно для себе ще не з'ясувала важливість цього процесу, який би послабив соціальну кризу, зумовлену земельним питанням.

Інновації в поземельних відносинах розпочалися у 1814 р. Генеральне межування державних і приватних маєтностей у Подільській губернії призвели до виникнення безліч проблем та суперечок, адже передбачались установлення земельних меж між різними землеволодіннями і документальна їх фіксація, чого в краї ніколи не було. Це припиняло судові суперечки за межі земельних володінь, що було характерним для краю. Генеральне межування змусило верховну владу постійно вдосконалювати його механізм, відкрило особливості земельного володіння краю – черезсмужжя. Для ліквідації цього явища, яке гальмувало розвитку сільського господарства, уряд дозволив державним селянам міняти земельними угіддями з поміщиками. Межування виявило ще одну особливість крайового землеволодіння. Певна кількість державних селян володіла незначними ділянками земельних угідь на підставі права приватної власності, але під час їх фіксації не добилась занесення цього факту в документи через свою неписьменність, а тому втратили владні права на землю.

Таким чином, протягом першої третини XIX ст. у Правобережній Україні відбувались суттєві зміни в поземельних відносинах. Верховна

влада шляхом законодавчого регулювання прагнула досягти поєднання чинного на теренах краю польського та російського законодавства. Але реалії спонукали владу поступово уніфікувати поземельне законодавство краю. Не зважаючи на те, що самодержавство взяло неухильний курс на захист приватних прав підданих імперії, під впливом політичних чинників воно вдалося до репресивних заходів щодо польських землевласників, які виявили свою нелояльність владі. Влада також прагнула зміцнити панівні позиції в поземельних відносинах, на яких базувалась російська імперська система влади. Поступова уніфікація, «витискання» чинності польського законодавства та вдосконалення регламентації поземельних відносин дали змогу верхній владі в першій третині XIX ст. опанувати важелі впливу на цю сферу суспільних відносин краю.

Еволюція в поземельних відносинах суттєво змінила соціальну палітру в Правобережній Україні. Руйнування дворянської монополії на володіння землею, а також галопоуюче зростання заборгованості поміщиків, чому сприяв розвиток механізмів застави, оренди та опіки поміщицьких маєтків, прискорило ротацію власників і користувачів поміщицькими та державних маєтків, що зумовило появу ринку землі без формування ринку робочої сили. Саме ці процеси штовхали власників землі до пошуків шляхів збільшення прибутковості свого нерухомого майна. Цей спонукальний чинник зумовив процес товаризації сільськогосподарського виробництва, але враховуючи екстенсивний спосіб його ведення, збільшити відповідне виробництво можна було саме відповідним способом, тобто завдяки посиленій експлуатації селян та зростанням земельних угідь, які перебували в використанні власників маєтків. Отже, різко зростає тягар експлуатації, який тиснув на селян як в державних, так і в поміщицьких маєтках, і активізується процес селянського обезземелення. На селі виникло загрозливе протиріччя: з одного боку, селяни вже почали заважати землевласникам, які прагнули позбавити їх можливості користуватися землею, а з другого боку, землевласники не

бачили альтернативи селянину, як носію робочою сили на землі, яка до неї була прикріплена.

Таким чином, в першій третині XIX ст. на фоні обезземелення і інтенсифікації експлуатації селян та підвищення фіскального тиску надзвичайно загострилась соціальна ситуація на селі, яка підсилювалась поширенням товарно-грошових відносин та пришвидшеною ротацією землевласників. Загострення соціального фактору в сільській місцевості переростало в політичний і імперська влада вже не могла його ігнорувати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Удосконалення законодавства в поземельних відносинах унаслідок Листопадового повстання (1830-1860 рр.)

17 листопада 1830 р. у Варшаві розпочалось повстання, яке набуло значних масштабів і переросло у дев'ятимісячну війну. Після його придушення основна увага царизму у внутрішній політиці сконцентрувалася на зміцненні російської державності в Правобережній Україні. Протягом 1831-1833 рр. влада закрила Віленський університет та Кременецький ліцей. З метою русифікації краю у 1834 р. був створений Київський університет св. Володимира. Відповідальність за організацію та координацію боротьби з полонізмом у західному краї було покладено на створений у 1831 р. Комітет у справах західних губерній. Прийнятий 12 лютого 1839 р. у Полоцьку „Соборний акт” об'єднав уніатську церкву з православною. Антипольська політика російської влади збіглася з розпадом феодально-кріпосницької системи. Конфлікт між продуктивними силами, що розвивалися, та консервативними виробничими відносинами все більше загострювався, що посилювало соціальну боротьбу. Кріпосна система розпадалася. Її охопила глибока криза, яка в Правобережжі поглиблювалася і через етнічний антагонізм, який прагнуло використати самодержавство.

У такій ситуації Правобережна Україна перебувала протягом трьох десятиліть напередодні скасування кріпацтва. Листопадове повстання, криза кріпацтва та спекуляція царизму на етнічних і релігійних взаємовідносинах українського селянства з польськими поміщиками на фоні зубожіння та декласації безземельної шляхти були головними чинниками, які впливали на формування поземельних відносин у краї.

4.1. Законодавчий наступ на поміщицьке землеволодіння й декласація правобережної шляхти

Листопадове повстання мало військові, майнові, політичні та соціокультурні наслідки для Правобережної України. Ще під час його придушення влада повернулася до перевіреного і ефективного заходу, який використовувався після польського повстання 1794 р. та наполеонівського нашестя 1812 р. – конфіскації майна „державних злочинців”.

Першим кроком у відновленні інституції конфіскації був указ від 21 грудня 1830 р., яким накладалася заборона на маєтки повстанців та осіб, підозрюваних у збройному виступі проти влади. Управителі та посесори зобов'язувались щомісяця вносити прибуток з цих маєтків до приказів громадської опіки [297, с. 290]. Внаслідок цього лише в Подільській губернії заборону наклали на 15,5 містечок, 17,5 ключів, 305 селищ, частини 31 села, 32 орендних села та одне містечко [25, арк. 5-8; 27, арк. 2-39].

Невдовзі, 9 лютого 1831 р., Микола I підписав указ, згідно з яким маєтності причетних до повстання осіб залишалися в управлінні батьків, а „заколотник” позбавлявся права на спадщину. На його підставі від заборони лише в Подільській губернії звільнили 2 містечка, 27 селищ, частини двох сіл, 2 містечка та одне село, що перебували в оренді [25, арк. 5-8]. Тоді ж сенатський указ від 3 січня 1831 р. заборонив укладання купчих та інших угод щодо маєтків, власники яких перебували в Царстві Польському, але це не зачіпало тих, хто отримав паспорт на виїзд [297, с. 290].

У процесі виконання цих указів виникло запитання: чи потрібно накладати заборону на маєтки осіб, які перебували в межах Російської імперії, а діти їх знаходилися на службі в Царстві Польському? У

відповідь на нього було прийнято указ від 7(10) квітня 1831 р., яким накладалась заборона на такі маєтки [297, с. 290].

Такою радикальною була реакція російського самодержавства на польське повстання. Принцип заборони передбачав конфіскацію майна повстанців. Імперська влада втретє вдалася до рішучого обмеження поміщицьких прав поляків, що в черговий раз зумовлювалось антиросійською політикою польської земельної еліти.

Репресивна політика, розпочата накладанням заборони на маєтки повстанців, цим не обмежилася. Через місяць за указом Миколи I від 6(8) травня 1831 р. заборона була доповнена секвестром, який запроваджувався в маєтках осіб, вина яких була доведена. Секвеструвалось майно і тих поміщиків, які протягом місяця з дня оприлюднення указу не покалися місцевому начальству та не відступилися від „бунтівників”. Казенні палати та губернські правління організували адміністративне управління цим майном. Йшлося і про виявлення фактів обтяження селян повинностями в секвестрованих маєтках, які негайно зменшувалися до помірних розмірів. Якщо у маєтностях повстанців мешкали чиншовики та вільні люди, не причетні до повстання, то чинш, який вони сплачували, зменшувався [299, с. 337-338]. Цього ж місяця на підставі указу імператора від 6 травень 1831 р. в Житомирі була утворена комісія для визначення вини повстанців у Подільській та Волинській губерніях. За указом їх поділили на три категорії: керівників повстання; осіб, які брали участь у військових діях і взагалі виступали проти законної влади, та осіб, які підписували підбурливі акти повстанців [27, арк. 2-39]. Указ від 4 червня 1831 р. поклав обов'язки адміністративного управління секвестрованими маєтками на місцеві дворянські опіки [28, арк. 3-143].

Отже, Російська держава остаточно визначила свого ворога в західних губерніях і почала проводити політику, спрямовану на протиставлення селянства та при нагоді навіть чиншової шляхти польським поміщикам і

опозиційній шляхті (управителям чи посесорам). Фактично низка законодавчих актів, які запроваджували інституції заборони, секвестру і конфіскації маєтків польських землевласників унаслідок Листопадового повстання стали поворотним пунктом у розгортанні антипольської політики російської влади впродовж 75 років. Її зумовила також специфіка соціально-економічного та політико-етнічного становища Правобережної України і, зокрема, наявність як земельної, так і безземельної шляхти. Край успадкував від Речі Посполитої своєрідну соціальну структуру, де існувала безземельна шляхта, яка була значно численнішою, ніж в інших регіонах колишньої польської держави. До її складу входили: доволі нечисленна міська шляхта; велика кількість чиншової шляхти, а також службова шляхта, яка виконувала різні роботи в маєтках. Саме ця соціальна особливість регіону викликала невдоволення верховної влади, яка вважала, що дуже багато місцевого населення претендувало на привілейоване становище панства, яке потрібно звільнити від оподаткування. Російське панування започаткувало перегляд цієї шляхетської структури, адже за правовими принципами Російської імперії до привілейованого стану могли себе зараховувати лише землевласники. Цій умові відповідали такі представники польської шляхти, як шляхта дворова, яка володіла землею нарівні земельних ділянок; часткова, яка володіла незначними земельним наділами, а також середні землевласники та магнати. Ці верстви землевласницької шляхти російською владою визнавались єдиним цілим і мали права російського дворянства. Від часу правління Катерини II до 1830 р. безземельні шляхтичі поглинуті Російською імперією разом зі своїми шляхетськими „привілеями”, вели життя, зумовлене прадавньою „шляхетською солідарністю”, тобто перебували в орбіті магнатів і жили з “їхньої ласки”. Вони орендували і власноруч обробляли землю, виконували різноманітні дрібні функції, що давали їм змогу почуття власної гідності. На думку російської влади, саме вони були найстійкішими борцями за незалежність Польської держави.

Польські землевласники, незважаючи на часткові переслідування і конфіскаційні заходи, все ж вважалися дворянами, а термін „шляхта” набув у висловах росіян зневажливого відтінку і залишився для назви безземельників. Власне, саме цю безземельну шляхту, а не польських землевласників, прагнула знищити Російська імперія.

За указом від 10 (24) липня 1831 р. у губерніях Правобережної України утворювались комісії з запровадження секвестру та конфіскації маєтків польських повстанців. 17 липня 1831 р. імператор затвердив правила, якими мали керуватися комісії та казенні палати, вживаючи згаданих вище заходів. На їх підставі маєтки осіб, які потрапили до першої і другої категорій повстанців, підлягали негайному секвестру та конфіскації. Від секвестру звільнялися маєтки батьків, нерухомість яких перебувала під заборонаю за вчинки їхніх дітей. Комісіям були надані судові повноваження, згідно з якими вони виносили вироки щодо секвестру та конфіскації майна. Їх рішення про звільнення нерухомості від секвестру та конфіскації подавалися для остаточного схвалення імператору. Правила передбачали порядок прийняття казенними палатами конфіскованих маєтків та організацію в них управління. З цією метою при казенних палатах і губернських правліннях утворювалися особливі тимчасові відділення. Палати організували опис конфіскованого майна. Умови орендних контрактів, відкупів та оброчних статей залишалися чинними, якщо контрагенти не підпадали під покарання [302, с. 674; 303, с. 683-690]. Таким чином, правилами керувалися губернські та повітові адміністрації, вживаючи заходи щодо майна учасників Листопадового повстання.

1831 р. в 12 повітах Подільського губернії були заборонені і секвестровані 15,5 містечок, 17,5 ключів, 305 селищ, частини 31 села, 32 орендних села та Вербевецьке староство в Летичівському повіті, які належали 241 поміщику “або потрапили під репресії за провину” 32 економів та посесорів. Отже, правила були законодавчим актом що

свідчив про остаточне повернення самодержавства до ігнорування польських національних інтересів та започаткували поступову русифікацію краю [25, арк. 5-8].

Таким чином, з кінця 1831 р. розпочалася активна конфіскація поміщицьких маєтностей, які належали польським повстанцям. У зв'язку з їх надходженням виникла потреба правильно ними розпорядитися. Саме на вирішення цього питання і був спрямований указ від 10(26) травня 1832 р., за яким всі прибутки від конфіскованих маєтків переходили до комісії погашення державних боргів. Незаселені земельні угіддя, які не належали до будь-якого маєтку, передавались в оброчне утримання чи продавались [311, с.258-259]. Зауважимо, що Російська імперія мала борги від початку наполеонівських війн, а тому конфіскація великої кількості маєтків польських поміщиків була приводом для зменшення казенної заборгованості, і уряд не поспішав продавати їх приватним власникам. Крім того, існували й міркування щодо їх купівлі представниками наближених до імператора сановників чи вищих чиновників місцевої губернської адміністрації.

Не зважаючи на різкі дії, влада все ж змушена була обмежити свій радикалізм. Свідченням цього був указ від 15 червня (11 липня) 1832 р., яким були помилувані, причетні до Листопадового повстання особи, але лише ті, які перебували на службі в Царстві Польському ще до початку повстання. Їм дозволили повернутись додому та звільнили їх майно від секвестру і конфіскації. Помилування не поширилось на осіб, визнаних керівниками збройного опору, та тих, хто із зброєю в руках брав участь у повстанні [313, с. 386]. Слід зауважити, що цей указ був першим заходом щодо сприяння розколу між різними верствами польської шляхти.

Видається не випадковим, що репресивні заходи щодо учасників Листопадового повстання регулювали лише іменні імператорські укази. Отже, і черговий указ Миколи I від 28 червня (28 липня) 1832 р. затвердив правила ліквідації боргів, які покладались на конфісковані маєтки. Це

здійснювали ліквідаційні комісії, підпорядковані Сенату. Згідно з указом від 15 січня 1832 р. визнавались лише борги, які виникли до і протягом перших трьох місяців від початку повстання. Комісії оцінювали конфісковане майно та його прибутковість. Ціна незаселених земельних угідь встановлювалась за принципом стягнення кріпосного мита [314, с. 461-467]. Губернські ліквідаційні комісії створювалися для переведення у власність держави конфіскованих маєтків, що збільшило відсоток державного нерухомого майна в Правобережній Україні. Зазначимо, що лише в Подільській губернії протягом 1831-1837 рр. було конфіковано у 24 поміщиків 3 містечка, 5 поміщицьких ключів, 32 окремих села та 8 частин селищ. Процес звільнення від заборони і секвестру тривав роками. Спочатку ліквідаційні комісії підтверджували можливість такого звільнення, потім власники надсилали прохання до губернських правлінь, цивільних губернаторів, генерал-губернатору і навіть імператору. Довгий час вони очікували указу стосовно відповідних установ, на підставі яких місцева казенна палата поступово ліквідовувала адміністративне управління чи заборону. Наприклад, маєтність графа Й. Дуніна і М. Млодзяновського в Подільській губернії звільнили від цього тягаря лише у 1851 р. Така бюрократична тяганина була характерною для конфіскації маєтків. Завдяки бюрократизму адміністрації родичам деяких з повстанців вдалось врятувати від неї родові маєтності. Зокрема, частина Сатанівського маєтку в Проскурівському повіті Подільської губернії М. Потоцького після смерті брата Олександра у 1847 р. підлягала конфіскації. Але виникло питання про поділ майна поміж родичами. 1850 р. Микола I дозволив М. Потоцькому повернутися в Росію, а у 1851 р. скасував акт про конфіскацію його майна. У іншому випадку 1856 р. штабс-капітан Уляновський звернувся вже до Олександра II з проханням скасувати акт конфіскації і повернути його майно. Він посилався на те, що своїми ранами, отриманими на Кавказі, мав право на помилування. Його прохання було задоволено. Отже, конфіскація маєтків

польських поміщиків, причетних до Листопадового повстання, через бюрократичну тяганину не завжди мала логічне завершення. Указом від 1 квітня 1832 р. скасували заборони, накладені на маєтки, власники яких не брали участі у повстанні або були помилувані. 6 травня 1832 р. імператор помилував тих, хто повернувся з-за кордону після взяття Варшави 27 серпня 1831 р. [22, арк. 3-5; 23, арк. 4-6; 24, арк. 4-5; 26, арк. 7-9; 27, арк. 2-38; 28, арк. 2-7; 29, арк. 2-4; 30, арк. 6-9; 34, арк. 3-11; 35, арк. 5-7; 36, арк. 4-8; 37, арк. 5-7]. Отже, зберегти маєтності можна було лише одним способом: домогтися імператорського помилування.

Останнім акордом у законодавчому і політичному наступі російського самодержавства щодо подолання польсько-шляхетського спротиву був указ Миколи I від 19 липня 1832 р. про ліквідацію деяких римсько-католицьких монастирів. Правила ліквідації ще 3 грудня 1831 р. затвердив Комітет у справах західних губерній. В указі зазначалося, що багато римсько-католицьких монастирів перебували у занедбаному стані. Чиновники міністерства внутрішніх справ виявили, що їх було забагато. Внаслідок цього закривалося багато католицьких монастирів відповідно до подання Міністерства внутрішніх справ, а їх маєтки передавалися в управління казни [315, с. 507-510].

Заслуговує на увагу те, що розгляд стану римсько-католицьких монастирів імператор доручив не Синоду і католицьким консисторіям, не Міністерству народної освіти, в якому існував департамент іноземних віросповідань, а саме Міністерству внутрішніх справ. Це міністерство було найбільш мобільне і оперативне, оскільки воно мало розгалужену мережу підпорядкованих установ, що передбачало репресивні заходи, зумовлені тією обставиною, що під час повстання значна кількість католицьких монастирів стала осередком повстанців. Унаслідок цього у католицьких монастирів краю було конфісковано протягом 1832-1833 рр. 3.553 кріпаки і маєтки на суму 401.049 руб. сріблом, а залишено 2.871 кріпака і маєтності на суму 359.520 руб. сріблом. Отже, після

повстання царський уряд ліквідував більшість католицьких монастирів, а ті, що залишилися, поступово позбавлялися земельних угідь [783, с.300-301].

1833 р. Волинське губернське правління та міністр фінансів Є.Ф. Канкрін запропонували Сенату запровадити правила щодо запобігання розоренню конфіскованих маєтків, що залишилися у довічному володінні осіб, які не брали участь у повстанні. Сенат погодив цю пропозицією указом від 28 серпня 1833 р. Держава прагнула не допустити жодних законодавчих можливостей для звільнення поміщицьких маєтків від конфіскації. Але повністю запобігти цьому вона все ж була неспроможна, адже корупція чиновників, особливо польських, нівелювала та спотворювала будь-які законодавчі заходи верховної влади [323, с. 497-498].

Наслідком польського повстання був указ Миколи I від 17 квітня 1834 р., згідно з яким термін перебування російських підданих за кордоном встановлювався для дворян – 5, а для решти станів – 3 роки. Майно осіб, які вчасно не поверталися, забиравось в опікунське управління. Такий порядок стосувався і жінок, які взяли шлюб з іноземцями та мешкали за кордоном. Їм дозволялось залишатись довічно за кордоном, але за умови, що вони продадуть свою нерухомість дворянам, не позбавленим прав володіння нею [32, арк. 4-11]. Фактично закон спрямовувався проти осіб, які перебували у вимушеній політичній еміграції, а також проти тих, хто у перспективі міг стати емігрантом.

У жовтні 1834 р. минуло два роки, які надавались указом від 4 жовтня 1832 р. для подання прохання про помилування. В річницю підписання того указу Микола I видав новий, у якому зазначалось, що ті, хто не скористався дворічним терміном, позбавлявся права на поблажливість імператора. Монарх заборонив повернення в межі імперії особам, які не скористались з пільгового терміну. Їх маєтки негайно конфіскували. Ліквідовувались всі слідчі комісії, які діяли в західних губерніях імперії

[329, с. 50]. Отже, імператорським указом припинялися розслідування справ про причетність до повстання і покарання винних. Відтоді влада перейшла від відкритого придушення польської опозиції до прихованої, латентної її форми з паралельною русифікацією всіх аспектів життя в західних губерніях.

Заслуговує на увагу рапорт міністра фінансів у справі поміщика Шеремета, в якому нагадувалось Сенату, що необхідні заходи, аби унеможливити передачу маєтків у спадщину „державним злочинцям”. Указом від 22 квітня 1836 р. наказувалось негайно накласти загальну заборону на ті маєтки, які передбачалося передати у спадщину повстанцям. Ці маєтності залишалися в довічному користуванні їхніх батьків чи близьких родичів, а після їх смерті переходили до казни [338, с. 434]. Отже, указ з’явився на продовження закону від 9 лютого 1831 р., який не накладав заборону на ці маєтності. Таким законодавчим „лібералізмом” користувалися батьки повстанців, які продавали своє майно або іншим шляхом передавали його у власність інших осіб і казна втрачала його. Щоб запобігти втраті для держави майна, на нього накладалась заборона.

Імператорський указ від 4 травня 1837 р. запровадив нові правила конфіскації маєтків учасників повстання. Вони передбачали звільнення від заборони маєтностей батьків, дідів чи бабусь, які повстанці мали право у першу чергу успадковувати. Маєтність залишалась у їхньому розпорядженні, тобто вони мали право її продати, подарувати, закладати, але тільки за власного життя. Після смерті, якщо вони не розпорядилися власним майном, воно негайно потрапляло до казни. Родичі „злочинця” не мали прав укладати заповіт щодо родового маєтку на користь інших, непричетних до повстання, але заповіти були чинними відносно придбаних маєтностей. Конфіскація не поширювалась на маєтки учасника повстання, якщо вони їх отримали у спадщину від родичів з бокової гілки роду після винесення обвинувального вироку. Винятки з цієї законодавчої

новації виникали тоді, коли злочинець позбавлявся судом всіх власних прав [349, с. 295-296]. Отже, правила скасовували заборону щодо маєтків батьків та дідів повстанця. Новація полягала в тому, що „злочинці” отримали право успадковувати майно від непрямих родичів. Таким чином, правила вказували на відхід від жорсткої лінії держави у покаранні повстанців, що дало польським поміщикам простір для маневру в збереженні власного майна. Все ж зазначимо, що нововведення були зумовлені величезною кількістю звернень польських поміщиків до уряду і імператора, адже репресії поширились і на невинних людей, чим було порушене право на недоторканність приватної власності. Саме це змусило самодержавство обмежити репресивні заходи, тим більше, зважаючи на постійне декларування свого шанобливого ставлення до приватної власності. Правила доповнив указ від 3 січня 1840 р., яким передбачалась негайна конфіскація маєтків повстанців у разі їх смерті, що стало яскравим прикладом прецедентного права [364, с. 2].

Літом 1836 р. у Сенаті слухалась справа про порядок майнового забезпечення дружин повстанців. Імператор 31 липня 1836 р. затвердив указ, яким передбачалось залишати в управлінні держави поміщицькі маєтки, що підлягали конфіскації, але прибутки від них спрямовувалися на користь їх дружин лише в тому разі, якщо було укладено довічний запис на це майно. Це ж саме стосувалось і актів, які забезпечували посаг дружин повстанця [344, с. 851-852]. Отже, захищалися мінімальні майнові права дружин державних злочинців з огляду на їх належність до привілейованого стану.

За дорученням імператора Сенат видав 29 травня 1842 р. указ про накладання заборони на маєтки осіб, звинувачених у політичних злочинах, що скасував принцип накладання секвестру. Відтепер адміністративне управління не застосовувалось доти, поки судові розслідування не завершувалось вироком. В період судового слідства накладалась лише заборона на нерухоме майно [384, с. 403]. Закон не слід розглядати як

послаблення урядової реакції щодо політичної опозиції, він вносив лише процесуальне уточнення стосовно майна осіб, які остаточно не визнавалися винними.

Конфіскаційні справи польських землевласників краю розглядалися і в 50-х рр. XIX ст., але цей процес мав вже не масовий, а поодинокий характер. Так, у 1857 р. в Сенаті обговорювалась пропозиція міністра юстиції В.М. Паніна стосовно поміщика Подільської губернії О. Собанського, засудженого як державного злочинця, який вважався вигнанцем. 1832 р. він одружився з поміщицею Меланією Урусською. Вона не позбавлялась станових прав, що було затверджено конфірмаційним положенням Комітету у справах західних губерній від 4 липня 1835 р. У разі повернення до Російської імперії їй не дозволялося в шлюбний період передавати своє майно стороннім особам. Собанська повернулась до імперії в 1844 р., і в порушенні цієї заборони не була помічена. 1847 р. Микола I дозволив їй привести в Росію синів Олександра та Ісидора. Цього ж року Собанська звернулась до київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова за дозволом закріпити за ними Лучинецький маєток, що належав їй. Такий дозвіл їй затвердив імператор указом від 16 грудня 1857 р. Синам Меланії заборонялось у подальшому передавати будь-які кошти батьку [444, с. 1009].

Слід наголосити, що у вересні 1859 р. Олександр II підписав указ стосовно повноліття Миколи Олександровича, яким заборонялися нові судові процеси щодо майна причетних до Листопадового повстання осіб. Попередні справи залишилися чинними. Отже, остаточно припинявся розшук майна польських повстанців за 4 роки до початку Січневого повстання 1863 р. Таким чином, для періоду від 1832 р. в Правобережній Україні були характерні наслідки Листопадового повстання та реакція на нього влади. Проти польської шляхти та магнатів застосовувались кримінальні переслідування, заборона, секвестр і конфіскація майна та

репресії проти католицької церкви. Отже, в цей період царизм законодавчо позбавив майнових прав учасників польського повстання. Протягом 1832-1844 рр. вирішувалось питання з конфіскації поміщицьких маєтків, які перебували під заборонаю та секвестром [790, с. 70-72]. Слід зазначити, що російська верховна влада в першій половині ХІХ ст. відходила від панівного правового принципу недоторканності приватної власності лише в разі загрози монархічним та імперським засадам держави.

Незадовго до Листопадового повстання 1830 р. самодержавство стало активно застосовувало силові та законодавчі репресивні заходи. У цей період, що передував активній політиці декласації дрібної шляхти, імператор підписує 29 квітня (20 травня) 1831 р. законодавчий акт про односторонній, нейтральний до цих подій. (Потрібно зазначити, що термін «декласація» польської шляхти був запроваджений польськими істориками. Його активно почав застосовувати французький дослідник української історії Д. Бовуа. Цей термін він почав інтерпретувати як агресивну спрямованість російської імперської політики по відношенню до польської шляхти. Терміну «декласація» він надавав суто етно-політичний аспект. Польські історики, такі як І. Рихлікова, З. Станкевич, Б. Смоленська і Є. Сікорська-Кулеша та інші, використовуючи термін «декласація» шляхти, наголошують і на його економіко-соціальному аспекті, зазначаючи, що процес декласації шляхти розпочався ще за часів Речі Посполитої в середині ХУІІІ ст., коли в Польщі активно почали розвиватись товарно-грошові відносини і польським земельним магнатам шляхта почала «заважати». Саме тоді розпочався активний процес обезземелення шляхти і витискання її із звичного соціального простору. Російська влада лише агресивними методами прискорила і завершила цей процес. З такою інтерпретацією терміну «декласація» шляхти останнім часом погодився і Д. Бовуа. В зв'язку із цим хотілось би зазначити, що автор погоджується саме з таким

варіантом застосування терміну, а також хотів би зазначити, що під поняття «декласація» він розуміє поняття «деградації» такого феодалного прошарку польського суспільства як шляхта, яскраві ознаки якої почали зникати з розвитком капіталістичних відносин. У середині XIX ст. термін «деградація» шляхти потрібно було б вже замінити терміном «інтеграція» шляхти з селянами. Автор вважає, що поняття «декласація» має право на життя, і використовує його як інтегрований вираз понять «деградація» та «інтеграція» шляхти). До часу приєднання Правобережної України до Російської імперії в краї про них нічого не було відомо. Згодом джерельною базою цієї соціальної групи стануть відставні нижні військові чини, які оселялися в державних маєтках для занять землеробством. Отже, на початку другої третини XIX ст. однодворці ще не були значним прошарком сільського населення краю. Саме тому цей законодавчий акт не мав суттєвого значення для Правобережної України. Але з активізацією політики декласації він набув чинності. У законі фіксувався правовий статус земель однодворців, які поділялись на громадські і приватні. Громадська земля залишалась у спільному користуванні з поділом на ділянки для кожного господарства. В разі переселення однодворців в інші державні маєтки за цю землю вони не отримували винагороди, але їм дозволялось поступатися приватною землею особам іншого соціального стану [298, с. 326-328]. Зазначимо, що основним завданням цього законодавчого акта було заохочення переселення однодворців на Кавказ та Поволжя.

Декласацію дрібної шляхти кардинально було прискорено указом від 19(31) жовтня 1831 р. Цей указ скасував термін, який надавався правобережній шляхті для доведення свого дворянського походження. Шляхтичі, які його довели, переставали називатися „шляхтою” і отримували назву „дворяни”, з на них поширювалися привілеї та обов’язки, які були властиві російським дворянам. Інша її частина поділялась за місцем помешкання на міських та сільських обивателів.

Сільські обивателі дістали назву “однодворці”, а міські – “громадяни”. Однодворці західних губерній, у свою чергу, поділялись на осілих, які мешкали на власних землях, та чиншовиків, що селилися на державних чи поміщицьких землях, а також на неосілих, які мешкали в поміщицьких маєтках, перебуваючи у них на службі [307, с.134-136]. Указ доповнив закон від 25 травня 1833 р. та встановив 2-річний термін для подання до Герольдії документів, які б підтверджували дворянське походження власників маєтків. З цього часу почалась чергова перевірка осіб, які володіли землею. На підставі закону акти продажу, застави, оренди поміщицького майна не затверджувались доти, поки новий власник або орендар не підтверджував дворянське походження [31, арк. 4-50]. Таким чином, у губерніях Правобережної України дворяни як монопольні кріпосники де-факто ставали ними і де-юре. Це був ще один захід самодержавства не лише щодо декласації шляхти, а й щодо позбавлення її прав на володіння маєтками. На підставі сенатського указу від 5 лютого 1834 р. губернські правління краю зобов'язувалися скласти іменні списки власників поміщицьких маєтків, які не мали права на їх володіння [323, с. 497-498]. Державний апарат неухильно втілював у життя закони від 19 жовтня 1831 р. та 25 травня 1833 р., спрямовані на легітимацію та декласацію шляхти. Цьому перешкоджала солідарна протидія місцевої шляхетської адміністрації в Правобережній Україні. Складання списків землевласників давало змогу чітко визначити величезне коло осіб, яких влада намагалася декласувати, що не свідчило про намагання уряду поширити політику легітимації на всіх землевласників польського етносу. Вирішення цього питання для влади було важливим і тому, що вона ще не “прийшла в себе” від декабристського повстання 1825 р., та революційних подій у Європі.

Отже, Листопадове повстання прискорило роз'єднання польської земельної аристократії і шляхти. Поширення на шляхту принципу приписки, прикріпило її до певного місця проживання. Ця інституція дала

змогу державі контролювати стягнення з неї податків і ступінь її благонадійності. Крім того, особам, дворянство яких не було підтверджене заборонялось володіти маєтками, і ця їхня власність потрапляла під опікунське управління до часу її продажу. Повстання 1830-1831 рр. було вагомим приводом для прискорення впровадження політики номінальної декласації польської шляхти. Майнова її декласація розпочалась ще в другій половині ХУІІІ ст., а станова у вигляді ревізії титулів 1802 р. - одразу після смерті Павла І, який поблажливо ставився до польської шляхти та не помічав її опозиційності до російської влади. Багато шляхтичів було викреслено із шляхетських реєстрів ще у 1811-1816 рр. Причину декласації потрібно шукати в тому, що визначальним критерієм належності до знаті було володіння землею, збереження якої гарантувало лояльне ставлення її власників до будь-якої влади. Крім того, величезна кількість шляхти, особливо безземельної, викликало роздратування у правлячих кіл Російської імперії.

Продовженням указу від 19 (31) жовтня 1831 р. був сенатський лист від 21 грудня 1831 р. до київського військового губернатора Б.Я. Княжніна, яким визначались прийоми та процедури шляхетської ревізії, запропонованої міністром фінансів. Шляхетські титули мали розглядатись повітовою комісією, а поліція стежити, щоб вся шляхта з'явилася до неї. До компетенції комісії входило видання підтверджень шляхетського походження, що дістало назву „легітимація”. Списки “нелегітимованих” надсилалися до казенних палат для запису їх в однодворці та міщани [5, арк. 4-6]. Недосконалість закону полягала в розрахунку на те, що всі шляхтичі добровільно з'являться в комісію.

Уже 11 жовтня 1832 р. Комітет у справах західних губерній видав наказ, згідно з яким ревізійні комісії були зобов'язані поділити польську шляхту на три категорії: землевласників, дворянство яких підтверджене Герольдією; безземельних шляхтичів, в дворянство яких підтверджене дворянським зібраннями, котрих звільнили від військової служби та

податків до остаточного з'ясування ревізійними комісіями і решту, яка мала відразу сплачувати податки та підлягала рекрутській повинності [784, с.155-160; 842, с. 37]. Отже, у другій категорії залишалось мало шансів перечекаати до кращих часів, але вони мали змогу якомога ефективніше використати час – протягом року дворянські зібрання все активніше видавали підтвердження шляхетського походження.

Невдовзі, 25 березня 1832 р. Микола I затвердив закон щодо правил переселення громадян та однодворців західних губерній, зокрема з Подільської губернії, на Кавказ. На місці нового поселення їм планували надати у приватну власність 50 дес. землі на кожен сім'ю, матеріальну допомогу та податкові пільги. Для визначення сімей, які мали переселятися, в кожному повіті утворювалися спеціальні комісії. Переселенцям дозволялось продавати свою нерухомість [309, с. 153-158]. Особливість цього закону полягала в тому, що відразу після придушення Листопадового повстання уряд намагався розв'язати головну проблему - переселити особливо небезпечну верству польського населення – дрібну шляхту. Зменшення землеробського населення в губерніях з незадовільним станом земельних угідь на кожне селянське господарство і освоєння за його допомогою новоприєднаних територій Російської імперії відходило на другий план порівняно з цією проблемою. Отже, поряд з підготовкою конфіскації маєтків, закриттям польських шкіл, релігійними утисками та декласацією дрібної шляхти влада прагнула застосувати новий репресивний захід – депортацію. Тоді ж, 25 березня (3 травня) 1832 р., імператор ухвалив правила добровільного переселення однодворців західних губерній в інші. Відмінність цих правил від попередніх полягала в тому, що вони передбачали в переселення лише добровольців, яким дозволялося знаходити собі нове місце проживання. Попередній указ торкався неосілих шляхтичів. Зазначалось, що „ні в якому разі не покладати на казну відповідальність за борги переселенців... а надати кредиторам право стягувати їх законним шляхом, не

призупиняючи переселення.” Добровільним переселенцям дозволялось селитися не лише на Кавказі, а й у Саратовській та Оренбурзькій губерніях. Переселення їм дозволялось лише за згоди сільської громади [310, с. 158-161, 39-41].

Не можна не звернути увагу на відмінність двох указів, які були видані в один день. Умови першого були визначені раніше, ніж з’явилися нові обставини, які зумовили підготовку нового указу. Вони полягали в тому, що силовими методами виселити 5 тис. сімей було майже неможливо, не – зважаючи на те, що деякі з них володіли незначними земельними угіддями або перебували в договірних відносинах з поміщиками. В уряді розуміли, що примус можна застосувати виключно до неосілих шляхтичів і, щоб не посилювати опозицію в місцях переселення, було визнано за доцільне погодитися на добровільне переселення.

На розвиток згаданих вище указів 30 вересня 1832 р. Микола I підписав указ про переселення за казенний рахунок малоросійських козаків, однодворців Правобережної України, та державних селян до кавказьких козацьких полків [310, с. с. 158-161, 39-41]. Хоча переселення здійснювалась з початку XIX ст., але цей законодавчий акт започаткував цілеспрямовану політику переселення українських селян у східні окраїни імперії. Вона була зумовлена не стільки соціально-економічними обставинами, скільки політичними і ставила дві цілі: виселити з Правобережжя неблагонадійних сільських мешканців та переселити їх в прикордонні райони для зміцнення свого впливу. Уряд впевнився, що виявити добровольців з колишньої польської шляхти для переселення в ці райони майже неможливо, тому він все ж наважився на адміністративні заходи. Але цей урядовий захід зазнав невдачі. Незважаючи на це, 2 червня 1841 р. черговий указ, засвідчив, що самодержавство не відмовилось від політики переселення декласованої польської шляхти [376, с. 428].

На початку 1834 р. в Сенаті слухалась справа, зніційована київським військовим, подільським та волинським генерал-губернатором В.В. Левашовим. Вона стосувалась непорозумінь, які виникли під час втілення в життя конфірмованого положення Комітету у справах західних губерній від 16 січня (5 лютого) 1834 р. стосовно категорії власників, які придбали маєтки до прийняття указу від 19 жовтня 1831 р., але введені у володіння після нього. А сенатським указом від 24 квітня 1834 р. особи не визнані у дворянстві, зобов'язувались протягом трьох років продати свої поміщицькі маєтки, які мали потрапити в опікунське управління [333, с. 368-370]. Цей указ явно був спрямований на послаблення невдоволення, яке виникали в Київській та Гродненській губернії стосовно права володіння маєтками і здійснення кримінальних вчинків з боку шляхти та урядовців польського походження, які фальсифікували шляхетське походження багатьох з них.

Для остаточного вирішення цієї проблеми 15 грудня 1841 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній про перепис однодворців і громадян у західних губерніях та виключення з цих станів осіб, які незаконно були до них приписані. Законом визнавалося за доцільне підпорядкувати міністерству державних маєтностей однодворців, поселених у державних маєтках. На цій підставі їх вводили до селянських громад та зрівнювали із селянами в оподаткуванні, крім подушного податку. За ними залишали лише особисті права, чим вони, власне, і відрізнялись від селян. Вони не відробляли панщину, а платили за користування землею оброк. Неосілим однодворцям, які мешкали в поміщицьких маєтках, дозволялось відповідно до люстраційних правил оселятись в державних маєтках з надлишками земельних угідь або отримувати право на казенні оброчні статті та селитися у вільних фільварках [376, с. 428]. Отже, однодворці майже повністю були зрівняні у соціальному статусі з державними селянами. Уряд прагнув принизити колишню польську шляхту, уніфікувати і нівелювати відмінності між

різноманітними верствами сільського населення. Таку політику він проводив до ХХ ст. Потрібно все ж зазначити, що однодворців західних губерній як у поміщицьких маєтках, так і в державних, нерідко примушували до відробітків нарівні з кріпаками, що викликало безліч скарг до адміністративних і судових установ. Якщо у 30-х рр. ХІХ ст. поміщики ще вважали за обов'язок підтримувати патерналістські стосунки із збіднілими „братами”, то в 40-х, а особливо у 50-х рр. для багатьох землевласників однодворці вже були лише робочою силою. Таким чином, уряду вдалось розколоти поляків.

У зв'язку з цією імперською політикою актуальним був указ від 23 січня 1847 р., адже трирічний термін, який надавався декласованим шляхтичам для продажу поміщицького майна, минув у 1837 р. Місцеві адміністрації виявляли факти порушення цієї законодавчої норми, тому казенним палатам наказувалось відібрати в однодворців майно до казни з видачею їм винагороди [402, с. 84-85]. Такий спосіб держава отримала нове джерело поповнення власного майна в Правобережній Україні, остаточно позбавивши поміщицької власності колишніх шляхтичів, які до 1837 р. не довели свого дворянського походження. Отже, з 1811 по 1833 рр. в західних губерніях було декласовано 72.141 особа з 410 тис. поляків. Влада цим не задовольнилася, оскільки чиновники з Комітету у справах західних губерній помітили, що шляхтичі, які не мали землі до 19 жовтня 1831 р., придбали її пізніше. Міністр юстиції перекрив і цей шлях уникнення декласації. 16 квітня 1834 р. комітет отримав розпорядження імператора взяти маєтки цих осіб в опіку і продати їх протягом трьох років, тобто до кінця 1837 р. Про всяк випадок було прийнято рішення про проведення “ревізії титулів” й тих польських поміщиків, які володіли маєтками до повстання, але через російський бюрократизм нова хвиля “ревізії титулів” розпочалась лише в 1847 р. під пильним наглядом генерал-губернатора Д.Г.Бібікова. Саме з цього року влада приділила

більшу увагу втіленню в життя законодавчого рішення щодо продажу маєтків декласованої шляхти [783, с.155].

Унаслідок конфіскації маєтків у однодворців виникла потреба розпорядитись селянами, які жили в них. Закон від 5 червня 1850 р. встановив порядок прийняття в казенне відомство населених маєтків та дворових людей декласованих шляхтичів. Якщо такі маєтки були об'єктом в судовій суперечці або на них була накладена заборона, то вони передавались в опікунське управління [413, с. 523-524]. Сенатським указом від 11 березня 1853 р. було уточнено попередній закон, установлено порядок відчуження до казни заселених маєтків, які належали однодворцям. Визначалось, що не мало ніякого сенсу будь-яке судове розслідування, якщо Герольдія не затверджувала власника маєтку у дворянстві. Сенат пояснив, що припинення дії адміністративної та виконавчої влади можливе лише у випадку, коли маєтки не перебували у дійсному та безперечному володінні осіб, які не мали права на них. Тільки в такому разі справи направлялись до суду. Але й це не призупиняло відбирання цих маєтків до казни [426, с. 111-115]. Отже, указ був інструкцією для губернських адміністративно-виконавчих органів влади. Його поява свідчила про корумпованість місцевого апарату влади, який не виконував належним чином розпорядження верховної влади для завершення декласації шляхти.

Д.Г. Бібіков подав на розгляд Комітету міністрів правила, які мали захищати поміщицьких селян Правобережної України від свавілля управляючих маєтками (призначені вотчинниками переважно із середовища декласованої шляхти). З цього приводу Комітет міністрів підготував положення, яке 30 червня 1853 р. схвалив Микола I. На його підставі без дозволу повітового предводителя дворянства заборонялись призначення в поміщицький маєток будь-кого на посади управителя, економа тощо. Предводитель зобов'язаний був реєструвати таких осіб. Він затверджував на посаді і діючих управителів [428, с. 336-337]. Закон

обмежив права польських поміщиків краю, але не ліквідував нещадну експлуатацію кріпаків. Предводителі дворянства були відносно залежними від місцевих поміщиків виборними посадовими особами. Тому вони подекуди формально ставилися до своїх обов'язків, адже їм надавали інформацію про претендентів на господарські посади в поміщицьких маєтках, але її за законом не передбачалось перевіряти. Отже, правила незалежно від того, як вони виконувалися, спрямовувалися на подальшу декласацію шляхти і передбачали оселяння однодворців західних губерній. Законодавець враховував той факт, що кількість декласованої шляхти значно перевищувала кількість польських поміщиків. Саме тому влада прагнула законодавчо розмежувати їх соціальний стан. Ця соціальна верства була агресивно налаштована лише проти кріпаків, жорстка експлуатація яких задовольняла їх матеріальні інтереси. Цьому і мав запобігти закон як профілактичний захід щодо опозиційності колишньої польської безземельної шляхти.

Листопадове повстання зумовило урядові плани депортації дрібної шляхти, які зазнали невдачі через її пасивний спротив і непередбачуваність наслідків цього процесу, незграбність російської бюрократичної машини та загостренням військової ситуації на Кавказі. Неможливість депортації і відносно невелика кількість конфіскованих маєтків польських поміщиків компенсувалися політикою декласації шляхти. Польський шляхетський стан припинив своє існування. Декласація була зумовлена не лише політичними і емоційними чинниками, а й фіскальними міркуваннями. Саме у цей період були закладені підвалини соціального розшарування та відокремлення польських поміщиків від декласованої шляхти. Таким чином, російська влада, намагаючись її “вирвати з орбіти” землевласників, щоб звести до становища селянства, паралельно проводила операцію розширення податкової бази.

Державна законодавча політика, спрямована на посилення контролю за поміщицьким землеволодінням, передбачала й інший вектор розвитку. Положенням від 6 грудня 1842 р. передбачалось надати в західних губерніях дворянам державні маєтки на правах майорату. Власник майоратного маєтку отримував право віддавати запасні землі в оренду; селити в маєтності осіб вільного стану і селян з приватних володінь, але на підставі контракту і назавжди; використовувати третину його прибутку на ліквідацію власних боргів. Першому власнику майорату надавалось виключне право за відсутності у нього синів передавати це майно у спадщину старшій доньці, а остання -- старшому онуку. Власникові дозволялось передавати ці маєтки у спадщину і за свого життя, але заборонялось відбирати землю з селянських наділів і обертати її на фільваркову чи запасну, здавати в оренду, продавати, заставляти, дробити та передавати в інший рід; вимагати від селян більше платежів і повинностей, ніж записано в інвентарях, переводити їх на інші землі. Палати державних маєтностей здійснювали моніторинг цього майна. До казни майоратні маєтки відбирались лише у разі припинення чоловічої гілки роду [387, с. 180-187]. Передачею державних маєтків в західних губерніях у володіння на майоратному праві ставилося три цілі: русифікація приєднаних від Речі Посполитої губерній, переселення до них російського дворянства і прагнення відмовитись від передачі таких маєтків в оренду чи адміністративне управління. Ідея запровадження інституції майорату належала Д.Г. Бібікову.

Другою новацією самодержавства в поземельних відносинах було запровадження законом від 16 липня 1845 р. інституції заповідних спадкових маєтків. Влада прагнула захистити від розорення та дроблення велике поміщицьке землеволодіння. У положенні наголошувалось на тому, що до появи цього закону на підставі імператорських указів у деяких поміщицьких маєтках застосовувався принцип як майорату, так і заповідності. Заповідні маєтки запроваджувалися імперським указом за

волею власника поміщицького маєтку. Успадкування відбувалось за принципом первородства і з перевагою чоловічої гілки роду над жіночою. Визначались межі заповідних маєтностей. У них мало бути не менше 400 і не більше 4 тис. селянських дворів або від 10 тис. до 100 тис. дес. землі, або середньорічний їх прибуток мав становити від 12 тис. до 200 тис. руб. сріблом. Дозволялось утворювати і більший заповідний маєток, якщо в ньому розміщувались фабрики, заводи та інші промислові заклади. Засновник вибирав критерій розміру маєтку. Заповідний маєток міг складатись і з кількох вотчин, які не межували між собою. Йому надавалось право внести в державний банк грошову суму як допоміжний капітал цього маєтку, який використовувався на випадок форс-мажорних обставин. Визначався майоратний принцип успадкування цього майна з чітко розписаним порядком. Заповідний маєток визнавався власністю не лише одного власника, а всього роду, для якого він і запроваджувався. Тому ні весь маєток, ні його частини не дозволялось передавати іншому роду шляхом дарування, продажу тощо. На ці маєтності не поширювалась термін земської давності у 10 років у разі випадку незаконного володіння ним. Власник цих маєтків мав виключне право на користування ним та отримання від нього прибутків, але йому заборонялось віддавати його в заставу та обтяжувати боргами і повинностями [395, с. 528-538]. Отже, положення про заповідні маєтки було спрямоване на збереження великого поміщицького землеволодіння. Заповідні маєтки існували до 1917 р. Ця інституція була споріднена з інститутом майорату, який витримав випробування часом. Вводячи цю інституцію, влада використовувала чотири основних принципи: майорату, заборони обтяження цих маєтків боргами, позбавлення власника можливості розпоряджатися цим майном і, нарешті, справжнім його власником була не особа, а весь рід, який теж не мав права розпоряджатися ним. Держава стала на шлях консервації феодальних інституцій у той час, коли кріпацтво переживало найгострішу кризу і перебувало на стадії ліквідації. У Правобережній Україні цей закон

був запроваджений в практику лише в 70-х рр. XIX ст. Щоправда, перший такий маєток у краї з'явився після указу від 7 квітня 1859 р. Його запровадила вдова генерал-лейтенанта О.С. Нарішкіна, маєток якої складався з Тальнівського ключа в Київській губернії Уманського повіту, до якого входила славнозвісна Софіївка. В маєтку нараховувалось 34.568 дес. земельних угідь. До нього належала і дача Місхор у Таврійській губернії Ялтинського повіту [446, с. 276-277].

Таким чином, у 40-х рр. XIX ст. влада запровадили дві інституції: майорат і заповідні маєтки. Перший з них спрямовувався на русифікацію Правобережної України та відмову влади від оренди державних маєтків, другий – на захист від розорення та подрібнення великого поміщицького землеволодіння. Ці заходи зумовлювались не стільки політичними чинниками, скільки соціально-економічними трансформаціями в Російській імперії, зокрема й в Правобережній Україні.

4.2. Урядова політика у поземельних відносинах

Поземельні відносини в Правобережній Україні в 30-50-х рр. XIX ст. формувалися під впливом Листопадового повстання, яке прискорило інтеграцію краю у складі Російської імперії. Правобережна шляхта позбавлялась від владних повноважень у місцевих адміністративних органах. Новий курс проводили державні установи, які протягом 1831-1832 рр. перейменувалися на російський лад, у них також запроваджувалось російськомовне діловодство, що поширилось і на місцеве судочинство. Виборчим правом могли скористатися лише ті з дворян краю, хто перебував на російській державній чи військовій службі не менше 10 років. У зв'язку з повстанням губернії Правобережної України перевели на військовий стан, який був скасований указом від 22 січня 1832 р., але вже в лютому цього ж року було засноване Київське

генерал-губернаторство, яке стало штабом, координуючим центром проведення русифікаторської та імперської інтеграційної політики.

У цей період поглиблювалося правове регулювання державного землеволодіння. На поєзуїтській формі землеволодіння державними маєтками влада зосередила увагу лише через три роки після Листопадового повстання. 21 квітня 1834 р. Сенат оприлюднив конфірмоване положення Комітету міністрів про остаточне переведення у підпорядкування Міністерства фінансів від Міністерства народної освіти усіх поєзуїтських маєтків та капіталів, які утворювали едукативний фондуш, а також погаліцейський маєток у містечку Чемерівці Подільської губернії. І хоча це нововведення було запроваджене імператорським указом ще від 3 грудня 1828 р., але на практиці все залишалось по-старому [324, с. 311-312]. На противагу указу 1828 р. держава перейшла до поступової ліквідації поєзуїтських маєтків. Прибутки едукативного фондушу вже не використовувались на просвітницькі цілі. Освітня реформа, започаткована в західних губерніях, передбачала фінансування навчальних закладів безпосередньо з державного бюджету, і тому едукативний фондуш спрямовувався до казни. З одного боку, вирішувалось питання щодо поліпшення державного моніторингу поєзуїтських маєтків, що зумовлювалось адміністративно-економічними та політичними обставинами, з другого,- едукативний фондуш відтепер спрямовувався не на освіту, а надходив у повне розпорядження Міністерства фінансів.

Через 5 років Комітет міністрів подав на розгляд імператора записку про розстрочення недоїмок із сплати едукативного фондушу. Микола I 14 листопада 1839 р. схвалив пропозиції Комітету міністрів. Накопичена приватними особами недоїмка переводилась у загальний фондушевий капітал, на який нараховувалось 6% дивідендів. Сума боргу виплачувалась протягом кількох років, але за умови наданням боржником застави за поєзуїтський маєток [361, с. 855-856]. Поява цього закону свідчила про

значне збільшення заборгованості польських поміщиків зі сплати 6% едукційного фондушу. Уряд побоювався різких змін в управлінні цими маєтками і змушений був погодитись на розстрочення боргів, які оформлялися як державний кредит з наданням застави. Таким чином, казна отримала додаткове, хоча і незначне, джерело поповнення державного бюджету. Але через три роки Сенат повернувся до питання зростання недоїмок із сплати едукційного фондушу. Указом від 30 квітня 1842 р. було запроваджено порядок відбору поезуїтських маєтків у недобросовісних платників [383, с. 347]. До цього спонукали казенні палати та палати державних маєтностей, які здійснювали моніторинг цього майна і котрим потрібні були суттєві важелі впливу на боржників. Вони дістали право з дозволу губернських правлінь накладати секвестр на поезуїтські маєтності, а на палати державних маєтностей покладалось адміністративне управління ними.

Запити казенних палат та палат державних маєтностей щодо осіб, які розорювали поезуїтських маєтки, спонукали Сенат до видання нового інструктивного указу від 18 травня 1844 р. Ним тлумачились норми зводу статутів про господарське управління державними маєтками, в яких наголошувалось на тому, що „...пезуїтські маєтки, які перебувають у володінні приватних осіб, є їх власністю, і ніяка люстрація та казенний нагляд не повинні їх контролювати, а тому і ліси цих маєтків мають бути у розпорядженні власника.” Але палати державних маєтностей мали право позову до судових установ щодо власників поезуїтських маєтків, які розорювали маєток чи нищили ліси. В разі його задоволення маєтність відбиралась до казни повністю [393, с. 348-349]. Отже, з утворенням у 1837 р. Міністерства державних маєтностей та його філій на місцях держава узаконила ліквідацію невласивної для Російської імперії форми спадкового володіння державним майном, яке належало польським поміщикам.

Російська влада не залишила поза увагою і власників ленних маєтностей. Ще до придушення Листопадового повстання Є.Ф. Канкрін надіслав подання на розгляд Державної ради. Він виділив етапи формування ленних маєтностей. За ухвалами сеймів ленні маєтки протягом 1569-1662 рр. поступово перетворювались на вотчинні. Починаючи з 1662 р., аж до 1775 р., польський уряд сприяв поширенню цієї інституції, роздаючи багато державних маєтностей у ленне володіння. Але у 1775 р. король рішуче відмовився від цього. За маніфестами Катерини II від 16 серпня 1772 р. та 30 січня 1783 р. було запроваджено генеральне межування в Білорусії і узаконено існування ленних маєтків на її теренах. Міністр вважав, що ці маніфести не стосувалися губерній, приєднаних до Російської імперії в 1793 та 1795 рр. Є.Ф. Канкрін звертав увагу на приватні привілеї і грамоти польського уряду, надані власникам ленних маєтків для законного обертання їх у приватну власність, та які не були відомі уряду. Це спричинили розпорошеність польських архівів та законодавчо-управлінський безлад, що був характерним на той час для західних губерній Російської імперії. Сенатський указ 1808 р. став поштовхом до пошуку ленних маєтностей. Низька поінформованість російської влади про власників ленних маєтків зумовила появу закону від 24 квітня 1824 р., який встановив однорічний термін для пред'явлення власниками ленного майна документів, що підтверджували їхні права. Але цей закон порушував законодавче положення Російської імперії про 10-річний термін давності, адже від 1808 до 1824 р. вже минуло 16 років. Тому не могла набути чинності норма закону 1824 р., яка надавала повноваження казенним палатам приймати будь-які рішення відносно ленних маєтків, статус яких приховувався власниками. Державна рада погодилась з пропозиціями міністра фінансів щодо розв'язання цієї правової колізії, які 20 грудня (20 січня 1831 р.) 1830 р. узаконив імператор. Відтепер визнавалось законним перетворення ленних маєтків на приватні. Приватними визнавались ленні маєтності, які були продані до

появи указу від 22 вересня 1808 р. Решта виявлених ленних маєтностей вважалась державною власністю [293, с. 348-349]. Отже, апеляція польських поміщиків до урядових кіл, зумовлена порушенням 10-річного терміну давнини, змусила владу прийняти цей закон, що було логічним з огляду на Листопадове повстання. Після його придушення такий закон би не з'явився.

Особливість статусу ленних маєтностей зумовила те, що лише у 1857 р. законодавець у черговий раз приділив їм увагу. Законом від 11 листопада 1857 р. заборонялось здавати їх в оренду з метою погашення приватних і казенних боргів. У противному разі це майно мало передаватись у відання дворянських опік, які погашали б ці борги. Закон поширив на ленні маєтності законодавчу вимогу кінця 50-х рр. XIX ст. про заборону здавання поміщицьких маєтків в оренду [443, с. 909].

Але найбільшу увагу законодавець приділив оренді державних маєтків краю. 18 лютого (21 березня) 1831 р. Микола I затвердив правила надання застави за оренду державних маєтностей. Орендарями майже без винятків були російські дворяни, які отримували ці права за державну службу, в той час як польське панство майже повністю ігнорувало її. Розмір застави дорівнював дворічному прибутку орендованого майна. Правила встановлювали принцип визначення його прибутковості. У разі несвоєчасного надходження орендної плати застава продавалась у губернських правліннях [296, с. 169-170]. Від застав за оренду державних маєтків звільнялись лише привілейовані орендарі, які не платили й орендної плати. Завдяки перебуванню на державній службі або небажанню їхати в ці краї вони не мали фізичної змоги здійснювати орендне управління державних маєтностей, тому передавали за винагороду свої права місцевій шляхті, на яку і покладався обов'язок надавати заставу за оренду. Таким чином, закон був спрямований проти безземельної шляхти, яка легально не могла б отримати орендні права та набути виборчих прав у місцеві станові виборні органи. Переважна

більшість місцевих польських поміщиків не потребувала орендних прав, адже вони володіли значними земельними угіддями, а тим більше враховуючи надання застави. Отже, бажаючи отримати від привілейованих орендарів оренду переважно належали до безземельної шляхти. Саме тому в обхід цього закону орендні права передавались без реєстрації або шляхтичів наймали як управителів. Це був яскравий приклад неефективності чинних законодавчих норм у регулюванні поземельних відносин.

На продовження попереднього законодавчого акту підготовлено закон від 29 вересня 1831 р., за яким міністр фінансів отримав право затверджувати передачу прав довічних або довгострокових орендних привілейованих власників державних маєтків іншим особам терміном від 6 до 12 років. Вони мали щорічно сплачувати фіксований платіж привілейованим орендарям [305, с. 89-90]. Поступних угод ставало все більше і, щоб звільнити імператора та Сенат від рутини, їх розгляд поклали в обов'язок міністра фінансів, не відмовляючись від принципу централізованого управління.

1832 р. Є.Ф. Канкрін розробив положення про передачу вільних державних земель в утримання під заставу, яке затвердили Сенат та Державна рада, а 2 листопада (9 грудня) 1832 р. - імператор. Дозволялось державні земельні угіддя і оброчні статті віддавати після торгів приватним особам окремими ділянками під фруктові сади, виноградники, шовкові гаї, розсадники лісових дерев, городи для мануфактурних і торговельних рослин, млини, фабрики, заводи тощо. Такі ділянки віддавалися на термін від 24 до 90 років, а також у спадкове користування. На термін понад 24 роки не дозволялось передавати землі, що перебували в оброчному утриманні державних селян, через нестачу землі для наявної кількості селянських душ; угіддя, що приносили державі значні прибутки від передачі їх селянам в оброк, а також сіножаті та орані землі. Дисциплінована сплата оброку за ці землі мала гарантуватись грошовою

заставою у сумі дворічної його ціни. Цієї гарантії не вимагалось, якщо землі не приносили прибутку через незручне розташування чи якість угідь [318, с. 818-821]. Фактично положення було інструкцією для казенних палат, які укладали договір, що затверджував міністр фінансів та Сенат. Договір передачі у спадкове володіння землі затверджував імператор за поданням Комітету міністрів. Після його прийняття особам недворянського стану було дозволено не тільки купувати незаселені земельні угіддя, а й отримувати їх у держави в оренду, що сприяло залученню оброчних і „порожніх” земель державного фонду у товарно-грошові відносини, враховуючи те, що брали такі ділянки землі лише ті, хто мав кошти і підприємницький хист. Цей урядовий захід був спрямований на збільшення прибутків державного бюджету.

Указ від 28 жовтня 1836 р. впорядковував користування старостинськими маєтками, які вивільнялись від попередніх власників. Передбачались запровадження багатопільної сівозміни і передача маєтків в адміністрацію на 6-8 років, якщо не було бажаючих взяти їх в оренду з торгів. Орендарям цих маєтків, які хотіли запровадити багатопільну сівозміну чи тонкорунне вівчарство, надавалось право продовжити термін 12-річної оренди ще на 6-12 років [346, с. 160]. Правила передбачали отримання більших прибутків від державних маєтків за рахунок покращення їх господарського стану, що був доведений довічними власниками і орендарями до критичного рівня. Вони були зумовлені не стільки турботою про селян, скільки бажанням протиставити їх польським поміщикам. Але така спроба була ризикованою, адже підтримка селян означала б поставити під сумнів інституцію кріпацтва.

Згідно з положенням про люстрацію державного майна в західних губерніях, яке 29 грудня 1839 р. затвердив імператор, вона не проводилась понад 30 років. В положенні подані правила проведення люстрації й складання статистичного та інвентарного опису маєтків, розподілу селян на категорії за принципом наділу землею в поміщицьких маєтках (тяглі,

напівтяглі (піші), городники (халупники) та бобилі (кутники) [363, с. 1150-1183]. Люстрація як засіб державного контролю за прибутковістю і станом державного майна була властива Речі Посполитій. Вона проводилася несистематично внаслідок зміни політико-економічної ситуації і державної потреби в радикальному збільшенні прибутків та спрямовувалась на визначення нових повинностей державних селян і інших мешканців державних маєтків та перерозподіл селянського земельного наділу. Законодавчо поєднувався традиційний у цих губерніях принцип земельного наділу залежно від категорії селянського господарства з російським наділом на кожну ревізку душу. Передбачалось визначити норму прибутковості державних маєтків краю для здавання їх в оренду.

Унаслідок утворення Міністерства державних маєтностей господарського значення набув проект управління державним майном, затверджений імператором 30 квітня 1838 р. Запроваджувалися губернські палати державних маєтностей, які здійснювали моніторинг стану управління державними маєтками і оброчними статтями, розпоряджалися конфіскованими маєтностями, здійснювати відведення земель, їх продаж або обмін для ліквідації черезсмужжя, а також зразкові хутори, відкривалися судові позови для повернення земель у державне відомство [352, с. 405-440]. Палати державних маєтностей відібрали частину функцій у казенних палат, зокрема в генеральному розмежуванні державних земель та складанні їх кадастру, яким передбачалось збільшити державні прибутки, що зумовило його формування в приватних маєтностях.

Сенатським указом від 15 травня 1840 р. формально скасовувалися назви державних маєтків (старостинські, погаліцейські, поезуїтські), що сприяло ліквідації будь-яких відмінностей між ними [366, с. 330].

1840 р. до Сенату звернувся з питанням управляючий міністерством державних маєтностей П.Д. Кисельов, яке виникло під час складання

зводу законів західних губерній, і стосувалось порядку відбирання в цих губерніях державних маєтків в орендарів у разі їх зловживань. Висновок Державної ради імператор затвердив 5/17 червня 1840 р. Відбирання державного маєтку в орендаря чи в особи, якій його надали за службу, передбачало відсторонення їх від управління як господарський захід для запобігання казенним збиткам, але дивіденди від маєтностей залишались за ними. Відсторонення здійснювалось тільки після завершення слідства місцевої поліції [367, с. 381-382].

Не випадково з'явилося конфірмоване положення Комітету у справах західних губерній від 26 серпня 1841 р., спрямоване на залучення російських адміністраторів до управління державними маєтками в Правобережній Україні. Встановлювався дворічний термін на випробування, після чого їм передавався в управління маєток ще на 20 років, але вже не за 10% від його прибутків, а за 30% [377, с. 814-815].

Про оброчні статті в західних губерніях йшлося в указі від 10 лютого 1847 р. Після проведення люстрації і переведення, починаючи з 1844 р., державних селян на оброк у деяких державних маєтках залишалась значна кількість фільваркових та заощаджених земель. Визнавалось за необхідне створювати на цих землях оброчні ферми і віддавати їх у 12-річну оренду російським, остзейським дворянам та заслуженим чиновникам, але за умови їх постійного поселення там та безпосереднього управління ними. У протилежному разі ферми відбирались казною без будь-якого відшкодування. Попередні орендарі, які зарекомендували себе як добросовісні управителі, отримували першочергове право на оренду ферм та оброчних статей [403, с. 125]. Не випадково ферми передавались в оренду без права управління державними селянами, яких орендарю дозволялось лише наймати на роботи. Імператор наважився на цей прогресивний захід тому, що давно вважав за необхідне ліквідувати кріпосне право, яке руйнувало підвалини Російської імперії, але надто не ризикував через непередбачувані соціальні наслідки. Приймаючи цей

закон, влада прагнула повністю відсторонити польську знать від орендування та управління державними маєтками в Правобережній Україні.

Завдяки подоланню фінансової нестабільності та суворій економії бюджетних видатків П.Д. Кисельов запропонував придбати в державну власність черезсмужні землі, дрібнопомісні маєтки і земельні угіддя, які межували з державними. 9 червня 1852 р. Микола I схвалив цю пропозицію, підписавши відповідний указ [421, с. 395].

Державна політика регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні зумовлювалась не лише польським повстанням та бажанням русифікувати край, а й розвитком товарно-грошових відносин та кризою кріпосництва. Суттєвий вплив на ці процеси мало і генерал-губернаторство Д.Г. Бібікова. При ньому вводилася довготривала оренда ділянок державних земельних угідь. Через залучення до неї людей недворянського походження, але з значними фінансовими можливостями, вперше дозволили грошову заставу. Запроваджувався механізм державного моніторингу державних маєтностей, правила накладання секвестру і адміністративного управління ними за зловживання їх власників.

1839 р. розпочалась люстрація державних маєтків, що передувала інвентарній реформі, яку поширили на польські поміщицькі маєтки. До антипольської боротьби держава залучала російських та прибалтійських поміщиків шляхом надання пільг для оренди та адміністративного управління державними маєтностями. Але ця політика не дістала значного поширення. З 1837 р. російська влада повернулася до старого принципу надання чиновникам за службу державних земельних угідь в приватну власність, але вже без селян. Ураховуючи те, що з кінця 40-х рр. XIX ст. ціна землі почала невпинно зростати, уряд визнав за доцільне для казни купувати дрібнопомісні маєтки, а також черезсмужні та суміжні з поміщиками земельні угіддя. Отже, напередодні селянської реформи

верховна влада остаточно підпорядкувала своєму контролю державні маєтності і земельні угіддя в Правобережній Україні та здійснила низку заходів щодо збільшення їх прибутковості.

Необхідність визначення ціни землі поряд з ціною кріпаків для отримання застави за видачу позики державними кредитними установами, була зумовлена повільним, але неухильним її ринковим зростанням, що змусило владу переглянути її розміри. Унаслідок цього Державна рада підготувала конфірмований висновок від 10 червня (8 липня) 1831 р., яким встановлювалась ціна незаселених земель у розмірі 30 руб. за десятину в Київській, Подільській та Волинській губерніях [301, с. 463]. До XIX ст. монопольним правом на володіння землею, як і селянами, користувалося виключно дворянство. Воно також монопольно володіло селянами як робочою силою, що приносила прибуток. Через це земля без селян не мала цінності, і тому оцінка поміщицьких маєтків визначалася не розмірами земельних угідь, а численністю селян. У Речі Посполитій не існувало офіційно зафіксованої ціни кріпака, натомість у Російській імперії така практика була запроваджена для чіткого контролю за операціями поміщиків з маєтками для стягнення державного мита. Дозвіл купцям, міщанам, однодворцям та казенним селянам купувати землю вимагав від держави фіксації ціни незаселених земель для стягнення мита за перехід прав на власність. Симптоматично, що російська влада вперше запровадила офіційну фіксовану ціну незаселених земель саме для Правобережної України. Це пояснювалось її бажанням більш чітко контролювати ротацію власників незначних за розміром земельних ділянок, у якій переважно (як вважали в уряді) брала участь дрібна шляхта.

1838 р. Сенат запропонував законодавчо визначити порядок оцінки незаселених земель, які заставлялись у приказі громадської опіки. Із цим погодилась Державна рада, висновок якої затвердив Микола I 7 листопада 1838 р. [353, с. 292]. Отже, на підставі відповідного закону державні

кредитні установи вперше почали брати у заставу „пустопорожні” земельні угіддя, що характеризувало землю як товар. Передбачалося, що в подальшому її ціна тим більше зростатиме, чим менше людей поселятимуться на ній.

Фундаментальним у цьому питанні виявилось положення про опис, оцінку та публічний продаж з торгів поміщицьких маєтків, яке Микола I затвердив 19/31 липня 1849 р. Усі нерухомі маєтки оцінювалися за середньою прибутковістю, але не нижче від цін, призначених для застави маєтностей за зобов'язаннями приватних осіб перед казною. При їх оцінці середня сума прибутку множилася на 10, і ця сума визнавалася ціною майна. За такими самими принципами оцінювалася і незаселена земля. Заселені маєтки, які призначались для застави за кредит, оцінювалися на підставі категорій губерній (за маніфестом від 16 квітня 1841 р. Київська та Подільська губернії належали до I категорії, а Волинська до - II). Під заставу маєтків, які розміщувались в губерніях I категорії, видавалася позика на кожную ревізку душу, на яку припадало не менше 4 дес. земельних угідь – по 70 руб. сріблом, а якщо менше – по 60, у губерніях II категорії - по 50 руб. Придатні для застави землі за викупамі чи підрядами оцінювалися в половину ціни кріпосного мита, яке мали сплачувати державі за реєстрацію переходу прав володіння цим майном [410, с. 552-588]. Отже, вперше влада застосувала принцип оцінки поміщицького майна за його прибутковістю, що свідчило про його капіталістичну сутність.

Таким чином, докорінно змінився принцип оцінки поміщицьких маєтків і незаселених земельних угідь. Влада визнала універсальність принципу їх оцінки за прибутковістю. Земля оцінювалася окремо від кріпаків, що було зумовлено неухильним зростанням її ціни і попиту серед різних верств населення, чого не було раніше, адже земельні угіддя обертались лише в дворянському середовищі, яке не мало значних обігових коштів.

Суттєву увагу влада приділила законодавчому регулюванню єврейського землеволодіння та землекористування. До Міністерства державних маєтностей звернулась Волинська казенна палата із запитанням: який земельний наділ повинні мати євреї, які перейшли у землеробський стан, щоб вважати їх „прочноводворенними”? На підставі висновку Державної ради імператор підписав 3 січня 1839 р. закон, яким визнавався 5-десятинний мінімальний розмір земельного наділу на кожен ревізку єврейську душу. Потрібно зазначити, що для місцевих адміністрацій Правобережної України це питання не було другорядним, адже за восьмим переписом населення 1834 р. в краї мешкало 457.547 євреїв, що значно перевищувало чисельність польського населення, яке нараховувало 410.212 осіб, в той час як руських було 4.282.439 осіб [362, с. 893]. Велика чисельність єврейського населення і тих із них, хто бажав отримати податкові пільги, перетворилось у суттєву соціально-етнічну проблему для місцевих фіскальних органів. Тому Державна рада мала визначитись з чисельністю євреїв, що перейшли у землеробський стан, яку громаду вважати значною, а яку ні: від цього залежала пільга стосовно рекрутської повинності (на 50 чи на 25 років). Микола I 25 жовтня 1839 р. затвердив висновок Державної ради, за яким євреї, що оселялись на державних, куплених чи взятих в оброк не менше як на 50 років землях числом у 80 і більше сімей, вважались значною громадою, і їй надавалась 50-річна рекрутська пільга [359, с. 793-794]. Проводячи цю політику самодержавство ставило перш за все фіскальну мету задля прикріплення євреїв до сталого місця проживання.

Продовжувало цю політику положення про євреїв-землеробів, яке 26 грудня 1844 р. затвердив Микола I. У ньому узагальнювались правила поселення євреїв-землеробів на державних, приватних та куплених для них єдиновірцями землях. Новацією було те, що на державних землях західних губерній дозволялось селитися навіть одній родині. Ці землі передавались у користування всієї громади. Заборонялось продавати,

здавати в оренду державні чи найняті для землеробства землі. З державних угідь їм відводили від 5 до 8 дес. землі на кожну чоловічу душу. Євреї мали селитись на певній відстані від проживання селян-християн. Внутрішнє управління таких громад запроваджувалось за прикладом організації державних селян. Їм надавались пільги: виділення на всю громаду казенних коштів для переселення, побудови будинків, купівлі худоби і сільськогосподарського реманенту; звільнення на 10 років від всіх податків та повинностей і на 20 - від рекрутчини; дозволялось займатись торгівлею і ремеслами. Євреям заборонили утримувати шинки і залишати землеробські колонії протягом 25 років, на приватних землях дозволялось селитися на підставі 25-річних угод із землевласниками. Державна матеріальна допомога видавалась у двічі меншою, ніж колоністам на державних землях [394, с. 910-947]. Цей закон був підсумком спроби уряду залучити єврейське населення до землеробства. Остаточне розчарування цією політикою наступило пізніше, коли в 1859 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю І.І. Васильчиков у доповіді Олександрові II зазначав, що єврейські землеробські колонії перебувають у занепаді. Євреї не займались землеробством, а наймали для цього селян і самі були більш схильні „...до занять торгівлею, фабричним виробництвом, ремеслами...” [869, с.231]. Положення Комітету міністрів від 2 серпня 1849 р. було продовженням попереднього. Скасовувались всі казенні недоїмки та борги євреїв, які навернулися в християнську віру і оселилися на поміщицьких землях [411, с. 1]. Держава прагнула поряд з українським населенням мати в їх особі в західних губерніях значну демографічну, соціальну і політичну противагу польській шляхетській опозиції. Щоправда, сподівання уряду не виправдалися і в подальшому він списував всі соціально-політичні і економічні помилки в імперії на єврейське населення.

Сенатський указ від 4 червня 1853 р. дав роз'яснення конфірмованого висновку Державної ради від 4 травня 1853 р. про порядок придбання

євреями земель за межами міст та містечок. Запроваджувалось законодавче обмеження їхніх прав у придбанні приміських земель. Наголошувалось на тому, що придбання цих земельних ділянок і володіння ними „...дозволяється євреям не інакше, як за умови їх переходу у землеробський стан...” Обмеження не поширювалось на євреїв-купців, які купувати землю для поселення своїх єдиновірців, запровадження господарських та промислових виробництв і скотарства. Положення запроваджувалися правила придбання землі для цих цілей [427, с. 280-281]. Обмеження були ліквідовані законом від 14 січня 1857 р. Відтоді євреї отримали право придбання нерухомості за межами міст і містечок [439, с. 45].

На підставі закону від 22 жовтня 1859 р. державним кредитним установам надсилалось розпорядження про дозвіл євреям у губерніях єврейської осілості мешкати у маєтках, заставлених в цих установах, на контрактних умовах з поміщиками, затвердженими кредиторами [451, с. 177]. Варто звернути увагу, що, коли влада стала забороняти оренду поміщицьких маєтків, євреям дозволили купувати незаселені земельні угіддя та орендувати поміщицькі маєтки. Більше того, уряд „закрив очі” на порушення свого старого соціально-політичного принципу управління територіями, які були приєднані від Речі Посполитої, коли євреям категорично заборонялось орендувати поміщицькі маєтки навіть з використанням норми польського цивільного законодавства – традиції. Цей захід пояснювався тим, що, враховуючи господарську і фінансову спритність єврейського населення, влада сподівалась домогтися своєчасного повернення поміщиками західних губерній позик, отриманих від державних кредитних установ. Таким чином, принциповість російської самодержавної влади у політико-правових питаннях поступилась меркантильним інтересам казни.

У 1859 р. влада стала відмовлятися від поширення пільг і навіть всіх їх збереження для євреїв-землеробів. 22 жовтня 1859 р. Олександр II

затвердив положення, яким призупинялось поселення євреїв у державних маєтках західних губерній. Їм дозволялось селитися лише в новоросійських губерніях, на приватних землях та в маєтностях своїх єдиновірців [452, с. 177]. Цей законодавчий акт передував відмові держави від політики запровадження компактного розселення євреїв у сільській місцевості для занять землеробством.

Незважаючи на те, що земельні володіння православної і католицької церкви вважалися державною власністю і що влада контролювала й регулювала її поземельні відносини, указом від 6 травня 1831 р. вона дозволила керівникам католицької церкви обмінювати фондушеві землі, ціна яких не перевищувала 10 тис. руб. асигнаціями, на землі приватних осіб, з перевіркою консисторіями доцільності такого обміну. Дозволялось затверджувати контракти на землі, які віддавалися церквою в орендне утримання від 3 до 12 років [300, с. 345]. Таким чином, держава брала під свій контроль оборудки католицької церкви із землею.

1832 р. Державна рада розглянула справу про заставу нерухомого майна за кредит від православних церков та монастирів. Законом від 1 жовтня 1831 р. заборонялось затверджувати заповіти з передачі нерухомості церквам чи монастирям, але в Правобережній Україні ця заборона не набула чинності. Крім того, церкві не заборонялась церкві комерційна діяльність, зокрема надання кредиту з взяттям застави, яка б переходила у її традиційне володіння в разі виникнення заборгованості з повернення позики. За російським законодавством такі оборудки дозволяв лише імператор. Тому законом від 13 жовтня 1832 р. цю законодавчу норму поширили на Правобережну Україну, заборонивши церквам займатись комерційною діяльністю [317, с. 708-709].

Потрібно зазначити, що польські поміщики сприяли зростанню впливу та багатств сільських костелів і лояльно ставилися до греко-католицьких церков. Але з приєднанням Правобережжя України до Російської імперії уніатські сільські церкви почали переходити в православ'я, що викликало

спротив уніатських священників і поміщиків. Раніше землевласники за власний кошт утримували греко-католицькі церкви та їх священнослужителів, відмовляючись робити це стосовно православних. Саме тому російський уряд поширив на приєднані від Речі Посполитої території російську законодавчу норму про наділення сільських православних церков 33 дес. землі їх матеріального утримання. Вимога такого наділення викликала земельні суперечки між поміщиками і церквою. Волинські поміщики запропонували в 1818 р. утворити в Київській, Волинській, Подільській, Могилівській та Мінській єпархіях особливі комісії. Наслідки їх діяльності не виправдали сподівань уряду, адже майже всі поземельні суперечки православних церков з поміщиками вирішувались в судах. На підставі подання Синоду Сенат указом від 10 вересня 1834 р. ліквідував комісії в Волинській і Подільській губерніях. Визнавалось за необхідне спірні справи повернути до традиційного, законодавчого визначеного способу вирішення [327, с. 21-23]. Отже, пропозиція волинських поміщиків уповільнила на 16 років процес наділення сільських православних церков 33 дес. земельних угідь. Листопадове повстання 1830 р. змусило владу привернути увагу до цього питання. І все ж у подальшому поміщики переклали виконання цієї законодавчої норми переклали на селян.

Унаслідок цього законом від 26 жовтня (30 листопада) 1834 р. визнавалось необхідним наділяти сільські православні церкви в державних маєтках не менше ніж 33 дес. земельних угідь незалежно від чисельність селян у парафії. Разом з тим земельний наділ цих церков мав зростати за рахунок зменшення наділів державних селян [330, с. 102-103].

До цього питання законодавець повернувся лише в 1842 р. 20 липня Микола I затвердив правила втілення в життя положення про забезпечення землею, будинками та одноразовою допомогою православне сільське духовенство західних губерній. У державних маєтках селяни мали виділяти із своїх угідь 33-десятинну пропорцію землі, якщо у них було не

менше ніж 4 дес. на кожную ревізку душу. Якщо ділянок такого розміру не вистачало, парафіяни щорічно компенсували їх нестачу грошима чи продовольством. Заборонялось наділяти землею церкву, якщо у парафіян було менше ніж 4 дес. на кожную ревізку душу [385, с. 781-783]. Отже, самодержавство відмовилося від принципу наділення православних сільських церков обов'язковою 33-десятинною пропорцією землі, що було спричинено зростанням цінності землі та збільшення кількості селянських заворушень, особливо в Правобережній Україні. Це змусило уряд відмовитись від такого законодавчого принципу, тим більше за рахунок селянських земельних наділів або земель спільного користування, адже малоземелля провокувало селян на виступи та зменшувало надходження коштів до казни. Відтепер сільським церквам компенсувати нестачу земельного наділу мали або селяни, або духовне відомство. Внаслідок цього 27 березня 1841 р. імператор затвердив статут духовних консисторій, в якому визначались господарські права монастирів і церков та порядок розгляду прохань про наділення їм орних чи лісних угідь. З того часу все церковне майно мало реєструватися в консисторіях [373, с. 221-239].

Більше того, указом від 25 грудня 1841 р. Міністерству державних маєтностей підпорядкувалися заселені маєтки православного духовенства західних губерній. Зазначалось, що „...Катерина II ...вважала невластивим духовному чину відволікатися від його прямих, святих обов'язків мирськими справами, і ...веліла передати їх в казенне відомство і управління, а на утримання духовенства призначила постійні оклади жалування...”. Цей принцип не був поширений у Правобережній Україні, адже „...за особливими обставинами того часу, ситуація вимагала залишити у віданні духовенства нерухомі населені маєтки, до певного часу” [379, с. 138-139]. Фактично це була секуляризація земель православної церкви в Правобережній Україні. Тоді ж, 25 грудня 1841 р., черговий указ поширив ці права Міністерства державних маєтностей на

нерухомість католицького духовенства [380, с. 139]. Відмінність цього указу від попереднього полягала в тому, що майно білого духовенства, яке не підлягало передачі у відомство та управління міністерства, конфіскували у духовних ієрархів опозиційних до російської влади.

Завершальними в цій низці законів були два укази від 10 травня 1843 р., якими затвердили штатний розпис для православних і католицьких єпархіальних управлінь, кафедральних соборів, монастирів і католицького парафіяльного духовенства. Православні священнослужителі утримувались за рахунок державного жалування за штатним розписом. За католицькими священнослужителями залишали розмір жалування, який залежав від прибутків відібраних у них державою земельних володінь [389, с. 304; 390, с. 305].

Міністр державних маєтностей П.Д. Кисельов звернувся до Миколи I з доповіддю, в яких наголошувалося на ускладненнях, що виникли при утриманні штату Волинського та Ковенського архієрейських будинків через брак коштів. Єпархіальний архієрей та обер-прокурор Синоду М.О. Протасов звернулися до монарха з проханням сприяти наділенню їх земельними угіддями „...нарівні з монастирями...”. Микола I 29 грудня 1852 р. підписав указ, дозволивши збільшити земельні угіддя від 100 до 150 дес. з вільних державних угідь [423, с. 791-792].

Отже, російська влада після Листопадового повстання стала на шлях секуляризації земель як православного, так і католицького духовенства, перевівши їх на утримання з державного бюджету за штатним розписом, але оклад католицького духовенства не був фіксований, а залежав від прибутковості тих маєтків, які були у них відібрані до казни. Відмова уряду від обов'язковості наділення сільських парафіяльних церков 33-десятиною пропорцією землі, зумовлювалось дедалі більшим зростанням селянського малоземелля у краї, яке зумовило соціальне напруження та зростання цін на землю. Проте обов'язок компенсувати цей брак землі влада все ж поклала на селянство.

Але найбільшу увагу законодавець приділив врегулюванню змін у поміщицькому землеволодінні. Важливим питанням, яке потребувало вирішення в цій сфері поземельних відносин, було законодавче врегулювання успадкування поміщицького майна. На початку Листопадового повстання в Сенаті розглядалась справа про законодавчий дозвіл довічним власникам поміщицьких маєтків отримувати позику та розстрочення банківських боргів. Проблема виникла через прохання графа Струтинського перезаставити в державному позичковому банку на 24 роки маєток, призначений за недоїмку до продажу, який він отримав за заповітом дружини у довічне володіння. За законом графу не дозволялось розпоряджатися цим майном. Таким правом володів вотчинник – його син, який теж не міг цього зробити, адже був неповнолітнім. Сенат указом від 17 вересня 1830 р. надав графу право як довічному власнику маєтку сина і як „природному опікуну його вотчинника” та для збереження маєтку від продажу з торгів просити в повітовій дворянській опіці, головному суді, у губернатора та губернського правління дозволу перезаставити на 24 роки в Державному позичковому банку маєток власного сина [291, с. 47-48].

Оскільки не був з'ясованим до кінця статус духовних заповітів, то указом від 1(19) жовтня 1831 р. узагальнювалось російське законодавство з цього питання. Запроваджувався порядок їх складання, зберігання та подання у відповідні державні установи. Вони поділялись на кріпосні, які складались за життя заповідача і особисто ним реєструвались в кріпосній книзі повітового суду, магістрату, цивільній палаті; домашні документи, які складались в місці помешкання заповідача та подавались до цивільної палати вже після його смерті. Недійсними вважались ті заповіти, які складались божевільними, самогубцями, неповнолітніми (до 21 року) чи недієздатними особами, позбавленими судом усіх цивільних прав. Не визнавались розпорядження заповідача, які суперечили чинному законодавству або в них існувала помилка. Заповіт особи, яка перебувала

під опікою за борги, визнавався дійсним лише тоді, коли після задоволення вимог усіх кредиторів залишалося майно. Заповідачу дозволялось міняти заповіти чи деякі з його умов за життя. Право оренди до завершення її терміну можна було заповідати лише дружині, дітям чи спадкоємцям по прямій родинній лінії. Не дозволялось заповідати нерухомість монастирям і церквам без дозволу імператора, а також ченцям та особам, які не мали право володіти поміщицьким майном, або позбавлялись такого права за законом. Родові поміщицькі маєтки не підлягали заповіданню за винятком, коли господар не мав дітей, у тому разі заповіт складався лише на родичів [306, с. 98-102]. Отже, законодавчо закріплювався статус кріпосних і домашніх заповітів. Застосовувався європейський принцип укладання, зберігання, оприлюднення та подання заповітів до державних установ. Але в черговий раз заборонили поширювати цей принцип на родові поміщицькі маєтки для збереження монопольного права дворян на заселені земельні угіддя.

Безпосереднім продовження цього закону був конфірмований висновок Державної ради від 31 липня 1845 р. про правила заповідання родових поміщицьких маєтків їх бездітними володарями. За законодавством ці маєтки автоматично переходили у спадщину близьким родичам по прямій родинній лінії. Цей законодавчий акт вперше запровадив винятки з цього законодавчого принципу Російської імперії. Поміщик, який не мав дітей та близьких родичів по прямій низхідній лінії, отримав право передавати у спадщину родовий поміщицький маєток „...повз ближніх своїх спадкоємців і не зважаючи ні на який ступінь родинних зв'язків, одній особі з найдальших чи рівно близьких родичів... але лише того роду, із якого він успадкував майно, що заповідалось, хоча б та особа... і не носила прізвища заповідача...”. У такому випадку особа, яка уклала заповіт, зобов'язувалась надати „...дружині чи чоловікові, що залишився по ньому...” сьому частину маєтку в довічне володіння. Якщо маєток до заповідача потрапив з різних родів, йому надавалось право вибрати та

призначити по одному спадкоємцю від кожного роду. Духовні домашні заповіти бездітних поміщиків визнавалися дійсними, коли вони направлялися на зберігання в опікунську раду [396, с. 580]. Отже, було завдано значного удару феодальному принципу передачі у спадщину поміщицької власності лише за законом, а не з волі власника.

Конфірмованим висновком Державної ради від 21 травня 1836 р. вносились чергові зміни до цивільного законодавства Російської імперії. На їх підставі поміщицька власність, що відходила у спадщину особистим дворянам чи іншим особам, які не мали право володіти таким майном, негайно забиралась до казни. Спадкоємцям держава сплачувала за майно із розрахунку кожної ревізької душі. Якщо у поміщицькому маєтку розміщувалися фабрики, заводи, риболовні чи інші господарські заклади та капітальні будівлі, то за них казна платила окремо. Селян переводили в державні. З їх громад держава стягувала щорічно 5% від суми, яка була сплачена казною різночинцю за маєток до часу повного погашення купівельної суми [340, с. 547-548]. Відтепер поміщицькі маєтки, які ставали власністю різночинців, не потрапляли в опіку і не встановлювався термін для їх обов'язкового продажу, а негайно переходили у державну власність. Цю комбінацію запропонував міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, який шукав різні джерела поповнення державного бюджету.

Закон від 4 листопада 1836 р. суперечив попередньому законодавчому акту, оскільки ним заборонялось заповідати поміщицькі маєтки особам, які не мали право володіти ними. Враховуючи те, що закон не мав зворотної сили, його чинність не поширювалася в тих випадках, коли такі заповіти вже були укладені. Ті з них, що стали чинними, передбачали передачу відповідних маєтків до дворянських опік, а від них надходили у продаж з торгів за вільними цінами. Отримані від продажу цих маєтків кошти, опіки передавали спадкоємцям. Протиріччя між цими законами нівелювались тим, що надалі унеможлиблювалося успадкування

поміщицьких маєтків особами, які не були спадковими дворянами [347, с. 174-175].

Оскільки практика була більш різноманітною ніж законодавче регулювання нею, то і в наступний законодавчий акт вносилося доповнення. Конфірмованим висновком Державної ради від 19 червня 1843 р. визнавалася законною ситуація, коли у спадщину не дворянина потрапляв поміщицький маєток, де на кожну ревізьку душу припадало від 8 - 15 дес. земельних угідь. У такому разі інша частина землі залишалася у володіння цього спадкоємця. Але це дозволялось лише тоді, коли маєток не втрачав своєї цінності [391, с. 400-401]. Ймовірність використання цього закону на теренах Правобережної України була доволі незначна, адже існувало дуже мало маєтків, в яких на кожну ревізьку душу припадало не тільки по 15 дес. земельних угідь, але й по 8. Чиновники завжди могли знайти привід для визнання маєтку таким, який втрачав свою цінність.

Заслуговує на увагу закон від 8 березня 1841 р. стосовно дворянок, які одружилися з не дворянами. Їм заборонялось купувати та отримувати за дарчими документами кріпаків із землею чи без неї. Вони мали право на поміщицьку власність, якою володіли до одруження або отримали у спадщину. Якщо така дворянка залишалася вдовою з дітьми не дворянина, їй також заборонялося отримувати поміщицькі права. Після її смерті поміщицьке майно не переходило у власність чоловіка, який не був дворянином, чи дітей від нього, а ставало державною власністю [372, с. 168-169]. Держава черговий раз підкреслювала своє неприйняття прав інших станів володіти заселеними маєтками. Вона ревню берегла привілеї панівних верств населення і прагнула не допускати в їхнє коло вихідців з інших станів.

Вимагали законодавчого регулювання і виморочні маєтки. У законі від 14 грудня 1842 р. містилося нове їх тлумачення. Вони вважалися такими, якщо у покійного не залишалось жодного родича у низхідній та у бокових

лініях, тобто розширювалось коло спадкоємців на поміщицьке майно, що майже виключало ситуації визнання маєтку виморочним [388, с. 213].

До прерогатив верховної влади належало не лише ухвалення законів, а й прийняття імператором рішень у нетипових ситуаціях. Так, Олександр II указами від 13/25 липня 1857 р. дозволив титулярному раднику С. Улашину і від 1 січня 1860 р. графу фон-дер-Остен-Сакену після їх смерті передати родові маєтки у довічне володіння дружин, яким заборонялось відчужувати маєтність, але дозволялось її заставляти в кредитних установах. Після їх смерті ці маєтки потрапляли у власність законних спадкоємців. За законом вдова мала право на довічне володіння лише сьомою частиною спадщини покійного, а на підставі заповіту -- шостою. Лише монарх мав виключне право надавати дозвіл на довічне володіння всім поміщицьким майном [442, с. 593-594; 454, с. 1].

Іншим важливим питанням у поміщицьких поземельних відносинах було законодавче врегулювання оренди поміщицьких маєтків. Заслуговує на увагу конфірмований висновок Державної ради від 14 жовтня 1835 р. про дозвіл приватним особам укладати між собою тривалі орендні контракти на поміщицьке майно. За чинним законодавством ці маєтності дозволялось здавати в оренду до 12 років. Законодавчий акт доповнив цю законодавчу норму дозволом орендувати землі на строк до 30 років для заснування фабрик та заводів [335, с. 1026-1027]. Закон хоча і в обмежених рамках, спрямовувався на залучення земельної власності у товарно-грошові відносини, адже вперше дозволялась оренда земельної власності не лише для ведення сільськогосподарських робіт, а і для будівництва промислових підприємств.

Разом з тим видається не випадковим, що 25 грудня 1853 р. Микола I затвердив безпрецедентний висновок Державної ради про заборону оренди поміщицьких маєтків. Укладені орендні контракти залишалися чинними до закінчення їх терміну. Щоб поміщики мали змогу пристосовуватися до нових методів господарювання у власних маєтках, їм

дозволялось укладати нові орендні контракти, але за умови, що термін їх закінчуватиметься до 1 січня 1857 р. [430, с. 680]. Проте значні заворушення в поміщицьких маєтках західних губерній, особливо в Правобережній Україні, змусили уряд обмежити права приватної власності. Щоб послабити негативну реакцію поміщиків, скасування оренди було розтягнуто в часі. Цей закон свідчив про кризу феодально-кріпосницького ладу та особливість законодавчого регулювання поземельних відносин, завдяки яким влада прагнула зберегти панівне становище дворян як землевласників навіть обмежуючи їх права. Щоправда, указом від 2 липня 1856 р. поміщикам західних губерній була надана тимчасова пільга до 1 січня 1860 р. подовжити передавати в оренду маєтки [436, с. 395]. Це відстрочення пояснювалось тим, що в 1854-1856 рр. тривала Східна (Кримська) війна, яка завдала великих людських, моральних й фінансових втрат населенню Правобережної України.

Ця проблема згадувалась і в конфірмованому висновку Державної ради від 21 березня 1860 р. Запроваджувались правила укладання купчих на підставі актів про наміри продажу. Закон ультимативно пропонував орендарям, у яких існували запродажні записи, ліквідувати орендне володіння поміщицькими маєтками або негайно повернути маєток вотчиннику, якщо продаж з певних причин не міг бути здійснений, або укласти купчі акти протягом одного року від оприлюднення закону. Його чинність поширювалась на поєзуїтські маєтки, якщо у їх власників накопичилась недоїмка із сплати едукційного фондуку [455, с. 274-275]. Отже, орендар міг уникнути дострокової ліквідації своїх прав, якщо купував орендне майно.

Відбувався швидкий перехід на російське законодавство в регулюванні продажу поміщицьких маєтків. Видається не випадковим доповнення до цивільних законів, упроваджених двома конфірмованими висновками Державної ради від 4 червня 1836 р. Особи, що продавали поміщицькі маєтки, яким був здійснений опис і до них застосовували опіку чи

секвестр, підпадали під кримінальне переслідування за підробку документів, а проданий маєток повертався у попередній стан і покупцю надавалось право стягнення витрачених коштів з фіктивного продавця [341, с. 570-571]. Отже, держава запровадила кримінальну відповідальність за продаж маєтків, власників яких обвинувачували в участі в Листопадовому повстанні. Цей каральний захід поширився і на осіб, не причетних до політичних злочинців, та став законодавчою нормою. Раніше не передбачалось покарання за будь-які дії, пов'язані з незаконним відчуженням майна у “сторонні руки”, і цим користувалися родичі власників для уникнення конфіскації маєтків. Відповідне доповнення до цивільного законодавства полягало в унеможливленні продажу маєтку двом різним особам. Маєтність затверджувалась за тим покупцем, купча якого була укладена раніше. Інший покупець мав право на відшкодування збитків з авантюрного продавця, який ніс кримінальну відповідальність [342, с. 653].

Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, розглядаючи подання волинської казенної палати, звернувся до міністра юстиції Д.М. Блудова за роз'ясненням піднятого питання. Той пояснив, що в Правобережній Україні ще існувала польська законодавча традиція укладання трьох купчих: резігнаційного акта – документа про попередні умови продажу маєтку, квіт-депреціо – документа про виконання резігнаційного контракту і донації – остаточної купчої. Сенат указом від 31 січня 1839 р. узаконив пояснення міністра і в західних губерніях місцеві державні адміністрації мали визнавати всі три купчих акти та стягувати за кожний з них мито [356, с. 126-127].

Законодавчого врегулювання потребував і продаж маєтків, власники яких заборгували державі. 2/3 листопада 1842 р. імператор затвердив відповідний закон. Відтепер, якщо запропонована на торгах ціна була меншою від встановленої маніфестом від 16 квітня 1841 р., то маєток переходив у державну власність [386, с. 124-125]. Закон прискорював

повернення до державного бюджету казенних стягнень, які накладалися на майно поміщиків.

Аналогічно вдосконалювалось чинне законодавство з продажу поміщицьких маєтків за прострочення заставних документів. Воно доповнювалось правовою нормою від 15 квітня 1846 р. Заставоутримувачу надавалось право завчасно надсилати в установу, яка проводила торги, заяву про бажання залишити за собою це майно, якщо запропонована ціна на торгах не покривала кредитного боргу [397, с. 452-453]. В законі не враховувався той факт, що приватними кредиторами поміщиків були особи переважно недворянського походження, які не мали права ставати власниками поміщицьких маєтків.

Російський уряд стикнувся в Правобережній Україні з маловідомою формою укладання купчих актів на екздивідорські земельні ділянки. З червня 1846 р. Микола I конфірмував правила укладання цих купчих актів [399, с. 580-581]. Хоча екздивідорські суди вже не існували, прийняті ними рішення до появи цього закону визнавались чинними. Надавалось право викупу маєтків, які потрапили в традиційне володіння.

Практика поземельних відносин загострила проблему відповідальності подружжя за повернення казенних і приватних боргів. Вона вирішувалася шляхом введення додаткових статей у цивільне законодавство, які 17 червня 1846 р. затвердив Микола I [400, с. 622-625]. Держава вперше законодавчо унеможливила дії, які давали змогу неплатоспроможним боржникам звільнитися від матеріальної відповідальності перед кредиторами та державою шляхом документальної передачі прав власності дружині або чоловіку, на яких не поширювалися стягнення, і вони не відповідали за борги другої половини подружжя. Такі оборудки позбавляли кредиторів коштів, які вони надали у кредит без застави, а також унеможливлювали казенні стягнення. Відтепер закон кваліфікував ці дії як злочинні і за них передбачалась кримінальна відповідальність.

Щоправда, в законі чітко фіксувалось майно, яке звільнялось від заборони та продажу за борги подружжя.

Загострення поземельних відносин у Правобережній Україні зумовлювалось тим, що приватні фінансові інтереси та державні не збігалися. Ця колізія, яку аналізувала Державна рада, стосувалась купівлі поміщицьких маєтків на підставі продажного запису без укладання купчого акта. 8 лютого 1854 р. імператор затвердив висновок ради з цього питання. В подібних випадках законом надавався один рік для реєстрації придбання. У противному разі запроваджувалось опікунське управління до укладання купчого акта. За час опіки з винних стягувався щомісячний штраф у розмірі 1% від ціни продажу майна. Нагляд за дотриманням норм цього закону покладался на міністра внутрішніх справ. Місцевій поліції наказувалось не дозволяти володіти таким майном без укладання купчих актів, тобто надалі припинялася чинність цього законодавчого акта, адже вводились поліцейські функції нагляду [431, с. 175]. Слід зазначити, що незважаючи на існування законодавчих актів, які забороняли продаж нерухомості без державної реєстрації, вони постійно порушувалися. Саме тому на місцеві органи виконавчої влади та поліцію покладалась охорона матеріальних інтересів держави. Безумовно, цей захід уряду був ефективним.

Ураховуючи те, що платоспроможність дворянства напередодні аграрної реформи була досить низькою, а шанси на результативний продаж з торгів поміщицького майна боржника були мізерними, законодавець 20 травня 1857 р. розширив варіанти продажу поміщицьких маєтків за борги їх власників. Продажу майна боржника за ціною, не меншою від його оцінки доповнювався принципом продажу за суму, яка визнавалась необхідною для застави в державних кредитних установах (70 руб. сріблом за кріпака) [440, с. 396-397].

Таким чином, продаж у Правобережній Україні поміщицьких маєтків поступово став орієнтуватися на російське законодавство, яке передбачало

охорону фінансових інтересів держави і посилений контроль влади за цією сферою суспільно-економічних відносин. Судова практика не давала змоги повністю відмовитись від польської законодавчої традиції, і 25 червня 1840 р. побачив світ знаменний для всіх західних губерній Російської імперії указ про поширення російських цивільних законів на ці губернії. Припинялась чинність Литовського статуту і всіх доповнень постановами, які замінювались російським законодавством. Справи про спадщину, розподіл маєтків та посаг мали вирішуватись за попередніми місцевими законами в разі їх започаткування до підписання цього указу. Діловодство велося російською мовою [368, с. 443-445]. Отже, цим законодавчим актом завершувалася ліквідація польських залишків політичних, економічних, соціальних та законодавчих традицій в Правобережній Україні. Граф Г.О. Мілорадович у зв'язку з цим писав: „...закони російські... без використання Статуту, надавали більш короткий шлях для досягнення справедливості... ..Статут набув чинності в кінці середніх віків і тому включав закони застарілі, невідповідні сучасному стану промисловості, ступеню освіти і взагалі духу часу” [851, с.11-13]. Безумовно, вчинення цього державного заходу було прискорено антипольською політикою царизму.

Доповнюючи цей закон, імператор указом від 9 вересня 1840 р. накладав заборону на всі маєтки, які перебували в традиційному володінні. В них запроваджувалось адміністративне управління на два роки. Протягом цього терміну боржники мали розрахуватися з кредиторами, у противному разі їх майно продавалось на торгах, що й передбачалось російським законодавством [33, арк. 12-15], тобто заставне володіння поміщицькими маєтками уряд подовжив лише на два роки, після чого ця інституція ліквідовувалася.

Не можна залишити поза увагою продовження практики надання чиновникам у Правобережній Україні державних земель за віддану службу. Її за розпорядженням імператора запровадив Сенат указом від

17 серпня 1837 р. [350, с. 724-725]. Потрібно звернути увагу на те, що землю надавали у спадкову власність, але без кріпаків. У цей період держава вже не прагнула поширення кріпосного права, адже гостро поставало питання про його скасування.

Нового імпульсу для реалізації цієї практики надав конфірмований 20 травня 1846 р. висновок Державної ради, який поширив строк 10-літньої давності на справи з надання імператором державних земельних угідь чиновникам. Щоправда, доповнення було чинним лише в трьох випадках: коли ці земельні угіддя залишалися не відмежовані від сусідніх земель і не зняті на план; якщо особи, яким надавались земельні угіддя, ще чекали відведення землі і отримували право вибору земельних ділянок [398, с. 513]. Потрібно все ж зазначити, що цей закон фіксував можливість виділення монархом державних земель для строкової оренди з сплатою кварти чи без неї.

Інституції опікунського управління та застави поміщицьких маєтків набули законодавчого вдосконалення і поширеного застосування. Антипольська політика генерал-губернатора Д.Г. Бібікова та його наполегливості у втіленні в життя інвентарної реформи за підтримки Миколи I зумовили появу указів, запропонованих міністром внутрішніх справ графом Л.О. Петровським. Зокрема, указом від 5 вересня 1849 р. Д.Г. Бібікову надавалось право протягом одного року накладати своєю владою опікунське управління на маєтки, власники яких жорстоко ставились до селян або обвинувачувались у марнотратстві. А указом від 23 вересня 1850 р. це право подовжили ще на один рік [417, с. 760].

Але вже 25 грудня 1850 р. імператор затвердив висновок Державної ради, дозволивши поміщикам, які зловживали своїми правами, передавати маєток у власність іншій особі шляхом продажу чи дарчого запису [418, с. 315-316]. Цей закон давав змогу уникати опіки маєтків. Він мав особливе значення для поміщиків Правобережної України, де генерал-губернатору були надані тимчасові права запроваджувати опіку.

Під державний контроль підпадали і заставні договори. Законом від 29 квітня 1842 р. запроваджувалися правила укладання таких договорів у західних губерніях. На їх підставі заставне володіння, яке тривало понад 10 років, призупинялося викупом протягом двох років або продажем маєтку. Заставні володіння заборонялись, якщо вони запроваджувались до 1840 р. [382, с. 344-345]. Таким чином, вводився механізм реалізації закону від 9 вересня 1840 р., який передбачав ліквідацію традиційного володіння поміщицькими маєтками.

Заслуговує на увагу сенатський указ від 14 грудня 1855 р., який поширив на губернії другої (Волинська губернія) категорії дозвіл надавати в заставу за питний відкуп не лише придатну для обробітку землю, а й поміщицькі маєтки, що раніше дозволялось лише в губерніях першої категорії (Київська та Подільська), де ревізьку душу заставляли з 5 дес. землі, а в Волинській - з 6 дес. [433, с. 663-664]. Землевласники отримали додаткову статтю прибутку, яка розширювала джерельну базу оподаткування, в чому була зацікавлена і держава. Цей законодавчий акт мав суперечливий характер, адже питним відкупом не займались поміщики, а лише купці, які не володіли поміщицькими маєтками і належною кількістю землі. Отже, закон опосередковано дозволив традиційне володіння цими маєтками, яке купці оформляли як заставу за питний відкуп.

У період підготовки селянської реформи і в умовах постійного зростання ціни на землю указом від 19 квітня 1859 р. призупинялась застава і перезастава поміщицьких маєтків до появи правил призначення позик з державних кредитних установ не на підставі наявності кріпацьких душ у маєтку, а за кількістю придатної землі [447, с. 360]. Роз'яснюючи цей указ, міністр юстиції В.М. Панін звернувся в усі державні установи із циркулярною пропозицією, узгодженою з імператором 5 травня 1859 р., згідно якого дозволялось укладати заставні угоди на поміщицьку землю, якщо в маєтку залишалось землі по 4,5 дес. на кожну ревізьку душу [448,

с. 426-427], тобто, легалізувались винятки із тимчасового призупинення взяття державними кредитними установами у заставу поміщицьких маєтків.

Більше того, указом від 3 листопада 1859 р. акціонерним товариствам з побудови залізниць дозволялось купувати заставлену в державних кредитних установах землю без попередньої їх згоди [453, с. 329-330]. Це був перший законодавчий акт, який передбачав сприяння таким товариствам у придбанні землі.

Політика імперської влади із законодавчого регулювання поземельних відносин селян у краї мала антипольський і проселянський характер, зумовлений бажанням покарати польську опозицію після Листопадового повстання. В контексті цього конфірмований висновок Державної ради від 12 липня 1831 р. виявив певний радикалізм. Скасовувався подушний податок з селян удільного відомства, який замінили на поземельний збір [304, с. 678-679]. Відтепер з удільних селян стягували не зрівняльний податок, а його розмір залежав від площі землі в господарстві. Викликає подив, що імператор не наважився поширити його на всіх селян імперії, розуміючи прогресивність і корисність цього нововведення. Пояснити це можна проведенням експерименту, наслідків якого для формування державного бюджету уряд не міг передбачити. Тому міністерство фінансів заблокувало поширення цього податку на поміщицьких та державних селян, оскільки це звужувало соціальну базу оподаткування.

Закон, який підписав Микола I 26 вересня (25 жовтня) 1834 р., обмежив права державних селян щодо отримання казенних оброчних земель без застави. Це дозволялось лише селянським громадам з їх круговою порукою, але якщо вони не мали законодавчо визначеної пропорції землі. В решті випадків із селян вимагалась застава, яка дорівнювала третині річного оброку [328, с. 33-34]. Отже, обмежувалось коло селян, які бажали взяти оброчні землі.

Чергова заборона стосувалась і державних селян. Указом від 22 листопада 1839 р. заборонялось віддавати у спадкове володіння землі спільного користування державних селян на підставі присуду громади. Ця законодавча норма поширювалась і на не державних селян, яким дозволялось будувати там млини, фабрики та заводи. Ініціатором заборони був міністр державних маєтностей П.Д. Кисельов. Право спадкового володіння спільними землями замінили їх строковим утриманням (не більше ніж 50 років) з дозволу палат державних маєтностей і губернаторів. Щоправда, для осіб, яким це право було надане раніше, воно залишалось чинним [355, с. 4]. Самодержавство черговий раз продемонструвало свої можливості у захисті майнових прав. А попереднє законодавче положення було скасоване тому, що фактично перетворювало державне майно на приватну власність і суперечило законодавчим нормам.

Обмеження викликали відповідну реакцію державних селян і влада вирішила послабити їх негативну реакцію. Указом від 23 січня 1850 р. їм полегшили умови оренди державних ділянок землі. З цією пропозицією звернувся до імператора П.Д. Кисельов. Передбачалось не спрямовувати у продаж з торгів вільні державні земельні ділянки, суміжні з державними селищами, в яких не було законом визначеної пропорції селянських земельних наділів, а передавати їх у спільне користування селянських громад під їх кругову поруку [412, с. 75]. Урядові кола поступово відмовлялись від практики продажу незаселених ділянок державної землі одній особі, визнаючи більш вигідним для казни покладати обов'язки орендної плати на селянські громади, що гарантувало державі вчасну сплату коштів і мінімізувало зловживання в користуванні державною землею. Разом з тим це послаблювало соціальне напруження на селі, яке надзвичайно загострилося у малоземельних губерніях Правобережної України.

Вперше задовго до Столипінської аграрної реформи державним селянам указом від 12 липня 1854 р. дозволили виходити на хутори, але за умови, що землі під хутір перебували не менше ніж на 15 верст від населених пунктів і односельці мали у користуванні не менше 15 дес. землі на селянську душу. Бажаючі утворити віддалений хутір мали отримати згоду односельців і дозвіл від міністра державних маєтностей [431, с. 175]. У Правобережній Україні можливість виходу на хутір, враховуючи зазначені умови, існували переважно у Волинській губернії.

Цю політичну лінію продовжував і Олександр II. На підставі рапорту П.Д.Кисельова Державна рада підготувала законодавчий акт, підписаний імператором 14 листопада 1855 р. Закон доповнював правила наділення землею селян малоземельних державних селищ. Передбачалось наділяти нею лише ті господарства, у яких з лісом було менше 5 дес. на кожную ревізку душу. Непридатна земля прирівнювалась у відношенні 1:2 до придатної. Малоземельні села поділялись на дві категорії: села, в яких на кожную душу припадало 2,5 дес. землі і менше та від 2,5 до 5 дес. Законом віддавалась перевага у наділенні землею селам першої категорії [433, с. 663-664]. Законодавець черговий раз визнав свою безпорадність у подоланні бідності державних селян в малоземельних маєтках, величезна чисельність яких існувала в Правобережній Україні. В той час вихід з цієї ситуації вбачався лише один – переселення селян у багатоземельні державні села.

Своєрідним продовженням і коригуванням закону „про вільних хліборобів” був указ від 2 квітня 1842 р. Поміщикам дозволялось переводити селян у категорію вільних хліборобів з наданням у користування землі за винагороду на підставі добровільних письмових угод. На противагу закону 1803 р. згідно з цим актом земля залишалась у приватній власності поміщиків і лише передавалась селянам у користування. Такі селяни отримували назву „зобов’язаних” [381, с. 261-262]. Отже, в указі вперше застосовувався термін, який широко

використовувався після селянської реформи 1861 р. Цим дозволом скористалися не відразу, а лише тоді, коли поміщики зрозуміли, що селяни більш сумлінно ставилися до роботи на пана та акуратно сплачували оброк у разі документального взяття на себе зобов'язань. Фактично умови договорів являли собою умови наймання робочої сили, яку ще й не потрібно було шукати. Договір почали активно використовувати в кінці 40-х та 50-х рр. ХІХ ст. Його принципи поширили не тільки на селян, але й на чиншовиків.

Варто звернути увагу на правила, введені 8 листопада 1847 р., що дозволяли поміщицьким селянам, які мешкали в маєтках, що продавалися з торгів за борги їх господарів, викупатись на волю разом із землею шляхом участі у торгах. Держава не брала на себе обов'язок кредитувати викуп. У разі сплати викупної суми селянами надавався кріпосний акт без стягнення мита. Такі селяни потрапляли в категорію державних. Розпоряджатися викупленою землею селяни мали право лише на підставі мирського присуду. Вони звільнялись від оброку і називалися „безоброчними” [405, с. 841-842]. Норми цього закону прискорили реалізацію майна поміщиків-боржників для задоволення державних і приватних кредиторів. Селяни, які спромоглись б виплатити суму викупу, отримували землю в неповну (обмежену у праві розпоряджатися нею) колективну власність. Для поміщицьких селян Правобережної України це був майже нездійснений варіант здобуття особистої незалежності. Всі вони відробляли панщину і не мали можливості заробляти кошти у вільному наймі. У них був лише єдиний вихід – взяти позику у лихварів на здирницьких умовах. Закон певною мірою передував аграрній реформі і зафіксував право кріпаків володіти землею.

Олександр ІІ продовжив пошук шляхів звільнення селян, і 24 січня 1856 р. підписав положення Комітету міністрів, яким дозволялось колишнім поміщицьким селянам закріплювати в приватну власність землю, придбану за власні кошти. Цей дозвіл набував чинності, коли вони

переходили до категорії державних внаслідок придбання поміщицького маєтку казною чи його конфіскації [437, с. 848].

За поданням міністра державних маєтностей М.М. Муравйова Олександр II затвердив 12 травня 1859 р. правила про права і обов'язки селян, які мешкали в поміщицьких маєтках та були придбані казною за угодою з їх власником чи з публічних торгів за борги поміщика. Сума платежів, які держава витратила на придбання цих маєтків, покладалась для повернення казни на місцевих селян пропорційно до розмірів земельних наділів у кожному селянському господарстві. Після сплати цього боргу земельний наділ селянам надавався в повну власність. Ліси, оброчні статті і колишні панські землі залишались у державному володінні, але до повного повернення боргу селянам дозволялось користуватися ними та додатковими наділами із панських земель. В маєтках, придбаних державою у поміщиків за взаємною згодою вся земля залишалася у власності казни [449, с. 443-444]. Отже, ще до скасування кріпосного права кріпакам надавався шанс набути в приватну власність земельні наділи зі здобуттям особистої незалежності.

Політика самодержавства щодо різних категорій селянства свідчила, що влада не бажала поширювати кріпацтво, а навпаки, намагалася обмежити чинність цієї соціально-політичної інституції. Така урядова лінія, зумовлена численними заворушеннями на селі в Правобережній Україні, виявилася в законодавчому дозволі селянам викупатись з кріпацтва, ставати власниками землі або орендувати її за контрактами. Ці урядові заходи кардинально суперечили збереженню інституту кріпацтва.

Скасування в 1831 р. магдебурзького права поширило на приватновласницькі міста Правобережної України жалувану грамоту містам Російської імперії 1785 р., яка запроваджувала принципи корпоративного міського управління. Закон від 30 квітня 1834 р. доповнив її положення. Міським думами чи магістратами надавалось право визначати умови передачі міських земель у користування під вигони, сіножаті,

городи, фабрики, заводи тощо. Цей закон запровадив новацію, адже Міністерство внутрішніх справ уповноважувалося віддавати в оброчне утримання міські землі. Ця норма закону спрямовувалася проти польської шляхти, яка указом від 19 жовтня 1831 р. була долучена до прошарку однодворців та міських громадян [325, с. 324-325].

Правила роздавання міських земель в оброчне утримання імператор затвердив 17 лютого 1836 р. Право утримувати оброчні землі міст надали не лише їх мешканцям, а й мешканцям повіту та інших міст, але лише після погодження на це міських громад, у разі наявності вільних міських земель або коли на торги не з'являлися покупці. Закон сприяв запровадженню в містах фабрик, заводів, крамниць, лавок для тих осіб, які виявили до цього здібності і мали кошти [336, с. 121-122]. Російське законодавство і тут залишало можливість для корупційної діяльності посадових осіб, адже цей дозвіл обумовлювався згодою „батьків міста”.

Київський військовий та подільський і волинський генерал-губернатор В.В. Левашов подав до Державної ради, повідомлення про те, що мешканці повітового міста Летичів у Подільській губернії та сусідніх сіл видобували каміння на міських землях, використовуючи його для будівництва та випалювання вапна. Місто не отримувало від цього жодного зиску. Рішення ради з цього питання імператор затвердив 6 червня 1836 р. [343, с. 665]. Слід зазначити, що ні влада міста, ні губернії та навіть сам генерал-губернатор не мали права запровадити таке мито за використання природних надр, які належали державі, але були передані місту в користування.

Появу закону від 2 липня 1843 р. ініціював міністр внутрішніх справ Л.О. Петровський, звернувшись до Сенату з питанням про використання міських вигонів для спорудження фабрик та заводів. На його підставі лишки міських земельних угідь дозволялось використовувати державним селянам і особам вільного стану. Міста мали отримувати компенсацію за відрізання земель [392, с. 432]. Цим законом активізувалось керівництво

міст, яке почало шукати засоби використання незадіяних земельних угідь, щоб уникнути їх відрізання, адже ці угіддя перебували в користуванні міст, а їх власником була держава.

Продовжуючи таку політику та виходячи з господарської доцільності, Є.Ф. Канкрін запропонував дозволити іноземцям купувати землі для відкриття фабрик та заводів. Імператор затвердив указом від 17 квітня 1839 р. цю пропозицію. Іноземці могли купувати не більше 300 дес. землі за межами міст на 10 років для будівництва промислових об'єктів. Після цього вони мали або продати землю, або прийняти російське підданство [357, с. 365-366]. Закон передбачав залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій і розширення бази оподаткування за рахунок платоспроможних найманих працівників. Зазначимо, що цим законом почали широко користуватися лише після скасування кріпацтва.

Уряд змушений був впорядкувати й землекористування відставних військових нижніх чинів у краї. В 30-х роках ХІХ ст. численний корпус відставних нижніх чинів почав повертатись у сільську місцевість Правобережної України, адже рекрутські набори розпочались в останні роки ХУІІІ ст. Проблема полягала в тому, що не існувало законодавчого регламентування подальшої "їх долі". Тому 18 листопада 1840 р. Микола І схвалив закон про відставних або достроково-відпущених нижніх військових чинів, вихідців з Правобережної України, Білорусії та Литви, які повертались до своїх сіл. Для них відводилась земля під садибу та город у передбаченій люстрацією кількості. Тих, хто був схильний до землеробства, наділяли земельними угіддями, вже не звільняючи від повинностей та поземельного оброку [369, с. 726]. Перевагами військової служби уряд прагнув зацікавити державних і поміщицьких селян перевагами військової служби. Тому законом від 13 січня 1847 р. відставні нижні військові чини звільнялись від подушної податі, оброку та земських повинностей лише в тих селах, де на кожну ревізку душу припадало від 8 до 15 дес. Землі [401, с. 40-41]. Ці законодавчі акти сприяли поступовому

формуванню в державних селах значного прошарку особисто вільних селян з правом переходу в інші соціальні стани. Побіжно потрібно зазначити, що державні селяни Правобережної України проживали в трьох категоріях державних маєтків: на 1840 р. у військових поселеннях Київської і Подільської губерній мешкало 120989 селян; в конфіскованих маєтках – 118546 і в державних – 1999765 осіб [5, арк. 27].

Із відкриттям палат державних маєтностей у 1839-1840 рр. на теренах Правобережної України відновилося генеральне межування. Тому 21 червня 1839 р. Микола I підписав указ про правила розмежування земель за згодою сторін, які перебували в черезсмужжі чи у спільному володінні. Для ліквідації цих незручностей запроваджувалися особливі посередницькі комісії. Трирічний термін, узаконений указом від 8 січня 1836 р. для розмежування вже за згодою сторін, закінчувався, і тому його замінили на новий, дворічний. Таке відстрочення поширювалось лише на ті земельні угіддя, власники яких негайно розпочинали розподіл за згодою сторін. Ці правила поширювались на Київську і Волинську губернії, де воно ще не розпочиналось [358, с. 567-570]. Указ від 27 травня 1841 р. подовжив ще на 5 років таке розмежування, враховуючи тривалу бюрократичну процедуру цих дій і недосконалі засоби комунікацій [375, с. 398-399].

Реакція царизму на Листопадове повстання зумовила політику конфіскації поміщицьких маєтків у Правобережній Україні. У процесі її реалізації перед російською владою постало питання: як раціонально розпорядитись новопридбаним майном і організувати ефективне управління ним. Це підштовхнуло її на експеримент щодо введення у правове поле положення від 27 квітня 1837 р. про передачу конфіскованих маєтків до військового відомства з фіксацією правил і порядку управління ними. Положення базувалось на указі від 4 квітня 1836 р., в якому зазначалось, що ще указом від 22 березня 1831 р. передбачалось забирати до казни маєтки бунтівників для збільшення інвалідного капіталу. Але цей

указ змінив ситуацію, адже „нині, беручи до уваги, що ...маєтки в Київській і Подільській губерніях... постійно зайняті військами... Ми визнали за благо для зручності і простоти в управлінні цими маєтками, доручити їх нагляд головному місцевому військовому начальству...”. Керівництво цими маєтками доручалось генералу від кавалерії графу Вітту [337, с. 383-384]. На такий крок підштовхнуло імператора його оточення, оскільки в Київській та Подільській губерніях перебувала найбільша частина конфіскованих і значних за розмірами та прибутковістю маєтків повстанців.

Створювалася п'ятиступенева ієрархія управління цим майном. Визначався порядок остаточного прийняття конфіскованих маєтків і ліквідації боргів, які покладались на них. За указом Миколи I від 28 липня 1836 р. визначався порядок поділу цих маєтків між казною і співспадкоємцями, шляхом жеребкуванням за спільною згодою сторін [348, с. 262-279]. Фактично, вперше в західних губерніях Російської імперії держава відмовилася від принципу здавання державних маєтків в орендне чи адміністративне управління. Вона створювала експериментальний механізм керівництва казенним майном.

9 травня 1840 р. імператор затвердив проект устрою округів військових поселень. 1840 р. у військових поселеннях Київської і Подільської губерній перебувало 83533 особи чоловічої статі. Їм передавалось 293485 дес. землі. В поселеннях розміщувалися окремі ділянки землі (262867 дес.), маєтки, що перебували у довічному (21693 дес.) та заставному володінні (8925 дес.). Військові поселенці звільнялись від традиційних натуральних повинностей, але були зобов'язані обробляти спільні землі для потреб військових частин, які дислокувалися в цих округах. Ураховуючи значні земельні простори військових поселень і те, що поселенцям надавались великі земельні ділянки, було заплановане суттєве переселення селян. Такий спосіб землекористування був новацією в Правобережній Україні [365, с. 119-122].

П.Д. Кисельов запропонував Комітету у справах західних губерній кілька ідей, керуючись якими комітет уклав положення, затверджене імператором 12 грудня 1840 р. Конфісковані маєтки, що перебували у військовому відомстві, передавалися в підпорядкування Міністерства державних маєтностей, а конфіскаційні справи залишались в юрисдикції військового відомства і сконцентрувались у Волинській ліквідаційній комісії [371, с. 830-831]. Фактично цей законодавчий акт скасував закони від 27 квітня 1837 р. та 9 травня 1840 р. П.Д. Кисельов переконав Миколу I і підштовхнути його на передачу у відання його міністерства того майна, задля якого воно і запроваджувалось. Цим заходом ще не ліквідовувалися військові поселення в краї, але перший крок у цьому напрямі був зроблений.

4.3. Іпотечне кредитування

У період кризи кріпацтва як ніколи зростала заборгованість поміщиків. Це зумовило численні законодавчі зміни в державному кредитуванні поміщиків. За поданням Є.Ф. Канкріна Державна рада розглядала питання про конкурси, зокрема стосовно продажу заставлених у позичковому банку маєтків неспроможних боржників з переведенням на покупця банківського боргу. На підставі конфірмованого висновку Державної ради від 12 листопада (17 грудня) 1830 р. за конкурсами як виконавчими інституціями залишалось право втручатися в усі права боржника і розпоряджатися його майном. Кредитна установа передавала його майно конкурсам, і банкрут позбавлявся права розпоряджатися ним. Конкурсам дозволили продавати заставлене майно, що прискорило вирішення колізій шляхом припинення розорення маєтності боржника, повертати кредитний боргу, передавати заставу у повне володіння особи, яка наважилася взяти на себе обов'язок повернути борги попереднього її власника. Хоча звичайно в такому разі борг і не повертався, але створювалась нова

можливість його повернення в перспективі, що було вигідно кредитору, адже він все рівно такі кошти спрямовував на новий кредит для отримання прибутків. Фактично кредиторам відкривалась можливість оформляти нову кредитну угоду з більш дисциплінованим позичальником та обмежити руйнівний вплив на заставлений маєток конкурсного управління [292, с. 370-371]. Імператорський указ від 15 лютого (7 березня) 1831 р. поширив чинність цього закону і на маєтки, заставлені в ошадній казні [295, с. 163-164].

На прохання Петербурзької опікунської ради ошадної казни імператор заборонив продавати маєтність її боржника на трьох торгах. Їх замінили одними, щоб запобігти авантюрним діям боржників, які за допомогою підставних осіб на перших двох торгах піднімали ціну до такого рівня, що на треті торги покупці не з'являлися [320, с. 619-620].

Конфірмованим висновком Державної ради від 6 жовтня 1828 р. поміщикам Правобережної України дозволялось укладати купчі на маєтки, заставлені в позичковому банку, в місцевих цивільних палатах, а не на київських контрактах чи в столиці. З цього приводу імператор затвердив 3 лютого 1835 р. доповідь Петербурзької опікунської ради [332, с. 93-95]. Отже, лише поміщикам Правобережної України дозволили укладати купчі в місцевих цивільних палатах за правилами, які мінімізували збитки державних кредитних установ унаслідок банкрутства їх позичальників.

Закон від 1 жовтня 1836 р. змінював існуючий порядок фіксації свідоцтв у позичковому банку під час переходу прав власності на заставлений маєток, уніфікуючи його в банку і ошадній казні. Ці зміни дозволяли порушувати закон шляхом надання хабара чиновникам цивільної палати від нового власника заставленого маєтку для того, щоб не відсилати належне свідоцтво до кредитної установи. За це порушення закону чиновники ризикували лише переведення по службі, а банківський

борг залишався на продавці маєтку і він довго у судовому порядку міг доводити свою правоту [345, с. 65].

Указ від 12 січня 1838 р. запровадив більш просту форму опису поміщицьких маєтків, призначених для продажу за несвоєчасність платежів державним кредитним установам [351, с. 17-18]. Конфірмований висновок Державної ради від 1 листопада 1839 р. встановив 5-місячний термін для проведення опису поміщицьких маєтків. Визначався час проведення торгів для кожної кредитної установи [360, с. 821-822], що давало змогу покупцям з'являтися на них і без оголошення. Цим заходом передбачалось збільшити чисельність покупців і прискорити фінансове забезпечення державних кредитних установ.

16 квітня 1841 р. побачив світ маніфест про новий розмір позик державних кредитних установ для запобігання розоренню поміщицьких маєтків. Милість імператора пов'язувалась із шлюбом спадкоємця престолу – великого князя Олександра. Відтепер розмір позик державних кредитних установ залежав від категорії губерній. В губерніях I категорії видавалась позика 70 руб. сріблом, якщо придатної землі на кожну ревізку душу припадало не менше 4 дес., у противному разі – по 60 руб., а в губерніях II категорії - вона дорівнювало 60 руб. сріблом. Маєтки дозволялось перезаставляти за новими свідоцтвами цивільних палат та отримувати додатковий кредит, що залежав від різниці цін ревізських душ [374, с. 313-314]. Раніше в Київській і Подільській губернії кріпак оцінювався у 200 руб. асигнаціями. Відповідно до грошової реформи 1839-1843 рр. 1 руб. сріблом був дорожчий 1 руб. асигнаціями у 3,5 рази. Асигнації, введенні 1769 р. досягли 20% від своєї ціни і поступово виводились з обігу та замінювалися на металеві гроші і казначейські кредитні білети. Отже, ціна однієї ревізської души збільшилась ненабагато. В Подільській і Київській губерніях, вона оцінювалася у 245 руб. асигнаціями, у Волинській відповідно збільшилась з 150 до 210 руб. асигнаціями, тобто ціна кріпака на Волині зросла на більший відсоток, ніж

в інших двох губерніях Правобережної України. Але якщо помножити різницю в ціні на велику кількість кріпаків, то виходила доволі значна цифра. І все ж у маніфесті більше заслуговує на увагу те, що в маєтках однієї і тієї самої категорії ціна ревізької душі залежала від площі земельних угідь. В Подільській і Київській губернії, які вважалися малоземельними, траплялися випадки, коли на кожного кріпака у земельному наділі припадало 4 дес. земельних угідь. Нерідко сім'я кріпака мала від 7 до 15 дес. Землі, до якої входили присадибна ділянка, оранка, сіножать та громадський вигін. Якщо врахувати, що таку площу земельних угідь спроможна була мати велика родина (більше ніж 4 особи чоловічої статі), то на одного кріпака аж ніяк не припадало 4 дес. землі. Необхідно також врахувати, що існувало багато дрібнопомісних поміщиків, які володіли частиною села. Селяни цих поміщиків не мали і 2 дес. на одну ревізьку душу. Таким чином, велика чисельність землевласників Київської і Подільської губерній мала право отримати надбавку до переоформлених позик нарівні з поміщиками Волинської губернії. Маніфест також свідчив, що земля дедалі більше ставала товаром, і ціна її невпинно зростала.

Указ від 26 лютого 1848 р. привів законодавство з продажу поміщицьких маєтків боржників державних кредитних установ у відповідність з іншим указом від 8 листопада 1847 р., яким віддавалася перевага в купівлі поміщицьких маєтків місцевим селянам [407, с. 150-151]. Він не сприяв участі дворян у торгах, адже їх витрати не покривалися відсотками, які нараховувалися на суму задатку, в разі бажання селян викупити відповідний маєток.

Весною 1852 р. в Сенаті заслуховувалась доповідь управляючого міністерством фінансів П.Ф. Брока про те, що до банківських установ надійшло багато прохань про перезаставу поміщицьких маєтків на підставі результатів останньої 9-ї ревізії 1851 р. за правилами, схваленими імператором 11 листопада 1836 р. Пропонувалося встановити нові

правила, які узаконив імператор 29 липня 1852 р. Поміщики отримали право на додаткову державну позику [422, с. 494].

Таким чином, іпотечна політика Російської імперії в другій третині XIX ст. мала два вектори розвитку. По-перше, держава удосконалила законодавство зі збереження і захисту своїх фінансових інтересів. По-друге, влада знизила кредитні ставки для поміщиків та кілька разів переоформляла позики щодо грошових доплат позичальникам унаслідок проведення загальноімперської ревізії і грошової реформи. Все це зумовлювалось значними соціально-економічними змінами в суспільстві, яке швидкими темпами рухалось до реформ 60-х рр. XIX ст.

4.4. Інвентарна реформа й підготовка аграрної реформи 1861 р.

На підставі сенатського указу від 19 жовтня 1807 р. та конфірмованого положення Комітету у справах західних губерній від 23 листопада 1837 р. казенні палати Правобережної України розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і ревізією 1795 р. були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан. У випадках, коли самі поміщики не оскаржували їх вільного ставну і у визначений положенням 1837 р. термін не подали документального підтвердження їх залежності, вони визнавалися вільними і ними розпоряджались казенні палати. Якщо поміщиками подавалися докази кріпосного стану, то справу передавали до суду, який остаточно визначав їх станову належність. Ці справи розглядалися не на підставі позовів, а за розпорядженням уряду, який прагнув будь-якими засобами підірвати авторитет польських поміщиків, протиставляючи їм інтереси людей, які мали претензії щодо визнання за ними вільного стану. Цьому всіляко сприяв генерал-губернатор Д.Г. Бібіков. Уряд прагнув довести їхні права на вільний стан і

підпорядкувати цю верству населення державному управлінню. 1847 р. російська влада черговий раз звернула увагу на властиву лише західним губерніям Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називались “вільні люди”. 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній з облаштування тих з них, які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права і обов’язки, тобто розписувалось оподаткування та повинності. Їм заборонялось виїздити з маєтку без відома землевласника та без паспорту. Визначались правила приписки “вільних людей” приписка як поміщицьких, так і купецьких, міщанських та однодворців до приватних земельних угідь. Приписка до приватних земель дозволялась лише за умови укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого в земських судах. Визначалися умови переходу “вільних людей” на інші землі чи в інший стан. Переселення дозволялось за розпорядженням казенних палат [404, с. 477-481]. Отже, цей законодавчий акт регламентував умови перебування “вільних людей” на землях приватних осіб і обмежив їх експлуатацію польськими землевласниками. Цей закон був передував інвентарній реформі, “батьком” якої визнається генерал-губернатор Д.Г. Бібіков.

5 лютого 1848 р. Микола I підписав указ про проведення інвентаризації за правилами, встановленими указом від 28 грудня 1839 р. про люстрації. в тих поміщицьких маєтках, які були чи ще мали бути взяті в опіку за зловживання власників. Управляючий міністерством внутрішніх справ генерал-ад’ютант граф О.Г. Строганов 16 липня 1840 р. у звіті поданому Комітету у справах західних губерній, зазначив, що визнає слушним проведення інвентаризації приватних маєтків у західних губерніях імперії, але зауважив, що це потребує часу і пропонував розпочати її з кількох маєтків, які мали потрапити під державну опіку за перевищення влади поміщика над селянами. На думку імператора, люстрація, а не інвентаризація мала набути загального характеру, адже це мало обмежити

права польських поміщиків та спрямуватися на благо кріпаків. Такий захід уряду мав виглядати для них благодійним. Микола I вважав за необхідне розпочати люстрацію з 1 вересня 1840 р. Проте чиновники звернули його увагу на модель її проведення за зразком люстрації в державних маєтностях, яка проводилась 1798 р., а поточна ще не була завершена. Сенсацією для комітету став проект про врегулювання відносин між поміщиками і кріпаками, який надійшов 1 квітня 1844 р. від міністра внутрішніх справ. Він вважав, що землевласники повинні звітувати про свої нововведення перед урядом, а також надавати великі земельні ділянки селянам з „порожніх” земель економії. Такий „лібералізм” був з подивом сприйнятий П.Д. Кисельовим який небезпідставно вбачав у цьому справжню революцію в економіці краю. Комітет відхилив проект, зазначивши, що може йтися щонайбільше про встановлення норми панщини. Було вирішено створити комісію з інвентаризації поміщицьких маєтностей у західних губерніях. 15 квітня 1847 р. імператор затвердив ці пропозиції, встановивши 6-місячний термін для втілення задуму. Д.Г. Бібіков, який чекав цієї нагоди 10 років, енергійно організував роботу комісій в трьох підпорядкованих йому губерніях. 26 травня 1847 р. імператор підписав указ про правила проведення інвентаризації лише в Правобережній Україні, оскільки в Білорусії держава вагалась щодо її доцільності. Ці правила офіційно не публікувались. Д.Г. Бібіков, який не довіряв предводителям дворянства, поклав обов'язки щодо проведення реформи на поліцію та спеціальний комітет Міністерства внутрішніх справ, який таємно стежив за подіями. Згодом 5 лютого 1848 р. Микола I скасував своє розпорядження від 13 серпня 1840 р. і наказав не проводити люстрації поміщицьких маєтків, а замінити їх складанням інвентарів у Правобережній Україні на підставі правил від 26 травня 1847 р.

Отже, започаткована ще у 1840 р. люстрація маєтків, власники яких зловживали поміщицькими правами, була запроваджена лише в Правобережній Україні і мала бути замінена на інвентаризацію

поміщицького майна, прибутків від нього та ступеня експлуатації селян. Реформа спрямовувалась на обмеження свавілля польських поміщиків, протиставлення їм кріпосних селян, зміцнення селянського господарства і розвиток соціальної бази оподаткування. Але тотальна інвентаризація викликала невдоволення поміщиків. Цей спротив зумів перебороти лише Д.Г. Бібіков, і саме тому ця ідея була втілена лише в трьох губерніях Правобережної України. Інвентаризація була проведена в повному обсязі у 1848 р., і полягала в тому, що розміри земельних наділів поміщицьких селян залежали від їх категорії, що визначалася їх майновим станом і спроможністю обробляти землю. Відповідно до кількості землі кожному селянському господарству розписувались дні панщини. Отже, головна ідея інвентарних правил полягала у визначенні „взірцевої панщини” і фіксації незмінних відносин між польськими поміщиками та українськими кріпаками. Правила визначали структуру селянської громади, властиву російським селянам. Кріпаки поділялись на традиційні для цього краю категорії: тяглих, напівтяглих (піших), городників і бобилів. Запроваджувалась ідея платні, коли селянин відробляв більшу панщину, ніж визначена в інвентарних правилах (7,5-15 коп. за день панщини залежно від характеру робіт). Польські поміщики намагались будь-якими методами підкупити оточення Д.Г. Бібікова, щоб уникнути обмежень. Європейські революційні події, які почали поволі проникати і в цей край, також не сприяли належному втіленню реформи у життя. Уряд завагався, вибираючи між ліберальною і репресивною політикою стосовно українського селянства та польського панства. Зазначимо, що інвентарні правила не були належно сприйняті селянством. І як тільки з'явилася небезпека соціального вибуху, влада повернулася до тих самих польських панів, від яких хотіла відокремити селян, тобто, коли йшлося про часткові утиски селян, вона була на їх боці, але відразу ставала на бік польських поміщиків, як тільки йшлося про пробудження селянської соціальної свідомості. Саме тому наслідки інвентарної реформи були

половинчастими, які вже не відповідали соціально-економічному розвитку в Правобережній Україні, адже вони зумовлювалися політичними міркуваннями царської влади та особливостями характеру Д.Г. Бібікова [406, с. 93-94; 1, арк. 2-43; 784, с. 103-109].

Провівши інвентарну реформу в Правобережній Україні, влада знову повернулася до питання “вільних людей”. Сенатським указом від 8 серпня 1851 р. визнавалася необхідність перевірити через суди владні права поміщиків на людей, які ще ревізією 1795 р. були визнані вільними. Вироки судів остаточно ухвалював міністр внутрішніх справ [420, с. 606-607]. Слід зауважити, що виконавча гілка влади мала право на вирішальне слово порівняно з судовою.

Поразка Росії в Східній (Кримській) війні обернулися крахом для державної системи царя Миколи I. Поліцейсько-бюрократичне управління не витримало серйозного іспиту. Держава переживала надзвичайну морально-політичну і соціально-економічну кризу. Надзвичайно складним було фінансове становище. Військові витрати покривалися посиленою грошовою емісією. Ситуація була настільки складною та загрозливою для імперії, що постала необхідність негайного реформування суспільного і адміністративного устрою.

Російське суспільство з піднесенням вітало нового царя, сподіваючись від нього реформ. Олександр II не бажав проводити їх диктаторськими методами, а прагнув пробудити належну ініціативу дворянства. Ще весною 1856 р., відразу після оголошення маніфесту про мир, імператор поїхав до Москви і там у відповідь на прохання генерал-губернатора графа А.А. Закревського заспокоїти схвильоване чутками дворянство, сказав, що „...існуючий порядок володіння душами не може залишатися незмінним... ..Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно саме собою почне скасовуватись знизу... Прошу вас, панове, подумати над тим, як би це здійснити” [918, с. 170].

Але дворянство, побоюючись народних бунтів і нових умов життя, не поспішало брати на себе ініціативу. Селянське питання мляво і нерішуче розглядалося у таємному комітеті, який складався із старих сановників, що ставились до реформи вороже. Нарешті, в кінці 1857 р. віленський військовий губернатор та ковенський, мінський і гродненський генерал-губернатор В.І. Назімов, коли імператор перебував у Брест-Литовську, запропонував розпочати селянську реформу у підпорядкованих йому північно-західних губерніях. Це була офіційна версія. Напевно, сам імператор запропонував В.І. Назімову дати йому привід для селянської реформи. 20 листопада, незважаючи на спротив оточення імператор видав рескрипт на ім'я генерал-губернатора В.І. Назімова про відкриття в литовських губерніях дворянських губернських комітетів для розробки нових положень про селян. Основними положеннями щодо цього указу були такі: вся земля визнавалась власністю поміщиків; за селянами залишались лише їх садиби, які вони мали викупити і їм відводили ту кількість орної землі, яка дала б змогу відбувати повинності щодо казни і поміщика. Вільні селяни мали утворювати товариства.

Отже, селянське питання виносилось з тісної сфери бюрократичних комітетів і канцелярій на всенародне обговорення. Таємний комітет отримав новий статус і назву - Головний комітет з селянської справи. Відтоді уряд вже не зволікав з вирішенням цього питання, і дворянство інших губерній змушене було просити про відкриття у них подібних губернських комітетів. Спочатку урядові кола прагнули розробити уніфіковане селянське положення для всієї імперії без урахування особливостей різних губерній, що викликало невдоволення дворянства. Безземельного звільнення селян вони не могли дозволити, побоюючись, і небезпідставно, заворушень. Викуп землі селянами за допомогою казни довгий час вважався неможливим, оскільки ця операція могла викликати державне банкрутство.

Сенатським указом від 30 березня 1859 р. була створена Редакційна комісія для складання проекту загального положення про поміщицьких селян, яку очолював Я.І. Ростовцев. Пропозиції мали надходити до неї та міністра внутрішніх справ від губернських комітетів дворян [445, с. 248]. Підготовка реформи була завершена в кінці 1860 р. На місце Я.І. Ростовцева було призначено представника консервативної придворної партії графа В.М. Паніна, але проекти редакційних комісій не зазнали значних змін, оскільки їх активно підтримував великий князь Костянтин Миколайович.

Отже, своєрідний відбиток на законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні наклало Листопадове повстання 1830 р. та доволі могутній розвиток товарно-грошових відносин. Влада всіляко використовувала споконвічну ворожість селянства до панства. Ефективною була, спрямована проти правобережної шляхти політика легітимації та декласації, поряд з якою втілювалась у життя ціла низка законодавчих норм з накладання заборони, секвестру та конфіскації маєтків польських поміщиків. Колізія цих репресивних імперських заходів полягала в тому, що вона відбувалась на фоні демонстрації владою шанобливого ставлення до приватної власності, але радикальний прояв польської опозиційності черговий раз штовхав її до законодавчого обґрунтування позбавлення майнових прав повстанців. Верховна влада вважала ці заходи вимушеними і надзвичайно радикальними. Про це свідчило те, що значна кількість поміщицьких маєтків уникла конфіскації, чому сприяли тривалість процесу у часі та корумпованість місцевих чиновників.

Для посилення контролю за поміщицькими маєтностями в Правобережній Україні влада вдалась до законодавчої регламентації призначення до них управителів та економів, чим деякою мірою також порушила приватні права на власність, що поглибилось заборонаю оренди

поміщицьких маєтків, зумовленою бажанням уряду обмежити зловживання польських поміщиків краю.

Антипольська політика у 30-х рр. XIX ст. актуалізувала принцип накладання заборон на поміщицькі маєтки через масовість їх секвестрування та прагненням їх власників уникнути конфіскації. Цьому сприяла і криза кріпацтва, спричинена зростанням кількості розорень дрібних та середніх поміщиків та астрономічною заборгованістю землевласників. Імперська влада змушена була регламентувати такі особливості поземельних відносин.

Законодавче вдосконалення поземельних відносин краю дало змогу владі припинити чинність Литовського статуту та сеймових постанов. Це стало підставою для вжиття радикальних заходів з ліквідації інституції традиційного володіння поміщицькими маєтками, яка порушувала докорінний принцип російського законодавства щодо монопольного права дворян володіти заселеними земельними угіддями. В контексті цих змін набула поширення інституція дворянської опіки, яка замінила секвестр поміщицького майна для зменшення ймовірності його розорення.

Порушуючи майнові права своїх підданих, законодавець постійно прагнув сконцентрувати увагу суспільства на тому, що держава поважає їхні майнові права, якщо вони не посягають на владні підвалини Російської імперії. Така постановка питання простежувалась у змінах до російського цивільного законодавства, якими врегулювалися різноманітні проблеми з домашніми заповітами. Кодифікувався порядок їх складання, збереження та подання в державні установи. Вперше дозволялось заповідати поміщицькі маєтки, хоча і в дуже обмеженому обсязі.

30-50-ті роки XIX ст. ознаменувались великою кількістю законодавчих новацій в регулюванні поземельних відносин у Правобережній Україні, продиктованих реаліями соціально-економічного розвитку. Остаточо була ліквідована монополія дворян на приватне землеволодіння, адже всі верстви населення отримали на це право. Водночас російській владі майже

повністю вдалось взяти під свій контроль різноманітні обладки із земельною власністю, що диктувалось фіскальними чинниками. Запроваджувались нові правила оцінки поміщицьких маєтків не тільки за ціною кріпаків, а й землі, тобто за її прибутковістю.

Стосовно державних селян влада визнала свою безпорадність та відмовилась від законодавчого гарантування наділення визначеної їм законом пропорції землі і тому застосувала єдиний реальний метод боротьби з малоземеллям у краї - переселення цих селян у малозаселені території Російської імперії. Зважаючи на заохочення удільних селян в ефективному господарюванні, їм замінили сплату поземельного збору подушним податком. Цим кроком законодавець диференціював цих селян за розміром господарства і оподаткування. Шляхом судової перевірки імперська влада на противагу польським поміщикам законодавчо визнала статус “вільних людей” у Правобережній Україні.

Державних селян перевели на оброк для обмеження їх експлуатації тимчасовими власниками державних маєтків і матеріального зміцнення їхніх господарств. Селянам полегшили умови колективної оренди державних земель, що визнавалось більш доцільним, ніж передача їх в оренду поміщикам чи купцям.

Для втягування оброчних і вільних державних земель у товарно-грошові відносини, збільшення державних прибутків та для залучення інвестицій іноземним купцям дозволили купувати землю для будівництва фабрик і заводів, а місцевим купцям та міщанам - успадковувати ділянки державної землі для розведення садів, виноградників, шовкових гаїв, будівництва млинів, фабрик та заводів.

Хоча влада і розчарувалась у єврейських землеробських колоніях, але напередодні аграрної реформи навіть збільшила для них пільги.

Шляхом прийняття комплексу законодавчих актів земельні угіддя духовенства Правобережної України були підпорядковані Міністерству

державних маєтностей. Секуляризація церковних земель завершилась. Земля залишалась у користуванні лише сільських церков краю.

Прагнучи організувати оригінальне управління конфіскованими маєтностями, російська влада вирішила створити на їх базі військові поселення, які б утримували численні військові формування. Але з утворенням Міністерства державних маєтностей влада відмовилась від такої ідеї і передала ці маєтності у його відомство.

Разом з тим єзуїтські та погаліцейські маєтки були повністю підпорядковані Міністерству фінансів. З метою поступової ліквідації цієї форми власності уряд відбирав до казни ці маєтки в разі їх розорення чи накопичення заборгованості з едукативного фонду. Законодавчо визначилися критерії, за якими визнавались приватні права на ленні маєтки, і подальший їх пошук цих прав припинився. Практика змусила уряд повернутись до польського принципу надання чиновникам орендних прав на державні маєтки і навіть розпочала переведення їх у приватну власність, але без владних прав на кріпаків.

Потрібно відзначити радикальний захід влади, яка запровадила правила придбання у власність земель приватними акціонерними товариствами, які будували залізниці. Це була не відоме на теренах Правобережжя легітимована форма землеволодіння. Розпочалась епоха бурхливого залізничного будівництва, яка руйнувала натуральне господарство селян і дрібних поміщиків, сприяла розвитку переробної харчової промисловості та залучення села в товарно-грошові відносини.

Новацією, продиктованою польським повстанням, було залучення російських адміністраторів до управління державними маєтками в Правобережній Україні. В цій самій площині запроваджувалися інституції майоратних маєтків, за допомогою яких влада прагнула сприяти русифікації краю та поступово відмовлялись від здавання державних маєтків в оренду чи адміністративне управління. А інституція заповідних маєтків передбачала збереження великого поміщицького землеволодіння.

Влада уніфікувала іпотечну політику всіх державних кредитних установ, яка перетворила поміщиків на вічних боржників держави, що отримували додаткові кредитні пільги, але разом з тим удосконалювались заходи щодо охорони фінансових інтересів казни шляхом законодавчого сприяння позичальникам у поверненні кредиту.

Протягом всієї другої третини ХІХ ст. вжито обмежених заходів щодо послаблення експлуатації поміщицьких селян та їх обезземелення, що зумовлювалось стрімким зростанням чисельності цієї категорії населення. Держава прагнула зберегти велику кількість селянських господарств як основне джерело оподаткування і запобігти загостренню соціального напруження на селі, але селянське обезземелення поширювалося, особливо в 50-х рр. ХІХ ст. Потрібно зауважити, що поміщики обезземелювали кріпаків в останню чергу. Ці їх дії спрямовувались в першу чергу на однодворців, від яких вони мали значно менший зиск, ніж із селян. Держава недаремно заборонила в 50-х рр. ХІХ ст. оренду поміщицьких маєтків, адже основний прибуток орендар отримував залежно від обсягів господарства поміщика. Це було однією з причин, яка спонукала поміщиків до збільшення земель в економії. Орендарі поміщицьких маєтків 50-х років ХІХ ст. вже більше уподібнювалися до капіталістичних підприємців, ніж до феодалів. Виробництво сільськогосподарської продукції мало виключно товарний характер. Саме прагнення поміщиків і орендарів до нарощування обсягів товарної продукції спонукало їх розширювати виробництво за рахунок збільшення площ економічної оранки та випасу худоби. Для багатьох поміщиків значна чисельність сільського населення була гальмом у розвитку їх господарств. Саме процес пауперизації сільських мешканців шляхом їх обезземелення підсилював соціальне напруження в сільській місцевості, яке породила в 40-50-х рр. ХІХ ст. земельне питання.

Обмеженню свавілля поміщиків сприяла люстрація маєтків, адже вона регламентувала експлуатацію селян для зміцнення їхнього господарства

як бази оподаткування. Її замінила інвентарна реформа. Фактично цим заходом держава експериментувала із скасуванням кріпосного права і запровадженням контрактних відносин між селянами та поміщиками. Але експеримент був продиктований не економічними, а політичними чинниками, що зумовило його половинчастість і незавершеність.

Таким чином, російське законодавство у врегулюванні поземельних відносин, повністю замінило на теренах Правобережної України польське цивільне законодавство, але так і не зруйнувало панівні феодальні соціально-економічні відносини. І все ж правляча еліта імперії розуміла необхідність ліквідації загрози підвалинам абсолютної монархії. Поглиблення товарно-грошових відносин остаточно зруйнувало натуральне господарство, що зумовило суттєву еволюцію законодавства в бік пристосування поземельних відносин до нових реалій. Еволюційним шляхом пристосовуючи поміщицьке господарство до нової економічної ситуації, влада прагнула ліквідувати анахронізми в економічних взаємовідносинах. Тому поземельне законодавство розвивалося у напрямі регламентації вже капіталістичних відносин. Прибутковість земельних угідь вийшла на перший план, і зумовила багатовекторний характер російського законодавства. Земля незалежно від наявності робочої сили набула ціни, яка весь час зростала. Саме це вимагало від влади укладання земельного кадастру в державних маєтках.

З утворенням Міністерства державних маєтностей прискорюється об'єднання окремих груп державних селян у загальний соціальний стан. Набагато менші зміни відбулись у середовищі поміщицьких селян, які зберегли, хоча і не повністю, однорідний склад. Паралельно з поділом селянства за земельними ознаками, поглиблювався їх розподіл за становим характером: на вільних і кріпаків.

Отже, напередодні скасування кріпосного права поземельні відносини мали подвійний характер: з одного боку, панівним було поміщицького землеволодіння, на теренах якого використовувалась дармова, але вже

малоефективна праця кріпаків, а з другого -- існував правовий дозвіл на придбання у приватну власність (колективну чи особисту) землі всім верствам населення. На порядок денний вийшли такі питання: скасування кріпацтва переважної більшості сільського населення; отримання ним достатніх земельних наділів у приватну власність, які задовольняли їхні матеріальні потреби; товаризація сільського господарства, підвищення його ефективності та значне зростання податкових можливостей поміщицького і селянського господарств.

Р О З Д І Л П'Я Т И Й
Вплив Січневого повстання 1863 р. на законодавче
врегулювання поземельних відносин
(1861-1865 рр.)

5.1. Законодавчі положення аграрної реформи 1861 р.

19 лютого 1861 р. побачив світ маніфест „Про всемилостиве дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів, і про устрій їх побуту”, який встановлював кондиції аграрної реформи. На його підставі селяни отримали особисту свободу. За поміщиками зберігалось право власності на всі землі, що їм належить. Селянам залишалась у постійне користування лише садибна земля, за яку вони несли повинності для своїх потреб і виконання обов'язків перед державою. Статус селян визначався як „тимчасово-зобов'язаний”. Їм дозволялось викупати присадибну ділянку і за згодою з поміщиком оранку - та інші угіддя. Для викупу селянам надавалась державна позика. В разі його завершення вони отримували статус селян-власників. Поміщикам дозволялось укладати угоди із селянами про розмір їх земельного наділу за відповідні повинностей. Протягом двох років зберігався попередній порядок взаємовідносин між селянами і поміщиком.

Для впровадження реформи в кожній губернії утворювалися губернські із селянських справ присутствія, які наділялися адміністративними правами у справах селянських громад на поміщицьких землях. Для розгляду суперечок, у повітах вводились посади мирових посередників, які утворювали повітові мирові з'їзди. В поміщицьких маєтках засновувалися мирські управління, а у великих селах – волосні.

Стосовно кожної селянської громади протягом двох років складалися уставні грамоти, в яких фіксувалась площа землі, що надавалась селянам у постійне користування, а також розмір повинностей. Маніфест

супроводжував сенатський указ з переліком 10 положень (6 з яких стосувались Правобережної України), що виписували механізм упровадження кондицій маніфесту [456, с. 128-133].

Отже, маніфест ознаменував революцію у суспільно-політичних і соціально-економічних відносинах у Російській імперії. Ним було скасовано раз і назавжди право приватної власності поміщиків на особу кріпаків із збереженням їх економічної залежності від панів. Земля залишалась цілковитою власністю поміщиків. Родючі землі Правобережної України являли собою велику цінність, і тому місцеві поміщики не давали згоди на викуп селянами орних ділянок землі та вигону. Гречкосіям дозволялось лише користуватися різними угіддями на підставі контракту з поміщиком. Маніфест оголосив про початок політики державного кредитування селян.

Перше положення, яке додавалось до маніфесту, стосувалось усіх регіонів Російської імперії, де існували поміщицькі селяни. Воно окреслило адміністративно-виконавчий механізм проведення аграрної реформи [457, с. 135-138]. Друге положення запроваджувало засади верховного нагляду і керівництва зміни становища селян. Уряду прагнув уніфікувати загальні принципи аграрної реформи. Було створено Головний комітет з упорядкування становища сільського населення, який підпорядковувався безпосередньо імператору. До його складу увійшли міністри внутрішніх справ, державних маєтностей, фінансів, юстиції і уділів. Загальний нагляд за перебігом реформи покладався на Міністерство внутрішніх справ та його підрозділи [458, с. 138-140]. Третє положення було загальним документом для втілення в життя аграрної реформи, декларувало кондиції маніфесту. Після його введення поміщики звільнялись від опікунства над селянами та гарантування сплати ними податків. Визначались умови припинення обов'язкового стану селян, якщо вони відмовлялись від земельного наділу чи переходили в інший соціальний стан. Фіксувались цивільні права селян та їх громади.

Відчужувати приватні селянські землі дозволялось лише через 9 років від затвердження цього положення [459, с. 141-165, 29]. Воно законодавчо закріплювало тимчасові права селян, які вийшли із кріпацтва, але перебували в тимчасово-зобов'язаній залежності від поміщика. Квінтесенцією механізму управління селянами стала кругова порука, перевірена на державних селянах. Фактично сільська громада мала виконувати функцію поміщика у відносинах держави з звільненими селянами. Четверте положення доповнило третє і виписало структуру установ та посадових осіб, які керували аграрною реформою, і визначило їх функції [460, с. 30]. Якщо третє положення легітимізувало доволі демократичні селянські структури реформування, то четверте свідчило, що реформування становища селян перебувало в руках поміщиків і мало спрямовуватись на захист їхніх інтересів за рахунок селян. П'яте положення визначало порядок складання, розгляду, перевірки, затвердження і введення в дію уставних грамот [461, с. 218-230].

Шостим стало „Височайше затвержене місцеве положення з поземельного влаштування селян, які живуть на поміщицьких землях, в губерніях: Київській, Подільській і Волинській”, яким скасовувались після затвердження уставних грамот інвентарні правила управління поміщицькими маєтками. На його підставі складались уставні грамоти в краї. Мирська селянська земля, затверджена інвентарними правилами, визнавалась незмінною і залишалась у постійному користуванні селян. Якщо інвентарні правила зменшили селянські земельні наділи, то протягом шести років сільській громаді дозволялось просити мирового посередника повернути відняті землі. Сервітутні права залишались за селянами. Присадибна ділянка землі селянського господарства мала бути не меншою від 1800 кв. с. Земельний наділ відводився селянам протягом двох років з поділом його на „корінний” і „додатковий”. До складу „корінного” наділу зараховувалась придатна для ведення сільського господарства земля, на якій розміщувалися яка садиба і орні землі та

перебувала у користуванні піших селянських господарств. Для тяглих господарств надавався „додатковий” наділ, який дорівнював наділу орної землі для піших господарств. Після затвердження уставних грамот протягом шести років поміщик мав право вимагати розмежування власної і мирської землі. Кожний селянин зобов’язувався упродовж дев’яти років з дня появи цього положення користуватися корінним земельним наділом і відбувати відповідні повинності. Відмовитись від нього селянин мав право, якщо придбав у приватну власність достатню для проживання в даній місцевості площу орної землі (дод. В.). Громада могла відмовитись і від додаткового наділу, якщо вона придбала відповідну площу земельних угідь. Селяни мали право викупати садибну землю лише після погашення казенних і поміщицьких недоїмок. Ціна присадибної землі в Правобережній Україні становила 102 руб. за дес. Розмір панщини за присадибну і орну землю визначався тимчасовим 3-річним договором, а повинності за польову землю - залежно від місцевості (дод. Д. і Ж.). Обсяг роботи на панщині визначались „урочним положенням”, яке фіксувалось для кожної губернії окремо. Його розроблення покладалось на губернські із селянських справ присутствія. За додатковий наділ селянин за власним бажанням міг відробляти панщину чи платити оброк. За справну сплату чи відбукання повинностей для поміщика відповідала вся громада, об’єднана круговою порукою.

Це положення мало два додатки. Перший стосувався поділу губерній Правобережної України на місцевості, за допомогою яких визначались повинності селян на користь поміщика, другий -- затверджував правила для укладання урочних положень [462, с. 307-340, 52-54].

До маніфесту додавались правила для селян, які мешкали в маєтках дрібнопомісних поміщиків. До таких землевласників відносили тих, у маєтках яких нараховувалось менше ніж 21 душа чоловічої статі, ці особи взагалі не володіли придатною для обробітку землею або її було недостатньо. Для губерній Правобережної України така межа

регулювалась місцевим положенням. На селян цих маєтків поширювались особисті права поміщицьких селян, але заборонялось наділяти землею тих з них, які раніше не володіли землею. На них не поширювалась кругова порука. Всім дрібнопомісним поміщикам призначалась грошова допомога [463, с. 372-376].

Складовою положень був закон від 19 лютого 1861 р. про порядок відчуження, передачу у спадщину, здавання в заставу чи оренду поміщицьких маєтків. Попереднє законодавство з цього питання залишалось чинним, але з деякими змінами. Маєтки дозволялось продавати не лише спадковим дворянам, а й приватним особам інших станів, за винятком євреїв, але в такому разі землі, якими користувались селяни, переходили у їх власність. Цим законом вперше визнавалась можливість викупу селянами свого земельного наділу. Поміщицькі землі, які не перебували в користуванні селян, дозволялось без обмежень продавати. У випадках застави, продажу чи розподілу між спадкоємцями заборонялось ділити селянський земельний наділ у губерніях з подвірним землекористуванням. Поміщикам дозволялось здавати маєток в оренду без соціальних обмежень, але не більше як ніж 30 років [464, с. 399-402]. Особливістю цього закону було те, що євреям у черговий раз заборонили купувати землю в сільській місцевості. Відновлювалось право на оренду поміщицьких маєтків, що було суттєво для Правобережної України, де вона була пануванню формою управління ними. Виняток становила Волинська губернія, в якій поміщики традиційно управляли маєтками за посередництвом управителів. Пролонгація прав на оренду в краї до 1858 р. фактично зберегла її чинність до часу відновлення цих прав. Оренду поміщицьких маєтків відновили тому, що зникла головна причина її заборони – необмежена і слабо контрольована експлуатація орендарями кріпаків.

Отже, положення стосовно аграрної реформи, були більш радикальні порівняно з початковими ідеями її проведення, адже в процесі

практичного втілення основних засад реформи змінювалась та ускладнювалась. Законодавчі норми 1861 р. були ціннішими від ідей, запропонованих у 1857 р. Природно, що докорінний переворот всього суспільного устрою, який торкався основних прав власності, а також самих власників, був неможливий без боротьби на користь землевласників, від яких разом з державою залежав перебіг реформи.

Будь-які значні зміни майнових відносин, пов'язані з в державними і суспільними інтересами, зачіпали й індивідуальні інтереси та спричиняли суспільну боротьбу за їх відстоювання. Антагонізм виник не стільки через примусовості реформи, скільки через відмову влади від примусу, внаслідок чого реформування поземельних відносин перетворилось на компроміс.

Головне у чому законодавство розійшлося із дійсністю – це принципове визнання всієї землі власністю поміщиків. Правляча еліта усвідомлювала неможливість і небезпечність звільнення селян без землі. Звільнення із землею чи без неї передбачало експропріацією. Безземельне звільнення було експропріацією землі у селян дотримання принципу приватної власності; звільнення із землею – експропріацією її у поміщиків. Уряд ставив мету знайти третій, компромісний спосіб вирішення проблеми, яка б задовольнило дві протилежні сторони. Для цього був розроблений проект надання селянам частини поміщицьких земель у користування і визнання її „неповною власністю” поміщиків (із заборонаю відчуженням права користуватись і розпоряджатись нею). Це був новий, невластивий російським законам напівфеодальний устрій, який відрізнявся від кріпосного права лише особистою свободою селян. Весь зміст положень натякав на безстроковість цих відносин. Саме така невизначеність і компромісних характер реформи зумовили ситуацію, коли влада майже щомісяця вдосконалювала та видозмінювала її законодавчі норми. Цей процес тривав до Січневого повстання 1863 р., яке

штовхнуло царизм до кардинального розв'язання протиріч, породжених реформою в краї.

Реформу було поширено на селян державного та удільного відомства двома указами від 5 березня 1861 р. Цим селянам на 5 років передавали у користування земельні наділи, виходячи з правил місцевого положення [465, с. 435-436]. Скасування кріпацтва для них було ліберальнішим, адже їх тимчасово-зобов'язаний стан не був так жорстко регламентований, а земельні наділи не віддавались їм у користування на невизначений термін.

Реакція влади на ситуацію навколо селянських заворушень, зумовлених оголошенням положень від 19 лютого була миттєвою. Положеннями Головного комітету з упорядкування становища сільського населення від 10 і 14 квітня 1861 р. доручалось міністру внутрішніх справ П.О. Валуєву зобов'язати губернаторів, губернських та повітових предводителів дворянства змусити поміщиків зменшити селянські повинності і якнайшвидше скласти уставні грамоти. У разі ігнорування цієї вимоги їх маєтки передаватися в дворянську опіку до часу затвердження уставних грамот [467, с. 605]. Ці законодавчі акти спрямовувались на припинення селянських заворушень. Законом від 14 квітня 1861 р. передбачалось резервування земельних угідь у державних маєтках для селян, які працювали в конфіскованих маєтках римо-католицьких монастирів Правобережної України. Монастирям призначалась грошова компенсація [468, с. 627-628].

Виникла практична потреба конфірмації положення Головного комітету від 1 і 28 червня 1861 р. про порядок укладання договорів між селянами та поміщиком стосовно звільнення їх від тимчасово-зобов'язаного стану з правом придбання своїх земельних наділів у приватну власність без допомоги уряду. Цих селян негайно зараховували до категорії власників після схвалення цих договорів губернськими із селянських справ присутствіями [471, с. 804-806]. Отже, визначався порядок необов'язкового викупу селянами власних ділянок землі. Селяни

Правобережної України майже не отримали шансів скористатись ним, адже в регіоні була висока ціна на землю, яку поміщики не бажали втрачати, та й гречкосії перебували в злиденному стані, відробляючи панщину. Положенням від 27 липня 1861 р. регулювався порядок укладання цих контрактів у маєтках, які перебували в довічному володінні [476, с. 199]. Запроваджувався механізм розмежування та розверстки поміщицьких та викуплених селянських земель [478, с. 203-204]. Логічним продовженням аграрної реформи був закон від 28 червня 1861 р. про дозвіл державним селянам переходити на оброк, який фактично зобов'язував їх викупати свої земельні наділи, але без допомоги держави [473, с. 1015]. Заслуговує на увагу те, що законодавчим актом від 6 серпня 1861 р. дозволялася передача права володіння заселеними маєтками особам недворянського походження. Але в таких випадках нерухомість потрапляла до дворянської опіки. Чинність опіки припинялась після викупу селянами своїх земельних наділів [479, с. 230]. Отже, визнання принципу викупу селянами своїх земельних наділів набувало поширення.

У контексті реформи законом від 21 вересня 1861 р. припинявся розгляд прав “вільних людей” краю, розпочатий ще у 1837 р., адже вони наділялися правами і обов'язками поміщицьких селян. Але їм дозволялось відмовитись від цього стану та земельного наділу в період складання уставних грамот, що і відрізнило їх від поміщицьких селян [481, с. 317]. 25 липня 1864 р. Олександр II затвердив правила облаштування “вільних людей” Правобережної України, які мешкали в поміщицьких маєтках. Їх поділили на дві категорії: до першої – відносили тих, кого зарахували кріпаками після 20 листопада 1857 р.; до другої – решту. Закон врегулював це питання. “Вільні люди” 1-го розряду прирівнювались до поміщицьких селян та отримували права на обов'язковий викуп землі. “Вільні люди” 2-го розряду не отримали цих прав, а визнавались орендарями, з якими поміщики зобов'язані були укласти контракти протягом 12 років, а потім мали право їм відмовити в їх продовженні

[530, с. 649-651]. Щодо цього закону виникла суперечка між генерал-губернатором М.М. Анненковим, який пропонував перевести всіх “вільних людей” на обов’язковий викуп, і Міністерством внутрішніх справ. Це положення визнавалось владою як тимчасове, адже передбачалось узаконити правила фінансового сприяння уряду “вільним людям” 2-го розряду у добровільному викупі земельних наділів.

Законодавчий акт від 10 травня 1862 р. відновив процес переселення однодворців та “вільних людей” у Кубанський та Ставропольський краї, де їм виділялось від 20 до 30 дес. землі, з яких 5-10 дес. переходило в їх приватну власність. Держава фінансувала переселення. Умови для збіднілого селянства, враховуючи малоземелля, були доволі сприятливі, що вперше забезпечило інтенсивність переселення. Згідно з переписом 1897 р. на Кубань переселилось 21.717 осіб [490, с. 426; 864, с. 15]. Прийняття закону зумовлювалося не лише військово-політичними, а й соціально-економічними чинниками та вписувалося в загальну концепцію аграрної реформи, коли звільнення поміщицьких і державних селян Правобережної України загостило соціальну проблему малоземелля.

Інша можливість викупати свої земельні наділи селянам надавалась законом від 15 лютого 1862 р., але лише тим з них, які мешкали в маєтках, що перебували під заборонаю внаслідок виникнення суперечки за право володіння ними [486, с. 144]. Згідно з положенням від 28 травня цим власникам дозволялось безкоштовно передавати селянам їхні земельні наділи, але за умови повернення до складу маєтності четвертої частини селянського наділу. Ці поміщики звільнялись від повернення в кредитну установу суми, яка дорівнювала вартості безкоштовно переданої землі. Нововведення мало на меті зацікавити власників цих маєтків звільнити селян від тимчасово-зобов’язаного стану, а держава наважувалась на це тому, що таких маєтків було мало [492, с. 494].

Лише в грудні 1861 р. влада приділила увагу селянам поєзуїтських і ленних маєтків. На підставі конфірмованого висновку Державної ради від

18 грудня 1861 р. на селян ленних маєтків поширили положення від 19 лютого. Якщо вони викупували свої садибні і орні земельні ділянки, то ленний маєток отримував статус приватного. Ці ж самі права поширювались і на селян поезуїтських маєтків. Отже, такий законодавчий акт зрівняв у правах селян поміщицьких, ленних і поезуїтських маєтків і запровадив порядок ліквідації особливих форм державних маєтків в Правобережній Україні. Власники ленних і поезуїтських маєтків ставали їх приватними господарями. Ще однією радикальною новацією цього закону було те, що за поезуїтськими селянами визнавалось право на державний кредит для викупу своїх земельних ділянок [483, с. 626-628]. Це був перший законодавчий акт, який визнавав можливість державного кредитування викупу селянами земельних наділів. Ідея була розвинута в законі від 1 березня 1862 р., яким передбачалось погашення боргу власників поезуїтських маєтків з едукційного фондушу та державним кредитним установам за рахунок викупних платежів селян [488, с. 4-5].

Заслуговує на увагу конфірмоване положення Головного комітету від 23 листопада 1862 р., яким визначався розмір державної викупної позики селянам Правобережної України. Вона дорівнювала 80% від суми викупу, який визначався капіталізацією із 6% оброку за корінний і додатковий наділи. Це правило поширилось і на селянську громаду, яка викупувала землю [499, с. 412-413]. У процесі аграрної реформи виникла зацікавленість поміщиків якнайшвидше ліквідувати тимчасово-зобов'язаний стан селян. Ця форма суспільних відносин вже на час свого запровадження була економічно відсталою, що спричинило її швидке "відмирання". Викуп виявився найвигіднішим для поміщиків засобом ліквідації цих відносин. Тим більше доцільність цього заходу виявляла та обставина, що законодавство не фіксувало тривалість існування такого невизначеного становища. В уряді побоювались, що обов'язковий викуп вимагав би різкої емісії величезної кількості кредитних паперів, що було б згубним для системи внутрішнього кредиту і для самих землевласників,

оскільки це спричинило суттєву інфляцію. Саме тому правила добровільного викупу не сприяли усуненню фінансових ускладнень. Але дворянство вже вимагало обов'язкового викупу, і уряд наважився на цей захід у Правобережній Україні як на метод державного стимулювання та апробації цього процесу. Пояснювався початок експерименту в цьому краї тим, що Російська держава офіційно припинила антипольські заходи, але з метою профілактики вона вдалася до прискорення ліквідації залежності українського селянства від польських поміщиків як в особистому, так і в матеріальному плані.

Продовженням цього закону було конфірмоване положення Головного комітету від 20 червня 1863 р. про порядок викупних справ у маєтках, які перебували під опікою. Державний викупний кредит, який спрямовувався поміщикам як викупний селянський платіж, видавався 5% іменними банківськими білетами або 5,5% свідоцтвами безперервного прибутку. Ці цінні папери приносили щорічний відсотковий прибуток [506, с.655-656]. Отже, в державних колах знайшли безінфляційний метод поширення викупних операцій на всі категорії селянства і спосіб отримання прибутку з кредитування селян, що було апогеєм розвитку аграрної реформи перед Січевим повстанням 1863 р.

5.2. Січеве повстання 1863 р. і законодавча політика в поземельних відносинах

Законодавчої реакції царизму на Січеве повстання, яка б вплинула на поземельні відносини і, зокрема, на перебіг аграрної реформи 1861 р., не було протягом шести місяців від його початку. Світ побачили лише два законодавчих акти, які готувались напередодні повстання і не були спричинені ним. Законом від 26 червня 1863 р. на удільних селян поширили право викупу ними земельних наділів. Викупна сума

визначалась капіталізацією річного оброку, який множився на коефіцієнт 16,75. Викупний платіж розстрочувався на 49 років під 6% [507, с. 678-702]. Отже, цих селян майже не торкнулося тимчасово-зобов'язане становище. Видається не випадковим, що селяни удільного відомства першими поміж інших селян переводились на обов'язковий викуп за кредитної допомоги держави. Це був приклад подальшого розвитку реформи. Того ж дня імператор підписав положення Головного комітету про порядок укладання і засвідчення у волосних правліннях селянських орендних контрактів щодо земель сусідніх селян, сторонніх осіб та поміщика, але терміном не більше як на три роки [508, с. 705]. Положення мало яскраву соціальну спрямованість і передбачало запобігання селянським заворушенням на ґрунті малоземелля.

Лише 30 липня 1863 р. з'явився указ, зумовлений Січневим повстанням, що безпосередньо стосувався губерній Правобережної України. Олександр II визнав: „...необхідним прискорити в губерніях Київській, Подільській і Волинській припинення обов'язкових відносин між поміщиками і... селянами шляхом викупу... земель їх наділу...” [510, с. 870-871]. Цей указ укладався на підставі закону від 1 березня 1863 р., який поширив обов'язковість викупних операцій на литовські і білоруські губернії. На його основі зобов'язаний стан селян скасовувався з 1 вересня 1863 р. Уставні грамоти після перевірки замінювались на викупні акти, коли остаточно визначався розмір земельного наділу. Для селян виділялася державна викупна позика, яка визначалась шляхом капіталізації оброку з 6%, і дорівнювала викупним платежам. Оброк, з якого вираховувалась викупна сума, зменшувався на 20% (спочатку передбачалось лише 10%) [510, с. 870-871]. Переведення селян Правобережної України на обов'язковий викуп за державної фінансової допомоги, хоча і мало політичний характер, спровокований повстанням, однак відповідало економічним реаліям та майновим інтересам місцевих поміщиків. За положеннями 19 лютого в краї вже мали скласти уставні

грамоти, тому переведення селян на обов'язковий викуп було негайним. Уряд навіть не лякало фінансове питання. До цього владу підштовхнули надзвичайна, історично обумовлена різноманітність земельних відносин у краї і політичні події, які склались внаслідок незадоволення селян методами звільнення від кріпацтва, що прагнули використати в своїх інтересах місцеві панівні кола (йдеться про боротьбу проти російського самодержавства). В інформації Міністерства внутрішніх справ підкреслювалось, що, якщо у великоросійських губерніях селянські безчинства виникали до введення інституції мирових посередників і не були інтенсивними, то в західному регіоні вони розпочались відразу після оголошення царського маніфесту і набули надзвичайно запеклими. Коли розпочалось Січневе повстання, уряд розглядав питання про полегшення земельного становища селян як один із найсуттєвіших заходів для придушення повстання. Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв був автором проекту цього указу. Політичний характер такого заходу був настільки очевидним, що нівелював суттєве його значення. І це, коли генерал-губернатор краю М.М. Анненков був противником обов'язкового викупу, а обстоював лише переведення селян з панщини на оброк. Таким чином, реформа, яка проводилась виключно з політичних та каральних міркувань, спрямовувалась проти польських поміщиків і суттєво прискорила розв'язання питання панщини і взагалі обов'язкових взаємовідносин. Все ж зазначимо, що, радикально розвиваючи аграрну реформу в краї більшість сановників думала не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її у поляків із зиском для себе. За імператорським указом від 2 листопада 1863 р. в Києві утворювалась тимчасова комісія, яка мала контролювати виконання указу від 30 липня [514, с. 142-143]. 30 січня 1864 р. імператор узгодив порядок відшкодування коштів поміщикам краю за землі, які відійшли селянам. Але до часу припинення заворушень, спричинених Січевим повстанням,

визнавалось необхідним не видавати поміщикам 5,5% свідоцтва безперервного прибутку, а сплачувати лише дивіденди [521, с. 75-76].

Унаслідок цього 8 жовтня 1863 р. імператор схвалив тимчасові правила внесення селянами Правобережної України викупних платежів у місцеві казначейства через збирачів податків чи старост. Такий процес розпочинався з 1 вересня 1863 р. і спрямовувався на те, щоб унеможливити будь-яку залежність селян від поміщика, навіть у безпосередній виплаті землевласникам викупних платежів [511, с. 91-93]. Цього ж дня, 8 жовтня, запроваджувався порядок обернення уставних грамот на викупні акти, чинність якого припинялась до 1 січня 1865 р. Від нього звільнялись повітові предводителі дворянства як провідники інтересів місцевих поміщиків. Правила визначали процедуру складання викупних актів і призначення державної викупної позики. Законом від 2 вересня 1864 р. знижувався розмір селянських викупних платежів у губерніях краю. Губернським присутствіям у разі визнання слабкої платоспроможності селян певного села дозволялось знижувати їх, але не більше ніж на 15%. Якщо виникала потреба у їх зменшенні, то присутствіє спрямовувало відповідну справу на розгляд Київської тимчасової комісії, яка мала такі повноваження, але за згодою генерал-губернатора [532, с. 869-871]. Отже, був розроблений механізм зменшення викупних платежів як під час їх встановлення. Ці радикальні законодавчі рішення спрямовувались на поглиблення протистояння польських землевласників та вільних селян-власників. Але російська влада не могла безвідповідально ставитись до докорінного принципу цивільного законодавства про недоторканність прав на приватну власність. Саме тому імператор підписав 28 квітня/1 травня 1865 р. закон про порядок оскарження поміщиками постанов губернських із селянських справ присутствій [540, с. 461-462] і тоді ж положення Головного комітету про механізм розгляду викупних договорів, укладених між селянами і поміщиками до введення обов'язкового викупу в Правобережній Україні.

Згаданий законодавчий акт був продовженням цілої низки законів, які зумовлювали обставини та процес зменшення викупних селянських платежів [541, с. 462-464]. Ефективному застосуванню цих законів сприяв багаторівневий контроль централізованого управління щодо втілення реформи у життя з властивими для цього краю особливостями.

У січні 1864 р. запроваджено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку польських землевласників. Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Протягом першого півріччя 1866 р. було врегульовано стягнення цього „етнічного” податку. За висновками комісій, його загальна сума в трьох губерніях Правобережжя становила 1202654 руб. 54 коп. Від оподаткування звільнялись лише ті польські землевласники, прибутки яких не перевищували 100 руб. Оскільки податок запроваджувався у період надзвичайного стану, його сплачували беззастережно. Проте, яким би великим він не був, не позначилося на достатку багатих польських родин [784, с. 32-33].

З цією ж метою приймався указ від 23 березня 1864 р., в якому названі заходи щодо переміщення на західні території з інших губерній осіб, які володіли достатнім капіталом. Якщо вони бажали придбати маєтки в Правобережній Україні з торгів за борги їх власників чи за спільною згодою, то отримували державну позику. За вказівкою міністра державних маєтностей для продажу призначались державні маєтки краю. Утворювався особливий фонд для надання цим особам державного кредиту [522, с. 251-252]. Отже, пільговий кредит для придбання державних і приватних маєтків надавався особам непольського походження. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу панування поляків в цьому регіоні.

Варто звернути увагу на закон від 3 жовтня 1864 р., яким запроваджувався порядок встановлення розміру селянського земельного наділу, що підлягав обов'язковому викупу в губерніях Правобережної

України. Він здійснювався на підставі інвентарних правил із віднесенням до наділу вакантних ділянок, які перебували в тимчасовому розпорядженні поміщика. Селянам протягом дев'яти років дозволялось вирішувати, чи викуповувати певну частину інвентарних земель свого наділу [533, с. 872-873]. Отже, місцевим селянам не лише зменшували викупні платежі, але й надавали пільговий термін на прийняття рішення про викуп інвентарних земельних наділів, що свідомо ставило поміщиків у не вигідне становище в праві володіння землею. Головний комітет доповнив ці правила 4 квітня 1865 р. наданням права повернення селянам мирської землі, якщо вона зменшилась порівняно з інвентарною внаслідок наділення їх під час аграрної реформи. Передбачалось судове та третейське розв'язання суперечок селян з поміщиком [538, с. 390-391]. Ці доповнення були спричинені чисельними подібними випадками, які не регулювались нормативною базою аграрної реформи. Тоді ж були схвалені правила про вирішення суперечок стосовно селянських садів у поміщицьких лісах [539, с. 391-392]. Урядові кола серйозно ставились до найнезначніших питань у процесі проведення викупних операцій у краї та до протиріч, що виникали між селянами і поміщиками. З імперських позицій владний апарат самодержавства прагнув діяти в інтересах селян, які були його “козирною картою” у придушенні польської опозиції. З класових позицій та виходячи з принципів поваги до недоторканності прав на приватну власність уряд не міг не враховувати інтереси польських землевласників.

Цю запропоновану схему підтвердили і два укази від 10 грудня 1865 р., які суттєво посилили владу в Правобережній Україні. Першим заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України, Білорусії та Литви. Полякам, власникам секвестрованих маєтків надавався дворічний термін для їх продажу чи обміну. Указ не поширювався на ті маєтки, які до його видання перейшли у спадщину особам, не причетними до польського

повстання. Якщо протягом цього терміну власники не продавали маєтки, їх реалізовували на торгах. У разі невдалого проведення торгів маєтність переходила у власність держави за оціночною ціною. Ця сума залишалась в казні і з неї призначалась колишнім власникам рентна плата в розмірі 5% [544, с. 326-327]. Другим указом утворювалась особлива комісія для сприяння переселенню „російського елемента” в Правобережну Україну. Зазначалось, що „...в десяти західних губерніях, на 10-ти-мільйонне населення... існує... доволі невелике за чисельністю населення польського походження... яке складається переважно з поміщиків і міщан та формує польський характер краю... і що сила цього стану в корпоративній замкненості володіння нерухомістю, яка перешкоджає отриманню прав володіння представниками іншої національності і особливо російської” [545, с. 327-328]. Для полегшення умов продажу маєтків поляків звільняли від сплати мита. Не визначався навіть термін, протягом якого мала залишатись чинною заборона полякам щодо придбання маєтків, а лише вказувалось: до часу опанування в цих губерніях російськими землевласниками економічних важелів [545, с. 327-328].

У цей період в краї проживало близько 70 тис. шляхтичів, з яких 90% були майже безземельними. Чисельність же власників поміщицьких маєтків досягало 7 тис. На думку І.Я. Рудченка, у 1861 р. нараховувалось 6051 землевласник [873, с. 56]; за висновками Д.П. Пойди – лише 5449, а поміщицьких маєтків 8535 [865, с. 18]. Ураховуючи значну кількість банкрутств, а також активне проникнення російського елемента, у власності якого було майже чверть поміщицьких маєтків, стає зрозумілим, що польське панство володіло не більше ніж 5 тис. маєтностями. 1861 р. після скасування кріпацтва в трьох губерніях краю, на кожний маєток у середньому припадало понад 272 селянські душі. Могутність польських, а також російських латифундистів у Правобережній Україні залежала від розміру їх земельних володінь, середній показник яких у 1863 р. становив

895,6 дес. (в Київській губернії – 1001,1 дес., Подільській – 710,8 дес. і на Волині – 858, 6 дес.) [825, с. 94-95; 784, с. 22-23; 887, с. 49].

Січневе повстання 1863 р. влада використала для посилення антипольських репресій. На відміну від репресій після Листопадового повстання, коли російська влада обмежилась лише конфіскаційними діями, а також протиставленням польських поміщиків українським селянам з русифікацією краю, після Січневого повстання антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована у саме “серце” польської могутності в краї – на землю. Починаючи з літа 1863 р. верховна влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицькі маєтки та запровадження „етнічного” 10% податку від прибутку маєтностей. Тому, на думку представників уряду, необхідно було вдатись до заходу, „який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в західному краї... остаточно перешкодив би посиленню цього класу.” Ці заходи „хоча не узгоджуються із загальними юридичними засадами, але цілком виправдовуються вищими інтересами державного ладу, спокою і самозбереження” [2, арк. 1-141].

Але в Правобережній Україні влада стикнулася зі значними труднощами стосовно впровадження політики русифікації краю шляхом чисельного збільшення російських поміщиків. Потребувала нагального вирішення проблема продажу конфіскованих маєтків, якими тимчасово управляли казенні палати, адже зменшувалися можливості припинити зловживання чиновників щодо розорення цього майна. На заваді продажу став не лише поганий стан маєтків, а й те, що Комітет міністрів довго не міг ухвалити рішення про розмір земельних ділянок, які мали надаватись росіянам в оренду. Д. Бовуа ввів у науковий обіг указ від 23 червня 1863

р. (він не друкувався), яким встановлювалась мінімальна норма наділення росіян землею з конфіскованих маєтків площею у 300 дес. (максимальна 1 тис. дес.) [784, с. 30]. Плани царських міністрів щодо відсторонення поляків від землі швидко наштовхнулась на небажання російського дворянства переселятися у цей край. На заваді цим планам постала фінансова проблема. Таким чином, з 150 конфіскованих маєтків польських поміщиків на листопад 1866 р. залишалось не розподіленими 36 маєтностей на Київщині, 24 на Волині і 10 на Поділлі [784, с.37]. Російська влада наштовхнулась і на величезний опір поляків. Польські поміщики вдавались до фіктивних або фактичних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям і укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності. На Правобережжі з боку польських землевласників російським покупцям створювались штучні перешкоди завдяки їх необізнаності щодо маєтностей, які продавались. У губернських правліннях також було багатьох чиновників, які прагнули ускладнити купівлю маєтку. Отже, все це заважало втіленню планів імперської влади щодо опанування економічними важелями для домінування у всіх сферах суспільного життя Правобережної України.

5.3. Зміни в іпотечному кредитуванні

Російський уряд, розпочавши аграрну реформу 1861 р., поставив поміщиків у скрутне становище, пов'язані з господарюванням у нових соціально-економічних умовах. І хоча реформа мала пропоміщицький характер, але в їхніх господарствах переживали кризу. Влада вирішила фінансово підтримати поміщиків. Саме з цією метою в першій половині 60-х рр. XIX ст. і було вжито низку заходів в іпотечному кредитуванні.

Задля цього 12 лютого 1862 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради про заходи щодо полегшення поміщикам у сплаті боргів

кредитним установам і поліпшення стану їх господарства. Їм надавалось право звільнити свої землі від застави в державних кредитних установах і перекласти її на селянські землі, щодо яких вже були укладені уставні грамоти. Це дозволялось тоді, коли борг кредитній установі не перевищував 30% від викупної суми. Такі заходи відкривали шлях землевласникам для отримання нових позик у державних кредитних установах і у приватних осіб, адже їх маєток звільнявся від застави. Відокремлену від селян землю дозволялось відчужувати. Наділена селянам земля, на яку переводився борг, і надалі вважалася власністю поміщика, і він мав продовжувати платити поточний борг і відсотки, а селяни - сплачувати оброк. Якщо ж поміщик визнавався неспроможним боржником, то заставлена земля ставала приватною власністю селян і поміщицький борг ліквідувався викупною сумою [485, с. 135-137]. Правила передбачали дотримання двох принципів: дворічного терміну повернення державним кредитним установам недоїмки та легального дозволу заставляти поміщицьку нерухомість у приватних кредиторів. Ці нововведення розширили дворянам-землевласникам простір для маневрування в отриманні додаткових кредитів. Закон визначив новий шлях викупу селянами земельних наділів у приватну власність. Якщо попередні правила кредитування поширювались лише на маєтки, де селяни сплачували оброк, то законом від 10 червня 1863 р. вони стали чинними і для маєтків, де селяни відробляли панщину [505, с. 564-565].

Механізм виконання цих законів був визначений в указі від 15 липня 1863 р. про сплату боргів кредитним установам та державних податків за рахунок викупних позик. Передбачалось спрямовувати платіж відразу на погашення цих боргів [509, с. 853-854]. Таким чином, був знайдений механізм зменшення або ліквідації заборгованості поміщиків, яка загрожувала їм втратою маєтків. Але й це послаблення було тимчасовим, адже за законом від 2 листопада 1863 р. борги кредитним установам, термін сплати яких настав після 30 липня того ж року, гасились за рахунок

викупних платежів, а ті, що виникли раніше, сплачувались звичайним шляхом. На цьому уточненні, яке поширювалось лише на поміщиків Правобережної України, наполягали міністр фінансів М.Х. Рейтерн та міністр внутрішніх справ П.О. Валусь [515, с. 143]. Отже, таким уточненням уряд отримав засіб примусити поміщиків дисципліновано розраховуватися за свої борги державним кредитним установам.

Для підвищення довіри серед громадськості до 5,5% свідоцтв безперервного прибутку, якими уряд надавав селянам позику для сплати викупних платежів, і розширення кола їх обігу, згідно із законом від 4 листопада 1863 р. наказувалось приймати їх у заставу за державні підряди та зобов'язання приватних осіб перед казною [516, с. 163]. Цією процедурою давався поштовх для обертання свідоцтв на вторинному ринку цінних паперів. Це сприяло тому, що уряд наважився поширити в подальшому переведення поміщицьких селян на обов'язковий викуп земельних ділянок за фінансової допомоги держави.

На підставі конфірмованого висновку Державної ради від 16 грудня 1863 р. позики приказу громадської опіки переводились до ощадної казни, адже, на думку уряду, його кредитна діяльність була несумісною з їх функціональним призначенням. Для прискорення цього процесу і зацікавлення поміщиків у переведення своїх кредитних зобов'язань, вони отримували на 37 років розстрочення сплати боргів по строкових виплатах з погашення кредиту, яке оформлялося в 1863 і 1864 рр. [520, с. 297-298]. Нові кредитні пільги фактично розстрочували поміщицькі борги до 1900-1901 рр., що свідчило про перехід багатьох поміщиків у стан вічних боржників, фінансовий крах яких постійно відстрочувався. Але ситуація в суспільстві вже докорінно змінилась, адже дворяни втратили монопольне право на володіння землею, а з часом і монополію на отримання кредиту. Товарно-грошові відносини, концесії з побудови залізниць, біржова гра тощо розорювали дворян, які вкладали кошти у сумнівні операції. А невміння господарювати на нових засадах з зосередженням уваги на

виробництві товарної продукції та величезна кредитна заборгованість зменшували відсоток дворянського землеволодіння.

Держава, намагаючись гальмувати цей процес, утворила перший акціонерний комерційно-іпотечний банк Російської імперії, статут якого 16 березня 1865 р. схвалив імператор. Товариство поземельного банку заснували приватні особи (дод. 3.), статутом якого визначались принципи загальної діяльності банку, розподіл паїв товариства та видача позик. Кредит видавався відсотковими паперами на термін від 13 до 49 років під заставу приватного нерухомого майна, вартість якого була не меншою від 500 руб. Оцінювали майно повноважні представники банку, і на заставлене майно накладалась заборона. Визначались заходи щодо стягнення відсотків за кредит. У разі накопичення значної недоїмки, застава переходила в господарське управління представників банку, що ставало на заваді підготовці майна до продажу [536, с. 325-334]. Хоча перший комерційно-іпотечний банк і перебував під егідою Міністерства фінансів, але він не мав державної фінансової підтримки. Це банківське товариство вперше започаткувало приватний кредит. Заслуговує на увагу те, що пайовики і позичальники були членами товариства банку, адже і перші (кошти та прибуткові цінні папери), і другі (нерухомість) володіли майном, яким банк відповідав за свої зобов'язання. Вперше запроваджувався принцип залежності строку кредиту від змісту застави. Закон значно прискорив ротацію землевласників, сприяв запровадженню прогресивних методів господарювання в сільське господарство, яке дедалі більше ставало товарним.

На відміну від попереднього Товариство поземельного кредиту, статут якого затверджено 1 липня 1865 р., відмовилось надавати кредит під заставу будинків, а видавав його під заставу лише землі, критерієм оцінки якої визнавалась прибутковість. Товариство поставило за мету здійснювати операції з вільної купівлі та продажу земельних угідь. Для державних банків така функція була не властивою [543, с. 745-752]. Отже,

це була перша установа, члени якої вже зрозуміли перспективність ринку земельної власності і започаткували незвичну ще сферу бізнесу.

Крім змін в іпотечному кредитуванні, формувалось і вдосконалювалось законодавче регулювання залучення в ринковий обіг поміщицьких маєтків. Так, законом від 27 лютого 1862 р. вперше затверджувались правила для регулювання всіх можливих ситуацій з поміщицьким майном, яке переходило в довічне володіння одного із подружжя за заповітом [487, с. 153-155]. Законодавчим актом від 4 червня 1862 р. унаслідок складання уставних грамот ліквідувалось опікунське управління поміщицькими маєтками, власники яких зловживали владою над селянами [493, с. 515]. Наступним законом від 18 жовтня 1862 р. встановлювались пільги щодо сприяння поміщикам в обміні земель із селянськими, що було доцільним для їх розверстки, адже під час обміну не стягувалось мито, геодезичне та картографічне розмежування проводилось державними фахівцями безкоштовно, а зацікавлені сторони позбавлялись тяганини під час законодавчого його оформлення [498, с. 233].

Законодавчим актом від 18 жовтня 1863 р. власникам маєтків, які перебували в опіці за недоїмки, дозволили мешкати на їх території, здійснювати господарські розпорядження і відраховувати з прибутків необхідні кошти на власне утримання. Але опікун мав права відсторонити поміщика від управління маєтністю. Відтепер його головним завданням став нагляд за вчасним надходженням коштів до казначейства та контроль за веденням господарства [518, с. 214]. Цим нововведенням припинялось нераціональне господарювання в маєтках, які перебували в опіці, а також обмежувалося розорення дрібнопомісних і навіть середньопомісних поміщиків.

Порядок регулювання, який вводився законом від 18 квітня 1864 р., сприяв погашенню приватних боргів поміщиків за рахунок викупних позик. Пріоритет мали державні кредитні та фіскальні установи [526, с. 356]. А законами від 2 і 8 лютого 1865 р. запроваджувалась низка заходів

щодо радикального прискорення стягнення недоїмок з землевласників [534, с. 143-145].

Відбулись законодавчі зміни стосовно заповідних маєтків. Їх власникам дозволили заповідати дружині п'яту частину прибутку, а дітям, які не успадкували це майно, отримувати в банку позику під заставу прибутків заповідного майна [475, с. 123-125]. Законодавець визнав правове протиріччя, яке полягало в тому, що до складу колективного власника заповідного маєтку входили всі спадкоємці безпосереднього власника, а користувалась його прибутками лише одна особа. Саме тому було запроваджене це правило.

Таким чином, унаслідок аграрної реформи кредитна іпотечна політика царизму отримала нові вектори розвитку. По-перше, була узаконена кредитна лінія для етнічних росіян, які могли купувати маєтки в Правобережній Україні, що спрямовувалось на підрив економічної могутності та зменшення впливу поляків. По-друге, уряд шляхом боргових відстрочень, спрямування селянських викупних платежів на погашення кредитної заборгованості призупинив розорення багатьох поміщицьких господарств і дисциплінував надходження поточних кредитних та фіскальних платежів. По-третє, законодавство стимулювало розвиток приватного іпотечного кредитування, зумовлене остаточним перетворення землі на товар.

5.4. Землеволодіння та землекористування євреїв, міщан та іноземців

Унаслідок аграрної реформи, розвитку товарно-грошових відносин та різкого подорожчання землі відбувались значні зміни в поземельних відносинах. Законодавство Російської імперії спрямовувало, впорядковувало і врегульовувало ці зміни, а також запроваджувало

механізм контролю. З цією метою 26 листопада 1862 р. імператор затвердив висновок Державної ради про розмежування церковних земель у поміщицьких маєтках. Ці землі дозволялось обмінювати на інші після розмежування селянських наділів з поміщицькими угіддями, але не інакше, як за добровільною згодою землевласника та єпархіального керівництва. Його інструктивні норми поширювались переважно на Правобережну Україну для поступової ліквідації черезсмужжя в процесі втілення в життя аграрної реформи [500, с. 425-426].

Продовженням законодавчого акта від 23 жовтня 1859 р., який призупинив переселення євреїв на державні землі в західних губерніях, був закон від 29 червня 1861 р., яким ліквідовувалися всі губернські комітети, що здійснювали переселення євреїв [474, с. 1057]. Таким чином, залучення єврейського населення до землеробства припинялося. Держава остаточно відкинула цю недолугу ідею, втілення якої у було невдалим. Адже отримання державних податкових і рекрутських пільг сприяло спекуляціям єврейського етносу. Це зумовлювалось і різким подорожчанням землі, нестачею її для державних селян та прагненням влади до переселення в край православного населення.

Сенат розглянув рапорт П.О. Валуєва про неодноразові звернення євреїв-купців Правобережної України стосовно заборони їм купувати землю в заселених поміщицьких маєтках. А за положеннями 19 лютого 1861 р. до них належали лише ті, в яких селяни продовжували перебувати в тимчасово-зобов'язаних відносинах із поміщиком. Закон від 26 квітня 1862 р. прирівняв усі поміщицькі маєтки, в яких селяни викупляли свої земельні наділи, до загальної категорії нерухомого майна, яке могли купувати євреї [489, с. 372-373]. Однак указом від 10 липня 1864 р. скасовувалась чинність цього закону, і євреям взагалі заборонили купувати землю в Правобережній Україні та Литві [529, с. 573-574]. До того ж імператор затвердив 12 лютого 1865 р. положення Комітету міністрів про полегшення переходу євреїв із землеробського стану в

інший. Земля, на якій вони мешкали, мала переходити до державної власності [535, с. 191]. Отже, цей закон свідчив про остаточну відмову влади від сприяння євреям займатись землеробством. Це пояснювалося, принаймні двома причинами. По-перше, Д.Г.Бібіков у щорічному звіті Миколі I зазначав, що не було сенсу надавати євреям податкові та рекрутські пільги, адже вони займались ремеслом та торгівлею, користуючись наданими їм пільгами, а для обробітку землі наймали селян. По-друге, з переведенням селян на обов'язковий викуп склалась ситуація, коли не вистачало земельних угідь для ефективного ведення господарства, і вони орендували значну площу землі, яка, зокрема, перебували в користуванні євреїв.

У квітні 1863 р. влада наважилась скасувати подушну подать з міщан із заміною податку на нерухомість. 15 квітня та 30 травня 1863 р. імператор підписав розпис цього податку для міст Російської імперії на другу половину 1863 р. (дод. К.). Надалі він мав затверджуватись щороку, і передбачалось укласти правила розкладки цього податку по губерніям, містах та індивідуально з міщан. 26 листопада 1863 р. був затверджений розпис податку на 1864 р. по губерніях (Київська – 83.330 руб., Подільська – 27.060 руб., Волинська – 57.580 руб.) [502. с. 55-58]. Отже, механізм заміни оподаткування був експериментальним, адже розкладка нового податку формувалася лише на один рік. У подальшому цей податковий механізм був визнаний оптимальним. Передбачалось ліквідувати подушний податок як рудимент середньовіччя і замінити на податок з прибутків населення. На заміну оподаткування селян влада не наважилась, оскільки їхні господарства були неприбутковими і не завжди забезпечували матеріальні потреби селянської сім'ї. Однак існувала потреба врегулювати стягнення нового податку. Відповідні правила імператор схвалив 26 листопада 1863 р. Визначалось майно, яке обкладалось податком: житлові будинки з прибудовами, фабрики, заводи, лазні, городи, сади, оранжереї тощо. Вся ця нерухомість, яка належала

приватним особам, земствам, місту, духовним відомствам, благодійним установам та навчальним закладам і приносила прибуток, оподатковувалась. Фіксувались пільги зі сплати податку [519, с. 244-247]. Ця новація звільняла частину міщан, яка не мала достатніх прибутків, від оподаткування. Відбулась і диференціація із сплати податків, що збільшило фіксовані надходження до казни.

Слід наголосити на тому, що законом від 4 травня 1864 р. припинялося наділення містам додаткових земель під вигін, а наділена земля залишалась незмінною [527, с. 403]. Законодавчий акт спрямовувався на обмеження територіального зростання міст за рахунок державних земель. Міській громаді дозволялось лише купувати землю. Вперше запроваджувалось правило, згідно з яким мешканці новоутворених міст з державних сіл мали право залишатися у стані селян і користуватися землею, призначеною для місцевих селян.

Поземельні права іноземців було врегульовано законом від 28 березня 1865 р. На його підставі вперше в Російській імперії іноземцям дозволили набувати приватні права на землю, не ставились умови переходу до російського підданства чи ставати промисловим інвестором [537, с. 372].

Таким чином, у пореформений період перед імперською владою в Правобережній Україні стояло декілька проблем, на розв'язання яких спрямовувалась її законодавча діяльність. Насамперед це земельне питання, яке в сільській місцевості краю потребувало швидкого і кардинального вирішення для досягнення соціальної стабільності, на що і була спрямована аграрна реформа. Радикальному розв'язанню їх заважала пересторога у порушенні існуючих приватних прав на землю, що і зумовило компромісний характер реформи. Практика її втілення довела, що реформування поземельних відносин мав перманентний характер, зумовлений політичними і фіскальними чинниками. Наступна проблема полягала у прагненні збільшити бюджетні надходження, враховуючи підвищення цін на землю, руйнування натурально-господарських та

розвиток товарно-грошових відносин. Вирішуючи цю проблему, влада прагнула зберегти великі поміщицькі маєтки і підвищити їх господарську ефективність шляхом іпотечної політики, формування заповідних маєтків та дозволу їх оренди на капіталістичних засадах. Цими ж принципами уряд керувався в реформуванні організації господарювання в державних маєтках. Крім того, не перетворюючи селян на власників землі, влада створювала умови для підвищення рентабельності їх господарств, чому, однак, стояв на заваді селянський тимчасово-зобов'язаний стан та малоземелля. Одна з проблем також полягала в необхідності подоланні різниці між різними категоріями сільського населення краю. Після Січневого повстання 1863 р. успішно розв'язати ці проблеми імперська влада не змогла. Для встановлення соціального спокою в сільській місцевості краю і забезпечення стабільного джерела податкових надходжень в її перспективні плани входило уніфікувати соціальний статус всіх сільських мешканців і забезпечити їх мінімальними розмірами землі для стабільного існування їхніх сімей, для чого передбачалось більш широке застосування колективних форм володіння і користування земельними угіддями.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Законодавча політика поземельних відносин поререформеного періоду (1865-1886)

Аграрна реформа прискорила реформування всіх сфер суспільного життя Російської імперії. Фінансова, судова, акцизна, кредитна, військова реформи та реформа державного контролю зумовлювались потребами ринкових перетворень для формування ефективної економіки. Все це відкрило простір для розвитку капіталістичних відносин. Зміни відбувались поступово. Під їх впливом у Правобережній Україні формувалась соціально-економічна ситуація, яка на порядок денний поставила питання, невирішені під час аграрної реформи.

6.1. Регіональна специфіка аграрної реформи 1861 р.

У процесі аграрної реформи були створені губернські та повітові з селянських справ присутствія. У їх відання від Міністерства державних маєтностей були передані державні селяни всіх категорій. Це рішення узаконив конфірмований висновок Державної ради від 18 січня 1866 р. В державних селах утворювались сільські громади, як із колишніх поміщицьких селян. Ці зміни передбачали зрівняння у правах і становищі державних селян усіх категорій з колишніми поміщицькими селянами, у спільному підпорядкуванні, уніфікованому керівництві і принципі оподаткування [546, с. 34-37].

У відомстві Міністерства державних маєтностей перебували маєтки, придбані у поміщиків та з торгів. Селяни, що проживали в цих маєтках, сплачували подушний податок, як і решта мешканці державних сіл. Але

вони не платили поземельний оброк, оскільки на них було покладено сплату особливого збору на відшкодування коштів, витрачених казною на придбання цих маєтків. Продовжуючи уніфікацію, положенням Головного комітету з упорядкування становища сільського населення, підписаним Олександром II 17 грудня 1866 р., визнавалось, що ці платежі мають відповідати справжній вартості розподіленої між ними землі, враховуючи, що з погашенням боргу необхідно було надати у власність селян таку кількість землі, яка в разі належної оцінки відповідала б розміру виплаченої ними боргової суми. Але застосування цього положення було ускладнено новими обставинами. Механізм їх подолання був визначений у конфірмованому висновку Державної ради від 18 січня 1866 р. За селянами зберігались земельні угіддя, які були в їх користуванні. Якщо наділ не досягав вищого розміру, встановленого маніфестом від 19 лютого 1861 р., їм дозволялось відмежувати додаткову кількість землі. Для визначення щорічної оброчної плати розраховувалась вартість селянського земельного наділу з капіталізації у 5%, тобто вона множилася на 20. Коли селяни виплачували цей борг, тоді наділ визнавався їх власністю і вони звільнялись від подальшої сплати оброку за землю. Не отримані селянами оброчні статті і ліси залишалися в державній власності. Ці правила не поширювались на маєтки, придбані селянами з переведенням на них банківських боргів чи з видачею їм нових позик, адже борги мали сплачуватись на загальних підставах, а маєтності ставали їх повною власністю [559, с. 408-410]. Отже, цей закон поширив на колишніх поміщицьких селян, які мешкали в маєтках, придбаних казною, правил викупу земельних наділів, якими користувались державні селяни. Він подовжив політику самодержавства з уніфікації майнового становища колишніх поміщицьких селяни з різними категоріями державних гречкосіїв, поступово перетворюючи їх на єдиний стан селян-власників.

Певним продовженням цього закону був підписаний імператором 16 січня 1867 р. висновок Державної ради стосовно різних випадків

переведення поміщицьких маєтків у державну власність. У підпорядкування Міністерства державних маєтностей надходила лише та частина маєтку, яка залишалась після викупу селянського наділу [561, с. 29-31]. Отже, визначався порядок розподілу і підпорядкування частин поміщицьких маєтків, які з різних причин потрапляли до казни.

Положення 19 лютого 1861 р. було доповнене затвердженням Олександром II 4 жовтня 1866 р. законом про порядок викупу селянських наділів у поміщицьких маєтках, які перебували в опіці через неповноліття їх господарів. Для запровадження викупу селянських наділів не вимагався дозвіл дворянської опіки, але викупні акти мали складатись за участю повітового предводителя дворянства. Дозвіл опіки потрібен був у разі добровільної угоди опікуна та селян стосовно викупу [556, с. 93]. Отже, закон регулював викупний процес у маєтках, які перебували в опіці через неповноліття своїх власників. Раніше це питання було врегульовано стосовно маєтностей, які перебували в опіці за борги його власника.

Варто звернути увагу на закон від 31 березня 1867 р., яким запроваджувались правила складання та видачі державним селянам владних записів, в яких фіксувались межі та площа земельних володінь кожної селянської громади, особливі прибуткові статті і умови постійного земельного забезпечення селян. Внутрішній розподіл земель і податкових окладів у селищах з подвірним способом господарювання визначався в особливих додатках до запису. Узаконювався порядок вирішення суперечок, які виникли до чи під час пред'явлення селянам владних записів. Після їх видачі державним селянам припинялась будь-яка участь в управлінні їхніми землями і справами з боку відомств державних маєтностей. Це не давало селянській громаді права у подальшому прагнути до збільшення наділу [567, с. 344-351]. Отже, уряд розробив механізм видачі громадам державних селян документа на право володіння загальним земельним наділом. У Правобережній Україні, де у селян існувала подвірна, а не обцинна традиція користування земельними

угіддями, розподіл землі між селянськими господарствами здійснювався на сільському сході, з правом апеляції щодо його рішення до волосного суду, мирового посередника та губернського з селянських справ присутствія.

Але в процесі видачі владних записів виникли ускладнення. Селяни ухилялись від виборів повноважних представників для їх розгляду, участі в їх перевірці та прийнятті. Головний комітет з упорядкування становища сільського населення підготував положення, яким запроваджувався механізм вирішення цієї проблеми, яке Олександр II затвердив 27 березня 1869 р. Нововведення створювало умови, коли від бажання селян вже нічого не залежало [596. с. 275-276]. Поява цього закону була зумовлена масовою обструкцією державними селянами питань перевірки владних записів та визнання їх чинності. Передбачалось, що саме він допоможе переконати селян у неминучості прийняття владних записів. Держава прагнула якнайшвидше вирішити земельне питання колишніх державних селян і зняти з себе будь-яку відповідальність за їхній майновий стан, а також мати чітку інформацію для планування прибуткової частини бюджету. Після завершення цього процесу селяни втрачали статус „державних” і підпорядковувались загальним повітовим й губернським установам та зараховувались до стану селян-власників.

На підставі закону від 28 жовтня 1869 р. їм дозволили подавати прохання прирізати додаткову землю до їх наділу під час складання владних записів. За інструкцією від 27 червня 1868 р. та законом від 15 жовтня 1869 р. селяни мали сповіщати мировим посередникам про розмір їх земельного наділу. Вони мали право звертатись з проханням про переселення чи приєднання до наділу додаткової землі, яка нарізувалась селянським громадам та обкладалась особливим додатковим податком, визначеним законом від 16 січня 1869 р. [601, с. 225]. Цей дозвіл мав меркантильний характер і спрямовувався на зменшення дефіциту державного бюджету.

Водночас до влади надходило багато прохань від державних селян про надання їм дозволу щодо відмови від частини земельного наділу. З цього приводу Головний комітет підготував положення, яке імператор затвердив 13 грудня 1869 р. Визнавалось за доцільне залишити оброчний податок незмінним до отримання селянами західних губерній владного запису, де він стягувався подушно. Це було необхідно для захисту казни від збитків через фіктивне зарахування селян до міської громади для звільнення від платежу оброчної податі і безкоштовно користування землею. Державним селянам дозволили відмовлятися від частини і навіть від всього земельного наділу. Головний комітет не вважав потрібне встановлювати для цього особливі правила. Міністр державних маєтностей отримав право дозволяти цим селянам переселятися в інші місця, а залишені ними земельні угіддя переходили до казни [604, с. 370-371]. Цей дозвіл був уточнений законом від 1 лютого 1873 р., який надавав право на вихід селянам із сільської громади в тих випадках, коли вона залишала за собою земельний наділ, який перебував у користуванні таких селян, і погоджувалась сплачувати за них викупні платежі [645, с. 156]. Згаданий законодавчий акт був спрямований на розвиток аграрної реформи. Він законодавчо закріпив за селянами право на вихід з сільської громади, яка з круговою порукою уособлювала в собі кріпосне право для її членів. Їм дозволялось з обмеженнями вибирати сферу діяльності. Послаблювалась соціальне напруження на селі в губерніях Правобережної України, де все гостріше відчувалось у селянському середовищі малоземелля, яке гальмувало розвиток їх господарства і викликало масове невдоволення.

Поряд з цим законом від 17 лютого 1872 р. стороннім особам, які оселились в державних селах краю, дозволялось на підставі конфірмованих правил від 20 жовтня 1867 р., залишати за собою землі, що були в їх користуванні, та приписатись до сільської громади без отримання дозволу на звільнення від міської. Уряд заохочував бідних мешканців міст до занять сільським господарством для розширення

податкової бази. Цей дозвіл надавався лише тим з них, хто на момент появи цього закону вже користувався державною землею на правах оренди. Орендарі, які не мешкали в селі, не отримали цього права, адже ними були багаті міщани або купці [626, с. 230]. Отже, закон був суперечливий. З одного боку, він передбачав покращання матеріального стану бідних мешканців міст і залучав їх до занять сільським господарством для включення в коло оподаткованих верств населення, а з другого, його дія поширювалась виключно на орендарів державних ділянок землі, якими могли бути лише заможні мешканці міст. Ця законодавча норма все ж відкривала додаткові можливості набуття приватними особами неселянського стану прав на користування державними ділянками землі.

Незважаючи на це Олександр II 3 грудня 1872 р. затвердив положення Головного комітету, дозволивши вивести селян-власників зі складу сільської громади без попереднього внеску ними половини викупної позики за земельну ділянку, якщо громада це не заперечувала і брала на себе обов'язок сплатити викупний кредит. Звільнення санкціонувалось губернським з селянських справ присутством [638, с. 67]. Такими чином, у деяких селян виникло бажання вийти зі складу сільських громад і не всі з них вбачали в сільському господарстві єдине джерело існування. Їхня ініціатива стримувалась громадою та станом державного боржника. Такі нові віяння були спричинені поглибленням розвитку капіталістичних відносин, у які все більше втягувались селяни. Перед ними відкривалась перспектива стати ремісниками, різночинцями, священнослужителями і навіть купцями. Враховуючи нові обставини, коли вже протягом 10 років були звільнені від кріпацтва всі категорії селян, верховна влада наважилась на дозвіл виходу з сільських громад деяких їх членів, але вкрай ускладнила цей процес. Уряд погодився на це, враховуючи соціальні перспективи. В сільській місцевості, особливо в Правобережній Україні, загострювалася проблема малоземелля селян. Це зумовило появу

ідеї їх другого земельного наділення, на що влада не могла погодитись, оскільки це порушувало принцип недоторканності приватної власності.

Згадана тема отримала продовження в конфірмованому положенні Головного комітету від 25 січня 1874 р. Міністру фінансів надавались повноваження за згодою міністра внутрішніх справ щодо надання дозволу окремим особам відмовлятися від земельних наділів і виходити з громади селян-власників без виконання умов, визначених у положенні про викуп. Це стосувалось тих селян, яким земельні наділи були призначені за уставними грамотами і зафіксовані у викупних актах. У разі відмови громади приймати земельну ділянку вона передавалась сусідній громаді або продавалась з торгів. Поміщик міг залишити за собою ці наділи, подавши заяву до державної установи, яка проводила торги з сплатою у казначейство викупної позики [662. с. 15]. Положення було черговим заходом уряду, який надавав селянам ще одну можливість залишити сільську місцевість і займатись торгівлею чи ремісничим промислом. Цей закон набув чинності і був оприлюднений лише через 5 років, адже уряд не наважувався відразу впровадити його, оскільки прагнув отримати інформацію від місцевих державних установ про можливі наслідки цього законодавчого нововведення. І лише впевнившись у його доцільності, особливо під час загострення соціально-політичної ситуації в Російській імперії в кінці 70-х рр. XIX ст., урядом було прийнято рішення про втілення закону в життя.

Привертає увагу імператорський указ від 16 травня 1867 р. В ньому зазначалось: „ми визнаємо вчасним вжиття заходів щодо поземельного облаштування державних селян у західних губерніях... застосувавши до них засади, вказані нами для... колишніх поміщицьких селян... і замінити оброчну подать, яку вони вносять, строковими викупними платежами.” З цією метою запроваджувались правила, на підставі яких державним селянам надавались у приватну власність земельні наділи зараховувалися їх до стану „селян-власників”. Але до видачі їм „данної” вони мали

сплачувати оброк на попередніх підставах. Люстраційні акти, за якими розраховувались викупні платежі, мали складатись та затверджуватися в Київській, Подільській, Волинській губерніях протягом шести років. Відразу після їх затвердження селянам видавалась „данна” на право приватного володіння своїм земельним наділом. Викупні платежі мали щорічно стягуватись з селян у незмінному розмірі до 1 січня 1913 р. Після закінчення цього терміну їх стягнення, незалежно від стану сплати припинялось. Селян дозволялось звільнити від цих платежів і раніш встановленого строку [570, с. 884]. Таким чином, указ визначив порядок і терміни переходу земельних наділів у приватну власність колишніх державних селян Правобережної України. Урядові кола спланували їх утримання у фінансовій залежності від держави протягом майже 50 років, але ці селяни мали стати приватними власниками землі не пізніше середини 1873 р. Зауважимо, що селянам дозволили отримувати кредит під заставу свого земельного наділу, але скористатись ним вони не мали змоги, адже він автоматично спрямовувався на погашення викупної позики, тобто селянські господарства відразу ставились в умови, що не відкривали перспектив для їх подальшого розвитку.

У контексті поглиблення аграрної реформи законом від 27 червня 1868 р. звільнялись від кругової поруки колишні державні селяни, які мешкали в селах, де налічувалось менше від 21 селянської душі чоловічої статі [585, с. 923-924], адже стало зрозумілим, що ця форма примусу до дисциплінованої сплати податків у малозаселених селах не виправдала себе. Вона не була дієвою тому, що у разі неспроможності більшості селян платити податки, передбачалось розорення меншості. 9 жовтня 1868 р. імператор підписав закон про звільнення від кругової поруки селян-власників, які погасили викупну позику [586, с. 331]. Все це спонукало до підписання Олександром II 16 січня 1869 р. положення про порядок видачі владних записів селянам, які мешкали в дрібнопомісних маєтках, що викупались казною [594, с. 73-75]. Конфірмоване положення

Головного комітету від 23 жовтня 1869 р. скасувало стягнення мита під час видачі владного запису селянам цих маєтків [599, с. 210]. До того ж положенням Головного комітету від 20 березня 1870 р. започатковувалось розмежування земельних угідь, які перебували у загальному володінні казни та колишніх державних селян. Воно проводилось у західних губерніях за рахунок асигнованих Міністерству державних маєтностей коштів [605, с. 304-305]. Казна наважилась на цей захід лише з метою прискорення викупу цими селянами земельних ділянок для фінансового зміцнення їх господарств та розширення бази оподаткування.

Крім того, Головний комітет розробив положення, конфірмоване 30 жовтня 1870 р. На його підставі міністру внутрішніх справ за згодою міністра фінансів надавалось право дозволяти добровільні угоди з обміну та розмежування земель між селянами-власниками і сторонніми особами різних станів. Угоди регламентувались конфірмованими 11 липня 1870 р. правилами про порядок їх реєстрації між селянами та поміщиками [612, с. 417-418]. Селяни не мали повного права розпоряджатися своєю землею, тобто їх право на приватну власність було обмежене державою, яка здійснювала над ними тотальний контроль. Але лише через 10 років їх права були значно розширені. 22 грудня 1880 р. Олександр II затвердив положення Головного комітету, згідно з якими губернські з селянських справ присутствія дозволяли селянам-власникам укладати добровільні угоди з обміну і розмежування земель з сторонніми особами [729, с. 766]. Це спростило процедуру розгляду та затвердження згаданих угод. Відтепер таке право делегували державній владі на місцях, що прискорювало отримання дозволу та робило його більш дешевим. Але незважаючи на це процедура все ж залишалась занадто бюрократизованою і залишало можливість для корупції, адже подібні угоди взагалі потрібно було не затверджувати державними установами, а лише реєструвати, оскільки їх укладали приватні землевласники.

Слід вважати, що прийняття державного рішення про переведення поміщицьких селян Правобережної України на обов'язковий викуп їх земельного наділу було радикальним заходом стосовно подальшого розвитку аграрної реформи. Але іноді селяни вважали не вигідним переходити на обов'язковий викуп, адже їх влаштував розмір орендної плати та існування величезної щорічної пожертви на їхню користь від поміщика, яка документально фіксувалась попередниками справжнього власника маєтку. Саме тому Олександр II підписав закон від 21 жовтня 1868 р. про застосування обов'язкового викупу в Тульчинсько-Ольховатському маєтку графа М. Потоцького в Київській губернії. Садиби, які облаштували селяни на фільварковій землі, могли бути включені до викупного акта тільки за згодою землевласника. Граф звільнявся від щорічних пожертв на користь селян у розмірі 15 тис. руб. [588, с. 366-367]. Окремий законодавчий акт з переводу колишніх селян графа Потоцького на обов'язковий викуп земельних наділів був прийнятий тому, що селяни на підставі укладеного договору з поміщиком, вважались орендарями його земельних угідь. Саме після завершення орендного контракту селяни окремим указом переводились на особливий викуп земельних ділянок, які перебували в їх орендному володінні. Закон спрямовувався на уніфікацію становища всіх селян Правобережної України відповідно до чинного законодавства.

Уже в 1869 р. Державна рада розглядала подання міністра фінансів про порядок поповнення недоїмок з поточної сплати державної викупної позики. Згідно з висновком ради, затвердженим імператором 17 листопада 1869 р., місцевій поліції дозволялось готувати продаж рухомого майна селян-боржників. Якщо торги були невдалими, то міністр фінансів, за згодою міністра державних маєтностей приймав рішення про переведення земельних ділянок боржників у державну власність [602, с.294-295]. Таким чином, законодавчо констатувався факт збереження старих форм фінансової і податкової системи, які покладали на селян головний тягар

прямих податків. Законодавець не ставив перед собою мету змінити фінансову систему, а навпаки, її планували виходячи з поглядів на селян як виключний об'єкт оподаткування. До того ж фінансова ситуація під час проведення реформи змушувала владу покласти на селянина новий тягар викупних платежів на селянина, чим ще більше ускладнила фіскальну ситуацію для них. Викупні платежі хоча і не належали до системи оподаткування, але для селянського господарства вони були складовою загальних податків. Полегшити таке їх становище було неможливо, оскільки завдяки йому трималася вся фінансова система реформ. Крім того, воно базувалося на відносинах приватного характеру, опосередкованих державою.

Практика проведення викупних операцій показала недоцільність асигнування викупних позик свідоцтвами 5,5% безперервного прибутку в Правобережній Україні та інших західних губерніях. Законом від 16 квітня 1871 р. припинялась чинність законодавчих актів від 15 серпня 1863 р., 30 січня і 20 травня 1864 р., якими визначався порядок задоволення претензій поміщиків щодо земельних наділів, що перейшли у власність селян. У подальшому сплата викупних позик мала видаватись лише 5%-ми банківськими білетами та 5%-ми викупними свідоцтвами [618, с. 320-321]. Уряд відмовився від використання 5,5%-х свідоцтв безперервного прибутку тому, що сплата відсотків з них була збиткова для казни, незважаючи на те, що ці цінні папери користувались попитом. Але вже законом від 1 квітня 1875 р. була прийнято рішення про негайну заміну всіх викупних свідоцтв 5%-ми банківськими білетами 2-го випуску та 5,5%-х свідоцтвами безперервного прибутку старої форми на свідоцтва нової форми [676. с. 32]. Такі негайні обміни цінних паперів Російська держава раніше не здійснювала. Це було свідченням надзвичайної ситуації. На той період у Російській імперії активно розвивався фондовий ринок, на якому цінувались державні цінні папери. Фальсифікація, підробка грошей існувала з давніх часів. Цього не уникали й російські

державні цінні папери. Для їх виявлення держава і проводила обмін. Він призвів до першої значної кризи на фондовому ринку в Російській імперії, яка прискорила ротацію власників поміщицьких маєтків, але вона взагалі не позначилась на майновому стані селян всіх категорій.

У контексті поглиблення аграрної реформи 9/21 червня 1873 р. імператор затвердив висновки Державної ради з позовних справ стосовно наділів селян-власників. Заборонялось відчужувати від них наділи за позовами сторонніх осіб до поміщика. Позов можна було задовольняти лише з викупної суми. Якщо сторонні особи перемогли в судовій суперечці за державні землі, які за владними записами перебували у володіння селян-власників, то позивачам видавалась грошова компенсація з казни [656. с. 810-811]. Отже, заборонялось відчужувати земельні наділи колишніх державних селян за будь-яких обставин. Цим держава прагнула не допустити розорення великої чисельності селян-власників, які були основним джерелом поповнення бюджету, а також загострення соціального напруження в сільській місцевості. Зазначимо, що згаданий законодавчий акт стосувався колишніх державних селян Правобережної України та інших західних губерній Російської імперії, де в цей період майже завершилося оформлення викупних платежів селянства, в той час як в інших регіонах імперії він лише починався.

Але невдовзі виникла невідкладна потреба законодавчо поглибити та вдосконалити вирішення цих правових колізій, які безпосередньо стосувались інтересів казни. Питання торкалось державних земельних угідь, які під час судових слухань не перебували в користуванні селян і не долучалися в документах до їх наділів, але щодо них висувались майнові претензії. Державна рада запропонувала правила, що регулювали б подібні ситуації, які 15 січня 1874 р. затвердив імператор. Захист прав казни в судах покладался на управління державними маєтностями. Якщо рішенням судових установ спірні землі присуджувались казенному відомству, тоді управління державними маєтностями пропонувало

селянам взяти ці землі у своє постійне користування за сплату оброчної податі. В разі відмови селян від цієї пропозиції земля переходила у розпорядження казни. Ці правила застосовувались у разі поновлення генеральним межуванням кордонів земель колишніх державних селян і суміжних з ними приватних землевласників [661, с. 53-55]. Згаданий законодавчий акт був інструктивним. Уряд розробив механізм надання селянам переважного права орендувати державну землю. Крім того, сенатським указом від 5 грудня 1878 р. їх звільнили від сплати гербового збору за укладання орендної угоди [715, с. 270-272]. Указ відігравав суто соціальну роль і призначався для малоземельних селян Правобережної України. Ця пільга поширювалась і на укладання орендних контрактів селян з поміщиками.

У контексті цього закону 24 жовтня 1872 р. Олександр II затвердив положення Головного комітету, яким дозволялось удільному відомству здавати в оренду землі, угіддя та оброчні статті на строк до 36 років. До цього часу в удільних маєтках не застосовувалась оренда, як метод використання нерухомості та управління нею [637, с. 849]. Причиною цього було те, що в удільних маєтках господарство вели чиновники. Нововведення свідчило, що керівництво удільного відомства вже розуміло необхідність використання капіталістичних методів господарювання для підвищення рентабельності господарства.

Через 10 років влада продовжила регулювання орендних відносин між селянами та державою конфірмованим 9 листопада 1884 р. положенням Комітету міністрів, яким запроваджувались правила здавання в оренду сільським громадам державних земель. Міністру державних маєтностей надавалось право власним рішенням за узгодженням його з міністром внутрішніх справ передавати громадам в оренду на 12 років суміжні до них земельні угіддя. Але потрібні були висновки управління державними маєтностями щодо того, на який термін і за яку ціну це можна було робити. Для забезпечення належного орендного утримання селянськими

громадами державних земель від них вимагалась застава у вигляді присуду громади про кругову поруку. Орендовані землі заборонялось переуступати стороннім особам [755, с. 528]. Закон мав інструктивний, але принциповий характер, який зумовлювався соціальним напруженням у сільській місцевості, особливо в Правобережній Україні. Можна стверджувати, що для цього і заснували державний селянський поземельний банк, основним завданням якого було фінансування селянських громад для придбання у власність чи взяття в оренду додаткових земельних угідь, яких не вистачало для належного ведення селянами свого господарства.

Продовжив тему захисту державних інтересів в поземельній сфері сенатський указ від 20 грудня 1874 р., яким було оприлюднено конфірмований висновок Державної ради від 3 травня 1871 р. У ньому пояснювався порядок провадження позовних та спірних справ стосовно земель, які за владними записами потрапили у власність колишніх державних селян. Люстраційні акти, як і владні записи, визнавались документами, що засвідчували права селян на земельні наділи. До цих актів додавався опис та оцінка нерухомості. Вони складались раніше від владних записів і не фіксували прав власності, адже їх укладали до введення обов'язкового викупу селянами своїх земельних ділянок [673, с. 429]. Закон визнавав ці два акти як свідоцтва на права приватного володіння землею і зрівняв їх доказовість у питанні ведення позовних та спірних справ у суді.

Уже 4 січня 1875 р. імператор затвердив журнал Головного комітету з упорядкування становища сільського населення, яким поширювались норми закону від 9 червня 1873 р. стосовно судових справ відносно наділів селян-власників та винагород особам, яким вони були присуджені. Встановлювався порядок виконання судових рішень, якими відсуджувались на користь сторонніх осіб землі з селянських наділів, відведених їм за викупними договорами: владними записами чи

люстраційними актами. Чинність закону поширювалась на подібні рішення, які не були прийняті до його обнародування. Губернськими із селянських справ присутствіями складався розрахунок сум винагород, призначених за відчуження землі з селянського земельного наділу, який направлявся на затвердження міністру фінансів разом з судовим рішенням та копіями люстраційних актів [674. с. 24-25]. Отже, цей інструктивний законодавчий акт встановлював додатковий механізм виконання судових рішень відносно відчуження земельних угідь з наділів селян-власників, які були відведені колишнім державним селянам.

Неабияке господарське значення для селян-власників мав закон від 19 травня 1875 р., яким встановлювався порядок отримання ними дозволу видобувати корисні копалини на землях, які їм відвели. Ці урядові заходи передбачали забезпечення своєчасного погашення селянського викупного боргу. Селяни отримали право здавати свої земельні наділи в оренду до 10 років. Встановлювався порядок укладання орендних контрактів і визначався їх приблизний зміст. Контроль за цим покладался на губернські з селянських справ присутствія [681, с. 522-523]. Отже, право селянина як приватного землевласника обмежувалось державою лише в питанні своєчасного погашення викупного боргу, оскільки їх земля перебувала в заставі у казни. Ці обмеження скасовувались лише після сплати селянами викупної позики.

Механізм здачі в оренду спільних земель сільських громад запровадило конфірмоване 30 березня 1878 р. положення Головного комітету з упорядкування становища сільського населення. Приймаючи це рішення комітет брав до уваги закон від 23 травня 1877 р., яким дозволялось у разі накопичення недоїмок з викупних платежів подвірних власників земельних ділянок, здавати їх польові наділи в оренду з торгів. Такий підхід застосовувався і щодо селян, які ухилялись від занять землеробством на відведених їм земельних ділянках. Головний комітет вбачав ці заходи єдиним способом стягнення з осіб, що мали недоїмки

викупних платежів. Цей захід передбачав у подальшому відбирання у деяких селян їх земельних наділів. Запроваджувались правила здавання в оренду земельних наділів недоїмників. Визнавалось, що головна причина зростання селянських недоїмок із сплати викупних платежів та оброчних податей полягала в їх ухиленні від обробітку земельних наділів. Питання про необхідність передачі селянських наділів в оренду порушували повітові з селянських справ присутствія [713, с. 212-213].

Слід вважати, що причини появи цих двох законів були закладені аграрною реформою, яка поряд з особистим звільненням селян, остаточно закріпила ті форми фінансової і податкової системи, що базувались на принципі утворення з них вільного оподаткованого стану, на який покладался головний тягар прямих податків, що суперечило вільному стану селянства. Подушна подать була суттєвим пережитком кріпосницької системи. Законодавство 1861 р. не передбачало перетворення всієї фінансово-бюджетної системи, і матеріальні умови реформи змушували накладати на селянина тягар викупних платежів. Внаслідок цього фіскальне навантаження на селянські землі виявилось значно важчим, ніж відносно земель неселянських станів. Саме це мало прискорити проведення загальної фінансово-бюджетної реформи. Але через політичну реакцію, яка незабаром настала, та фінансову кризу в перші 20 років після 1861 р. цих змін не відбулось. Зміна викупних платежів була тим більше неможливою, що вони базувалися на відносинах приватного характеру.

Уряд доволі повільно усвідомлював кризу селянського господарства. Накопичення недоїмок він спочатку відносив до браку уваги місцевої влади до цього. Саме тому урядом розроблялись адміністративні заходи примусу. В таких умовах виникла необхідність надання пільг зі сплати викупного кредиту ще в перші роки запровадження викупного процесу, які теж не досягли мети. Все більш очевидною ставала причина цього процесу, який був не тимчасовим і випадковим, а постійним та

закономірним через невідповідність селянських платежів не лише прибутковості їх земельних наділів, але й усій сукупності селянських статків. Вперше це уряд визнав у 1871 р. Міністерства внутрішніх справ і фінансів у 1872-1878 рр. створили низку комісій для дослідження матеріального стану селян. Інформація, що збиралась через казенні палати, виявила вкрай незадовільний економічний стан селян. Це зумовило масове залишення ними сільської місцевості і своїх земельних наділів. Верховна влада все ж визнавала головну причину накопичення селянських недоїмок -- небажання селян працювати на своїх земельних ділянках.

В урядових колах існувала й неофіційна думка. Різноманітні урядові органи вважали, що ці причини крились у самих умовах першого наділення селян землею, як значно зменшило попередні селянські наділи і погіршило їх якість. Нестача земельних угідь, а особливо луків і пасовищ, примушувала селян орендувати землю за високу ціну, що стало додатковим тягарем для їх господарств. Визнавалось, що їх занепад зумовлювався і браком худоби, обігових коштів та складнощами отримання дешевого кредиту. В Головному комітеті з упорядкування становища сільського населення з'явилось розуміння причини накопичення недоїмок. Позиція комітету була викладена в поданні міністра фінансів М.Х. Рейтерна на ім'я імператора у червні 1878 р. В ньому пропонувалось зменшити викупні платежі, а також зазначалось: „...невідповідність податків з розмірами наділу і селянськими матеріальними статками... приводить до зростання недоїмок з викупних платежів...” [844, с. 629]. У результаті при Міністерстві фінансів було утворено нову комісію, яка мала підготувати проект заміни подушних поборів на подвірний і розрядний (прибутковий) податок. Діяльність її також не мала результату [844, с. 629]. Отже, уряд був не спроможний припинити накопичення селянських недоїмок зі сплати як податків, так і викупних платежів. Законотворчий процес лише поглибив проблему,

оскільки він базувався заснований на хибній ідеї, яка ще більше ускладнила фінансове становище селянських господарств.

У контексті цієї проблеми Державна рада розглядала комплекс заходів щодо забезпечення надходжень оброчної податі під час продажу чи дроблення земель наділу колишніх державних селян. Висновок ради з цього питання Олександр II затвердив 23 листопада 1870 р. Ці заходи поширювались і на продаж сільськими громадами спільних земель. Відчуження подвірних земельних ділянок, а також їх дроблення шляхом продажу, дарування тощо дозволялось лише після сплати всієї недоїмки з оброчного податку. В разі дроблення земельної ділянки між спадкоємцями розподіл оброчного податку між ними здійснювався за їх спільною згодою [613, с. 512-514]. Аналіз ситуації висвітлює значення сільського сходу стосовно розпорядження селянином своєю приватною землею. Кругова порука використовувалася державою у фіскальних цілях, що також сприяло соціально-політичному підпорядкуванню селянства державній владі.

І все ж 28 грудня 1881 р. імператор затвердив указ про зменшення викупних платежів. Нагадувалось, що у 1863 р. вони були зменшені для селян Правобережної України на 20% від суми, визначеної у викупних платежах за відповідними місцевостями. Відтепер ще на 16 коп. зменшувались щорічні викупні платежі [734, с. 375]. Можна стверджувати, що владу підштовхнули до цих дій радикальні події березня 1881 р.

Але вже через 3 місяці законодавець у завуальованій формі повернувся до старих нормативів стягнення викупних платежів. Конфірмованим висновком Державної ради від 23 березня 1882 р. встановлювався порядок зарахування особливих внесків у рахунок сплати капітальних боргів селян з викупних позик. Цей внесок був особливим тому, що перевищував розмір щорічного викупного платежу. Для цього запроваджувались законодавчі зміни та доповнення у положення про

викуп від 19 лютого 1861 р. Такий внесок здійснювався в рахунок погашення капітального боргу з викупного кредиту. Із щорічних викупних платежів селянина відраховувалось 6% селянській громаді за виділену конкретному господарю ділянку із спільних мирських земель на підставі їх розверстки. Це правило застосовувалось і тоді, коли селянин бажав вийти з громади, залишаючи у її розпорядженні свій земельний наділ та сплативши 50% від капітального боргу з викупного кредиту [735. с. 131-132]. Як показує ознайомлення з цим законодавчим актом він призначався для чиновників, які його могли трактувати як завгодно, примушуючи селян сплачувати борги з викупних платежів у завищених розмірах, адже зрозуміти суть закону можна було лише після багаторазового уважного ознайомлення з ним.

Тож не дивно, що Державна рада розглядала подання міністра фінансів М.Х. Бунге про збільшення поземельного податку. Висновок ради з цього питання імператор затвердив 17 січня 1884 р. Передбачалось подання на затвердження Олександром III проекту розпису по губерніях середніх окладів поземельного податку з десятини придатної для обробітку землі і лісу. Їх стягнення розпочиналось з 1 січня 1884 р. У селищах, в яких поземельний податок в 1884 р. зростав порівняно з 1883 р. на суму більшу, ніж зменшувалась подушна подать (на підставі указу від 14 травня 1883 р.), дозволялось її зниження в тому розмірі, щоб загальна сума знижки дорівнювала сумі, на яку збільшувався поземельний податок [753, с. 16-17]. Отже, ще в травні 1883 р. був зменшений подушний податок, що передувало запровадженню поземельного податку. Він поширювався на всіх землевласників незалежно від стану. Але уряд не наважувався повністю скасувати подушну подать з селян, замінивши його прибутковим податком з усіх верств населення, що пропонувалось міністром фінансів, що свідчить про необхідність збільшення прибуткової частини державного бюджету. Цього можна було досягти двома шляхами: заміною подушної селянської податі, яка разом з викупними платежами та

малоземеллям руйнувала селянське господарство, на загальнообов'язковий прибутковий податок, що зменшило б податковий тягар на селян і дало б змогу “підняти” їх господарству, і у перспективі збільшило б загальну суму цього податку; зменшенням селянського оподаткування, яке погашалось би таким самим оподаткуванням поміщиків, купців та промисловців.

Але уряд пішов іншим шляхом. Він на рівних підставах запровадив обкладання десятини землі незалежно від форми землеволодіння, залишивши зменшену подушну подать. Фактично часткова податкова реформа докорінно не вирішила проблему збільшення надходжень до державного бюджету. Вона, навпаки, прискорила зростання селянської податкової недоїмки і залишила відкритим питання про подальше податкове реформування.

Не можна залишити поза увагою висновок Державної ради, який затвердив імператор 25 грудня 1884 р. Поява закону була зумовлена тим, що свого часу для поміщиків Правобережної України було запроваджено стягнення коштів за земельні угіддя, які не перебували в їх користуванні, але залишались за ними на підставі уставних грамот і переданих їм за викупними актами. З часом цей факт був з'ясований, але поміщики вже отримали викупну позику за землю, яка залишалась у їх володінні. Враховуючи те, що місцеві поміщики перебували у фінансовій скруті і були неспроможні повернути переплачені їм державою кошти, казна пішла на розстрочення їх повернення, але лише з безпосереднього дозволу міністра фінансів, узгодженого генерал-губернатором. Розстрочення надавалась на термін від одного до 15 років, але лише тоді, коли ці суми зараховувались як надходження від селян у рахунок викупних платежів або капітального боргу за викупною позикою. За розстрочення сплати цих сум держава стягувала з поміщиків 6% на рік [756, с. 571]. Незважаючи на те, що цей закон компенсував халатність державних чиновників, але вона зумовила те, що деякі із селян відмовлялись від земельних наділів

повністю або частково, за які потрібно було сплачувати викупну позику, що перевищувала ринкову ціну. Від цих ділянок подекуди відмовлялись і сільські громади.

Додаткові правила щодо викупу селянських земельних наділів було запроваджено законом від 21 березня 1878 р. Вони передбачали остаточну сплату окремими селянами викупних платежів. Унаслідок цього губернське з селянських справ присутствіє мало звертатись до цивільної палати і нотаріуса стосовно укладання „данної” на викуплену селянську земельну ділянку. Вона звільнялась від заборони і зараховувалась не до землі всієї сільської громади, а в особисту власність окремих господарів [712, с. 188-189]. Отже, законодавчий акт був зумовлений об’єктивною необхідністю. Саме в цей період у Правобережній Україні багато селян спромоглись вже погасити державі викупний кредит. Закон запровадив механізм переведення аграрної реформи до її логічного фіналу.

Варто звернути увагу на положення, затверджене імператором 26 травня 1881 р., яким узаконювався спрощений механізм переходу нерухомої власності від селянина до селянина чи до осіб інших станів, ціна якої не перевищувала 300 руб. і реєструвалась у волосному правлінні. Міністру внутрішніх справ наказувалось розглянути в організованій дискусії питання: чи не слід запровадити заходи щодо протидії скуповуванню в одні руки селянських земель [733. с. 101]. Цей закон в першу чергу стосувався Правобережної України та інших західних губерній, де селяни вже стали приватними власниками земельних наділів, і отже мали право в обмеженому обсязі розпоряджатись своєю нерухомістю. Законодавчий акт відкрив шлях на ринок для селянської землі. В урядових колах існували застереження щодо подібних дій, адже важко було передбачити наслідки перетворення селянських земельних наділів на товар. Це могло спричинити ланцюгову реакцію масового обезземелення селян і остаточну втрату ними засобів до існування. Такі наслідки призвели б до нагнітання бунтівних настроїв у сільській

місцевості, що розхитувало би устої самодержавства, і разом з тим надзвичайно звузило б базу оподаткування. Передбачувані дії і побоювання їх наслідків через брак обігових коштів стримували розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, консервували залишки натурального господарства та не сприяли розвитку сільськогосподарської товарної спеціалізації і кооперації.

Варіант вирішення цієї проблеми запропонувала поміщиця Київської губернії княгиня О.М. Кудашева. 15 грудня 1872 р. Сенат затвердив статут сільського кредитно-ощадного товариства, яке було засновано нею в селі Немиренці Бердичівського повіту для надання мешканцям цього та навколишніх сіл можливості отримувати відсотки на заощаджені в касі кошти, а також позичати необхідні гроші за найменш обтяжливих умов. Княгиня О.М. Кудашева надавала товариству 1000 руб. за частину прибутку каси. Перевагу в отриманні кредиту мали ті його члени, які потребували меншої суми на коротший термін, що робилось для прискорення обігу капіталу [639. с. 1137-1138]. Піонерами в цьому були товариства, які виникли в першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи, і набули величезного впливу в кінці XIX - першій половині XX ст. Поява цієї кредитної організації була яскравим свідченням суттєвого втягнення господарств селян у товарно-грошові відносини. Але ідея його заснування і практичні кроки щодо здійснення належали поміщиці, адже селяни, через масову неписьменність були не спроможні це здійснити. Крім того, землевласниця була зацікавлена у цій новації, оскільки вона забезпечувала їй додаткове джерело надійних прибутків. Заснування товариства свідчило про появу у селян вільних коштів, але в таких розмірах, які не давали змоги розширити чи оптимізувати своє господарство. Для цього їм потрібна була фінансова допомога. Каса забезпечувала їм фінансову можливість з прибутками заощаджувати вільні кошти і отримати потрібну суму для розвитку свого господарства чи збільшення обігових коштів. Умови статуту, які сприяли надзвичайно

швидкому обертанню грошей, і кругова порука гарантували безбитковість і надійність кредитно-ощадної каси.

Але лише через 10 років держава наважилась взяти цей процес під свій контроль. 18 травня 1882 р. Олександр III затвердив положення Селянського поземельного банку. В преамбулі до нього зазначалось, що міністру фінансів М.Х. Бунге за узгодженням з міністрами юстиції Д.М. Набоковим, внутрішніх справ Д.А. Толстим та державних маєтностей М.М. Островським доручалось розробити правила складання кріпосних актів з купівлі чи застави земельних ділянок, які купувались за фінансової допомоги банку; правила порядку проведення публічних торгів з продажу заставлених в ньому земельних ділянок неплатоспроможних боржників. Міністру фінансів надавалось право для покриття початкових видатків позичити банку з обігових коштів державного банку до 500 тис. руб. Ця позика мала повертатись за рахунок коштів селянського банку. Банк як урядова установа запроваджувався для сприяння селянам у купівлі землі. Позики видавали готівкою, як селянським громадам, так і окремим селянам. Її розмір громаді при ділянковому землекористуванні видавався з розрахунку на кожного домогосподаря. Найбільший розмір кредиту мав бути не більше від 500 руб. на домогосподаря, в той час як при общинному землеволодінні -- не більше ніж 125 руб. Для кожної місцевості його розмір визначався міністром фінансів за погодженням з міністрами внутрішніх справ та державних маєтностей. В окремих випадках, коли до складу земель, які купувались селянами, входили особливо цінні угіддя, а саме: заливні луки, городи, конопляники, хмільники тощо, позику дозволялось у разі звернення повітової управи видавати у збільшених розмірах. Кредити видавались на 24,5 та 34,5 роки під 5,5% річних. Позичальники мали право достроково погашати позику [738. с. 218-221].

Отже, вперше створювалась державна установа, діяльність якої спрямовувалась на іпотечне кредитування селянства. Така фінансова

політика держави була спрямована на встановлення соціально-політичного миру в сільській місцевості. Враховуючи традиційний селянський колективізм, а також безгрошів'я переважної більшості селян, вона мала сприяти збільшенню землі в їх колективному і приватному володінні, що передбачало зміцнення матеріального становища селянського господарства як основного джерела надходження податків. Це зумовлювалось не лише сприянням концентрації землі в селянських руках, а й інтенсивним розвитком їх господарства та підвищенням товаризації його виробництва. Держава взяла під свій контроль кредитування селян, не покладаючи надію лише на акціонерні іпотечні установи, які надавали позику під заставу значних земельних угідь. Вона зосередила увагу на цьому питанні тому, що радикальні події в суспільстві, зумовили нестабільну соціально-політичну ситуацію, спричинену чутками серед селян про можливість другого наділення їх землею. Ці чутки мали доволі значний вплив на свідомість селян, адже розміри їхніх наділів після аграрної реформи зменшувалися, зумовивши прогресуюче малоземелля. Тому уряд вбачав вихід зі скрутною соціально-економічної ситуації у покращанні матеріального стану селянських сімей. Дозвіл видавати кредит селянам у західних губерніях Російської імперії в більших розмірах, ніж в інших регіонах, пояснювався не лише урядом сприянням гречкосіям цих губерній з політичних мотивів на протипагу місцевим поміщикам, а й тим, що вони вже були приватними землевласниками, які бажали придбати додаткові землі. Але фінансова скрута, зумовлена високими викупними платежами та великими податками і повинностями, не давала змогу селянам збільшити свої земельні наділи. Саме можливість отримати кредит для купівлі землі спричинила бум, пов'язаний утворенням селянських товариств з метою придбання у спільну власність земельних володінь. Можна стверджувати, що деякі селяни, які, крім занять сільським господарством, займались й торгівлею, змогли викупити свої земельні наділи і хотіли, не маючи

достатньої фінансової можливості придбати додаткові земельні угіддя. Землю вони переважно купували у дрібнопомісних, а подекуди і в середньопомісних поміщиків. Іпотечне кредитування селян сприяло концентрації у них землі. Але з'явилася й інша перспектива. Великі податки, викупні платежі ускладнювали повернення кредиту. Тому іпотека сприяла прискоренню майнової диференціації, а також розоренню селянських господарств. Селянські господарства Правобережної України остаточно вступали в еру класичного капіталізму.

Унаслідок появи Селянського поземельного банку імператор 22 березня 1883 р. затвердив висновок Державної ради, встановивши порядок укладання кріпосних актів на купівлю селянами земельних ділянок за фінансового сприяння цього банку. Заборони, що накладались на куплену землю, не перешкоджали затвердженню купчого акта, якщо сума боргів з усіх заборон не перевищувала призначеної позики і належної доплати готівкою, яка селянами вносились старшому нотаріусу для відсилення її в місцеве відділення банку [744, с. 88-90]. Цей законодавчий акт був інструктивним. Запроваджений порядок укладання купчих, свідчив, що окремі селяни через свою неписьменність, консервативність мислення не наважувались на отримання банківського кредиту для купівлі земельних угідь. Саме тому, клієнтами банку були переважно товариства селян. Такі селянські об'єднання мали фінансову можливість залучити до цієї діяльності повіреного, який кваліфіковано міг вести їхню кредитну справу. Разом з тим банку був вигіднішим колективний позичальник, який своєю спільною запорукою гарантував вчасне повернення кредиту. Лише усвідомивши практичну користь отримання кредиту для придбання нових земельних угідь, окремі селян теж наважились на це. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що до взяття кредиту вдавались лише заможні селяни, які вважали себе спроможними погасити банківську позику, оскільки в їхньому господарстві вирощувалась товарна продукція і вони займались торгівлею, яка приносила обігові кошти. Але, незважаючи на

активне втягнення селян відносини із Селянським поземельним банком для придбання землі, їх коло все ж було обмежене через поглиблення соціальної диференціації між ними, що спричинило прийняття закону від 28 травня 1883 р. про порядок продажу селянських земельних наділів, заставлених у Селянському поземельному банку [750. с. 280-283]. Ці зміни в його положенні диктувались необхідністю його уніфікації із статутами комерційних іпотечних та державного банків і свідчили про швидку концентрацію земельних угідь в окремих селян, а особливо у селянських товариств.

Тож не випадковим було доповнення до положення Селянського поземельного банку, затверджене імператором 7 жовтня 1883 р., про неподільну банківську позику кільком сільським товариствам для придбання землі в загальну власність. Дозволялось видавати селянам кредит для придбання землі окремого поселення (хутір, висілок). Сільських господарів, які брали кредит, мало бути не менше ніж дві третини від загального складу сільської громади [751, с. 403]. Доповнення свідчили про розширення умов селянського кредитування, адже переформатували положення банку відповідно до практичних реалій, коли кілька селянських товариств були спроможні купити значні земельні угіддя. Крім того, можна стверджувати, що селян та селянські товариства підштовхували до цього поміщики встановлюючи вкрай обтяжливі умови оренди землі або взагалі відмовою в ній, погрожуючи продати її іншим селянам чи одній особі. Це змушувало селян об'єднуватись з метою придбання землі за допомогою кредиту, що хоча й свідчило про майнову диференціацію селян, але вона ще була в незначних масштабах. Крім того, менталітет колективізму ще відігравав велику роль між ними, що й підтримувалось державою.

Заслуговує на увагу конфірмований 11 червня 1885 р. висновок департаменту державної економії Державної ради, на підставі якого Селянському поземельному банку дозволялось видати позики

старообрядцям Ушицького, Ямпільського, Летичівського, Вінницького і Брацлавського повітів Подільської губернії для купівлі землі. Кредит призначався окремим законодавчим актом тому, що він не передбачався положенням банку, що кредитував лише осіб селянського стану. Але до цього стану старообрядці не належали, адже вони вважались колоністами. Такий дозвіл став можливим завдяки неодноразовим колективним зверненням старообрядців до губернатора та генерал-губернатора, які спрямували їх на розгляд Державної ради [760, с. 306]. Прийнятий у результаті цього закон не передбачав постійної чинності, оскільки як виняток дозволив селянському банку кредитування осіб неселянського стану. Старообрядці користувались землею поміщиків за орендними контрактами, адже на них не поширювались норми аграрної реформи. Ця верства населення також бажала володіти землею на праві приватної власності, але коштів на це у неї не вистачало. Взяти кредит у комерційному чи навіть в державному банку старообрядці були неспроможні, оскільки вимагалась застава земельної власності, якою старообрядці не володіли.

Таким чином, починаючи з другої половини 60-х рр. XIX ст. аграрна реформа в Правобережній Україні, як і в Білорусії та Литві, була спрямована на перетворення селян на приватних власників земельних наділів, якими вони користувались на постійній основі. Її законодавче регулювання спрямовувалось на те, щоб ліквідувати різноманітні категорії селянства. Реальне втілення в життя аграрної реформи було пов'язано багатьма проблемами, які її організатори передбачити не могли, що змушувало владу для їх розв'язання вдаватися до законотворчої регламентацією. Зокрема, слід зазначити, що постійно законодавчо вдосконалювався механізм стягнення викупних платежів, видачі документів про приватні права селян на земельні наділи.

Загострення земельного питання спонукало владу регламентувати дозвіл на вихід селян з громади і навіть залишення земельних наділів.

Повсюдне малоземелля в Правобережній Україні змусило уряд дозволити селянам орендувати державні землі як на індивідуальній, так і на колективних засадах. Але в основному це не запобігло значному погіршенню стану селянських господарств у краї внаслідок прогресуючого малоземелля, зумовленого демографічними чинниками. Селянське малоземелля не давало змоги вести рентабельне товарне виробництво, що призвело до пауперизації на селі і зростання сум селянських недоїмок з сплати податків та викупних платежів. Це дуже непокоїло уряд, але кардинально вирішити проблему він не міг не лише тому, що офіційно не правильно визнавав причини цієї проблеми, а й тому, що не міг наважитись докорінно змінити принципи і філософію аграрної реформи, адже це могло б зруйнувати правові засади приватної власності на землю. Єдине на що спромоглась влада, це обмежено, із засторогами дозволити залучити селянські земельні наділи в ринок землі, чому сприяла іпотека.

6.2. Трансформація поземельних відносин, зумовлених Січневим повстанням 1863 р.

У російському законодавстві інституція конфіскації маєтків польських поміщиків в 30-х рр. XIX ст. виявилась “блідою копією” початкових намірів самодержавства. До того ж не спостерігалось їх систематичного привласнення росіянами. Саме тому напередодні Січневого повстання 1863 р. Правобережжя залишалось під економічним впливом поляків. У цей період в краї мешкало близько 70 тис. шляхтичів, з яких 90% були майже безземельними. Численність же власників поміщицьких маєтків досягала 7 тис.

Тому можна стверджувати, що друге завдання, яке вирішувала російська верховна влада в законодавчому регулюванні поземельних

відносин в Правобережній Україні, полягало в намаганні позбавити матеріальної незалежності польську еліту, яка базувалась на земельній власності. В урядових колах розуміли, що конфіскацією маєтків та заборонаю полякам набувати прав власності на землю в західних губерніях швидко вирішити це питання не вдасться. Тому уряд весь час контролював і постійно стимулював його вирішення. Вже 4 лютого 1866 р. імператор підписав указ, на розвиток двох законів від 10 грудня 1865 р. згідно з ним запроваджувались правила, на підставі яких цивільні палати, губернські правління та суди мали перевіряти, щоб покупець маєтку в західних губерніях не був польського походження [547, с. 78-79]. Фактично, цей указ запроваджував механізм виконання законів від 10 грудня 1865 р. У зв'язку з цим Олександр II затвердив 9 березня 1866 р. положення Головного комітету з впорядкування становища сільського населення про порядок надання викупних позик поміщикам польського етносу в західних губерніях, якщо вони продали свої секвестровані маєтки росіянам. У таких випадках позики надавались на загальних підставах [549, с. 234-235].

Цю політичну лінію продовжив закон від 20 січня 1867 р., на підставі якого не обкладався податками поміщицьких маєтків краю від польських поміщиків до осіб російського походження [562, с. 45-46]. А 3 червня 1871 р. сенатським указом розтлумачувався зміст інструкції 1863 р. та закону 1867 р., конкретизувалося коло осіб, звільнених від сплати кріпосного мита за придбання земель в західних губерніях [620. с. 764-766]. З цією ж метою 29 квітня 1867 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів про концентрацію в містах Києві та Вільні публічних торгів з продажу маєтків у західних губерніях особам російського походження. В Правобережній Україні вони проводились в Київському губернському правлінні щороку з 1 січня по 1 лютого та з 1 липня по 1 серпня [568, с. 412].

Держава прагнула надати фінансову допомогу росіянам в придбанні маєтків у Правобережній Україні. Для цього 10 серпня 1866 р. Олександр II затвердив статут Товариства покупців маєтків у західних губерніях, яке утворювалось з них самих шляхом отримання від нього кредиту. Основний його капітал становив 5 млн. руб., які безвідсотково надавались урядом до часу погашення позик. Для нього передавались кошти, отримані від продажу державних маєтків і оброчних статей. На початку діяльності товариства позика мала видаватись в розмірі не більше 100 тис. руб. на 49 років із щорічною сплатою 6% [554, с. 993-1001]. Товариство мало підштовхнути процес обов'язкового продажу секвестрованих маєтків польських поміщиків. Хоча воно було акціонерним, але основний капітал для нього дала казна. Крім того, правила кредитування майже позбавляли маєтність боргів, які обтяжували її до продажу. Строк кредитування виявився найбільшим з тих, що традиційно існували в Російській імперії. Таким чином, урядові кола Російської імперії форсували процес мінімізації польського поміщицького землеволодіння і русифікації Правобережної України.

Але незважаючи на це указом від 9/21 червня 1867 р. Товариство покупців маєтків у західних губерніях було закрито, враховуючи складний фінансовий стан у державі [571, с. 866-867]. Отже, уряд утворюючи акціонерну організацію, яка мала сприяти купівлі росіянами маєтків польських поміщиків, не зважив на кілька моментів. По-перше, у суспільстві ще були відсутні традиції приватного кредиту. Саме тому було мало бажаючих купувати заставні листи товариства, які не отримали надійних фінансових гарантій з боку держави, що не сприяло розповсюдженню цінних паперів поміж приватних інвесторів. По-друге, товариство утримувалось за державний рахунок, що свідчило про його непотрібність як кредитної організації поряд з іншими державними кредитними установами. Відтепер держава надавала лише політичну підтримку цьому процесу, а самі претенденти мали змогу отримувати

необхідну позику в державних кредитних та в комерційних іпотечних установах, які лише народжувались [572, с. 5].

Разом з тим влада продовжила вдосконалювати механізм конфіскації маєтків як захід покарання „державних злочинців”. 7 грудня 1867 р. імператор затвердив правила відокремлення та конфіскації частини маєтків осіб, які брали участь у Січевому повстанні 1863 р. Конфіскований маєток негайно переходив у відання Міністерства державних маєтностей. Частини з них на підставі правил від 15 травня 1863 р про секвестр та конфіскацію маєтків залишались в управлінні співвласників, які не брали участь у повстанні. Цих осіб зобов’язували вносити в управління державними маєтностями частину прибутку, що належала „політичному злочинцю”. Визнавалось, що таке управління конфіскованим майном не могло слугувати надійним забезпеченням інтересів казни. Тому у зв’язку із запровадженими урядом політико-фінансових заходів стосовно переходу державних та поміщицьких маєтків в західних губерніях у власність осіб російського етносу, урядові кола визнали за необхідне запровадити особливі правила. Вони передбачали, що лише суд визначав, яку саме частину маєтку, що перебував у володінні співвласників, потрібно було конфісковувати. Встановлювались принципи тимчасового управління маєтком, який перебував у казенному відомстві до виокремлення його частини, яку конфісковували. Прийнята в державне управління маєтність віддавалася в оренду з публічних торгів. До орендного утримання не допускались особи польського походження [579, с. 361-368]. 26 січня 1868 р. імператор затвердив правила для цивільних палат, які мали здійснювати ліквідацію боргів і розгляд претензій до цих маєтностей. До розгляду не бралися акти, укладені „політичним злочинцем” після розпорядження про накладання секвестру на його маєток. Не визнавались різноманітні домашні розписки та будь-які угоди, заповіти, а також акти, строк давності яких уже минув. Рішення цивільної палати сповіщалось губернському управлінню державними маєтностями.

Якщо на нього надходила апеляційна скарга, воно направлялась на ревізію до Сенату. Правила передбачали механізм вирішення судових суперечок, які виникли до конфіскації маєтків [580, с. 51-55].

І лише 11 травня 1873 р. Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, яким у Правобережній Україні та в інших західних губерніях припинялась конфіскація маєтків повстанців. Визначались причини такого рішення. Від часу придушення повстання минуло майже 10 років. Унаслідок судової реформи заборонялось проводити заочний суд. Крім того, неможливо було визначити майнову відповідальність тих осіб, які були вбиті під час повстання або зникли без вісті [652, с. 644]. Отже, цей закон „поставив крапку” у питанні державного переслідування польських повстанців. Але в ньому не вказувалась ще одна причина припинення конфіскаційних заходів, яка полягала у визнанні доволі значного рівня русифікації західних губерній та місцевого державного апарату. Але це не припинило антипольську політику в Правобережній Україні та інших західних губерніях. 3 лютого 1874 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів, яке було доповненням до цього закону. Визнавались звільненими від конфіскації маєтки лише в тих випадках, коли запроваджені по них справи не були завершені до 11 травня 1873 р. і ця нерухомість не була прийнята до казни чи продана. Звільнялись від конфіскації маєтки, які перебували у віданні управлінь державних маєтностей і передавались особам, яким вони призначались за законом. Скасування конфіскації маєтків „політичних злочинців” не мало порушувати прав третіх осіб, які були їх орендарями. Особливо це стосувалось оренди, яка надавалась не на певний строк, а до часу продажу конфіскованої нерухомості чи до належного урядового розпорядження. Право припиняти конфіскаційні справи надавалось судовим установам, у провадженні яких вони перебували [665, с. 159-161]. Отже, цей законодавчий акт фактично скасував закон від 11 травня 1873 р., який

взагалі припиняв конфіскаційні справи, поклавши вирішення цих питань на судові установи. Положення було лише інструкцією для них.

Наслідком практики проведення аграрної реформи стало положення Комітету міністрів, затверджене імператором 6 лютого 1876 р. Перед владою постала проблема збереження на депозиті в казначействі чи в державних кредитних установах викупних позик за маєтки в Правобережній Україні, які були конфісковані або звільнені від цього. Кошти з депозитів повертались власникам маєтків, конфіскація яких була скасована, або їх спадкоємцям [695, с. 109]. Це розблокувало фінансові операції з надходження викупних платежів селян.

Не можна залишити поза увагою не можуть залишитись правила від 3 березня 1869 р. про розкладку та стягнення відсоткового збору в західних губерніях, запровадженого ще в 1864 р., який стягувався з польських поміщиків. З 1870 р. він обмежувався сумою у 2,5 млн. руб. на рік. Сума збору для губернії визначалась на три роки. Між повітами його розподіл здійснювався об'єднаними губернськими із селянських справ і особливих з земських повинностей присутствіями. Розпис між окремими маєтками здійснювався особливою комісією, рішення якої затверджував губернатор [595. с. 186-188]. Отже, цим законодавчим актом було розроблено порядок розрахунку та стягнення дискримінаційного відсоткового збору з польських поміщиків Правобережної України та інших західних губерній. Характер збору підтверджувався тим, що його стягнення припинялось, коли маєток переходив у власність російського господаря. Втілення його в життя було черговим заходом влади, спрямованим на вимушену відмову польських поміщиків від прав на володіння нерухомими заселеними маєтками, а також незаселеними земельними угіддями. Хоча збір мав переважно політичний характер, але передбачав і певний меркантилізм (було отримано нове джерело поповнення державного бюджету). Порядок розрахунку та стягнення збору не був централізованим. Уряд лише визначав його загальну суму та

розподілив її поміж дев'ятьма західними губерніями. Розгляд решти питань покладалось на губернсько-повітове державне керівництво, рішення якого було майже безапеляційним. Імператорський указ від 31 грудня 1870 р. запровадив правила стягнення відсоткового збору. Враховуючи те, що його стягнення вважалось тимчасовим заходом, тому він припинявся, коли $\frac{2}{3}$ поміщицьких маєтків перейде у власність осіб непольського етносу, а їх кількість буде не менше від половини усіх поміщиків у західних губерніях. Для зрівняння відсоткового збору в деяких повітах Волинської та Київської губерній, віднесених положенням 19 лютого 1861 р., через певну родючість земель, до 7-9-ї місцевості, з 1871 р. збір зменшили на 15%, а недоїмку наполовину [615, с. 631-632]. Отже, цей законодавчий акт визначив термін чинності відсоткового збору.

Стягнення відсоткового збору, як і всіх податків, супроводжувалось накопиченням недоїмки від фіксованих сум його надходження до казни. Це зумовило появу конфірмованого 9 жовтня 1874 р. положення Комітету міністрів. Запроваджувався порядок розстрочення відповідних недоїмок, яка надавалась на 5 років, якщо ці платежі перевищували 3 тис. руб. [672, с. 269]. Уряд змушений був вдатися до такого заходу, оскільки виникла значна заборгованість із сплати цього збору. Розстрочуючи його, місцеві органи влади мали наглядати за своєчасністю погашення заборгованості. Якщо недоїмка досягала значних розмірів, вони зобов'язувались розпочинати продаж маєтків боржників.

Варто звернути увагу на положення Головного комітету, затверджене імператором 23 жовтня 1869 р., що стосувалось дворян, які мали помешкання і користувались ділянками землі в державних маєтках краю. Законом їм було заборонено викупати ці ділянки нарівні із селянами. Напередодні прийняття цього закону перед законодавцем постало питання: якщо їм дозволяти викуп, то їх мали б приписати до селянської громади, але вони за своїми становими перевагами виділялись б з їхнього

середовища, а також „... було б незручно, що ці дворяни без винятку належали до польського етносу... перебуватимуть у середовищі сільських громад”. Разом з тим це не відповідало закону від 10 грудня 1865 р., який забороняв особам польського етносу придбання земель у західних губерніях. Тому на підставі висновків Міністерства державних маєтностей та закону від 20 жовтня 1867 р. заборонялось приписувати дворян до сільських громад державних сіл та наділяти їх землею на однакових підставах з селянами. Їм дозволили користуватись цими землями ще 3 роки з платежем чиншу [600, с. 211]. Отже, репресивні заходи торкнулись і польських дворян, матеріальне становище яких було на тому самому рівні, що й селян. Фактично вони належали до чиншової шляхти і їх позбавили будь-яких засобів існування в сільській місцевості.

Продовжилась антипольська законодавча політика і за часів Олександра III. 27 грудня 1884 р. імператор підписав указ, якому наголошувалось на наступність у цьому питанні. Закон передбачав збільшення в західних губерніях кількості російських землевласників. В Київській, Подільській і Волинській губерніях заборонялось віддавати у заставу маєтки, що належали особам, яким за законом від 10 грудня 1865 р. заборонялось придбання земельної власності. Заставні документи, укладені до видання указу на ім'я таких осіб, залишались чинними протягом 10 років, а потім перетворювались на боргові зобов'язання. Полякам не дозволялось орендувати поміщицькі маєтки. Винятком з цієї заборони були лише випадки оренди чи заснування в маєтку фабрики або заводу терміном до 30 років, але за умови, що протягом перших 12 років ці промислові підприємства починали працювати. За порушення цих законодавчих норм поміщицькі маєтки підлягали конфіскації [757, с. 602-603]. Отже, правила доповнили заборону придбання у приватну власність земельних угідь у Правобережній Україні особам польського походження заборонаю їх оренди та управління ними. Впроваджувався механізм контролювання поведінки осіб, які прагнули обійти законодавство,

продиктований політичними міркуваннями. Разом з тим правила свідчили про постійні його порушення, які не могла припинити місцева влада.

Зміна ситуації в поземельних відносинах у Правобережній Україні зумовлювалась законодавчими новаціями, на які вплинула реакція царизму на Січневе повстання 1863 р., запровадженням аграрної реформи та все більшим проникненням у сільську місцевість капіталістичних відносин. наділів, думали не стільки про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а проте, як відібрати її у поляків з користю для себе.

Конфіскаційний процес набув широкого розмаху за часів генерал-губернатора О.П. Безака. Він очолив в Петербурзі комісію з пошуку коштів для укорінення російського елемента в західних губерніях. Ці заходи „хоча не узгоджувалися з загальними юридичними засадами, але цілком виправдовувались вищими інтересами державного ладу, спокою і самозбереження” [2, арк. 27].

Але в Правобережній Україні російська влада зіткнувся з значними ускладненнями в питанні русифікації краю шляхом чисельного збільшення російських поміщиків. З часом виникла проблема продажу конфіскованих маєтків, якими тимчасово управляли казенні палати. Вона потребувала негайного вирішення, адже все важче було розібратись з зловживаннями чиновників та розоренням цього нерухомого майна. На заваді продажу стояв не лише поганий стан маєтків, а й те, що Комітет міністрів довго не міг ухвалити рішення про розмір земельних ділянок, які мали надаватись росіянам в оренду. Навіть розглядалось питання розселення українського селянства на панських землях, але ця ідея була відкинута як крамольна з точки зору російського дворянства. І все ж, за указом від 23 червня 1865 р. (який не друкувався) встановлювалась мінімальна норма наділення росіянам земель з конфіскованих маєтків, яка дорівнювала 300 дес. (максимальна - у 1.000 дес.) [784, с. 30].

Можна стверджувати, що російському дворянству, призвичаєному до державної служби і проживання у містах, було нелегко вкоренитись у

сільських маєтках, за якими стояла чужа для них традиція господарювання фермерів-шляхтичів. Ідеалом російського дворянина залишалося місто, тоді як село було всього лише джерелом прибутку, а не приємного проведення часу. Великі землевласники з центральних російських губерній практично не переселялися на Правобережжя. Більшість нових господарів з'являлись з числа чиновників або ж осіб, які мали віддалене уявлення про способи господарювання.

В процесі переселення росіян долучилась і фінансова проблема, адже кандидати на придбання земель сподівались поліпшити свої підупалі в Росії статки завдяки фінансовій підтримці держави. Однак, після прийняття указу від 5 березня 1864 р. фонд допомоги цим покупцям так і не був створений. Таким чином, з 150 конфіскованих маєтків польського дворянства на листопад 1866 р. залишались не розподілені 36 маєтностей на Київщині, 24 - на Волині і 10 - на Поділлі [784, с. 37]. Потрібно все ж зазначити, що процес конфіскації та розпродажу маєтків політичних злочинців продовжувався і у подальшому.

Не можна не відмітити, що труднощі, на які натрапила влада при заміні польських землевласників російськими, пояснюються великим опором багатих поляків, які вдавались до фіктивних оренд та застав нерухомого майна. Але не дивлячись на це десятки маєтностей поляків продавались за борги чи з власної волі поміщиків [915, с. 80; 912, с. 104].

6.3. Поміщицьке землеволодіння

У пореформену добу в Правобережній Україні поміщицьке землеволодіння еволюціонувало паралельно з селянським, переживаючи не менш складну кризу, яка була загострена політичним аспектом та прискореним проведенням селянської реформи. Криза поміщицького господарства актуалізувала іпотечне кредитування. Система державної

іпотеки вже була не спроможна задовольнити зростаючі потреби в кредиті. Саме це дало поштовх для розвитку комерційної іпотеки. Внаслідок цього 5 травня 1866 р. Олександр II затвердив новий статут Товариства поземельного банку, в котрий були внесені зміни порівняно з статутом, прийнятим 16 березня 1865 р. Він приймався тому, що попередній статут не набув чинності і товариство не почало працювати. Враховуючи прохання засновників товариства міністр фінансів М.Х. Рейтерн звернувся до Державної ради з пропозицією черговий раз запровадити Товариство поземельного банку. У новий статут внесли незначні зміни, які передбачали залучення акціонерів для пришвидшення початку діяльності банку. Враховувалась попередня помила і не визначався термін для складання початкового основного капіталу товариства [551, с. 501-504]. З цією ж метою подібні зміни в статуті Товариства поземельного кредиту імператор затвердив 14 березня 1866 р. [550, с. 249]. Щоправда сенатським указом від 31 січня 1867 р. воно було ліквідоване, адже черговий раз не було складено його основний капітал і товариство не розпочало своєї діяльності [564, с. 75]. Це пояснювалось тим, що ще не було достатнього числа людей, які володіли значними вільними капіталами, котрими вони могли б ризикнути для заснування банківської справи. Але не дивлячись на першу невдалу спробу, завдяки наполегливості міністра фінансів та об'єктивним потребам суспільно-економічного розвитку, утворення установ приватного кредиту не зупинилось.

Невдовзі, 1 червня 1866 р., Олександр II затвердив статут Товариства взаємного поземельного кредиту. Отже, утворювалась третя загальноімперська акціонерна іпотечна установа. Засновники товариства (дод. Л.) розподілили між собою 10 тис. паїв по 100 руб. кожний. Товариство видавало довгострокові і додаткові короткострокові кредити під заставу земельної власності. Під час видачі позики воно організовувало накладання заборони на заставлене нерухоме майно.

Довгострокові кредити видавались на різні строки за бажанням позичальника та на підставі інструкції. Розмір позики не перевищував $\frac{2}{5}$ від оціночної суми застави, яка не мала бути меншою 1000 руб. Видавалась і додаткова довгострокова позика. Довгостроковий кредит видавався під 5% річних, а короткостроковий під 6%. При накопиченні недоїмки з погашення кредиту застава продавалась з торгів. Критерієм оцінки заставленої землі була її прибутковість, яка визначалась умовами віддачі її в оренду. Кожний позичальник товариства під час отримання довгострокового кредиту повинен був внести до товариства, для утворення пайового капіталу, суму, яка дорівнювала б 20-й частині отриманої позики. Завдяки цьому капіталу і заставі позичальник вважався членом товариства, що давало йому право на пропорційну участь у володінні майном та розподілі прибутків [553, с. 624-634]. Отже, товариство було не просто акціонерною та комерційно-іпотечною установою, а товариством взаємного кредитування. Засновники, пайовики, власники заставних листів і позичальники були його співвласниками. На відміну від товариств поземельного банку та поземельного кредитування воно не підпорядковувалось уряду і видавало позику на термін, який визначався бажанням позичальника і розміром застави. Успіх товариства гарантувався тим, що до його засновників було запрошено багато знатних, впливових і багатих людей.

5 грудня 1866 р. імператор затвердив зміни до статуту товариства, які сприяли успішності продажу на торгах маєтків боржників [558, с. 350-351]. Доповнення до статуту від 27 січня 1867 р. торкалось осіб, які заставляли свій маєток і брали на себе обов'язок придбати за отриманий кредит маєтність в західних губерніях. Товариство крім довгострокової позики видавало ще й другий такого ж розміру довгостроковий кредит. Уряд отримав право вимагати від цієї кредитної установи зменшувати розмір додаткової позики. Але в такому випадку заборонялось видавати короткотерміновий кредит під заставу цієї ж маєтності [563, с. 62-63].

Отже, держава за своєї фінансової допомоги зобов'язала і це акціонерне комерційно-іпотечне товариство кредитувати осіб російського походження для придбання маєтків у польських поміщиків.

Чергові зміни та доповнення до статуту товариства були запроваджені імператорським указом 24 листопада 1867 р. Уряд вніс до його статутного капіталу 5 млн. руб. 5% банківськими білетами. Цей капітал вважався допоміжним і слугував додатковим забезпеченням надійної платоспроможності товариства, враховуючи запровадження додаткової довгострокової позики [578, с. 326-328]. Отже, зміни та доповнення до статуту товариства носили переважно політичний характер, хоча ігнорувати їх фінансовий зміст теж не варто. Їх суть полягала й у тому, що держава, ставала найкрупнішим акціонером товариства. Зміни до його статуту від 2 грудня 1868 р. дозволили йому заставлені маєтки передавати з рук у руки не інакше, як з переводом боргу і обов'язків позичальника на нового власника. Дроблення застави можливо було з дозволу товариства [590, с. 443-444]. Ці зміни корегували його іпотечну практику. 13 квітня 1870 р. запроваджувались короткострокові додаткові позики. Їх дозволялось видавати на один рік. У випадку нестачі коштів для короткострокових кредитів товариство мало право видавати їх своїми строковими вексями [606, с. 436]. Ці кредити призначались не для капітальних вкладень, а для збільшення обігових коштів в період проведення певних господарських та торгівельних операцій. Фактично кожне доповнення чи зміна у статуті товариства диктувались розвитком товарно-грошових відносин.

Варто звернути увагу і на зміни та доповнення до статуту товариства від 30 травня 1876 р. Відтепер розмір кредиту зменшувався з 50% до 40% від оцінки маєтку. Але розмір довгострокової позики не мав бути меншим 1000 руб. Короткострокові позики не перевищували 10% оцінки вільної від застави маєтності [698, с. 566-567]. Не можна не відмітити, що обмеження граничних розмірів кредитів запровадили через масове

недотримання позичальниками умов договору кредитування. Крім того, збільшувалась кількість випадків, коли товариство змушене було продавати заставу і не могло відшкодувати свої збитки. Доповнення обумовлювались і розширенням діяльності товариства.

Враховуючи те, що за указом від 16 грудня 1863 р. прикази громадської опіки перестали виконувати функції кредитної установи і всі видані ними позики переводились до ощадної казни з розстрочкою заборгованості на 37 років, але протягом 4 років цей процес не був завершений. Тому указом від 6 січня 1867 р. цей термін продовжили до кінця 1867 р. [560, с. 6]. Через один рік сенатський указ від 17 грудня 1868 р. подовжив його до 1 січня 1870 р. [592, с. 523]. Чергове подовження терміну переведення кредитів свідчило про небажання землевласників займатись цим питанням. Це турбувало лише тих з них, які заборгували з поточних платежів погашення позики, і їм загрожував продаж земельної застави з торгів.

1872 року було засновано регіональний іпотечний банк, який поширював свій вплив на Правобережну Україну. 5 липня 1872 р. Сенат затвердив статут Київського земельного банку (дод. М.). Банк створювався для видачі позик під заставу нерухомої власності в Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях. Кредит видавався лише під заставу майна, котре було вільне від боргів, або за умови погашення їх з суми позики. Видавались довгострокові і короткострокові кредити. Їх не дозволялось одночасно видавати одній особі. Сума кредиту не мала перевищувати 60% від оцінки майна, що заставлялось. Позику видавалась лише під заставу того майна, яке приносило постійний прибуток і оцінка якого складала не менше 500 руб. Довгострокову позику видавали під 6% на 43,5 роки заставними листами. Перезастанова маєтності, з поновленням довгострокової позики, дозволялась лише після погашення п'ятої частини кредиту. Короткострокова позику видавалась готівкою під 6% річних на термін від 1 до 3 років в залежності від рішення правління

банку [633, с. 31-40]. Отже, місцеві землевласники, які володіли значними коштами завдяки величезним земельним володінням, ризикнули запровадити регіональний іпотечний банк, чому сприяв міністр фінансів. Значення його утворення полягало не стільки у тому, що це був комерційний банк, і навіть не в тому, що він був регіональним, а у тому, що це була перша іпотечна установа, засновниками якої були поміщики України. Потрібно зазначити, що у подальшому це був найбільш популярний іпотечний банк, послугами якого користувались землевласники Правобережної України. Підкреслимо, що кредити в банку брали не лише поміщики, а і представники інших станів, котрі володіли значними земельними угіддями.

Сенатський указ від 2 травня 1873 р. затвердив зміни в статуті банку. Термін довгострокової позики збільшився до 54,5, а короткострокової -- з 3 до 8 років і 8 місяців. Довгострокові кредити у 43,5 та 54,5 роки видавались під 6% річних, а 48 років і 8 місяців під 5% [650, с. 546-547]. Ці зміни до статуту урізноманітнили терміни довгострокових і короткострокових позик, які визначались в залежності від їх суми і можливості позичальника надати необхідний розмір застави. Саме необхідність урізноманітнити розміри позики і викликало збільшення строкових варіантів. Чергові доповнення від 29 січня 1874 р. передбачали видачу кредитів для придбання маєтків, які заборонялось видавати раніше укладання купчого акту. Куплений таким чином маєток надходив у заставу кредитної установи. Спосіб погашення чи переводу на банк фондушевих та інших казенних боргів, які покладались на заставу, визначався на підставі спільної згоди правління банку і міністра фінансів. Видача кредитів під заставу поєзуїтських маєтків, які продавались з торгів, дозволялась лише за умови повного погашення фондушевого боргу. В такому випадку з дозволу міністра державних маєтностей ці маєтки виключали із складу поєзуїтських [664, с. 119-120]. Потрібно врахувати, що цим доповнення до статуту банк прагнув заповнити „вільну

нішу” у сфері кредитування соціальних та економіко-виробничих відносин, які існували в губерніях Правобережної України. Запроваджувалась кредитна лінія, яка співпадала з політикою уряду в західних губерніях і мала фінансово сприяти пришвидшенню заміни польських поміщиків російськими. Кредити мали сприяти результативності торгів, які проводило Київське губернське правління, оскільки збільшувалось коло бажаючих приймати в них участь.

Невдовзі, 7 вересня 1872 р. Сенат затвердив статут Бессарабсько-Таврійського земельного банку. Він був подібний до статуту Київського земельного банку [635, с. 565-575]. Ця кредитна установа була другим регіональним банком, який надавав послуги землевласникам Правобережної України. Особливою популярністю він користувався в південних повітах Подільської та Київської губерній. З утворенням цього іпотечного банку остаточно сформувалась система кредитних установ, яка поширювала свій вплив на Правобережжя України і діяла до 1917 р. За статутними змінами від 5 червня 1873 р. чітко визначався регіон поширення дії банку. Довгострокові позики видавались на строк 43,5 та 54,5 роки під 6% річних [655, с. 786-787].

Статутні нововведення від 29 січня 1875 р. дозволили позичальникам Київського земельного банку отримувати позики в інших місцях, але за його згоди та контролю. Ідентичні зміни запровадили в статуті Бессарабсько-Таврійського земельного банку указом від 14 травня 1875 р. [675, с. 101]. Практика діяльності банків зумовила запровадження дозволу на перехід з рук у руки заставлених в банку маєтків з переводом боргу і обов'язків на нового власника. Ці нововведення до статуту Бессарабсько-Таврійського земельного банку були внесені сенатським указом від 21 жовтня 1876 р, а для Київського земельного банку 30 жовтня 1876 р. [702, с. 367-368]. Не можна не відмітити, що в Російській імперії вже почала загострюватись конкуренція у боротьбі за позичальника, що штовхало банки до змін у своїх статутних документах. Так, зміни,

затверджені Сенатом 11 травня 1877 р., більш чітко регламентували умови подання заявок на участь у торгах з продажу маєтків неспроможних боржників [704, с. 471-472; 705, с. 472-473]. Це було свідченням того, що банки не бажали продати заставу за будь-яку ціну аби повернути хоча б частину своїх коштів.

Видається не випадковим, що 22 жовтня 1877 р. Олександр II затвердив закон, яким дозволялось міністру фінансів, на проханням земельних банків та Товариства взаємного поземельного кредиту, вводити до статутів правило, що у випадку зменшення цінності заставленого нерухомого майна через дії його власника, кредитна установа мала право вимагати повернення частини позики до завершення строку кредитування. У протилежному випадку їм надавалось право спрямувати до суду позов про стягнення частини позики, на котру зменшилась ціна застави [709, с. 191]. Отже, не можна не відмітити, що існували непоодинокі випадки, коли несумлінні позичальники комерційних кредитних установ свідомо розорювали свій маєток і він втрачав свою цінність, яка вже не відповідала попередній оцінці. Потім такі позичальники відмовлялись від погашення кредиту і кредитна установа вже була неспроможна, в разі продажу застави, повернути свої кошти. Не дивлячись на таку постановку питання це не сприяло цілковитій охороні фінансових інтересів кредитних організацій, оскільки не було відомо, з яких легальних коштів власник знеціненої застави був спроможний погасити еквівалентну суму, враховуючи те, що він свідомо рухався у цьому напрямку і планував стати неспроможним боржником. І все ж, такий законодавчий захід змушував акціонерні іпотечні установи здійснювати постійний моніторинг майнового стану позичальника та його заставленої нерухомої власності. Це зумовило чергові зміни у статуті іпотечних банків, запроваджені сенатським указом від 17 листопада 1877 р. Відтепер заборонялось одній і тій самій особі надавати довгостроковий і короткостроковий кредити [710, с. 255].

Така практика іпотечного кредитування зумовила появу закону від 18 грудня 1879 р., яким надавався дозвіл міністру фінансів С.О. Грейгу змінювати статuti комерційних кредитних установ у питаннях видачі кредитів та встановлення нових термінів позики. Цим заходом збільшувались адміністративні важелі в руках міністра фінансів в приватній кредитній політиці [720, с. 305]. Слід підкреслити, що у надзвичайно кризовій фінансово-економічній ситуації, яка виникла після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та продовженням війни в Середній Азії, а також враховуючи соціально-політичну кризу, міністру фінансів надавались „надзвичайні” права „ручного управління” економікою держави. Імператор, Сенат та Державна рада передавали міністру свої повноваження, який майже одноосібно регулював кредитною державною і комерційною політикою. Верховна влада вдалась до цих радикальних заходів ще й тому, що практика довела неадекватність в деяких випадках дій акціонерних поземельних банків, які через недосвідченість їх працівників надавали авантюрно-критичні позики, внаслідок чого ці кредитні установи зазнавали значних збитків, які підводили їх до межі банкрутства. Для унеможливлення цього Комітет міністрів запровадив тимчасові правила, затверджені імператором 16 жовтня 1882 р. Вони надавали міністру фінансів право цілковито контролю в регулюванні діяльності іпотечних банків для збереження від руйнації комерційної іпотечної банківської системи Російської імперії [742, с. 419-420].

Заслуговує на увагу і закон від 18 травня 1883 р. про облік в Державному банку соло-векселів землевласників, а також затверджені імператором 23 липня 1865 р. правила введення облікових операцій в його відділеннях. Державному банку дозволялось відкривати землевласникам кредит для користування ним по соло-вексям строком не більше 9 місяців з накладанням на їх маєток заборони у розмірі кредиту [749, с. 256]. Отже, в іпотечне кредитування проникла чергова капіталістична

інституція – вексель, який став посередником у короткостроковому кредитуванні землевласників. Зручність подібного методу кредитування полягала у тому, що його можна було перманентно поновлювати, коли позичальник підписував новий вексель, отримуючи чергову позику в разі справного погашення попередніх. Ці короткострокові позики були спрямовані на залучення у господарство землевласника обігових коштів для проведення торгівельних операцій. Поява цього способу державного кредитування зумовлювалась зростаючою потребою у таких коштах, що свідчило про поглиблення товаризації сільського господарства, особливо в великих і середніх маєтках, а також матеріальною користю державного банку з проведення таких операцій.

Увагу дослідника привертає положення про Державний дворянський земельний банк, затверджене імператором 3 червня 1885 р. Для його початкових видатків під час становлення Державний банк надавав позику в 3 млн. руб. Новий банк мав фінансово сприяти позичальникам Товариства взаємного поземельного кредиту. Він запроваджувався для надання довгострокових кредитів спадковим дворянам-землевласникам. Банк поширив свою діяльність лише на Європейську частину Російської імперії, за виключенням Фінляндії, губерній Царства Польського та Прибалтики і перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів та під наглядом Ради державних кредитних установ. Дозволявся перевід маєтків з застави приватних акціонерних кредитних установ до Державного дворянського земельного банку, який приймав відповідальність за розрахунки з переводу і погашення боргу позичальника перед ними. Якщо заставлений у банку маєток переходив у власність особи не дворянського походження, то новий власник зобов'язувався погасити всю суму боргу протягом 5 років. В разі не виконання цієї вимоги застава призначалась у продаж з торгів. Кредити видавались на 48 років і 8 місяців та 36 років і 7 місяців. Розмір позик не мав перевищувати 60% оціночної вартості маєтку. Заборонялось видавати

позики під заставу маєтків, оціночна вартість яких була нижче 1000 руб. Вартість заставлених маєтків визначалась за нормальною чи спеціальною оцінкою. Нормальна оцінка землі встановлювались за погодженням з міністрами фінансів, внутрішніх справ та державних маєтностей відповідно до ринкових цін. У місцевостях з різними ґрунтовими умовами встановлення нормальної оцінки визнавалось не можливим і позики видавались за спеціальною ціною. Позичальник, який отримав позику за нормальною оцінкою застави, мав право просити проведення спеціальної оцінки і надання на цій підставі додаткового кредиту. В основу спеціальної оцінки приймалась середня прибутковість і середня продажна ціна земельних угідь в конкретній місцевості. За кредит позичальники сплачували 5% річних. Вони мали право зменшити суму боргу чи взагалі викупити маєтність з-під застави до закінчення кредитного строку [759, с. 263-268]. Отже, це положення майже не відрізнялось від статутів комерційний та положень державних банків. Але все ж, кардинальна відмінність існувала: кредит видавався лише спадковим дворянам, які володіли земельною власністю. Отже, банк був суто становим, що надавало йому певну схожість з Селянським поземельним банком. На наш погляд поява Державного дворянського земельного банку зумовлювалась всім характером загальної внутрішньої політики за часів царювання Олександра III та наступом урядово-поліцейської реакції. Саме політичний фактор зумовив відродження цього банку, який існував до 40-х років XIX ст. Для цього урядового заходу не було економічних підстав, адже існувала значна кількість комерційних банків та й Державний банк, які надавали кредити під заставу нерухомості. Але уряд започаткував його для створення „теплих умов” кредитування дворян, які в економічному плані все більше відходили у “тінь” і значними темпами втрачали свій статус землевласника. Фактично цей урядовий захід зумовлювався бажанням, якщо не зупинити, то хоча б уповільнити цей процес.

Невдовзі, 25 жовтня 1885 р. імператор затвердив доповнення до положення Державного дворянського земельного банку, яке стосувалось дворян Правобережної України, білоруських і литовських губерній. Вимагалось під час подання прохання на отримання кредиту, крім документів, зазначених в банківському положенні, подавати свідчення про право на придбання маєтностей в цих губерніях, яке видавалось місцевою поліцією, цивільною палатою і губернським правлінням [761, с. 428]. Отже, польські поміщики позбавлялись права отримувати кредит з цього банку, незалежно від того, прагнули вони придбати якусь земельну власність чи отримати позику для інших потреб. Заборона не поширювалась на право польських поміщиків отримувати кредит у Державному банку, а тим більше в акціонерних іпотечних банках.

Державна іпотечна політика в цей період зазнала кардинальних змін. Втягнення поміщицького господарства в товарне виробництво, зумовило поширення короткострокового кредиту для поповнення обігових коштів позичальників. З цією ж метою запровадили соло-векселя для перманентного їх поновлення. Розвиток капіталістичних засад в поземельних відносинах зумовив появу регіональних комерційно-акціонерних іпотечних банків, що сприяло створенню конкурентного середовища в цій сфері економічного життя краю. Відновлення Державного дворянського земельного банку створило „тепличні умови” кредитування дворянських маєтків для збереження панівного становища дворян в сфері землеволодіння, але в ньому відмовляли полякам. В той самий час в Державному банку та в комерційних акціонерних іпотечних установах відкривались кредитні лінії для придбання росіянами маєтків в західних губерніях.

Селянська реформа, у Правобережній Україні здійснювалась радикальними методами через Січневе повстання 1863 р., зумовила такі ж радикальні зміни в поміщицькому землеволодінні. У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на проект тимчасових правил укладання

духовних заповітів від 5 квітня 1869 р. Вони набирали чинність лише в тих місцевостях, де були запровадженні судові статuti від 20 листопада 1864 р. Правила не впроваджувались в Подільській, Волинській губерніях і західних повітах Київської, де діяв надзвичайний стан після Січневого повстання 1863 р. Отже, вони набрали чинності лише в східних повітах Київської губернії. Тимчасовість їх полягала у тому, що вони побачили світ напередодні реформи у складанні цивільних актів, тобто запроваджувалась інституція нотаріусів, яка перебирала на себе ці повноваження судових установ та цивільних палат. Відтепер, заповіт змінювався або скасовувався заповідачем лише нотаріально [597, с. 298]. Отже, тимчасові правила передбачали запровадження нотаріального порядку укладання та реєстрації не лише заповітів, але й будь-яких актів стосовно прав володіння майном. 19 липня 1877 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради, яким у повному обсязі впроваджувались судові статuti в Правобережній Україні, а тому і поширювалась чинність нотаріальної інституції на теренах краю [707, с. 43].

Закон від 3 травня 1883 р. змінив та доповнив законодавство стосовно виморочних маєтків спадкових дворян. Відтепер вони переходили у власність губернських дворянських зібрань, до котрих належав їх померлий власник. У власність держави така маєтність потрапляла, коли на неї покладалась казенні стягнення чи коли вона перебувала у забороні за позику державної кредитної установи. У такому випадку вона продавалась або передавалась у власність кредиторів. Закон не визначав шляхи і методи використання цього майна губернськими дворянськими зібраннями, однак вказував їх джерелом зловживань [745, с. 221].

В пореформений період в Правобережній Україні імператорський указ від 17/29 травня 1875 р. започатковував лише один заповідний маєток графів Потоцьких. До нього належали: Теплико-Бубновецька маєтність в Гайсинському повіті Подільської губернії, яка обіймала площу у 20.666 дес., Сітковецький маєток Ліпковецького повіту Київської губернії у

5.619 дес. [680, с. 506-507]. Отже, було запроваджено надзвичайно великий заповідний маєток, який належав польському дворянству, чим передбачалось унеможливлення переходу такої значної земельної власності в руки осіб російського походження. Цей захід був прикладом для польських землевласників як уберегти свої родові земельні угіддя, які були символом значущості поляків в Правобережній Україні. Але вони не наважувались користуватись ним, адже дозвіл на його відкриття давав імператор.

Відбулась і незначна корекція порядку нагляду губернського керівництва за діяльністю опікунських установ, роз'яснених сенатським указом від 4 лютого 1876 р. На губернаторів покладался вищий і загальний контроль за їх діями. Затверджувався механізм розподілу спадщини, а розгляд скарг відносно постанов опікунських установ покладались на окружні суди. Губернські правління наглядали лише за дворянськими опіками і сирітськими будинками. Але ні губернатор, ні губернське правління не мали права перевіряти звітність опікунів, а також розглядати постанови і розпорядження опікунських установ та скасовувати їх. Це входило у компетенцію палат цивільного суду. На підставі закону від 17 лютого 1869 р. обов'язки цивільних палат в опікунських справах перейшли до окружних судів. Їм підпорядковувались дворянські опіки і сирітські будинки. Вони мали приймати скарги і задовольняти їх, розпочинати судове переслідування винних членів опікунських установ [694, с. 105-107]. Отже, Сенат надав місцевим органам влади інструктивне роз'яснення законодавчих змін щодо повноважень тих чи інших державних установ в опікунських справах управління і розпорядження поміщицьким майном.

Слід зазначити, що було запроваджено імператорським указом від 19 травня 1877 р. опіку над особою та майном дійсного таємного радника І.І. Фундукля. Вона була призначена через визнання розладу його розумових здібностей [706, с. 638]. Указ свідчив, що до визначних

державних чиновників, які втрачали розум, імператор особисто призначав опікунів і здійснював нагляд за їх діями. Опікуни були підзвітні особисто імператору, а також губернській дворянській опіці. Такий механізм опіки передбачав захист від розорення і розпорошення майна сановників.

Законодавець приділив увагу і оренді поміщицьких маєтків. 8 березня 1884 р. Олександр III указом надав право міністру юстиції М.В. Муравйову внести до Державної ради законодавчі зміни стосовно віддачі в оренду родових маєтків, котрі передавались одним із подружжя у довічне володіння іншому. Наказувалось, щоб до видання нового закону про оренду поміщицьких маєтностей, які перебували у довічному володінні одного з подружжя, призупинити чинність таких орендних контрактів. Поява указу зумовлювалась виникненням значної кількості суперечок між законними, спадковими і довічними власниками родових маєтків [754, с. 101]. Цим законом не регулювалось право довічних власників здавати родові помістя в оренду, але й не заборонялось, адже оренда не передбачала втрату майна для спадкоємців. Спадкові власники вважали, що тимчасові володарі їх майна не мали права самостійно здавати його в суборенду, яка, за їх переконанням, розорювала їхню власність. Суди не мали законних підстав у прийнятті рішень з відповідних позовів. Тому і призупинялась чинність цих орендних контрактів до остаточного законодавчого вирішення таких правових колізій, які розв'язав конфірмований 20 травня 1885 р. висновок Державної ради. Запроваджувались правила здійснення цих поземельних відносин. На їх підставі договір віддачі маєтку в оренду, укладений довічним власником за згодою спадкового володаря, залишався чинним. Опікунам неповнолітнього землевласника дозволялось здавати в оренду маєтність підопічного до часу досягнення ним 17-річного віку. Орендні контракти, укладені довічним власником без згоди вотчинника, визнавались обов'язковими для останнього протягом трьох років після смерті тимчасового власника. Орендний договір міг бути ліквідований

судом і раніше трьохрічного строку, якщо вотчинник доводив, що умови контракту не відповідали прибутковості маєтку [758, с. 224-225]. Закон розв'язував законодавчу проблему, відрегулювавши колізії в орендних стосунках.

Певні зміни відбулись і в оподаткуванні. 11 жовтня 1866 р. було конфірмоване положення Головного комітету з впорядкування становища сільського населення про порядок стягнення особливого збору з ординацьких маєтків, які отримали назву від Острозької ординації, що поширювався на такі поміщицькі маєтності лише в Волинській та Подільській губерніях. Цим законом збір був скасований, але не остаточно. Його однорічна сума була розподілена між власниками маєтків для відшкодування втрати з цих надходжень під час проведення обов'язкового викупу селянами земельних наділів. Якщо позика не покривала суму капіталізованого збору, тоді її несплачена частина переводилась на землю поміщика, який мав заплатити її протягом 37 років. Отже, скасували збір, який залишився на теренах Правобережної України від часу Речі Посполитої. Багато поміщиків Подільської та Волинської губерній не отримали викупу, навіть більше того, з деякого залишки стягнення ординацького збору розтягнули на 37 років, обкладаючи їх щорічним штрафом за „непередбачений кредит” у сумі 6% щорічно [557, с. 119]. Цей законодавчий акт був своєрідною реакцією самодержавства на Січневе повстання 1863 р., адже власниками ординацьких маєтків були польські поміщики.

На підставі конфірмованого 26 лютого 1880 р. висновку Державної ради відмінявся збір з орендних та заставних маєтків в Правобережній Україні, який стягувався як губернські земські повинності і спрямовувався на утримання духовенства. Також скасовувались недоїмки, які покладались на орендовані та заставлені маєтки [721, с. 39-40]. На перший погляд цей урядовий захід видавався не логічним, адже в країні існувала фінансова криза, обумовлена російсько-турецькою та середньоазіатською

війною, котрі спричинили суттєвий дефіцит державного бюджету. Фінансова криза загострилась ще й соціально-політичною, яка супроводжувалась тероризмом. Але цей законодавчий акт передбачав зміцнення адміністративно-господарського керівництва поміщицькими маєтками та їх фінансового становища. Переважна більшість їх власників була не спроможна це здійснити, але через податковий тиск значне число поміщиків не наважувалось здавати свою нерухомість в оренду (в цей період орендарями, переважно, ставали не дворяни, а селяни та міщани, зрідка чиновники та купці), яка дозволяла налагодити рентабельне виробництво. Цей фактор стримував землевласників від взяття іпотечного кредиту, котрий теж мав сприяти пожвавленню дрібнотоварного виробництва у невеликих поміщицьких маєтках, які не рідко були віддалені від адміністративних та торговельних центрів. Потрібно, також врахувати, що поміщики позбавились дармової робочої сили, яку можна було найняти серед селян лише за кошти. Психологічно та за власними здібностями дрібнопомісні поміщики, у переважній більшості, не могли пристосуватись до нових умов господарювання. До того ж, викупні платежі витрачались на погашення їх попередніх боргів, що зумовило нестачу у них обігових коштів, які дозволили б розвивати товарне виробництво. Саме тому цей закон ліквідував деякі перешкоди у пожвавленні товарного сільськогосподарського виробництва.

Фіскальний закон від 15 червня 1882 р. торкався всіх верств населення, які відчужували або набували власність на землю. В ньому фіксувались випадки, коли земля переходила у власність інших осіб у безкоштовній формі (цінність майна не перевищувала 1000 руб. або воно потрапляло у власність казни, благодійних, учбових, церковних закладів та установ). Мито у 1% стягувалось з майна, яке перейшло від одного подружжя до іншого, до родичів у прямій низхідній або висхідній лінії та усиновленим дітям; у 4% з майна, яке потрапляло до пасинка чи падчерки, братам чи сестрам або їх дітям; у 6% -- родичам з бокової гілки роду і у 8% -- до

інших осіб. Ціна майна, з котрого стягувалось перехідне мито, оголошувалась самими спадкоємцями чи духівниками, але не менше законної оцінки такого майна. Запроваджувались правила проведення оцінки майна та тимчасові правила порядку розрахунку і стягнення мита з успадкованого майна [741, с. 307-310]. Продовженням цього закону був конфірмований 19 травня 1883 р. висновок Державної ради про законну оцінку земель для вирахування мита за безкоштовний їх перехід у власність іншої особи. Передбачалось застосувати табелі оцінки земель не заставлених в кредитних установах (дод. Н.). Казенна палата нараховувала додаткове мито до оцінки, якщо маєтки, дійсна вартість яких підвищувала на 25% ціну, визначену табелем, внаслідок виявлених особливих умов їх розташування, складу і якості ґрунтів тощо [747, с. 119-123, 126, 132]. Чітка регламентація митного збору з спадкового переходу прав володіння нерухомою власністю була обумовлена двома чинниками. По-перше, в період перманентної фінансової кризи та бюджетного дефіциту в імперії існувала необхідність більш чіткого передбачення державних прибутків. Розробка розпису мита наближала передбачуваність державних прибутків до ідеалу. По-друге, це зумовлювалось надзвичайною централізацією державного управління та контролю над всіма сферами суспільного життя.

Таким чином, в пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння, що зумовлюється декількома причинами. По-перше, бажанням верховної влади призупинити розорення дворян та зберегти в їх руках родові маєтки. По-друге, сприянням дворянам у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва, особливо в дрібнопомісних маєтках. Особливість іпотеки цього періоду полягала в тому, що уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського

походження земельних угідь в Правобережній Україні; формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці розвивалась конкуренція за позичальника та відновлювалось станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським поміщикам.

Іншим суттєвим напрямком законодавчого регулювання поземельних відносин в поміщицькому землеволодінні краю була фіскальна політика. Її реформування набуло радикальних форм, що виявилось у запровадженні подесятинного земельного збору, диференціації мита за перехід прав власності на землю з оцінкою її за кадастровими ознаками та прибутковістю.

6.4. Державне землеволодіння

В пореформений період перед російською владою стояло два завдання, які вона мала вирішити відносно подальшої долі державних маєтків в Правобережній Україні. Політика уніфікації поземельних відносин в імперії вимагала ліквідації ленної і поєзуїтської форм землеволодіння. Розвиток капіталістичних форм господарювання та перетворення державних селян на приватних землевласників диктував суттєву корекцію методів управління і господарювання в державних маєтностях.

До питання вирішення проблеми поєзуїтських маєтків верховна влада приступила лише в 1871 р. До цього в Міністерстві державних маєтностей була утворена комісія з підготовки нових правил відносно поєзуїтських маєтків. Вона підготувала і ухвалила їх на загальних зборах Державної ради. 29 березня 1871 р. імператор затвердив висновок ради. Розв'язувалось питання розрахунків з власниками цих маєтків стосовно селянських обов'язкових викупів за землю. Винагорода власника зменшувалась на суму недоїмки з едукційного фондушу. Володарям поєзуїтських маєтків дозволили викупувати у приватну власність ту

частину маєтку, яка залишалась після викупу селянами своїх земельних наділів, але поляки не мали цього права. З дозволу міністра державних маєтностей вони могли лише поступатись своїми правами особам російського походження. Ці маєтки, придбані росіянами, потрапляли у повну їх власність і виключалися з розряду поєзуїтських [616, с. 367; 844, с. 214]. Отже, був розроблений механізм поступової ліквідації поєзуїтських маєтностей, але існувала можливість ще довгого збереження цих маєтків, оскільки їх польські власники не примушувались до обов'язкового продажу своїх прав. Не визначався й остаточний термін переходу їх у приватну власність. Полякам не заборонялось володіти ними, але без сплати едукційного фондушу. Таким чином, саме так російський уряд вирішив розпорядитись 137 поєзуїтськими маєтками в західних губерніях, більше половини з яких знаходилось в Правобережній Україні, в котрих нараховувалось 516 тис. дес. землі і мешкало 33,6 тис. селян. Всі ці маєтки оцінювались у 2.199 тис. руб. До казни від них щорічно надходило 131.900 руб. Після запровадження селянської реформи 1861 р. міністр державних маєтностей звернувся до Головного комітету з поданням про поширення на селян цих маєтків загальних правил селянської реформи та переводу їх на добровільний викуп. Однак, правило добровільного викупу селян не знайшло свого застосування і до видання закону від 30 липня 1863 р. про переведення поміщицьких селян Правобережної України на обов'язковий викуп жодної добровільної угоди викупу селян в поєзуїтських маєтках не було укладено [844, с. 214].

Але невдовзі, 4 лютого 1872 р., імператор затвердив положення Комітету міністрів стосовно поєзуїтських маєтків, які підлягали обов'язковому продажу. Закон від 10 грудня 1865 р. не поширювався на поєзуїтські маєтності тому, що передбачалось підготувати для них особливі правила. Підставою для такого виключення слугувало те, що на той час не були затверджені правила розрахунків з їх власниками з заліку їм викупних позик за селянські наділи і не був визначений порядок

переуступки цих маєтків особам російського походження. Ці перешкоди зникли з виданням закону 29 березня 1871 р. і власники поезуїтських маєтків польського етносу зобов'язувались продати їх протягом двох років від 29 березня 1871 р. або від дня затвердження розрахунків з викупних позик [625, с. 183]. Отже, визначались остаточні строки передачі поезуїтських маєтків польськими власниками у володіння росіян. Фактично, закон закриття питання існування поезуїтських маєтків в Правобережній Україні.

Долю поезуїтських маєтків верховна влада вирішувала одночасно з долею ленних. Конфірмований висновок Державної ради від 30 листопада 1871 р. підняв питання переходу у приватну власність ленних маєтностей. Їх власники польського етносу після переведення селян на обов'язковий викуп мали право володіти ними на ленному праві, з обмеженнями у розпорядженні. Але їм дозволялось переуступати свої права особам російського походження з дозволу міністра державних маєтностей. Ленні маєтки, які були придбані росіянами, переходили у їх приватну власність. Купчі акти на ці маєтності мали укладатись лише з дозволу міністра державних маєтностей, щоб унеможливити незаконні розпорядчі дії їх польських володарів. На 1861 р. у західних губерніях знаходилось лише 37 ленних маєтків. Протягом першої половини ХІХ ст. багато їх перейшло у приватну власність, чому не дуже протидівав уряд. В цих маєтностях мали помешкання 14.114 селян. На них поширювались права поміщицьких селян західних губерній [622, с. 636]. Отже, відкривався шлях ліквідації невласивого російській юридичній практиці ленної форми землеволодіння, з поступовим переходом її у приватну. Потрібно підкреслити, що держава не здійснювала примусових заходів для ліквідації ленних маєтностей. Але не дивлячись на це вони все ж були дискримінаційні, оскільки дозволяли володіти ними на приватному праві лише особам російського походження. Продовженням цього закону був сенатський указ від 22 грудня 1871 р. В ньому зазначалось, що влада

зафіксувала випадки продажу ленних маєтків без згоди міністра державних маєтностей. Для запобігання цьому наказувалось надрукувати список всіх ленних маєтків [623, с. 789-790].

Отже, держава передавала поєзуїтські і ленні маєтки у приватну власність, але в її володінні знаходилась значна кількість інших маєтностей, якими вона розпоряджалась по різному. Так, Комітет міністрів розглядав прохання власника однієї з державних земельних ділянок, які знаходились біля міста Києва вздовж Києво-Брестського шосе, що перебували у користуванні приватних осіб, котрі сплачували до казни чинш. Ця особа просила дозволити продати їй земельну ділянку, якою вона користувалась. Міністр державних маєтностей О.П. Валуєв пропонував дозволити продати ці земельні ділянки особам, які користувались ними та мали право на придбання землі в Правобережній Україні. Комітет міністрів підготував відповідне положення, яке затвердив імператор 30 червня 1872 р. [632, с. 1047]. Отже, уряд іноді погоджувався на оренду з викупом, що диктувалось потребами державного бюджету.

В іншому ракурсі питання управління державними маєтками підняв конфірмований висновок Державної ради від 8 травня 1873 р. Запроваджувався порядок передачі оброчних статей, які перебували в віданні Міністерства державних маєтностей, у розпорядження інших державних відомств, задовольняючи їх потреби. Невеликі земельні ділянки, які не перевищували 300 дес. і приносили прибуток не більше 1000 руб. на рік, дозволялось відводити будь-яким державним установам різних відомств лише за безпосереднього розпорядження імператора. В законі визначались правила такого відводу земель [651, с. 614-615]. Цей законодавчий акт носив інструктивний характер для місцевих підрозділів Міністерства державних маєтностей, які, при нагоді, передавали у користування державну землю монастирям чи міським церквам. Необхідно зазначити, що уряд частково відходив від своєї традиційної політики секуляризації церковних земель, адже держава прагнула

утримувати їх за рахунок бюджетних коштів. З цього часу уряд передбачав окремі випадки, коли духовні установи наділялись землею. Ці зміни пояснювались гострим дефіцитом державного бюджету.

Поряд з цим в Комітеті міністрів розглядалось питання, зумовлене зверненнями деяких осіб, котрі придбали від казни земельні ділянки в Правобережній Україні на підставі конфірмованої 23 липня 1865 р. інструкції, яка встановлювала порядок прийняття в рахунок сплати за них облігацій Східної позики. Міністр державних маєтностей за згодою міністра фінансів запропонував Комітету міністрів змінити порядок продажу державних маєтків і земельних угідь в західних губерніях особам російського походження, який затвердив імператор 11 жовтня 1868 р. Відповідні правила були запроваджені конфірмованим положенням Комітету міністрів від 17 лютого 1878 р. Отже, особам російського походження, які купували у казни землі в Правобережній Україні, надавалось право сплачувати купчу суму облігаціями Східної позики, 5% білетами Державного банку, 5% білетами державної позики і 5,5% свідоцтвами безперервного кредиту за номінальною ціною цих цінних паперів. Борги, покладені на конфісковані маєтки чи окремі земельні ділянки, покупець мав гасити лише готівкою [711, с. 116-117]. Таким чином, закон сприяв підвищенню ліквідності та авторитету державних цінних паперів і оселенню в регіоні росіян шляхом надання додаткових фінансових пільг для придбання державних або конфіскованих маєтків.

Заслуговує на увагу конфірмоване положення Комітету міністрів від 22 травня 1881 р., яким дозволялось сільським громадам орендувати державні землі, право на що вони отримували на торгах. Селяни зобов'язувались гарантувати сплату оренди громадськими присудами без обмеження суми за поруки. Орендні контракти укладались на термін до 24 років [732, с. 92]. Уряд прагнув мінімізувати зростаючий „земельний голод” селян і частково послабити загострену соціально-політичну ситуацію в сільській місцевості, що було особливо актуально на теренах

Правобережної України, а також здати в оренду державні земельні угіддя надійному орендарю, яким і була сільська громада, кругова порука котрої вважалась найкращим гарантом у справній сплаті орендних платежів. Ці заходи визнавались тимчасовими тому, що урядові кола хотіли з'ясувати їхню результативність, а також тому, що з часом передбачалось вимагати заставу, а не присуди сільських громад, що тимчасово дозволялось як пільга селянам. Внаслідок положення був прийнятий закон від 9 листопада 1884 р., яким запроваджувались правила віддачі сільським громадам в оренду державних земель без торгів на 12 років за погодженням з міністром внутрішніх справ [755, с. 528]. З одного боку цей законодавчий акт був втілення у життя норм положення Комітету міністрів, а з іншого, він мав принциповий соціальний характер, спрямований на послаблення нестабільності в Правобережній Україні, зумовленої селянським малоземеллям.

Нову тему в розпорядженні державними земельними угіддями відкрило положення Комітету міністрів, затвержене Олександром II 14 червня 1868 р. Міністру державних маєтностей надавалось право здійснювати відвід вільних державних земель відставним чиновникам всіх відомств та офіцерам. Верховна влада визнавала недоцільними чинні правила наділення землею бідних дворян. Було прийнято рішення замінити їх правилами наділення землею звільнених від служби чиновників всіх відомств та відставних офіцерів. Передбачалось, що для їхнього гарантованого забезпечення, незадовільний матеріальний стан яких засвідчувало губернське керівництво, наділяти їм у приватну власність ділянки державних земель в розмірі від 30 до 150 дес. Міністерство державних маєтностей визначало в кожній губернії земельні угіддя, призначені для цієї мети. До того ж, для придбання малозабезпеченими чиновниками державних земель надавались пільги. Їм дозволялось отримувати без торгів ці земельні ділянки в оренду на 12 років з звільненням від платежу оброку перших три роки та з правом викупу їх

протягом орендного терміну. Викупна сума вираховувалась шляхом капіталізації оброку у 5% (сума оброку множилась на 16). Орендар мав право під час викупу внести десяту частину викупної суми, а інші кошти розстрочувались під 6% на 37 років. Право на викуп отримували лише ті відставні чиновники, які оселились на орендній землі та почали займатись господарством [584, с. 807]. Отже, нові правила скасували попередні, на підставі яких відставним чиновникам земля передавалась у приватну власність безкоштовно. Слід вважати, що цим правом почали зловживати, враховуючи те, що питання наділення землею вирішували самі чиновники. Безкоштовна передача у власність державних земель була замінена принципом „оренди з викупом” та обов’язком господарювання на землі. Таким заходом уряд „відсікав” тих відставних чиновників, які не мали крайньої необхідності отримати земельну ділянку як основне джерело для пристойного існування. Варто підкреслити, що в західних губерніях такі пільги надавались лише особам російського походження і цим держава переслідувала й свій політичний та меркантильний інтерес.

Своєрідним доповненням цих правил було конфірмоване положення Комітету міністрів від 11 жовтня 1868 р., яке стосувалось ненадрукованої інструкції, затвердженої імператором 23 липня 1865 р., про порядок продажу державних земель в Правобережній Україні особам російського походження, котрі служили в краї та бажали тут оселитись. Продаж державних земель дозволялась як винагорода, оскільки вона відбувалась без торгів. Ціна таких земельних угідь визначалась десятилітньою сумою їх прибутків з надбавкою 10%. Цим особам надавалась безвідсоткова розстрочка на 20 чи 25 років. Протягом цього терміну купівельна ціна повинна була сплачуватись однаковими частинами. Земельні ділянки їм можна було придбати і не у вигляді винагороди. На таких самих підставах їх продавали в конфіскованих маєтках [587, с. 337-339]. Можна стверджувати, що цей законодавчий акт, не дивлячись на те, що він носив характер інструкції, яскраво висвітлював неприхований політичний і

фінансово-меркантильний інтерес урядових кіл Російської імперії щодо переселення у Правобережну Україну осіб російського походження, задекларований імперською владою.

Отже, верховна влада розробила механізм і визначила термін остаточної ліквідації поєзуїтських маєтків, які примусово мали продаватись у приватну власність росіян. На відміну від поєзуїтських ленних маєтностей в Правобережній Україні залишалось значно менше. Влада також розробила механізм їх переведення у приватну власність росіян, але не примусовим шляхом. Термін завершення цього процесу не був визначений.

Уряд майже відмовився від практики здачі державних земель в оренду окремим особам. Визнавалось більш доцільним здавати державні земельні угіддя в колективну оренду селян, що гарантувало справне надходження орендної плати та послаблювало соціальну напругу в краї, зумовлену прогресуючим малоземеллям гречкосіїв. З іншого боку, влада вдалась до широкого продажу державних земельних угідь росіянам. Отже, не дивлячись на те, що до казни надійшла значна кількість конфіскованих маєтків внаслідок Січневого повстання 1863 р., а до селянської реформи в краї влада сприяла накопиченню їх різними шляхами, в пореформений період, навпаки, вона розпродувала державні маєтки і земельні угіддя, для створення значного прошарку росіян-землевласників.

6.5. Землекористування чиншовиків і “вільних людей”

Користування землею поміщиків на чиншовому праві не було властивим для російського законодавства. Чинність чиншових прав визнавалась лише за умови укладання відповідних контрактів до видання закону 1840 р. про поширення на західні губернії імперських законів, а

після нього вони не вважались легітимними. Але не дивлячись на це чиншові взаємовідносини продовжували існувати. Цей процес продовжувався майже до початку 80-х років XIX ст. Тим не менше, відсутність закону, який регулював би поземельні відносини чиншовиків, мав вкрай негативні наслідки. Наявність в межах Російської імперії чиншового права, яке не регулювалось російським законодавством, гостро постало перед урядом в другій половині 60-х років XIX ст. Російська судова практика втілювала у життя доволі різноманітні погляди на чиншові стосунки. Вона, іноді, визнавала, всупереч закону 1840 р., новоукладені чиншові контракти, або зовсім відмовляла у захисті цих відносин. Це приводило до ворожих стосунків між чиншовиками і поміщиками, які доходили до сутичок і застосування військової сили. Законодавча невизначеність чиншового права приводила до масового обезземелення значної верстви населення в Правобережній Україні, оскільки з середини 60-х, а особливо в 70-х роках XIX ст., поміщики прагнули перевести чиншовиків у положення звичайних орендарів, або взагалі відібрали у них їх земельні наділи. Це обумовлювалось тим, що відміна кріпосного права і все більше втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини зумовили те, що поміщикам стало не вигідним подальше існування чиншовиків в їх маєтках, тим більше, що вони були вже навчені селянською реформою і переводом селян на обов'язковий викуп. Землевласники змушували чиншовиків погоджуватись на перманентне збільшення чиншу, повністю відбирали їх польові наділи або замінювали їх іншими, гіршої якості і у менших розмірах, позбавляли сервітутів, примушували укладати орендні контракти. Всі ці обставини обумовили погіршення їхнього матеріального стану. Після селянської реформи вони залишились категорією сільського населення найменше забезпечених землею і найбільш обтяжених повинностями. Ці обставини підштовхували їх брати участь поряд з селянами, а іноді і окремо, в заворушеннях проти поміщиків. Їх виступи

відрізнялись від селянських більш чіткою організацією і спротив носив більш впертий характер, що зумовлювалось випадками примусового виселення з поміщицьких маєтків носіїв чиншових прав. Фактично розпочався процес їхнього обезземелення. Заворушення чиншовиків стурбували не лише російську владу, а й польських поміщиків. Таке положення великої чисельності людей, серед яких були колишні декласовані шляхтичі, становило собою, на думку уряду, велику політичну небезпеку (дод. П.).

Слід підкреслити, що термін „чиншовики” після Листопадового повстання 1830 р. не вживався, хоча до повстання ними були переважно безземельні шляхтичі. Після повстання польська шляхта була декласована і зарахована до стану однодворців. Офіційно влада почала застосовувати термін „чиншовики” в 70-х роках ХІХ ст., коли постало питання законодавчого регулювання чиншових поземельних відносин. Отже, ще в конфірмованому висновку Державної ради від 15 вересня 1869 р. використовувався термін „однодворці”. Цим законодавчим актом влада прагнула „втихомирити” соціальну напругу в сільській місцевості західних губерній шляхом переселення однодворців Правобережної України у Таврійську губернію. За російською традицією до цього стану зараховували також осіб, які належали до відставних військових нижніх чинів, що повертались доживати на “малу батьківщину”, а також всі особисто “вільні люди”, які оселялись на державних землях. До цього, конфірмованим положенням Комітету міністрів від 3 січня 1869 р. однодворцям Правобережжя, які мешкали в дрібнопомісних маєтках, надавалась фінансова допомога і їх звільняли на три роки від прибуткового оподаткування [598, с. 60-61]. Цими законами урядові кола визнавали причиною заворушень в краї сільськогосподарське перенаселення.

І все ж, питання чиншового володіння землею і необхідність його регулювання гостро постало у 1875 р. внаслідок поданням волинського

губернатора імператору про невизначеність правовідносин поміж поміщиками і чиншовиками. Він писав „...про необхідність, через відсутність закону, який би визначив підстави чиншового права, встановити для чиншовиків особливі правила.” Його думку підтримали губернатори Київської і Подільської губерній, а також генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков і начальники жандармських управлінь. Перед верховною владою постала дилема: або ліквідувати цю інституцію, або законодавчо її визнати і відрегулювати взаємовідносини між поміщиками та чиншовиками. Було прийнято рішення про запровадження заходів впорядкування стану чиншовиків. З цією метою у 1877 р. при Міністерстві внутрішніх справ утворили чиншову комісію під головуванням товариша міністра Ф.В. Готовцева [714, с. 63-64]. Саме їй доручили розробити законопроект про чиншовиків. Результат діяльності комісії 28 липня 1878 р. затвердив Олександр II. Це були тимчасові правила судочинства із справ чиншового користування земельними угіддями. Вони виявились прелюдією чиншової реформи 1886 р., а до цього призупинялись всі судові рішення з чиншових прав у Правобережній Україні та інших західних губерніях. Закон від 25 травня 1882 р. визначив порядок судочинства у справах чиншового користування землею [739, с. 258-259]. В цьому законодавчому акті уряду виявив стурбованість зростаючими заворушеннями чиншовиків, що підштовхувало правлячі кола скоріше готувати реформу. Потрібно звернути увагу на те, що законодавець вперше назвав чиншовиків „вічними чиншовиками”. Під час чиншової реформи саме цей принцип став найголовнішим критерієм у визнанні чиншових прав за їх претендентами.

І от, нарешті, 9 червня 1886 р. Олександр III затвердив положення з впорядкування стану сільських вічних чиншовиків. В ньому визначався механізм запровадження реформи. Для цього в кожному повіті утворювалось повітове з чиншових справ присутствіє. В губернських з селянських справ присутствіях утворювались відділи, які займались

касаційними скаргами на їх рішення. Наголошувалось, що у випадках, коли за ким-небудь не визнавались чиншові права, тоді вони мали право протягом 5 років користуватись земельними наділами на попередніх умовах. Протягом цього терміну вони повинні були або купити у поміщика цю землю або укласти з ними договір оренди. Роз'яснювались принципи, на підставі яких визнавались чиншові права на земельні угіддя. Вони поширювались лише на російських підданих, які користувались і розпоряджались землею на безстроковій основі зі сплатою грошового чи натурального чиншу, що не підлягав змінам. В положенні чітко окреслювалось коло умов, які слугували доказами вічно-чиншових прав. Це було важливим з огляду на те, що в губерніях Правобережної України традиційно письмово не фіксувалась передача землі у володіння на чиншовому праві. Уряд надавав позику на викуп чиншовиком його наділу, яка не перевищувала оцінки земель за табелем. Якщо розмір викупної суми був меншим розміру викупної позики, тоді до неї додавалась недоїмка чиншу. З 1889 р. викуп чиншових наділів мав здійснюватись в обов'язковому порядку за фінансового сприяння уряду. Розмір викупної суми встановлювався шляхом 6% капіталізації річної вартості чиншу та натуральних повинностей (результат множився на 10 років). Чиншовик зобов'язувався погасити її протягом 49 років (до 1935 р.). Державна позика надавалась на той самий строк, що і селянам. В разі виникнення недоїмки з викупних платежів, чиншові наділи виставлялись на продаж з торгів. Отже, навіть у тому випадку, коли чиншовик мав змогу викупити відразу свій земельний наділ, уряд змушував його отримати позику. Хоча колишні чиншовики не мали сплачувати відсотки за неї, фінансова урядова система все ж отримувала зиск, оскільки за невчасну сплату щорічних викупних платежів вона мала право продавати їх земельні наділи з торгів. В законі розкривався механізм впровадження поземельного устрою чиншовиків. До положення додавався табель подесятинних цін, на підставі яких вираховувався розмір державної

позики. Десятина присадибної землі оцінювалась у 150 руб. А для польової та сінокісної землі вводилась градація в залежності від якості землі. Губернії Правобережної України поділялась на 22 місцевості, де десятина цих земель оцінювалась від 50 руб. до 82 руб. 50 коп. [763, с. 275-283, 95-96].

Можна стверджувати, що значення реформи було непересічним. Так, лише в Подільській губернії в кінці 70 років XIX ст. нараховувалось 32.431 сім'я чиншовиків або 74.726 осіб обох статей. Вони володіли 55.232 дес. землі. Не дивлячись на значні розміри їх земельних володінь на кожну сім'ю в середньому припадало по 1,7 дес. Тому не дивно, що чиншовики найбільш часто приймали участь у заворушеннях. Потрібно зазначити, що майже половина сімейств, які вважали себе чиншовиками, належали до міщан і мешкали в містечках. Саме вони позбавлялись права на земельне забезпечення. Отже, реформою ліквідувався соціальний стан чиншовиків, прирівнявши їх до селян, але це не стосувалось чиншовиків містечок. На відміну від селян чиншовики змушені були доводити свої права і тому польові земельні наділи не дозволили викупити біля 80% претендентів на них. Але не можна не відмітити, що майже 95% сільських чиншовиків отримали право на викуп присадибних ділянок [865, с. 43, 49; 873, с. 5-70; 779, с. 2-112]. Важко повірити, що вони користувались лише присадибними ділянками на чиншовому праві і не мали подібних прав на орні землі та вигін для худоби.

Реформа занепокоїла іноземних колоністів та євреїв, які побоювались, що вона позбавить їх прав, набутих за рахунок чиншовиків, а українських селян турбувало, що вона перекреслить їхні територіальні вимоги. Внаслідок цього ці верстви населення відмовлялись платити орендну плату поміщикам. Колоністи, планували викупити орендні земельні угіддя на тій самій підставі, що й чиншовики. Поміщики відразу після проголошення чиншового положення розпочали виселення з своїх маєтків претендентів на чиншові права. Влада, побоюючись заворушень, квапила

комісії розглядати права чиншовиків на викуп і тому чиновництво вдалось до перевіреного способу вирішення питань: ігнорування доказів і скарг колишніх чиншовиків [784, с. 165].

Проведення чиншової реформи затягнулось на довгі роки. Не дивлячись на всі її негативні особливості, вона вирішила два питання: поклала кінець залишкам нехарактерної для російського законодавства інституції чиншовиків і послабила гостроту заворушень чиншовиків з захисту своїх прав. І все ж, рішення їхнього „земельного питання” не набуло логічного завершення, а, навпаки, зрівняло колишніх чиншовиків з колишніми кріпаками і навіть погіршило їх матеріальний стан порівняно з ними, але й „відштовхнуло” від землі. Їх „прив’язали” до поміщицьких маєтків надання права викупу присадибної землі. Вести господарство в таких умовах вони були не спроможні і тому змушені були орендувати у поміщика орну землю, пасовища тощо. Таким чином, колишні чиншовики потрапили в орендну залежність до землевласників. З іншого боку, їм було набагато легше ніж селянам розірвати стосунки з селом, оскільки вони не рахувались членами сільської громади і їх не сковувала кругова порука. Тому ця верства сільського населення стала основним джерелом поповнення чисельності мешканців міст та містечок Правобережної України. Вона почала займатись роздрібною торгівлею, ремеслом і поповнювала коло дрібних чиновників. Буржуазний характер чиншової реформи виявив себе більш яскраво ніж у селянської, адже вона проводилась в інших історичних умовах, коли капіталістичний устрій став вже домінуючим. Значна частина колишніх чиншовиків перетворились у пролетарів, позбавлених землі, але вони потрапили у меншу економічну залежність від поміщиків ніж селяни.

В центрі уваги верховної влади знаходилось і впорядкування стану “вільних людей”. Комітет міністрів розглядав записку міністра юстиції Д.М. Набокова з питання підсудності суперечок землевласників з “вільними людьми”. 5 вересня 1879 р. імператор затвердив положення

Комітету міністрів з цього питання. Визнавалось, що ці справи не підлягали розгляду судів, а лише губернських з селянських справ присутствій. “Вільним людям” дозволялось оскаржувати рішення судових установ, які порушували їхні матеріальні інтереси [717, с. 96-97]. Отже, суперечки в вищих державних колах про долю “вільних людей” (переводити їх на викуп ділянок землі, котрими вони користувались, чи ні?) так і не принесли результатів. Між тим закінчувались строки їх контрактів з землевласниками на право користування землею. Існувала певна невизначеність у земельних відносинах між ними. Вона викликала зростаючий потік позовів землевласників стосовно їх орендних відносин з “вільними людьми”. Стан невизначеності зберігав надії “вільних людей” на отримання орендних ділянок у приватну власність за викуп, в той час як поміщики не бажали залишати оренду на попередніх умовах. Ці суперечки загострювались настільки, що влада вдавалась до військової сили для встановлення порядку та захисту прав приватних власників. Поява положення і була зумовлена цими обставинами. Воно давало “вільним людям” надію на задоволення їхніх земельних інтересів.

Тому не випадково влада змушена була вдатись до схожого з чиншовиками способу вирішення проблеми “вільних людей”. Для цього Головний комітет з впорядкування становища сільського населення розглянув подання міністра фінансів М.Х. Бунге у справі колишніх “вільних людей” та відгуки міністра внутрішніх справ М.П. Муравйова. На підставі цих документів Головний комітет підготував положення, яке 3 червня 1882 р. затвердив імператор. Запроваджувались правила, які доповнював закон від 25 липня 1864 р. Спочатку їх поширили на “вільних людей” в Ковенської, Віленської та Гродненської губерній, які уклали 12-річні орендні контракти. Їм надавалось право до 23 квітня 1885 р. купити орендовані земельні ділянки або взяти їх у нову оренду на 6 років. Якщо дехто з них в цей період не погоджувався на ці умови, тоді вони мали до 23 квітня 1886 р. звільнити земельну ділянку. У випадку не виконання

цієї вимоги їх виселяла поліція. Для викупу землі їм надавалась державна викупна позика на 49 років під 6% річних у сумі 85% викупу. Вони позбавлялись права користуватись сервітутами. Особа, яка отримала право на нову 6-річну оренду, не позбавлялась протягом цього терміну права викупити орендовану земельну ділянку. Ці правила не поширювались на ті маєтки, в котрих, за виділом земельних ділянок “вільним людям”, у землевласника залишалось менше 100 дес. земельної власності. І лише у 1888 р. міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой вніс до Державної ради проект закону, який поширював ці правила на “вільних людей” Правобережної України. Він запропонував визначати викупну суму за спеціально проведеною оцінкою зі знижкою у 35%. Державна рада погодилась оцінювати їхні земельні ділянки за практикою оцінки Селянським поземельним банком без 30% знижки, яка поширювалась на “вільних людей” литовських і білоруських губерній. В інших питаннях ці правила земельного впорядкування поширювались на “вільних людей” Правобережної України. Цей висновок Державної ради імператор затвердив 21 березня 1888 р. [740, с. 268-271]. Фактично на “вільних людей” поширювались норми селянської реформи з специфікою, властивою лише для цих губерній. Цей урядовий захід був черговим кроком в напрямку уніфікації становища різних верств сільського населення в Правобережній Україні.

Таким чином, в другій половині 80-х років XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв'язати земельну проблему чиншовиків і “вільних людей”. Це дозволило перетворити всіх мешканців села у приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викупувати земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що і селянам. Це пояснювалось тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була знано меншою порівняно з чиншовиками, а також тим, що

чиншовики асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

6.6. Поземельні відносини акціонерних товариств, церкви, колоністів та міст

60-70-ті роки XIX ст. ознаменувались будівництвом залізниць, які відіграли значну роль у руйнуванні натурального господарства в сільській місцевості і товаризації сільськогосподарського виробництва. На початковому етапі лідерство у залізничному будівництві захопили акціонерні товариства, яким суттєво сприяла держава, зокрема у питанні відведення землі під залізничні колії. Так, 3 травня 1867 р. Олександр II затвердив положення Головного комітету з впорядкування становища сільського населення про порядок відчуження земель під колії, котрі входили до складу викупних селянських угідь. Отже, купчі акти на землі, які селяни придбали за фінансової допомоги уряду, до остаточного повернення державі викупного кредиту, укладались за умови попереднього повідомлення акціонерного товариства, яке будувало залізницю. Акціонерне товариство спрямовувало кошти за відчужену селянську землю казначейству в рахунок сплати селянської викупної позики. Купчі акти на відчуження земель під залізницю, придбані селянами без фінансового сприяння або викупний кредит вже був повернутий, укладались загальним порядком [569, с. 433]. Таким чином, закріплювався статус нового колективного землевласника – акціонерні товариства, що будували залізницю, завдяки яким сільські господарства всіх форм власності були втягнуті у товарно-грошові відносини і остаточно відкрили „нову сторінку” в історії соціально-економічних відносин Правобережної України.

Безпосереднім продовженням цього законодавчого акту було конфірмоване 31 жовтня 1868 р. положення Головного комітету про відчуження під побудову залізниць земель з наділу колишніх державних селян. Визнавалась можливість уніфікувати для всіх місцевостей імперії виплати винагород за відчуження земель під залізницю та інші державні і суспільні потреби. До казни оберталась її третина з відповідним зменшенням селянських викупних платежів. З цих міркувань Головний комітет визнавав необхідним запровадити правила відчуження під залізницю земель селян-власників. Розмір винагороди селян мав визначатись за добровільною їх угодою з акціонерним товариством, а у її відсутності, вона визначалась на підставі спільних правил про відчуження земель для державних чи суспільних потреб. Міністру державних маєтностей надавалось право розпорядитись про відвід цим селянам землі з земель запасу чи інших державних угідь, але, якщо існувала така можливість [589, с. 387-399]. Внаслідок цього 9 грудня 1868 р. Сенат затвердив інструкцію з відводу та оцінки державних земель, які відчужувались під залізницю [591, с. 496-499]. За півтора року держава затвердила три законодавчих акти про відчуження земель під будівництво залізниць, що свідчило, яке політико-економічне значення надавала влада питанню їхньої побудови.

У Міністерстві державних маєтностей було піднято питання про порядок відчуження під будівництво залізниць та взагалі для державних і суспільних потреб земель з ділянок, які продавались в Правобережній Україні росіянам на підставі конфірмованої інструкції від 23 липня 1865 р. Для цього в міністерстві підготували правила, які погодили в Міністерстві фінансів, та 29 травня 1870 р. затвердив імператор [607, с. 737-738]. Чинність закону поширювалася лише на західні губернії Російської імперії стосовно земель, які були куплені у держави приватними власниками російського етносу. Не можна не відмітити встановлення порядку відчуження земель конфірмованим положенням Комітету міністрів від 4

грудня 1870 р. з конфіскованих маєтків [614, с. 554-556], а законом від 27 березня 1872 р. з поєзуїтських маєтків [627, с. 344-345].

Але, не дивлячись на існування такої потужної законодавчої бази, 6 травня 1872 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів, яким запроваджувались тимчасові правила відчуження земель у приватних власників. Вводились негайні зміни у чинне законодавство, що пояснювалось „...постановами деяких судових установ, які звинувачували залізничні товариства у самоправному захопленні власності приватних осіб...”. Правила набули чинності у 1872 році, протягом якого мали переглядатись постанови з цього питання. Комітет вважав необхідним дозволити відчуження земель, коли для будівництва залізниці потрібно було це здійснити негайно, не дочекаючись її оцінки, інакше зволікання призупинило б продовження будівництва [631, с. 611-612].

Непересічне значення для будівництва залізниць мало затверджене 19 квітня 1874 р. Олександром II положення Комітету міністрів про порядок здачі в оренду державних земель для отримання будівельного матеріалу. Для цього міністр державних маєтностей мав право віддавати товариствам в оренду без торгів невеликі ділянки землі (до 25 дес.) строком до 24 років [667, с. 667].

Другою характерною рисою в поземельних відносинах краю було утворення акціонерних товариств з цукроваріння. Першим виникло товариство Ялтушківського цукрового заводу, статут якого Олександр II затвердив 10 квітня 1871 р. Цей законодавчий акт легалізував колективну (акціонерну) форму землеволодіння, яка набула свого поширення, починаючи від товариств з будівництва залізниць. Товариство передбачало придбати у княгині А.П. Абамелік в Подільській губернії Могилівського повіту в містечку Ялтушків землю з лісами, угіддями та будівлями. Остаточне визначити ціну цього майна мали загальні збори власників паїв товариства. Йому, надавалось право орендувати чи купувати інші цукрові заводи з землями і угіддями. Засновниками

товариства були купці (іноземці і євреї) [617, с. 294]. Поява акціонерних товариств, у статутних завданнях яких передбачалось вирощування сільськогосподарських рослин і їх переробка у товарну продукцію, стало яскравим прикладом розвитку капіталістичних відносин в сільському господарстві, що, безумовно, віддзеркалювалось на формах землеволодіння та землекористування, а також взаємовідносинах, пов'язаних з ними. Цукровий буряк був суто товарною сировиною, призначеною для продажу на цукрові заводи, які виробляли цукор, котрий призначався на продаж. Для виконання своїх головних функцій товариству необхідні були земельні володіння, де би вирощувався цукровий буряк. До лютого 1881 р. імператорськими указами було затверджено ще 43 статuti акціонерних товариств цукрових заводів (два з них закрились через банкрутство) [634, с. 349; 636, с. 825; 641, с. 55-56; 642, с. 61-62; 643, с. 125; 644, с. 182-183; 646, с. 407-408; 647, с. 459; 648, с. 456; 649, с. 496-497; 653, с. 743; 654, с. 749-750; 657, с. 821; 658, с. 78; 659, с. 84; 660, с. 313-314; 663, с. 106-107; 666, с. 660-661; 668, с. 779; 669, с. 815-816; 671, с. 14-15; 682, с. 577-578; 683, с. 591; 684, с. 36; 685, с. 42-43; 686, с. 83-84; 687, с. 124-125; 688, с. 131; 689, с. 161-162; 690, с. 181-182; 691, с. 382-383; 692, с. 412-413; 708, с. 89; 718, с. 97; 719, с. 239-240; 724, с. 389; 725, с. 398-399; 726, с. 562-563; 727, с. 633; 730, с. 925-926].

Ці товариства купували або орендували землю для свого виробництва. За примірним статутом їм дозволялось орендувати не більше 200 дес. землі. На мою думку, це пояснювалось тим, що цукровий буряк як сільськогосподарська культура ще не набула поширення і до неї існувала упереджена думка урядових кіл, а, також, для запобігання зловживанням товариств, які могли не дотримуватись сівозмінного принципу в агрономії. Виключенням з цього правила було товариство Грушковського цукрового заводу, яке купило у графині М. Строганової 200 дес. землі, а також орендувало 10 тис. дес. Його засновники дійшли висновку, що

вигідніше самим вирощувати сировину для виробництва цукру і не залежати від сторонніх постачальників [671, с. 14-15].

Потрібно брати до уваги, що статuti цих товариств затверджувались імператорським указом і товариства цукрових та цукрово-рафінадних заводів засновувались переважно в Подільській і Київській губерніях. Це пояснювалось природно-кліматичними особливостями та родючістю ґрунтів. Засновниками їх були особи всіх станів (за винятком селян), багатьох національностей та державної приналежності. Як правило, ці люди або володіли значними коштами, або були впливовими особами, що мали змогу створити сприятливі умови для діяльності товариств, чи володіли землею і навіть цукровими заводами, адже багато цих заводів вже існувало в поміщицьких маєтках, але їх власникам не вистачало обігових коштів для виробництва та накопичення сировини, створення можливостей для вигідної реалізації виготовленого товару, встановлення більш продуктивного обладнання. Вони були зацікавлені залучати для ефективного продукування цукру кошти інших осіб шляхом утворення акціонерних товариств. Не мало підприємців приймали участь у заснуванні двох, а іноді і трьох товариств цукрових заводів, що свідчило про їх бізнесову перспективність та фінансову привабливість. Деякі з них були засновниками Київського земельного банку. Отже, комерційний банківський капітал проникав у цукрову галузь сільського господарства. Гарантією повернення отриманих кредитів була або земля, якою володіло товариство, або обладнання заводів. Товариства цукрових заводів викупало землю, на котрій знаходились цукрові заводи і вирощували цукровий буряк, або, переважно, її орендували чи землевласників приймали до складу акціонерів. До складу акціонерів залучали інженерів-технологів, які забезпечували інженерний супровід технологічного процесу виробництва цукру. Слід підкреслити, що до селянської реформи занепали численні дрібні цукроварні в маєтках з технологією виробництва на „відкритому вогні” та з застосуванням рабської праці. Початок 70-х

років ознаменувався швидкою концентрацією цукрового виробництва завдяки припливу до нього приватних інвестиційних капіталів (подекуди з-за кордону).

Багато товариств цукрових заводів зверталось до Комітету міністрів з проханнями звільнити їх від сплати відсоткового збору, яким обкладались землі польських поміщиків, що поширювалось і на них, якщо вони орендували землю у поміщика польського етносу або у складі акціонерів чи засновників товариства були поляки. Міністр фінансів О.А. Абаза, приймаючи до уваги те, що встановлений у 1863 р. відсотковий збір мав стягуватись лише з маєтків, які належали полякам, вважав, що ці товариства не повинні були платити його як юридичні особи акціонерного типу і тому не належали до жодного етносу. На підставі його подання 29 жовтня 1880 р. імператор затвердив закон, який звільняв від збору акціонерні товариства. Власники землі, на котрій запроваджувався завод, що належав товариству, обкладались збором відповідно до прибутків, отриманих від землі [728, с. 659-660]. Слід підкреслити, що сума відсоткового збору доводилась на кожную західну губернію і розподілялась по повітах. З метою зменшення цього податкового тягара, який покладався на окремого поміщика, в казенних палатах, де чиновниками були самі поміщики або їх родичі, розподіляли повітові суми збору на товариства цукрових заводів. Тому представники акціонерних товариств неодноразово звертались до уряду з проханням пояснити підстави стягнення з них відсоткового збору. На цю законодавчу неврегульованість питання уряд повинен був негайно відреагувати. Положення Комітету міністрів узаконило компромісний варіант. Воно не звільняло товариства від сплати збору, але вони мали платити його в залежності від прибутків, які отримували від землі, котру орендували у польських поміщиків.

Було б помилковим оминати увагою законодавче регулювання поземельних відносин церкви. Так, до Головного комітету з впорядкування становища сільського населення звернувся з відношенням

Синод, в якому сповіщалось про синодські капітали та грошові аннуати, сформовані з кредитів поміщикам Правобережної України від монастирів та церков як православного, так і греко-уніатського сповідань. Ці позики забезпечувались поміщицькими маєтками. Враховуючи, що після отримання їх власниками викупної позики майнові інтереси православного духовного відомства могли залишитись не задоволені, Синод просив поширити на нього механізм із сплати боргових коштів, належних римо-католицькому духовенству (конфірмовані правила від 1 листопада 1867 р.). Головний комітет погодився з цим та підготував положення, яке імператор затвердив 7 травня 1868 р. [583, с. 548]. Отже, керівництво православної церкви прагнуло повернути фінанси, які надавались поміщикам західних губерній у кредит. За законом церква не мала права займатись кредитною діяльністю, а тимчасово вільні кошти їй дозволялось розташовувати в державних кредитних установах. Але аннуатна традиція існувала в цих губерніях від часів Речі Посполитої. Хоча її подальше застосування припинилось, але кредити духовенства продовжували гарантуватись поміщицькими маєтками. З плином часу багато поміщиків прагнули взагалі забути про свої фінансові зобов'язання, а враховуючи те, що на теренах цих губерній відбувалось декілька „хвиль” конфіскацій поміщицьких маєтностей, які продавались з торгів, а також прискорився процес ротації їх власників, котрі і поняття не мали про них, тому виникала загроза неповернення значної суми кредитних капіталів духовенства. Враховуючи нагоду запровадження обов'язкового викупу селянами земельних наділів і надання їм державної позики, керівництво римо-католицької і православної церкви зажадало повернення цих коштів з викупних платежів. Цей законодавчий акт свідчив про багаторівневу заборгованість поміщиків Правобережної України, яка покладалась на викупні платежі.

Законом від 1 квітня 1872 р. надавалось право міністру внутрішніх справ О.Є Тимашеву дозволяти селянам-землевласникам відводити з

викупленого земельного наділу ділянки землі для причтів новоутворених парафій [629, с. 59]. Отже, не можна не відмітити, що держава відмовилась від законодавчої підтримки забезпечення сільських церков 33-десятиною пропорцією землі. Цю добровільну місію поклали на селян-власників, а держава виступила в ролі кредитора. Потрібно зазначити, що цей обов'язок не поклали на поміщиків, які переважно були боржниками різних кредитних установ та приватних осіб, а саме на селян, яких уряд вважав більш дисциплінованими у поверненні кредитів, враховуючи кругову поруку.

Не дивлячись на це, 11 квітня 1872 р. імператор затвердив правила забезпечення земельним наділом сільські церкви в Правобережній Україні. Земельний наділ церквам наділявся лише у тому випадку, якщо загальна кількість церковних угідь була меншою 33 дес. Для тих церков, які були побудовані після 19 лютого 1861 р., наділ земельних угідь проводився з поміщицьких і селянських земель пропорційно до її кількості. Ці правила поширювались на маєтки удільного відомства. Відвід церквам державних земель проводився люстраційними комісіями під час розподілу вільних за наділом селянам земельних угідь. Головний нагляд за наділенням сільським православним церквам землі в західних губерніях покладався на Міністерство внутрішніх справ [630, с. 476-483]. Правила свідчили про те, що вимоги законодавства 30-х років XIX ст. про обов'язкове наділення православних сільських церков 33 дес. землі не були виконані і тому з кінця 40-х років XIX ст. влада відмовилась від його законодавчого гарантування. Неспроможність влади виконати свої постанови не пояснювались лише протидією поміщиків-католиків. У цьому були винні і місцеві адміністративні органи. Фактично цей законодавчий акт відновлював урядову політику стосовно православних церковних земель, яку не вдалось втілити у життя в першій половині XIX ст., що зумовлювалось антипольськими заходами верховної влади після Січневого повстання 1863 р., політикою русифікації Правобережної

України, а також появою в краї російських землевласників, які не могли протидіяти наділу землею православних сільських церков.

Більше ніж через 11 років Олександр III затвердив закон від 15 листопада 1883 р., який продовжував політичне спрямування попереднього. На його підставі землі, відведені парафіянами для утримання церковного причту, дозволялось відчужувати лише у особливих випадках з особистого дозволу імператора, коли їх продаж чи обмін надавали церкві значну користь. Сума коштів, яку отримували від продажу церковних земель, оберталась виключно на придбання державних цінних паперів чи купівлю іншої землі [752, с. 445-446]. Слід підкреслити, що закон встановив два нових принципи. Дозволялось продавати землі сільських церков, а кошти обертати у державні прибуткові цінні папери, що надавало церквам безтурботне джерело прибутку. Отже, держава відстоювала ті засади, за яких церква не повинна була займатись мирськими справами, а лише слугувати Богу. Їм відповідали умови капіталістичних реалій, що гроші „роблять” нові гроші і становлять надійне джерело церковного благоустрою. По-друге, парафіяльній церкві вперше гарантувалось повернення майна в разі відновлення її діяльності після ліквідації.

Аналізуючи імперську політику стосовно єврейського землеволодіння і землекористування, слід відмітити затверджений імператором висновок Державної ради від 30 травня 1866 р. Закон був продовженням законодавчого акту від 12 лютого 1865 р. і остаточно скасував всі чинні на той час законодавчі акти про переселення євреїв в сільську місцевість для занять землеробством. На євреїв-землеробів поширили права і обов'язки селян [552, с. 609]. Отже, скасовувалась політика державного сприяння та надання пільг євреям, які перейшли у стан землеробів. Вони прирівнювались до селянського стану, хоча мали більше можливостей ніж селяни перейти у міщанський стан. Законодавчим актом від 27 березня 1872 р. поземельний збір з євреїв-землеробів спрямовувався на їх релігійні

потреби [628, с. 59]. Відтепер приналежні євреям землі обкладались цим збором на рівні з землевласниками-християнами, чим уряд продовжив політику ліквідації пільг євреям-землеробам, повністю прирівнявши їх до селян-землевласників.

Через 10 років, 3 травня 1882 р., Олександр III затвердив тимчасові правила відносно євреїв. Передбачалось, що до загального перегляду законодавства стосовно них, їм заборонялось селитись в сільській місцевості за виключенням єврейських землеробських колоній. Тимчасово призупинялось укладання купчих і орендних актів та заставних документів на ім'я євреїв, які стосувались нерухомості поза межами міст та містечок [736, с. 181]. Отже, 1882 р. був роком поновлення заборони євреям здійснювати операції з нерухомістю в сільській місцевості і мешкати там. У поземельні стосунки в черговий раз втручалась імперська політика, яка не мала нічого спільного з економічними реаліями.

Не можна не відмітити законодавче регулювання владою поземельних відносин іноземних колоністів. Так, 19 липня 1870 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів, яке стосувалось чехів (8000 осіб), котрі у 1869 р. переселились у Волинську губернію. Вони придбали у приватну власність землю і на цій підставі просили прийняти їх у російське підданство. У своїх пропозиціях Комітет міністрів керувався законом про дозвіл надавати підданство Російської імперії іноземцям, які розмістили в імперії значні капітали у виробництво за 5 років до переселення на її територію [609, с. 20-21]. В кінці грудня 1871 р. Олександр II поширив ці преференції на чехів, які переселились до Київської губернії і бажали придбати маєток у селищі Зубовщина Радомишльського повіту [624, с. 814]. На підставі цих законів можна стверджувати, що держава вже не сприяла переселенню іноземців в Російську імперію, які прагнули займатись сільським господарством. Уряд не цікавило чим вони бажали займатись. Для нього бажані були лише ті з них, які ставали інвесторами.

Нові, капіталістичні реалії висували на перший план фінансові питання, котрі формували пріоритети в суспільстві.

Варто звернути увагу і на конфірмований висновок Державної ради від 14 червня 1874 р. стосовно колоністів-меннонитів, які мешкали в селі Михалін Бердичівського повіту Київської губернії до котрих застосували закон від 4 червня 1871 р., який поширював на колоністів, що мешкали на державних землях, права селян-власників [670, с. 884]. Тобто, вони теж отримали право обов'язкового викупу у приватну власність земельних ділянок, які перебували в їх користуванні.

Вмотивованою була увага верховної влади до впорядкування життя відставних та безстроково-звільнених нижніх військових чинів. 25 червня 1867 р. Олександр II затвердив положення з цього питання, яке постало перед владою в зв'язку із скорочення строку військової служби. Урядом було прийнято рішення видавати відставним нижнім військовим чинам одноразову грошову допомогу і вони протягом одного року мали приписатися до міщанського чи селянського стану. В містах їм надавалось право безкоштовного відводу ділянки міського вигону. В сільській місцевості вони отримували ті ж права, як і селяни, тобто користуватись присадибною і польовою землею. Якщо селянин потрапляв на службу вже маючи сім'ю, тоді його земельний наділ залишався в її користуванні. Відставні нижні військові чини мали право вийти з сільської громади, не отримуючи на це його дозволу. Крім одноразової грошової допомоги їм видавалась ще й додаткова допомога на будівництво будинку та облаштування садиби [573, с. 997-1003]. Таким чином, відставним нижнім військовим чинам гарантувалось мінімальне земельне забезпечення незалежно від того, оселились вони в місті чи в сільській місцевості, в поміщицьких або державних маєтках. Необхідно зазначити, що у випадку їх повернення в поміщицький маєток, де в них не було сім'ї, вони мали право лише на присадибну ділянку, яка виділялась їм з спільного наділу громади. Вважалось, що їм більше садибної землі і не потрібно, адже вони

мали право на державну пенсію, тим більше, що в час проведення селянської реформи отримати право на викуп оранки в поміщицьких маєтках було неможливо, оскільки вже були складені уставні грамоти і селяни переводились в західних губерніях на обов'язковий викуп, а держава не мала право примусити поміщика поступитись земельними володіннями.

Продовженням цього закону було положення Головного комітету з впорядкування становища сільського населення, затверджене імператором 15 жовтня 1870 р., що торкалось присадибних ділянок, які безкоштовно передавались в Правобережній Україні за люстраційними актами у володіння відставних нижніх військових чинів для покращення матеріального стану їхніх сімейств. Ці права надавались не тільки їм, але й їхнім дітям [611, с. 354-355].

В пореформений період, 16/28 червня 1870 р., законодавець затвердив нове міське положення. До його прийняття в Правобережній Україні міста знаходились в державній і приватній власності. В краї воно поширювалось лише на місто Київ, як найбільш русифіковане та лояльне до імперської влади. Міністр внутрішніх справ звернувся до генерал-губернаторів західних губерній з пропозицією підготувати висновки стосовно поширення положення на інші підпорядковані їм міста. При введенні положення мали застосовуватись тимчасові правила, які передбачали, що до часу утворення міської думи, як органу міського управління, і до запровадження ними збору з нерухомості у бюджет міста, право голосу під час вибору гласних надавався власникам нерухомості. Піклування та розпорядження міським господарством і благоустроєм покладалось на міське суспільне управління, а нагляд за законним його провадженням – на губернатора. Землі, які належали місту за планом, знаходилась в спільній власності всіх його мешканців. Їх дозволялось відчужувати міському суспільному управлінню без затвердження органами державної влади. Зміни на плані міських земель в губернських містах санкціонував

міністр внутрішніх справ, а в інших – губернатор. Міським думам надавалось право віддавати міські земельні ділянки у будь-чій користування [608, с. 821-834]. Отже, нове міське положення перетворило міські землі у повну колективну власність міської громади з її правом самостійно відчужувати чи купувати землю. Створювалась трирівнева система міського управління. Ці зміни віддзеркалювали економіко-політичні та соціальні зміни, які відбулись в суспільних відносинах. Потрібно, все ж зазначити, що положення майже 5 років не запроваджувалось в Правобережній Україні, що було зумовлено Січевим повстанням 1863 р.

29 квітня 1875 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради, який узаконив механізм поширення міського положення на Правобережну Україну. Його норми запроваджувались поступово з дозволу міністра внутрішніх справ, враховуючи політичну ситуацію в краї та пропозиції місцевої державної влади. Положення не поширювалось на міста, які перебували у приватній власності, де вводилось спрощене громадське самоврядування. Його очолював міщанський староста. В містечках, в котрих було до 50 дворів, обиралась міщанська управа [678, с. 462-463]. Отже, запровадження міського положення свідчило про те, що в Правобережній Україні відбулись відчутні зміни соціально-політичної ситуації, зумовлені успіхам русифікації, розвитком капіталістичних відносин, які диктували необхідність поширення своєрідного російського місцевого управління в містах краю, котрий перебував у перманентному надзвичайному стані.

Таким чином, в пореформений період в Правобережній Україні на поземельні відносини впливали об'єктивні фактори суспільно-економічного розвитку і чинники політичної доцільності. До об'єктивних відносилось формування акціонерної форми землеволодіння та землекористування, яку уособлювали товариства з побудови залізниць та цукрових заводів, а також запровадження нового міського положення, яке

перетворило земельні угіддя державних міст у колективну власність їхніх громад, з правом повного розпорядження ними. До цього характеру змін належало надання прав іноземним колоністам, які мешкали в державних маєтках, викупати земельні ділянки, котрими вони користувались, а критерієм їх залучення в межі імперії визнавалась інвестиційна спроможність переселенців.

В поземельних стосунках відбувалась ліквідація пільг для євреїв-землеробів та тимчасова заборона євреям займатись операціями з нерухомістю в сільській місцевості, і взагалі мати помешкання за межами міст та містечок. Влада повернулась до практики наділення сільських православних церков земельним наділом, що диктувалось ускладненнями у формуванні та використанні бюджетних коштів, а також суттєвими політико-етнічними змінами в Правобережній Україні. Слід підкреслити, що в дозволі церквам продавати землю, а за отримані кошти купувати державні цінні папери, простежувалось розуміння урядом недоцільності відступати від практики секуляризації. Але за скрутних фінансових обставин ці дозволи виявились компромісом між цілеспрямованою урядовою політикою і фінансовими чинниками в державі.

В кінці 80-х рр. XIX ст. докорінно змінилася соціальна палітра серед землевласників. Хоча поміщиками ще переважно були дворяни, але сам статус поміщиків зазнав доволі суттєвих змін. По-перше, поміщиками вже вважались землевласники, які володіли більше як 50 дес. землі і перевели своє господарство на товарні рейки, застосовуючи найману робочу силу. По-друге, поміщиками вже були не тільки дворяни, а й представники купецтва, багаті різночинці, і подекуди заможні селяни. Хоча сільські мешканці були зрівняні за соціальним статусом, але за майновим прогресувала різка диференціація. Земельний ринок сприяв цій диференціації, виштовхуючи значну чисельність сільських мешканців краю з села (вони або переселялись в інші регіони, або в міста). Державна влада побоюючись соціального неспокою в сільській місцевості краю

всіляко сприяла шляхом відповідного кредитування колективним формам володіння та користування земельними угіддями. Аграрна реформа, яка в кінці 80-х років XIX ст. вийшла на фінішну пряму, хоча й спромоглась досягти певної соціальної стабілізації, але не змогла вирішити земельного питання, яке гостро постало в Правобережній Україні ще в 30-х роках XIX ст. Ця реформа і не могла вирішити цього питання, адже корінною її проблемою було аграрне перенаселення, з яким впоратись міг лише земельний ринок, який в свою чергу загострював соціальний неспокій в сільській місцевості краю.

ВИСНОВКИ

У Правобережній Україні на час приєднання до Російської імперії панували феодальні соціально-економічні відносини, натуральне господарство з магнатсько-шляхетською монополією на землю і кріпаків. Консервації такого становища сприяло периферійне розташування Правобережжя по відношенню до основаних торгівельно-промислових та культурних центрів Речі Посполитої. Побічними факторами була відсутність монархічної централізації, притаманної державам-сусідам, незабезпечення зручними шляхами, що консервувало суспільно-економічні відносини, гальмуючи розвиток товарно-грошових відносин. У поземельних взаємовідносинах панувало три головні суб'єкти з правом володіння землею, як основного засобу виробництва, а звідси і головного знаряддя політичного та економічного панування: польські магнати і шляхта, держава та церква.

У Речі Посполитій інституція недоторканності приватної власності вже давно була домінуючою, набула нормативності та сформувала відповідну ментальність у мешканців західних губерній. Литовський статут та чисельні сеймові ухвали чітко фіксували право земельної власності. Регламентація законодавчого захисту приватної власності превалювала над захистом державної, адже державні угіддя постійно перебувала в довготривалому, необмеженому і не контрольованому казною володінні польських магнатів.

В Російській імперії, де панувала абсолютна монархія, інституція приватної власності досить довго не визнавалась законодавством. Її легітимація була зафіксована жалуваними грамотами дворянству і містам лише в 1785 р. Кінець XVIII -- початок XIX ст. відзначився якісними змінами в законодавчому регулюванні суспільних відносин в Російській імперії, що обумовлювалось формуванням й поширенням ідей права і законності та інституціональної поваги до приватних прав підданих і

визнання їх недоторканності. Натомість в Речі Посполитій, яка була становою монархією, не існувало інституції конфіскації майна. В Російській імперії законодавче право верховної влади конфісковувати майно не сприяло становленню приватної власності як суспільної інституції. Конфіскація майна застосовувалась урядом до “державних злочинців”, дії яких “загрожували” існуванню Російської імперії та режиму абсолютної монархії, що суттєво гальмувало утвердження інституції приватної власності і формування у свідомості різних верств населення шанобливого ставлення до приватновласницьких прав. Законодавча регламентація конфіскаційних дій мала характер прецеденту і залежала від політичної ситуації та політичної мети влади.

На відміну від Російської імперії в Речі Посполитій існували різноманітні форми землеволодіння. Польське законодавство, як і російське, зафіксувало наявність вотчинного або повного володіння землею, яке з юридичної точки зору поєднувало в собі право володіння, користування та розпорядження. Неповне право власності поширювалось на державні маєтності, адже воно характеризувалось обмеженням права розпоряджатись і надавалось королем або ухвалою сейму виключно представникам панівного стану.

Формами неповного володіння державними маєтками були емфітеутичне (обмежене право успадкування), поєзуїтське (фіксований платіж за право володіння) та ленне володіння (регламентувалось успадкування). Польське законодавство практично не регулювало орендні відносини, а лише фіксувало. Регламентувало їх польське звичаєве право, яке знало дві форми оренди: строкову і „традицію”, через що орендні контракти не укладались в письмовій формі та не реєструвались державними органами. Польські правові норми, на відміну від російських, не забороняли різним верствам набувати орендних прав володіння поміщицькими маєтками і незаселеними земельними угіддями, оскільки ці відносини регулювались звичаєвим правом. На противагу від польського

російське законодавство не знало інституції неповного володіння землею. Воно не регулювало й тимчасове володіння поміщицькими маєтками. Російські дворяни майже не використовували таку форму експлуатації своїх вотчин.

Польська держава не втручалася у поземельні відносини між поміщиками і кріпаками, а лише регламентувала за посередництвом люстраційних комісій стосунки між неповними власниками державних маєтків та селянами, не запроваджуючи механізму їх контролю. Обмежена регламентація сприяла наділенню селянської сім'ї в Правобережній Україні окремою ділянкою земельних угідь на відміну від жеребкування у розподілі общинної землі серед російських селян. Критерієм наділу була спроможність селянської родини обробити власною худобою певний розмір земельних угідь в панській економії. Ця особливість землекористування протрималась незмінною до аграрної реформи 1861 р.

Для польського законодавства було властивим існування інституції приватної власності на міста і містечка, міщани яких були особисто вільними, а землею користувались на тих самих засадах, що і селяни.

Надзвичайні методи (конфіскація, секвестрування, заборона), незнані для спільноти Правобережної України, коли порушувалися права приватної власності, вживалися для термінового та дієвого покарання учасників повстань. Вони як й інші радикальні репресивні заходи російської влади спрямовувались проти соціальних структур, які виявили опозиційність царизму. Внаслідок цих викликів саме законодавство стало конструктивним інструментом для наступу на правові традиції в поземельних відносинах краю. Найбільш радикальними законодавчими заходами для покарання за тяжкі злочини було накладання заборони, запровадження секвестру і конфіскація маєтків поміщиків.

Отже, в першій половині XIX ст. на теренах Правобережної України зіштовхнулись дві правові культури у ставленні до приватної власності. Російська влада змушена була вдатися до компромісних заходів у

подоланні протиріч, які існували між чинним в цьому регіоні польським законодавством і звичаєвим правом та російськими законодавчими нормами. Компроміс полягав у тимчасовому збереженні паралельної чинності польських і російських законодавчих норм.

Листопадове повстання 1830 р. зумовило інвентарну реформу, яка законодавчо була утаємничена і обмежилась лише теренами Правобережної України, адже держава втручалась у приватні права польських поміщиків та їх господарські принципи. Січневе повстання 1863 р. стало новим приводом для антипольських репресій, які спрямовувались в саме „серце” польської могутності в західних губерніях – право володіння землею. Активізувалась політика усунення польського етносу з такої сфери економічних відносин як землеволодіння. Обмежуючи приватні права польських поміщиків, імперія нашттовхнулась на опір, що проявився у масових порушеннях російського законодавства в поземельних стосунках, чому не в останню чергу сприяла корумпованість чиновників. Ці обставини були зумовлені не лише політико-економічними чинниками, а й соціально-етнічним фактором.

Російська влада, порушуючи владні права на землю і маєтки польських поміщиків, поставила перед собою завдання жорстко контролювати і регулювати поземельні відносини для соціально-політичної стабільності й фіскальної вигоди.

Для встановлення державного контролю за поземельними відносинами в Правобережній Україні в другій половині 20-х років XIX ст. верховна влада запровадила і посилила російську інституцію дворянської опіки, яка замінила секвестрування поміщицьких маєтків. Цей процес відбувався паралельно і в російських губерніях, адже опікунське управління, на відміну від секвестру, сприяло більш ефективному господарюванню в маєтках та дозволяло надійно забезпечувати державний контроль над поміщицьким майном.

Цю ж мету переслідувала й повна ліквідація 1840 р. чинності законодавчих норм Речі Посполитої, що диктувалось не лише антипольськими факторами, а й юридичною плутаниною у їх паралельному використанні з нормами російського законодавства, тим більше, що Литовський статут та сеймові ухвали вже не відповідали соціально-економічним реаліям.

Руйнування натурального господарства, прискорене розвитком товарно-грошових відносин після аграрної реформи 1861р., стали додатковим імпульсом якісного розвитку іпотеки на капіталістичних засадах. До реформи кредитування землевласників носило характер фінансової допомоги держави панівному стану для збереження його монопольного становища у володінні землею та запобігання розоренню і спрямовувалася на консервацію феодально-кріпосницьких відносин. Це було нонсенсом, адже іпотека як ключовий елемент капіталізму сприяє селекції господарів на землі. Пореформена соціально-економічна ситуація висунула на порядок денний розвиток не лише державної іпотеки, але й приватно-акціонерної. Це й спонукало законодавче схвалення появи загальноімперських і регіональних акціонерних іпотечних установ. Головна їх відмінність від державних полягала у кредитуванні під заставу землі всіх верств населення, в той час як державний поземельний кредит носив становий характер і права на його отримання позбавлялись представники польського етносу. Іпотечне законодавство сприяло утворенню конкурентних умов кредитування, підвищенню ефективності господарювання та товаризації сільськогосподарського виробництва, а особливо -- розвитку ринку землі.

Зростаюча заборгованість поміщиків штовхала їх до пошуків додаткових шляхів прибутків, що спонукало процес обезземелення всіх категорій селян і посилення їх експлуатації. Все це загострювало соціальне напруження в сільській місцевості Правобережної України і держава змушена була застосовувати малоефективні заходи законодавчого

обмеження експлуаторського тиску на поміщицьких селян. Квінтесенцією цієї політики була інвентарна реформа, яка впорядкувала розміри панщини та земельні наділи селян. Під час її проведення держава експериментувала із скасуванням кріпосного права і запровадженням контрактних взаємовідносин між селянами та поміщиками. Але експеримент був продиктований не економічними, а політичними чинниками, що зумовило половинчастість і незавершеність реформи.

Поряд з цим законодавчі зміни, що спрямовувались на послаблення соціальної напруги в сільській місцевості торкнулися і державних селян. Їм дозволили купувати землю у приватну власність, перевели на оброк, що передбачало обмеження їхньої експлуатації тимчасовими власниками державних маєтків і укріплення їх господарств. Напередодні аграрної реформи 1861 р. для державних селян законодавчо створили полегшені умови колективної оренди державних земель, адже уряд вважав селян прогнозованими і дисциплінованими орендарями.

Січневе повстання 1863 р. радикалізувало характер проведення аграрної реформи 1861 р. в Правобережній Україні. Уряд почав використовувати її з точки зору підтримки соціально-економічного становища селян для спрямування їх проти польських панів, як один із найсуттєвіших мобілізаційних заходів у придушенні повстання та польськості. Отже, повстання прискорило законодавчо закріплену еволюцію поземельних відносин в краї в напрямку утворення стану селян-землевласників, що здійснювалось у розрахунку на поглиблення антагоністичної прірви між руськими селянами і поляками-поміщиками, не порушуючи принципу недоторканності приватної власності. Законодавчі можливості оренди і навіть суборенди земельних угідь відкрили селянам простір для успішного розвитку власних господарств. Правові норми аграрної реформи 1861 р., які стосувались поміщицьких селян Правобережної України, були поширені на державних, удільних, поєзуїтських і ленних селян, що дозволило позбутися різноманітності їх

категорій, тимчасово уніфікувавши їхнє поземельне становище, яке різнилось лише стартовими розмірами земельних ділянок, котрі вони викупляли. Цьому сприяв законодавчий дозвіл іпотечного кредитування селян для купівлі землі як у колективну, так і в одноосібну приватну власність. Отже, внаслідок радикального реформування поземельного становища селян різних категорій в Правобережній Україні відбулось формування загального стану селян-власників. Сам хід і принцип проведення аграрної реформи 1861 р. зумовив їхню майнову диференціацію.

Оскільки земельні володіння греко-католицької церкви протягом першої чверті ХІХ ст. перейшли до православної, то на підставі російського законодавства влада дотримувалась секуляризаційного принципу. Узаконювався поступовий перехід православних церковних установ Правобережної України на державне утримання, щоб безболісно ліквідувати церковне землеволодіння. Секуляризація обминула лише православні сільські церкви, враховуючи соціально-політичну ситуацію в краї.

Радикальні зміни поземельних відносин в Російській імперії розпочались з 1801 р., коли російське законодавство дозволило купцям і міщанам набувати земельні угіддя. У подальшому це право отримали всі піддані Російської імперії крім євреїв та кріпаків. Отже, на початку ХІХ ст. законодавчо остаточно було зруйновано монополію дворянства на право володіння земельними угіддями. Особи недворянського походження були обмежені у правах придбання земельних угідь, які на той час не складали значної ціни без селян, котрі її обробляли, що й давало змогу отримувати від неї прибуток. Саме ця обставина звужувала інтерес різних верств населення до придбання землі. Практика змусила законодавця низкою нормативних актів розширити можливість всім соціальним категоріям у придбанні землі, що стало імпульсом у зростанні ціни на неї.

З метою встановлення державного контролю над єврейським етносом підготовлено низку законодавчих і практичних заходів для фінансової та фіскальної підтримки його переходу у землеробський стан і утворення єврейських землеробських колоній. Цей державний експеримент зазнав невдачі, і влада відмовилась від його підтримки у пореформений період.

Характерною властивістю поземельних відносин в Правобережній Україні була відсутність формально зафіксованих меж земельних володінь. Ця відмінність поземельних відносин зумовлювала розвиток цивільного законотворення в Речі Посполитій, яке регулювало судові межові суперечки. Вони детермінували існування значної кількості межових судів. Для припинення межових суперечок російський уряд запровадив заходи для ліквідації їх розв'язання судовими методами, замінивши їх адміністративними, провівши генеральне межування. Законодавець змушений був багато разів унормувати цей процес аби уникнути зловживань чиновників та привласнення державних земель польськими поміщиками.

З початку XIX ст. російське самодержавство стало на шлях законодавчо обгрунтованої політики легітимації та декласації польської шляхти в Правобережній Україні. Декласація безземельної шляхти позбавила її шляхетських привілеїв і створила особливу, невластиву для цього краю верству населення, унормувавши соціальну структуру для збільшення питомої ваги платників податків. Виписані законом правила переводили колишніх шляхтичів у стан оподаткованого населення і здебільшого формували новітню генерацію чиншовиків, хоча вони і називались однодворцями. Період активної декласації став часом поширення, а подекуди і відновлення чиншових поземельних відносин в польських поміщицьких маєтках. Ця законодавча політика сприяла розколу шляхетської солідарності, зрівнявши однодворців у соціальному положенні з державними селянами. Уряд здійснив низку узаконених невдалих спроб переселити однодворців, як небажаного соціального

елементу з Правобережної України на Кавказ, до Саратовської і Оренбурзької губерній.

Російське законодавство не здійснювало врегулювання чиншового права, доки проблема не вийшла з берегів соціальної стабільності. Законодавча невизначеність призводила до масового обезземелення значної верстви населення. Поміщики прагнули перевести чиншовиків у становище звичайних орендарів. Їхні заворушення стурбували не лише російську владу, а й польських поміщиків. Таким чином, в другій половині 80-х років XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв'язати земельну проблему чиншовиків. Одночасно вона унормувала поземельне становище “вільних людей”, що дозволило перетворити всіх селян у приватних власників земельних угідь. “Вільним людям”, на відміну від чиншовиків, надали право викупляти земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що і селянам. Чисельність цієї верстви сільського населення була значно меншою у порівнянні з чиншовиками, які асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

Отже, майже століття знадобилось Російській імперії для законодавчого регулювання поземельних відносин в краї. Воно розтягнулось на такий тривалий термін тому, що верховна влада не прагнула радикально втручатись у приватні права землевласників. Законодавство формувалось під впливом декількох чинників: політичного – зумовленого протидією польських поміщиків та шляхти інтеграції регіону в імперію; економічного – з розвитком товарно-грошових відносин руйнувалося натуральне господарство поміщиків і різних категорій сільських мешканців, що товаризувало сільськогосподарське виробництво та обумовило зростання ціни на землю і загострювало “земельне питання”; соціального – радикалізація поземельних стосунків з прогресуючим малоземеллям, провокувало соціальну нестабільність в сільській місцевості, що змушувало владу реагувати на його приборкання;

етнічний -- зумовлював дискримінацію в праві володіння, розпорядження та користування землею та правовий, який декларував право на недоторканість приватної власності. Всі ці чинники зумовлювали законодавче регулювання особливостей формування поземельних відносин в Правобережній Україні, які еволюціонували в напрямку диференціації і „витискання” з села чисельної маси землеробського населення, суттєвої ротації приватних землевласників, концентрації сільськогосподарського виробництва, яке трансформувалось у товарне з регіональною спеціалізацією.

Еволюцію законодавчого регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні у досліджуваний період можна поділити на декілька періодів:

Перший період – 1793-1801 рр. – встановлення компромісної системи паралельної чинності законодавства Речі Посполитої і Російської імперії та легітимація особливостей поземельних відносин й властивих для краю форм землеволодіння;

Другий період – 1801-1830 рр. – встановлення державного контролю за поземельними відносинами в Правобережній Україні, руйнування дворянської монополії на приватне землеволодіння та заміна російським законодавством цивільних правових норм Речі Посполитої у врегулюванні поземельних відносин;

Третій період – 1830-1840 рр. – законодавче вдосконалення інституції конфіскації і остаточна ліквідація чинності Литовського статуту та сеймових ухвал;

Четвертий період – 1841-1860 рр. – державне врегулювання поземельних відносин з метою досягнення соціальної стабільності та експериментування у скасуванні кріпацтва;

П'ятий період – 1861-1865 рр. – започаткування аграрної реформи 1861 р. та радикалізація її проведення в краї внаслідок Січневого повстання 1863 р.;

Шостий період – 1866-1870 рр. – вплив законодавчого регулювання на трансформацію поземельних відносин, зумовлених Січевим повстанням 1863 р.;

Сьомий період – 1871-1886 рр. – вплив законодавчого регулювання на трансформацію поземельних відносин, зумовлених розвитком капіталізму та остаточне законодавче встановлення поземельного становища всіх категорій селян.

Таким чином, законодавче регулювання суспільних відносин, як один з найважливіших механізмів здійснення державою своїх управлінських, контрольних та регулятивних функцій, суттєво вплинуло на еволюцію поземельних відносин в Правобережній Україні кінця ХУІІІ ст. до середини 80-х років ХІХ ст. Законодавство стало одним з інструментів, завдяки якому російська влада спромоглась взяти під контроль поземельні процеси в приєднаному регіоні, змогла спрямувати їх розвиток у необхідному для держави напрямку, виходячи з геополітичних і внутрішніх соціально-політичних, економічних та етнічних реалій. Здійснюючи законодавче регулювання поземельних відносин держава вирішувала головні завдання: формувала інституцію приватної власності на землю, створювала умови для гарантування державою її недоторканості; запропонувала законодавчі механізми забезпечення фіскальних інтересів казни в поземельних стосунках та збереження соціальної стабільності шляхом унормування земельного ринку, іпотечного кредитування, інститутів оренди, застави, оцінки земельних угідь, успадкування та умов розпорядження земельною власністю. Постійний моніторинг держави за поземельними відносинами в Правобережній Україні відображався в законодавчому їх унормуванні, що відбувалось під могутнім впливом розвитку товарно-грошових відносин та соціоетнічних особливостей краю. В 60-80-х роках ХІХ ст. в питанні законодавчого врегулювання поземельних відносин все зростаючу і

домінуючу роль відігравала як антипольська спрямованість, так й економічні мотиви, продиктовані пануванням товарно-грошових відносин.

Майже вікова регламентація російською владою поземельних відносин в Правобережній Україні сприяла ліквідації кріпацтва, соціальній уніфікації сільських мешканців. Але державне регулювання поземельними відносинами не змогло впоратись з аграрним питанням, яке було зумовлене перетворенням землі на ринковий товар в процесі розвитку товарно-грошових відносин, що в свою чергу породило прогресуюче загострення аграрного перенаселення в краї. Саме цей соціально-економічний аспект впливав на соціально-політичне становище в краї, гальмував товаризацію сільськогосподарського виробництва і запровадження прогресивних методів ведення господарства. Хоча прогресуюча диференціація в середовищі сільського населення виштовхувала з сільської місцевості значну чисельність її мешканців, але ментальна жага володіння землею суттєво гальмувала цей процес, консервуючи соціально-політичну та економічну ситуацію в поземельних взаємовідносинах.

ДОДАТКИ

Додаток А.*

Одиниці виміру довжини та площ,
якими традиційно користувались в різних місцевостях
Російської імперії та Речі Посполитої

Інструкція запроваджувала десятину, як міру генерального межування земель. Вказувалось, що вона дорівнювала 2400 триаршинних сажень. Відтоді десятина замінювала четверть, яка дорівнювала 0,5 дес. Польську міру волоку прирівняли до 19 дес. Кожна волюка дорівнювала у довжину 90 шнурів, а у поперек один шнур, або 23 триаршинні сажені або 75 віленських ліктів (він дорівнював 1 аршину без 2 вершків, тобто 41,2 сантиметри). Використовували одиниці виміру, як служба або півслужба (дорівнювали відповідно 10 або 5 волок, або 198 дес. та 900 квадратних сажень або 99 дес. та 450 сажень квадратних), сінних покосів на цілу службу по 100 кіп, що дорівнювало 10 дес. Польська міра морг рівнялася 3 шнурам в довжину та 1 шнуру у ширину, а в шнурі 75 віленських ліктів або 1452 сажені (сажень = 2,134 метра). Верста дорівнювала 1000 сажень триаршинних, а квадратна верста -- чотириста шістнадцять дес. та 1600 квадратних сажень.

Додаток Б.*

РОЗРАХУНОК

відсотків на 10.000 рублів, з платежем

Строк	Капітал	Капітал	Відсотки	Відсотки	Разом	Разом
	Рублі	Копійки	Рублі	Копійки	Рублі	Копійки

* Т. ХУІІ, №12659, 25 мая 1766 г., Инструкция Межевым Губернским Канцеляриям и Провинциальным Конторам.-С.716-787.

* Т.У, отделение первое, № 3399, 1 января 1830 г., (Манифест), О вкладах и ссудах Банковых установлениях. с. 3-7. Приложение к тому.-С. 1.

За 1 рік	200	-- „ --	500	-- „ --	700	-- „ --
-- 2 --	210	-- „ --	490	-- „ --	700	-- „ --
-- 3 --	220	50	479	50	700	-- „ --
-- 4 --	231	52	468	48	700	-- „ --
-- 5 --	243	10	456	90	700	-- „ --
-- 6 --	255	25	444	75	700	-- „ --
-- 7 --	268	01	431	99	700	-- „ --
-- 8 --	281	41	418	59	700	-- „ --
-- 9 --	295	48	404	52	700	-- „ --
-- 10 --	310	26	389	74	700	-- „ --
-- 11 --	325	77	374	23	700	-- „ --
-- 12 --	342	06	357	94	700	-- „ --
-- 13 --	359	16	340	84	700	-- „ --
-- 14 --	377	12	322	88	700	-- „ --
-- 15 --	395	98	304	02	700	-- „ --
-- 16 --	415	78	284	22	700	-- „ --
-- 17 --	436	57	263	43	700	-- „ --
-- 18 --	458	39	241	61	700	-- „ --
-- 19 --	481	31	218	69	700	-- „ --
-- 20 --	505	38	194	62	700	-- „ --
-- 21 --	530	65	169	35	700	-- „ --
-- 22 --	557	18	142	82	700	-- „ --
-- 23 --	585	04	114	96	700	-- „ --
-- 24 --	614	29	85	71	700	-- „ --
-- 25 --	645	01	54	99	700	-- „ --
-- 26 --	454	78	22	74	457	52
Разом	10.000	-- „ --	7. 977	52	17. 977	52

РОЗРАХУНОК

на 10.000 рублів, з платежем
щорічно по 5% інтересу і 1% гасіння

Строк	Капітал	Капітал	Відсотки	Відсотки	Разом	Разом
	Рублі	Копійки	Рублі	Копійки	Рублі	Копійки
За 1 рік	100	-- „ --	500	-- „ --	600	-- „ --
-- 2 --	105	-- „ --	495	-- „ --	600	-- „ --
-- 3 --	110	25	489	75	600	-- „ --
-- 4 --	115	76	484	24	600	-- „ --
-- 5 --	121	55	478	45	600	-- „ --
-- 6 --	127	62	472	38	600	-- „ --
-- 7 --	134	-- „ --	466	-- „ --	600	-- „ --
-- 8 --	140	70	459	30	600	-- „ --
-- 9 --	147	74	452	26	600	-- „ --
-- 10 --	155	13	444	87	600	-- „ --
-- 11 --	162	88	437	12	600	-- „ --
-- 12 --	171	03	428	97	600	-- „ --
-- 13 --	179	58	420	42	600	-- „ --
-- 14 --	188	56	411	44	600	-- „ --
-- 15 --	197	99	402	01	600	-- „ --
-- 16 --	207	88	392	12	600	-- „ --
-- 17 --	218	28	381	72	600	-- „ --
-- 18 --	229	19	370	81	600	-- „ --
-- 19 --	240	65	359	35	600	-- „ --
-- 20 --	252	68	347	32	600	-- „ --
-- 21 --	265	32	334	68	600	-- „ --
-- 22 --	278	58	321	42	600	-- „ --
-- 23 --	292	51	307	49	600	-- „ --
-- 24 --	307	14	292	86	600	-- „ --
-- 25 --	322	50	277	50	600	-- „ --

-- 26 --	338	62	261	38	600	-- „ --
-- 27 --	355	55	244	45	600	-- „ --
-- 28 --	373	33	226	67	600	-- „ --
-- 29 --	392	-- „ --	208	-- „ --	600	-- „ --
-- 30 --	411	60	188	40	600	-- „ --
-- 31 --	432	18	167	82	600	-- „ --
-- 32 --	453	79	146	21	600	-- „ --
-- 33 --	476	47	123	53	600	-- „ --
-- 34 --	500	30	99	70	600	-- „ --
-- 35 --	525	31	74	69	600	-- „ --
-- 36 --	551	58	48	42	600	-- „ --
-- 37 --	416	75	20	84	437	59
Разом	10. 000	-- „ --	12. 037	59	22. 037	59

Додаток В.*

Кількість орної землі в залежності від місцевості,
достатньої для проживання селянської сім'ї.

В 1-й та 2-й місцевості не менше 4,5 дес.; в 3-й не менше 5,5 дес.; 4-й – 6;
в 5-й – 7; 6-й – 7,5; 7-й і 8-й – 9,5; 9-й не менше 10,5 дес. землі.

Додаток Д.*

Повинності селян в залежності від місцевості

Повинності за дес. польової землі в 1-й місцевості потрібно було
відробити 20 днів чи сплатити 3 руб. 20 коп., в 2-й – 20 днів чи 3 руб. 10

* Т.ХХХУІ, отделение первое, № 36664, 19 февраля 1861 г., Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской (распубликованное 2 марта 1861 года).-С. 307-340.

* Т.ХХХУІ, отделение первое, № 36664, 19 февраля 1861 г., Штаты и таблицы: (Приложение к ст.150 Местного Положения для губерний Киевской, Подольской и Волынской), Высочайше утвержденное разделение Киевской, Подольской и Волынской губерний на местности для определения повинностей крестьян в пользу помещика.-С. 52-53.

коп., в 3-й – 16 днів чи 2 руб. 70 коп., в 4-й -- 15 днів чи 2 руб. 50 коп., 5-й - 13 днів чи 2 руб., в 6-й – 12 днів чи 2 руб., в 7-й – 9,5 днів чи 1 руб. 60 коп., в 8-й – 9,5 днів чи 1 руб. 50 коп. і у 9-й -- 8,5 днів чи 1 руб. 35 коп.

Додаток Ж.*

Територіальні межі місцевостей

До першої місцевості належали: в Київській губернії – південна кінцівка Київського повіту: Канівський, Черкаський, Чигиринський (в південній частині Київського, Черкаського та Чигиринського повітів, вздовж річок Дніпра та Тясмина зустрічались смуги піску, які не відносили до першої місцевості, але, оскільки неможливо було із них скласти окрему місцевість, тоді до селян, які були наділені пісковиками гіршої якості застосовувалась 158 стаття цього положення, тобто, на прохання селян їм зменшували повинності на 15%). Такі умови застосовувались до селян тих поміщицьких маєтків, де були визначені пісковики (у всіх повітах Подільської губернії, за винятком Балтського та Звенигородського Київської губернії). *До другої місцевості* належали: в Волинській губернії вся територія, яка знаходилась у напрямку із сходу на захід, починаючи від кордону губернії із Київською, біля містечка Левкова, що сягала через Скоморохи, Синчури, Татаринівку, Слободище, П'ятки, Чуднів, Липно, Чорторию, Тиранівку, Полонне, Судилків, Плесне, Михлю, Борисів, Плужнів, Кунів, Шумськ, Рахманів, Кременець, Вишневець, Базуки, аж до кордону із Австрійською імперією. До цієї місцевості долучались: весь Старо-Константинівський повіт, південна

* Т.ХХХУІ, отделение первое, № 36664, 19 февраля 1861 г., (Приложение к ст. 187 Местнаго Положення для губерний Киевской, Подольской и Волынской), Высочайше утвержденных Правила для составления урочных положений в губерниях Киевской, Подольской и Волынской.-С. 54.

частина Житомирського, Новоград-Волинського, Заславського, Острозького і більша південно-західна частина Кременецького повітів. *До третьої місцевості* долучались в *Київській губернії*: Бердичівський, Ліповецький, Таращанський, Уманський повіти, південна половина Сквирського та Васильківського повітів; в *Подільській губернії*: Балтський повіт за виключенням крайнього його півдня. *До четвертої місцевості* належали в *Подільській губернії* південь Балтського повіту. *До п'ятої місцевості* була включена в *Волинській губернії* територія, котра знаходилась, рухаючись у напрямку із заходу на схід, починаючи від кордону із Царством Польським, поблизу від Устїлуга, через Володимир, Заступці, Торчин, Шепель, Іванчини, Кидичин, Ківерці, Теремно, Воротнів, Ольку, Олександрію, Тучин, Неверків, Данічів до Піщева, а звідти у напрямку із сходу до південного заходу через Мукарів, Березнів, Янушовку, Лисицю, Садівку, Вельбуйно, Базуки, до кордону із Австрійською імперією. В цей простір входили: південь Володимирського, Луцького і Рівненського повітів; Дубенський повіт, за виключенням його крайнього півдня, незначна західна частина Новоград-Волинського повіту та північно-західна частина Острозького і менша західна половина Кременецького повітів. *До шостої місцевості* долучили в *Київській губернії* південно-західну частину Радомишльського повіту, по праву сторону дороги з Житомира на Київ; північну половину Сквирського та Васильківського повітів, середню частину Київського повіту, поміж дорогою із Києва на Житомир і південною окраїною цього повіту, яка була віднесена до першої місцевості. *До сьомої місцевості* були долучені в *Київській губернії* більша частина Радомишльського повіту і частина Київського, котрі знаходились з правої сторони дороги з Києва на Житомир. *До восьмої місцевості* в *Волинській губернії* були долучені всі території не приналежні ні до другої, ні до п'ятої місцевості -- частини повітів: Володимирського, Дубенського, Рівненського, Новоград-Волинського, Житомирського, Заславського, Острожського і Луцького. *До*

дев'ятої місцевості належали у *Волинській губернії* Овручський і Ковельський повіти (повністю), північна половина Луцького, котра знаходилась у напрямку із заходу на схід, починаючи від села Янівка, на кордоні з Луцьким і Ковельським повітами, проходячи через Колки, до кордону Луцького повіту. До першої та другої місцевості належали ті частини повітів, в яких переважав піший селянський наділ від 4,5 дес. землі і менше, до третього від 4,5 до 5,5 дес., до четвертого – від 5,5 до 6, до п'ятого -- від 6 до 7, до шостого -- від 7 до 7,5, до сьомого і восьмого -- від 7,5 до 9,5 і до дев'ятої місцевості – більше 9,5 дес. земельних угідь.

Додаток З.*

Засновники товариства поземельного банку

Таємний радник **Потьомкін**, генерал-ад'ютант, Московський генерал-губернатор, князь **Володимиром Андрійовичем Долгоруков**, представник почту імператора, генерал-майор, Віленський, Ровенський, Гродненський і Мінський генерал-губернатор **Олександр Львович Потапов**, землевласник Катеринославської губернії граф **Олександр Єгорович Канкрін**, статський радник **Наркіз Іванович Тарасенко-Отрешков**, дійсний статський радник **Олексій Дмитрович Сівков**, Астраханський 1-ї гільдії купець **Федір Степанович Нікітін**, Саратовський 1-ї гільдії купець **Іван Іванович Зейферт** та Одеський 1-ї гільдії купець **Вагнер**.

Додаток К.*

Розпис податку на нерухомість за місцевостями

Київська губернія:

* Т.XL, отделение первое, № 41928, 16 марта 1865 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка. с. 325-334.

* Приложения к т. XXXVIII. Штаты и таблицы. К № 39649, 15 апреля 1863 г., Высочайше утвержденные, 9 апреля 1863 года, ведомость о размерах налога на недвижимые имущества в городах, посадах и местечках за вторую половину 1863 года. с. 55-58.

1. Київ -----	17.200 руб.
2. Бердичів -----	11.370 -- „ --
3. Васильків -----	1.970 -- „ --
4. Черкаси -----	2.100 -- „ --
5. Умань -----	2.250 -- „ --
6. Звенигородка -----	1.450 -- „ --
7. Канів -----	750 -- „ --
8. Липовець -----	710 -- „ --
9. Радомисль -----	750 -- „ --
10. Сквирка -----	1.050 -- „ --
11. Тараща -----	830 -- „ --
12. Чигирин -----	1.050 -- „ --
	Всього: 41.480 рублів

Подільська губернія:

1. Кам'янець-Подільський-----	4.500 руб.
2. Балта -----	1.540.-- „ --
3. Могилів-Подільський -----	1.080 -- „ --
4. Бар -----	600 -- „ --
5. Гайсин -----	800.-- „ --
6. Проскурів -----	680 -- „ --
7. Хмельник -----	450.-- „ --
8. Вінниця -----	1.000.-- „ --
9. Брацлав -----	410 -- „ --
10. Літин -----	600.-- „ --
11. Летичів -----	500 -- „ --
12. Ольгопіль -----	350.-- „ --
13. Вербовець -----	100 -- „ --
14. Нова Ушиця -----	350.-- „ --
15. Сальниця -----	100 -- „ --

16. Стара Ушиця -----	180 -- „ --
17. Ямпіль -----	230 -- „ --
Всього:	13.470 рублів

Волинська губернія:

1. Житомир-----	9.600 руб.
2. Остріг -----	1.400 -- „ --
3. Заславль -----	1.500 -- „ --
4. Староконстантинів -----	2.300.-- „ --
5. Кременець -----	2.760 -- „ --
6. Дубно -----	2.400 -- „ --
7. Новоград-Волинськ -----	1.800 -- „ --
8. Луцьк -----	1.800.-- „ --
9. Рівне -----	2.100.-- „ --
10. Володимир -----	1.100 -- „ --
11. Овруч -----	900 -- „ --
12. Ковель -----	1.000 -- „ --
Всього:	28.660 рублів

Додаток Л.*

Засновники Товариства

взаємного поземельного кредиту

Атриганов Михайло Олексієвич, князь Володимир Іванович Барятинський, Іван Петрович Балашов, Сергій Дмитрович Башмаков, Володимир Павлович Безобразов, граф Олексій Павлович Бобринський, Василь Петрович Боткін, князь Олександр Іларіонович Васильчиков, князь Віктор Іларіонович Васильчиков, Олександр Іванович Войцехович, Василь Федулович Громов, князь Сергій Сергійович Гагарін, князь Борис

* Т.ХІІ, отделение первое, №43361, 1 июня 1866 г., Высочайше утвержденный Устав Общества взаимного поземельного кредита. с. 624-634.

Дмитрович Голіцин, граф Володимир Петрович Орлов-Давидов, генерал від інфантерії Петро Павлович Дурново, Володимир Михайлович Жемчужников, Володимир Миколайович Карамзін, Олександр Семенович Клебанов, князь Микола Олексійович Лобанов-Ростовський, Іван Сергійович Лутковський, Федір Миколайович Левашов, Болеслав Михайлович Маркевич, князь Володимир Олександрович Меншиков, граф Леонід Федорович Пален, князь Федір Іванович Паскевич, Василь Олександрович Пашков, Микола Іванович Погребов, Володимир Костянтинович Ржевський, Василь Арсенович Семевський, Володимир Якович Скарятин, Олександр Олександрович Татіщев, Володимир Максимович Шварц, граф Дмитро Миколайович Шереметєв, Дмитро Миколайович Шидловський, граф Павло Андрійович Шувалов та князь Григорій Олексійович Щербатов.

Додаток М.*

Засновники

Київського земельного банку

Землевласник Київської і Подільської губернії, шталмейстер імператорського двору, князь Михайло Вікторович Кочубей, землевласник Київської та Полтавської губернії, гофмейстер імператорського двору Петро Дмитрович Селюцький, землевласники Київської губернії князь Олександр Сергійович Кудашев, Яків Васильович Тарновський і землевласник Подільської губернії Микола Костянтинович Виноградський.

* Т. XLIX, отделение первое, № 53088, 26 января 1874 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Джуриинского свеклосахарного завода. с. 106-107.

Додаток Н.*

Табель,

на підставі якого визначалась законна оцінка землі, не заставлена в кредитних установах, для вирахування мита за безкоштовний перехід прав володіння нею, в котрому розпис робився по всім губерніях окремо в залежності від поділу їх територій на місцевості.

Волинська губернія.

1) Староконстантинівський повіт	90	рублів
2) Житомирський повіт: перша місцевість: південна частина повіту,
віднесена положенням 19 лютого 1861 р. до 2 місцевості.....	80	-- „ „ --
Друга місцевість: маєтки у Жулинській, Бежевській, Черняхівській,
Левковській, Чуднівській і Троянській волостях	50	-- „ „ --
Третя місцевість: інша частина повіту	25	-- „ „ --
3) Новоград-Волинський повіт: перша місцевість: частина повіту,
віднесена положенням 1861 р. до другої місцевості	70	-- „ „ --
Друга місцевість: частина повіту, віднесена положенням до п'ятої
місцевості	35	-- „ „ --
Третя місцевість: частина повіту, віднесена положенням до восьмої
місцевості	10	-- „ „ --
4) Кременецький повіт: перша місцевість: частина повіту, віднесена
положенням до другої місцевості	70	-- „ „ --
Друга місцевість: частина повіту, віднесена положенням до п'ятої
місцевості	35	-- „ „ --
5) Заславський повіт: перша місцевість, частина повіту, віднесена
положенням до 2 місцевості	70	-- „ „ --

* Т.Ш, № 1592, 19 мая 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Указ.1883 г. июля 16, ст.640), О законной оценке земель, по которой должны быть исчисляемы пошлины с безмездного их перехода. 249-250; Приложение к тому. Табель, определяющая законную оценку земель, незаложенных в кредитных установлениях, для исчисления пошлин с безмездного перехода сих имуществ. с. 119-123, 126, 132.

- Друга місцевість: частина повіту, віднесена положенням до 5
місцевості 25 -- ,, ,, --
- 6) Острозький повіт: перша місцевість: частина повіту, віднесена
положенням до 2 місцевості 70 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: частина повіту, віднесена положенням до 8
місцевості..... 35 -- ,, ,, --
- 7) Дубенський повіт: перша місцевість, віднесена положенням до 5
місцевості..... 60 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: віднесена положенням до 8 місцевості 35 -- ,, ,, --
- 8) Луцький повіт: перша місцевість: віднесена положенням до 5
місцевості..... 60 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: віднесена положенням до 8 місцевості 2 -- ,, ,, --
- Третя місцевість: інша частина повіту 10 -- ,, ,, --
- 9) Володимирський повіт: перша місцевість: частина повіту на південь
від поштової дороги з Луцьку через Володимир у м. Устілуг 60 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: маєтки у Новодворській, Сербській і Коритницькій
волостях 10 -- ,, ,, --
- Третя місцевість: інша частина повіту 25 -- ,, ,, --
- 10) Ровенський повіт: перша місцевість, віднесена положенням до 5
місцевості 60 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 10 -- ,, ,, --
- 11) Ковенський повіт: перша місцевість: маєтки в Голобській, Любимівській,
Мацієвській, Старокошарській і Туринській волостях 25 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 10 -- ,, ,, --
- 12) Овруцький повіт 10 -- ,, ,, --

Київська губернія.

- 1) Канівський повіт: перша місцевість: маєтки, які межували з ріками

- Дніпро та Рось 100 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 130 -- ,, ,, --
- 2) Звенигородський повіт: перша місцевість: маєтки, які межували з річкою Гнилий Тикич 80 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 110 -- ,, ,, --
- 3) Бердичівський повіт: перша місцевість: частина повіту на північ від Києво-Брестської залізниці 80 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 110 -- ,, ,, --
- 4) Київський повіт: перша місцевість: південна частина повіту по річці Стругна 110 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: частина повіту, віднесена положенням до 7 місцевості 60 -- ,, ,, --
- Третя місцевість: північно-західна частина повіту до річки Здвиж 15 -- ,, ,, --
- Четверта місцевість: інша частина повіту 30 -- ,, ,, --
- 5) Васильківський повіт: перша місцевість, віднесення положенням до 3 місцевості 110 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 40 -- ,, ,, --
- 6) Сквирський повіт: перша місцевість, віднесена положенням до 6 місцевості 40 -- ,, ,, --
- Друга місцевість, куди входила інша частина Таращанського повіту та Уманська і Ліповецька волості 110 -- ,, ,, --
- 7) Черкаський повіт: перша місцевість: східна частина повіту до річок Ольшанки, Ірдинівки і Тясьмина, від містечка Сміли (вниз за течєю річки Тясьмина) 40 -- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 100 -- ,, ,, --
- 8) Чигиринський повіт: перша місцевість: частина повіту між річками Дніпром і Тясьмином (вниз за течєю останньої до села Чорнявки) 40-- ,, ,, --
- Друга місцевість: інша частина повіту 100 -- ,, ,, --
- 9) Радомишльський повіт: перша місцевість: частина повіту, віднесена

положенням до 6 місцевості	40 -- ,, ,, --
Друга місцевість: землі, не далі 20 верст від річки Дніпро (від річки Прип'яті до кордону Київського повіту)	25 -- ,, ,, --
Третя місцевість: інша частина повіту	10 -- ,, ,, --

Подільська губернія.

1) Кам'янецький, Ушицький, Могилівський і Ямпільський повіти.	100 -- ,, ,-
2) Проскурівський повіт.....	85 -- ,, ,, --
3) Гайсинський, Брацлавський, Вінницький і Ольгопільський повіти: перша місцевість: маєтки, які знаходились вздовж річки Буг	60 -- ,, ,, --
Друга місцевість: інша частина повітів	80 -- ,, ,, --
4) Летичівський повіт: перша місцевість: частина повіту на північ від річок Волка і Буг (від міста Летичів до східного кордону повіту)	50 -- ,, ,, --
Друга місцевість: інша частина повіту	80 -- ,, ,, --
5) Літинський повіт: перша місцевість: частина повіту на північ від річки Буг	50 -- ,, ,, --
Друга місцевість: інша частина повіту	80 -- ,, ,, --
6) Балтський повіт: перша місцевість: північна частина повіту до річок Буг і Саврань	60 -- ,, ,, --
Друга місцевість: інша частина повіту.	

Додаток П.*

Майновий стан чиншовиків Правобережної України
в 1877-1878 роках

Губернії	Кількість дворів	Кількість душ обох статей	Присадибні землі (дес.)	Орні землі (дес.)	Всього землі (дес.)
----------	------------------	---------------------------	-------------------------	-------------------	---------------------

* Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. / Пойда Д. П. -Днепропетровск, 1960. – 342 с.

Київська	16.125	88.313	6.344	45.949	52.293
Подільська	16.833	93.965	5.752	42.281	48.033
Волинська	13.640	84.706	8.975	104.747	113.372
Разом	46.598	266.984	21.071	192.975	214.046

За соціальним станом чиншовики 3 губерній розподілялись наступним чином: селян – 163.137 душ, міщан – 94.448, шляхтичів – 9.399. За віросповіданням вони ділились так: православні – 139.191 душа або 51,5%, католики – 121.351 або 45,5%, євреї – 2.060 або 1% та інші – 4.382 або 2%.

Більше половини всіх чиншовиків користувались лише присадибною землею (в середньому в 3 губерніях по 2,02 дес. на двір – менше ніж в середньому у селян – 2,9 дес.). А площа тяглових господарств була найбільшою на Волині.

Список використаних джерел та літератури

І. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів м. Київ

Фонд 49. Потоцкие, графы, польские магнаты, крупные землевладельцы на Правобережной Украине.

Опис 1.

1. Спр. 418. Инвентарные правила для управления Северинскими именьями графа Потоцкого Болеслава. – (1847-1848 pp.)- 45 арк.

Фонд 442. Канцелярия Киевского, подольского и волынского генерал-губернатора.

Опис 613. (секретная часть особого стола 3 отдела).

2. Спр. 81. Переписка с министром внутренних дел, виленским, ковенским и гродненским генерал-губернатором об установлении порядка наследования земли лицами польской национальности в Юго-Западном крае.- (1864-1870 pp.). – 114 арк.

Опис 32. (полицейская часть).

3. Спр. 3. О Киевских контрактах за 1855 г. – (1855 p.). – 36 арк.

4. Спр.12. По рапорту Васильковского земского суда о скоропостижно умершем Кобылинском. – (1857-1858 pp.)- 42 арк.

5. Спр. 1225. По отношению Императорского Воспитательного дома С.П.б. опекунского Совета о не продаже игральных карт. – (1864-1865 pp.). 31 арк.

Державний архив Хмельницької області

Фонд 226. Канцелярия Подольского губернатора.

Опис 79.

6. Спр. 2789. О произведении в казенных именьях люстрации.- (1798 p.). – 147 арк.

Опис 1.

7. Спр. 17. О землях графини Браницкой. – (1797-1812 pp.)- 158 арк.

8. Спр. 92. О землях графа Маркова. – (1799-1815 pp.) – 143 арк.

9. Спр. 183а. Переписка с Подольской казенной палатой и рапорты нижнеземских судов о розыске бежавших крестьян из Побережного имения и неправильных действиях палаты по вопросу отдачи помещику Гудовичу казенного с. Брониевки. – (1801-1806 гг.). – 89 арк.
10. Спр. 210. Об отнятии хутора принадлежащего Бонецковичу графом Иваном Гудовичем. – (1802-1812 гг.) 58 арк.
11. Спр. 353. По сообщению Подольской духовной консистории с приложением к сведению указа синода об отводе положенной по межевой инструкции пропорции земли к тем церквам при которых они имеются. – (1804-1810 гг.). – 49 арк.
12. Спр. 443. О разграничении имений подаренных князям Любомирскому, Яцинскому, княгине Елене Гик и др. – (1806-1807 гг.). – 79 арк.
13. Спр. 482. О разграничении в Балтском повете имений подаренных царем некоторым дворянам. – (1807-1809 гг.).- 31 арк.
14. Спр. 873. О рассмотрении поветовыми судами дел о захвате имений, принадлежащих духовным лицам и направлении этих дел на ревизию. – (1817 г.). – 43 арк.
15. Спр. 945. По отношению Каменец-Подольского епископа Георгия Мацкевича об отобрании в Проскуровском у м.Тарнорудах от помещика Ксаверия Маньчецкого пахотной земли с лесами. – (1818-1825 гг.). – 62 арк.
16. Спр. 947. По сообщению Подольской духовной консистории об учении предписания Гайсинскому нижнему земскому суду об отобрании от шляхтича Грудзинского отобранных через позыв от заштатного Грановского и Приображенского монастыря сенокосных грунтов с лесом. – (1818-1830 гг.). – 79 арк.
17. Спр. 1002. По жалобе администраторов Канонина Мукаровского костела Петра Ракицкого на задержку в возвращении костелу крестьян и земель неправильно отобранных экономией. – (1819-1830 гг.). – 58 арк.
18. Спр. 1084. По сообщению Подольской духовной консистории о дополнении к Лисковецкой приходской Дмитриевской церкви указанную

пропорцию пахатной сенокосной земли и утверждению её соответствующим планом и описанием. – (1820-1828 pp.). – 57 арк.

19. Спр. 1086. По сообщению Подольской духовной консистории о выделении церкви с. Нагорян указанной пропорции земли. – (1820-1829 pp.). – 38 арк.

20. Спр. 1158. По сообщению Подольской духовной консистории о наделении Параевской церкви пахотных и сенокосных грунтов. – (1821 p.). – 21 арк.

21. Спр. 1159. О самовольном отторжении Дуржицкой экономии грунтов к фондушевому с.Жабинцам, принадлежащих Каменецкому девичьему монастырю. – (1821-1822 pp.). – 29 арк.

22. Спр. 1318. По указу правительствующего сената с объяснением утвержденной выписки комитета министров и мнения государственного совета о назначении какую гербовую бумагу употреблять в местах подведомственных морскому министерству. – (1823 p.). – 14 арк.

23. Спр. 1319. По указу правительствующего сената, чтобы признанные об имениях акты писаны были на гербовой бумаге по цене имения в актах означаемого. – (1823 p.) – 19 арк.

24. Спр. 2296. О розыске и наложении секвестра на имения участников польского восстания. – (1831-1836 pp.). – 117 арк.

25. Спр. 2297. О наложении запрещения на имения, владельцы которых находятся в Польше. – (1831-1832 pp.). – 84 арк.

26. Ф. 227. Подольское губернское правление.-Оп. 1.-спр. 2298. О наложении секвестра на имения участников польского восстания Подольской губернии.

27. Спр. 2300. О наложении секвестра на имения помещиков, находящихся в Польше.- (1831 p.).- 39 арк.

28. Спр. 2392. О конфискации имущества участника польского восстания князя Собанского Готарна, Четвертинского, Волоцкевича и др. – (1832-1844 pp.). – 143 арк.

29. спр. 2393. О конфискации имущества участника польского восстания Чацкого Михаила. – (1832-1834 pp.). – 63 арк.
30. спр. 2394. О конфискации имущества участника польского восстания Векера Антона. – (1832-1840 pp.).- 67 арк.
31. Спр. 3187. О перечислении части с. Покутинки и Калитинки от помещика Антона Чернецкого за Матвеем Чарнецким и м. Сокольца от Людвика Скальского за Александром Скальским. – (1839-1846 pp.).- 54 арк.
32. Спр. 3797. О продаже имения помещиком Подгурским. – (1842-1848 pp.). – 47 арк.
33. Спр. 4048а. По рапорту Винницкого земского суда о традиционных владениях по Гайсинскому повіту уездного суда. – (1843-1850 pp.). – 84 арк.
34. Спр. 4337. По прошению Гайсинских евреев о воспреещении перехода в земледельцы евреям Лейбе Урману Янкелю Конану и Беню Зельцеру. – (1843-1847 pp.).- 24 арк.
35. Спр. 4339. О собирании некоторых сведений об евреях Нахмовиче и Тернавском пожелавшим перечислиться к обществам евреев. – (1843-1847 pp.). – 32 арк.
36. Спр. 7808. По отношению Подольской гражданской палаты о снятии наложенного на имение графа Иосифа Дунина запрещения по случаю участия его в польском восстании. – (1849-1851 pp.). – 94 арк.
37. Спр. 8254. Журналы заседания присутствия за ноябрь месяц 1850 г. – (1850 p.). – 136 арк.

II. Полное собрание законов Российской империи,-- С. Пб.,

собрание первое

38. т. X, № 7407, 21 октября 1731 г., (Высочайшая резолюция на доношение Коммиссии о строении в Санктпетербурге), О раздаче на Васильевском острове пустых мест для строения обывателям, со взиманием указных сборов. -С. 319-320.

- 39.** т. ХУП, №12659, 25 мая 1766 г., Инструкция Межевым Губернским Канцеляриям и Провинциальным Конторам.-С.716-787.
- 40.** т. ХХП, № 16187, 21апреля 1785 г., Грамота на права и выгоды городам Российской империи.-с.358-361.
- 41.** т. ХХП, №16300, 22 декабря 1785 г. (Именной, данный Сенату), О дозволении малолетным, коим минуло 14 лет, просить Попечителей, по прошествии же от роду 17 лет вступить самим в управление имения, но прежде 21 года не продавать и не закладывать оное без согласия Попечителя.- С. 502.
- 42.** т. ХХШ, №17190, 24 марта 1794 г., (Именной, данный Главному Директору Государственного Заемного Банка Графу Завадовскому), О невоспрещении выкупать из Банка недвижимыя имения.-С.500.
- 43.** № 17198, 19 апреля 1794 г. (Именной данный правящему должность Генерал-Губернатора Минскаго, Изяславскаго и Брацлавскаго Генерал-Поручику Тутолмину), О праве владения коронными имениями по привилегиям всем тем, кто на верность подданства присягу учинил.-С. 508-509.
- 44.** т. ХХШ, № 17227, 23 июня 1794 г. (Именной, данный Сенату), О порядке продажи порозжих казенных земель,-С.533-534.
- 45.** т. ХХШ, № 17329, 3 мая 1795 г., (Именной данный правящему должность Генерал-Губернатора Минскаго, Изъяславскаго и Брацлавскаго Тутолмину), О Правилах отдачи секвестрованных имений Польським владельцам, участвовавшим в прошедшем бунте и прикосновенным к оному.-С.695-696.
- 46.** т. ХХШ, № 17469, 5 июня 1796 г., (Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенському и Таврическому Генерал-Губернатору Князю Зубову), О переселении в сии Губернии на казенныя земли Чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши Губерний.-С. 897-900.
- 47.** т. ХХІУ, № 17798, 11 февраля 1797 г., (Именной, данный Сенату), О секвестровании Дворянских имений, в случае малейшей медленности в

выставке хлеба в Губерниях, от Польши к России присоединенных.-С.328-329.

48. т. ХХІУ, № 17906, 5 апреля 1797 г., Учреждение об императорской фамилии.-С.525-562.

49. т. ХХІУ, № 17945, 30 апреля 1797 г., (Именной, данный Сенату.), О правилах управления Командорственными имениями.-С.599-600.

50. т. ХХІУ, № 18069, 1 августа 1797 г., (Именной, данный Государственному Казначей), Об отдаче Поизуитских доходов, собираемых с имений и капиталов езуитских, назначенных на содержание училищ, школ и других дачи, в ведение Приказа Общественнаго Призрения).-С.664-665.

51. т. ХХІУ, № 18242, 12 ноября 1797 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О предъявлении свидетельств на свободу имения, при производстве каких либо сделок и договоров помещиков в Киеве на контрактах, и о переводе в оный город Коммисии о Князе Любомирском.- С.798.

52. т. ХХІУ, №18256, 27 ноября 1797 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу), О наполнении казенным крестьянам неимеющим указной пропорции земли, по 15 десятин на душу, и о предоставлении им во владение мельниц, построенных их иждивением.-С.807-808.

53. т.ХХІУ, № 18257, 27 ноября 1797 г., (Сенатский), О собрании Казенным Палатам при отводе во владение земель верных о безпорности их сведений.- С. 808.

54. т. ХХІУ, № 18270, 16 декабря 1797 г., (Именной данный Сенату), Об отдаче городам казенных мельниц, построенных на землях, оным городам принадлежащим.-С.820.

55. т. ХХІУ, № 18273, 18 декабря 1797 г., (Именной, данный Синоду), Об учреждении Духовных Академий в Санктпетербурге и Казани; об определении сумм на содержание духовных училищ, Архиерейских домов, соборов и служащих при них; об отводе при каждом Архиерейском доме земли с угодьями; об учреждении соборных священников в Санктпетербурге

при Придворной церкви, а в Москве при большом Успенском, Благовещенском соборах; о бытии в Консисториях между Присутствующими половине из Белаго священства, и об определении онаго для особливых почестей.-С. 821-822.

56. т. ХХІУ, № 18274, 18 декабря 1797 г., Манифест об учреждении Государственного Вспомогательнаго Банка для Дворянства.-С. 823-829.

57. т. ХХУ, № 18383, 17 февраля 1798 г., Высочайше утвержденный Устав Государственного Вспомогательнаго Банка для Дворян.-С. 78-89.

58. т. ХХУ, № 18591, 19 июля 1798 г., (Сенатский), О представлении из Казенных Палат в Сенат об отводе казенных земель, как частным лицам по Высочайшим указам, так монастырям и казенным селениям.-С.305-306 .

59. т.ХХУ, № 18612, 7 августа 1798 г., (Именный, данный Генерал-Прокурору), О приеме в залог Вспомогательному Банку имений Киевской, Белорусской и Слободско-Украинской Губерний не по числу душ, а по получаемому с них доходу.-С.331.

60. т.ХХУ, № 18626, 15 августа 1798 г., (Именный, объявленный в отношении Генерал-Прокурора к Литовському Гражданському Губернатору Булгакову), Об оставлении обещанных дач Польскою республикою тех только в своей силе, кои начали уже производиться в действие.-С. 345.

61. т. ХХУ, №18670, 17 сентября 1798 г., (Именный, данный Сенату), О бытии Магистратам Киевской губернии по делам старостинским и городовым под апелляциею Надворнаго суда для Минской, Волынской и Подольской Губерний учрежденнаго; о произведении в Киевский Главный Суд Секретарей, знающих язык Польской и судопроизводство сего края.-С.386.

62. т.ХХУ, №18734, 3 ноября 1798 г., Регламент для церквей и монастырей Римско-Католическаго исповедания в Российской империи.-С. 436.

63. т. ХХУ, № 18788, 22 декабря 1798 г., (Высочайше утвержденный Ея Императорскаго Величества, яко Главнначальствующей над Воспитательными Домами в обеих столицах), О приеме и размене билетов

Вспомогательного Банка для дворянства, в ссудную и сохранную казну вступающих, и о платеже долгов и за покупаемые с публичного торга имения, наличными деньгами, а не блетами.-С. 485-486.

64. т.ХХУ, № 18828, 26 января 1799 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О распространении 10-летней давности на все Губернии присоединенные от Польши.-С. 541-542.

65. т. ХХУ, № 18932, 13 апреля 1799 г., (Именный, данный Сенату), О порядке производства гражданских дел; о правах апелляции, и о публичных продажах имений.-С. 614-616.

66. т. ХХУ, № 18958, 6 мая 1799 г. (Сенатский), О доставлении Уездным Судам сведений о запрещениях и разрешениях на имения для руководства в совершении крепостей.-С. 639-640.

67. т. ХХУ, № 18961, 10 мая 1799 г., (Высочайше утвержденный доклад Главного Директора Государственного Вспомогательного Банка для дворянства, Графа Румянцова), О допущении заимщиков выручать свои залоги без всякаго в пользу Банка добавления.-С.647-648.

68. т. ХХУ, № 18992, 6 июня 1799 г., (Именный, данный Сенату), О смотре Губернаторам за сохранением казенных лесов;о размежевании помещичьих лесов от казенных, и об отдаче помещичьих крестьян, за самовольное похищение казенного леса, в рекруты без зачета.-С. 676.

69. т. ХХУІ, № 19243, 9 января 1800, (Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу), О неотдаче благоприобретенных имений на выкуп.-С. 4-5.

70. т. ХХУІ, № 19321, 21 марта 1800, (Сенатский), О произвождении Палатам Суда и Расправы переписок о запрещениях и разрешениях имений без посредства Губернских Правлений.-С. 71-72.

71. т. ХХУІ, № 19334, 21 марта 1800, (Именный, объявленный Сенату Генерал-Прокурором), О дозволении крестьянам удельного ведомства покупать земли у частных владельцев и совершать купчия на имя Департамента Уделов.-С. 88.

- 72.** т. ХХУІ, № 19366, апреля 1800 г., (Высочайше утвержденный доклад Ея Императорскаго Величества, яко Главнначальствующей над Воспитательными домами), О правилах для облегчения заимщиков из сохранной и судной казны.-С.113.
- 37.** т. ХХУІ, № 19370, 5 апреля 1800 г., (Сенатский), О воспрещении менять отведенныя Архиерейским домам и монастырям земли, мельницы и рыбныя ловли.-С. 114-115.
- 73.** т. ХХУІ, № 19378, 13 апреля 1800 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), Об отобрании состоящих при всех Поезуитских имениях лесов в казну. -С. 130-132.
- 74.** т.-ХХУІ, № 19534, 27 августа 1800 г., (Сенатский по делу Чубарова), О неотдаче на выкуп проданных имений с аукциона.-С. 279-280.
- 75.** т. ХХУІ, № 19692, 19 декабря 1800 г., Устав о банкротах.-С.460-472.
- 76.** т. ХХУІ, №19717, 16 января 1801 г., (Именный, данный Сенату), Об учреждении генерального земель размежевания в Малороссийской Губернии.-С. 497.
- 77.** т. ХХУІ, № 19735, 27 января 1801 г., (Сенатский, с изъяснением Высочайше утвержденного 17 декабря 1800 года доклада Сената), О правилах наделения и уравниения казенных крестьян землями. -С. 512-514.
- 78.** т. ХХУІ, № 19772, 7 марта 1801 г., (Сенатский), О правилах аукционной продажи имений.-С. 569-570.
- 79.** т. ХХУІ, № 19892, 28 мая 1801 г., (Именный, объявленный Генерал-Прокурором Президенту Академии Наук Барону Миколаю), О неприменении для припечатания в ведомостях объявлений о продаже людей без земли.-С. 662.
- 80.** т. ХХУІ, № 19914, 13 июня 1801 г., (Сенатский), Об оставлении казенным селениям примерных земель, если противу числа ревизских душ по последней ревизии имеют они в землях, по положенной пропорции на душу, недостаток.-С. 696-697.

- 81.** т. ХХУІ, № 19952, 23 июля 1801 г., (Сенатский), О взносе на ревизию дел, по коим отсуждаются земли из казенного ведомства помещикам.-С.729.
- 82.** т. ХХУІ, № 20053, 13 ноября 1801 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О возстановлении духовного и церковного Правительств Римско-Католического закона в России.-С. 823-829.
- 83.** т. ХХУІ, № 20060, 26 ноября 1801 г., (Именной, данный Сенату), О дозволении последнему в роде продавать и закладывать родовое имение.-С. 853.
- 84.** т. ХХУІ, № 20075, 12 декабря 1801 г., (Именной, данный Сенату), О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли.-С. 862-863.
- 85.** т. ХХУІІ, № 20259, 9 мая 1802 г., (Именной, данный Новороссийскому Военному Губернатору), О правилах приема и водворения заграничных переселенцев.-С. 136-137.
- 86.** т. ХХУІІ, № 20288, 8 июня 1802 г., (Именной, данный Сенату), О допущении к выборам в Губерниях, присоединенных от Польши, только таких Дворян, которые платят подать или имеют в оброчном содержании землю казенную или частую.-С. 159.
- 87.** т. ХХУІІ, № 20336, 19 июля 1802 г., (Именной, данный Сенату), О присоединении Государственного Вспомогательного Банка Дворянства к Заемному Банку, под названием двадцяти-пятилетней при нем Экспедиции, и о штате оной Экспедиции.-С. 196.
- 88.** т. ХХУІІ, № 20506, 11 ноября 1802 г., Высочайше утвержденный проект Устава о лесах.-С. 350-354.
- 89.** т. ХХУІІ, № 20619, 24 января 1803 г., (Сенатский), О правилах выдачи из Поветовых и Главных судов свидетельств для займа из банка сумм в присоединенных от Польши Губерний.-С.460-462.
- 90.** т. ХХУІІ, № 20625, 21 февраля 1803 г., (Высочайше утвержденные правила, постановленные -- в руководство Министру Внутренних дел при

разсматривании условий между помещиками и крестьянами по указу февраля 20 дня 1803 года.-С. 466-468.

91. т. ХХУП, № 20679, 23 марта 1803 г., (Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов), О невозбранении Банковым заимщикам, кои имения за неплатеж в срок описаны, переводить долги, когда они на место себя к платежу представят других с равным занятой ими суммы залогом и теми ж обязательствами.-С.507-508.

92. т. ХХУП, № 20801, 17 июня 1803 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О выпуске в аренду частным людям казенных имений в Губерниях Волынской, Подольской и Киевской. С приложением формы контракта.-С. 672-678.

93. т. ХХУП, № 20833, 1 июля 1803 г., (Именный, данный Сенату), Об имениях бывшею Польскою Республикою на емфитеутичное и ленное владение обещанных.-С. 721.

94. т. ХХУП, № 20884, 4 августа 1803 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О наблюдении по межевым делам, относительно владельческих дах, о вызове и сроках к объявлению решений и удержания исполнения оных, тех же правил, какия для гражданских в указе 1797 августа 17 предписаны.-С. 817-821.

95. т. ХХУШ, № 21249, 11 февраля 1804 г., (Сенатский), О непрременном назначении церквам следующей пропорции земли при всяком решении Межевою Канцеляриею спорнаго дела, где состоят в виду церкви, земель неимеющая.-С.70-71.

96. т. ХХУШ, № 21254, 12 апреля 1804 г., (Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних Дел), О позволении помещикам водворять колонистов на своих землях.-С. 260-261.

97. т. ХХУШ, № 21290, 14 мая 1804 г., (Сенатский, в следствие Именнаго), О дозволении людям духовного звания покупать земли.-С. 312.

- 98.** т.ХХУШ, № 21394, 12 июля 1804 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О производстве спорных дел о Духовных католических имениях.-С. 451-452.
- 99.** т. ХХУШ, № 21481, 18 октября 1804 г. (Именной, данный Сенату), О дозволении получившим из купцов осьми классные чины, покупать деревни и владеть оными на условиях, заключаемых с поселенными в оных крестьянами,-С. 544-545.
- 100.** т.ХХУШ, № 21547, 9 декабря 1804 г., (Именной, данный Сенату), Высочайше утвержденное Положение о устройстве евреев. -С. 731-735.
- 101.** т.ХХУШ, № 21586, 3 января 1805 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О платеже владельцам Поиезуитских недвижимых имений (с люстрационной цены оных) по шести процентов.-С. 774-778.
- 102.** т.ХХУШ, № 21632, 22 февраля 1805 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу Генваря 10), О причислении пожалованных имений к благоприобретенным.-С. 841.
- 103.** т.ХХУШ, № 21657, 13 марта 1805 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу Генваря 29), О невнесении в родословныя книги пожалованных от Иностранных Держав в Дворянское, Баронское и Графское достоинство, по представленным дипломам, без Высочайшаго подтверждения и о несовершении без сего, на имена их, купчих на деревни и крестьян.-С.891-892.
- 104.** т.ХХІХ, № 21998, 18 января 1806 г., (Именной, данный Сенату с приложением доклада Министра Финансов и Внутренних Дел), Об обращении в казенное ведомство приобретенное покупкою у Графа Потоцкаго города Могилева; о перечислении жительствующих в том городе крестьян в мещанское звание;о платеже податей и о взносе денег в казну с откупных статей.-С. 18-23.
- 105.** т.ХХІХ, № 22008, 24 января 1806 г., (Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов), Об учреждении лесной инспекции в Губерниях

Виленской, Гродненской, Витебской, Могилевской, Волынской, Подольской, Минской и Киевской.-С. 33.

106. т.ХХІХ, № 22035, 26 февраля 1806 г., (Именной, объявленный Министром Юстиции), О взносе покупателями проданных с аукциона имений, десятой доли цены их; об уплате сей суммы в течении недели и о назначении третьяго торга, если покупатель сего не исполнит.-С. 104.

107. т.ХХІХ, № 22085, 9 апреля 1806 г., (Именной, данный сенату), О предоставлении, поселившимся на землях помещичьих и старостинских Пилипонам права пользоваться свободою на основании заключенных с помещиками условий; и об оставлении вступивших из них в состояние помещичьих крестьян и записавшихся в мещанство в тех званиях.-С. 159.

108. т.ХХІХ, № 22218, 17 июля 1806 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О правилах управления казенными арендными имениями в присоединенных от Польши областях.-С. 638-645.

109. т. ХХІХ, № 22219, 18 июля 1806 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О выделе вдовам части из имения мужей их, если после оных остались дети, с ними прижитыя.-С. 645-652.

110. т.ХХІХ, № 22341, 6 ноября 1806 г., (Высочайше утвержденный доклад Сената), О дозволении владельцам уступать наследственные их Поезуитския имения.-С. 804-807.

111. т.ХХІХ, № 22438, 31 января 1807 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу), О назначении на содержание опекунов, определяемых над имениями за неисправных платежей Банковых долгов, по 5-ти процентов из доходов получаемых с тех имений.-С. 998.

112. т.ХХІХ, № 22488, 12 марта 1807 г., (Именной, данный Сенату), О переводе в Столицы торгов на продаваемыя за долги Дворянския имения, буде в тех Губерниях, где имение состоит, никого к покупке желающих не явится.-С. 1043.

113. т.ХХІХ, № 22517, 19 апреля 1807 г., (Высочайше утвержденный доклад Министра Просвещения, Министра Финансов и Тайного Советника Князя

Чарторижского), О ленных и эмфитеутичных правах на имения в присоединенных от Польши Губерний.-С. 1186-1191.

114. т.ХХІХ, № 22519, 20 апреля 1807 г., (Именный, данный Сенату), О неотдавании на выкуп земель казенными крестьянами, купцами и прочаго звания людьми от Дворян в собственность приобретенных, равно и земель Дворянами от тех сословий купленных.-С. 1171-1172.

115. т.ХХІХ, № 22669, 29 октября 1807 г., (Именный, данный Сенату), О принятии, за продаваемыя с публичнаго торга недвижимыя имения безпорных, долговых обязательств в число наличных денег.-С. 1317-1318.

116. т.ХХІХ, № 22700, 30 ноября 1807 г., (Именный, данный Сенату), О считании родового имения, проданнаго в свой род, родовым, а проданнаго в чужой род и опять купленнаго первым продавцом --благоприобретенным.-С. 1331-1332.

117. т.ХХІХ, № 22728, 24 декабря 1807 г., (Именной, данный Сенату), О пояснении Высочайше утвержденных правил для казенных арендных имений в Губерниях, от Польши присоединенных.-С. 1362.

118. т.ХХХ, № 22741, 4 января 1808 г., (Именный, данный Сенату), О порядке размена земель казенных крестьян с помещиками.-С. 5.

119. т.ХХХ, № 22873, 6 марта 1808 г., (Именный , данный Сенату), О разборе доказательств на Дворянство, представляемых от жительствующих в присоединенных от Польши Губерниях Чиншевой Шляхты.-С. 111.

120. т.ХХХ, № 23020, 15 мая 1808 г., (Именный указ, данный Сенату), Положение Департамента уделов-С. 226-256.

121. т.ХХХ, № 23157, 14 июль 1808 г., (Именный, объявленный Сенату Министром Юстиции), О непродаже людей на ярмарках и торгах без земли.-С. 432-433.

122. т.ХХХ, № 23228, 17 августа 1808 г., (Сенатский), О недаче купцам и мещанам казенных земель в собственность.-С. 526-529.

123. т.ХХХ, № 23806, 24 августа 1809 г., (Именный, данный Сенату), О наказании за самовольную отлучку за границу.-С. 1107.

- 124.** т.ХХХ, № 23893, 5 октября 1809 г., (Именной, данный Сенату), О наложении запрещения на имения отцов, коих дети, от них неотделенныя, отлучаются без ведома Правительства за границу, с тем, чтобы части, которыя после их смерти отлучившимся детям следовать будут, конфисковать в казну.-С. 1198.
- 125.** т.ХХХ, № 23994, 18 ноября 1809 г., (Синодский), Об отводе к церквам положеннаго количества десятин земли.-С. 1276.
- 126.** т.ХХХ, № 24044, 22 декабря 1809 г., (Именной, данный Сенату), Об учреждении особой Комиссии для измерения и приведения в известность земель по казенным арендным имениям, в присоединенных от Польши Губерниях.-С. 1362.
- 127.** т.ХХХI, № 24105, 28 января 1810 г., (Именной, данный Сенату), О почитании действительными актов на имения, подлежащая по силе указа 24 августа 1809 года, конфискации, когда оне окажутся совершенными до начатия Австрийской в 1809 году войны.-С. 49.
- 128.** т.ХХХI, № 24116, 2 февраля 1810 г., (Манифест), О мерах к уменьшению Государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин.-С. 53-57.
- 129.** т.ХХХI, № 24144, 3 марта 1810 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции), Об остановлении действия Комиссии, утвержденной для измерения земель в арендных имениях присоединенных от Польши края, до дальнейшего усмотрения.-С. 81.
- 130.** т.ХХХI, № 24187, 7 апреля 1810 г., (Сенатский), О правилах взыскания пошлинных денег в приобретенных от Польши Губерниях за продаваемыя имения.-С. 115-120.
- 131.** т.ХХХI, № 24245, 27 мая 1810 г., (Манифест), Об открытии срочнаго внутренняго займа для уменьшения количества ассигнаций и для уплаты Государственных долгов.-С. 197-198.

- 132.** т.ХХХІ, № 24246, 29 мая 1810 г., (Именный, объявленный Сенату Министром Юстиции), О дозволении монастырям приобретать недвижимыя имения, с Высочайшаго соизволения.-С. 200.
- 133.** т.ХХХІ, № 24260, 16 июня 1810 г., (Именный, данный Витебскому Гражданскому Губернатору), О составлении табели о помещичьих имениях, равно и о казенных, во временном владении состоящих, с приложением Инструкции по сему предмету.-С. 212-214.
- 134.** т.ХХХІ, № 24336, 29 августа 1810 г., (Сенатский), О пошлинах при покупке с аукциона заимодавцем заложенного ему имения.-С. 338-339.
- 135.** т.ХХХІ, № 24346, 10 сентября 1810 г., (Манифест), О назначаемых в продажу казенных имуществ, для составления капитала погашения долгов.-С. 347-350.
- 136.** т.ХХХІ, № 24370, 6 октября 1810 г., Высочайше утвержденное положение о размежевании Литовско-Виленской Губернии.-С. 377-384.
- 137.** т.ХХХІ, №24516, 9 февраля 1811 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О мерах к пресечению двойной продажи и заклада одного и того же имения в разныя руки.-С. 549-550.
- 138.** т.ХХХІ, № 24517, 9 февраля 1811 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дозволении мещанам переходить в состояние крестьян, за неимением другого промысла или ремесла, кроме хлебопашества.-С. 550.
- 139.** т.ХХХІ, 24635, 18 мая 1811 г., (Манифест), О учинении новой по всему Государству ревизии.-С. 651-653.
- 140.** т.ХХХІ, № 24828, 23 октября 1811 г., (Сенатский), О считании двух-годового срока, определеннаго указом 1786 года к разделу между наследниками имений, с того времени, корда от участвующих в наследстве подано будет о разделе в Присутственное место прошение.-С. 878.
- 141.** т.ХХХІ, № 24895, ноябрь 1811 г., (Сенатский), О представлении из Казенных Палат к Министру Финансов о наделении казенных крестьян землями.-С. 917-918.

- 142.** т. XXXI, № 24918, 18 декабря 1811, (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О переводе из местечка Чечельника Присутственных мест в казенное селение Рогузку Чечельницкую, с переименованием онаго Ольгополем.-С. 1027.
- 143.** т. XXXII, № 25065, 29 марта 1812 г., (Сенатский), О правилах управления старостинскими именьями и наблюдения за оными со стороны Правительства, и о воспрещении имеющим участие в арен де судить дела по жалобам старостинских крестьян.-С. 257-260.
- 144.** т. XXXII, № 25072, 2 апреля 1812 г., (Манифест), Об отсрочке заимщикам восьми-летних займов из Государственного Заёмнаго Банка на 12 лет.-С. 274-275.
- 145.** т. XXXII, № 25128, 5 июня 1812 г., (Сенатский), О предписании Казенным Палатам, дабы оне не выдавали, без утверждения Сената, планов с межевыми книгами, на пожалованныя земли.-С. 337-339.
- 146.** т. XXXII, № 25162, 24 июня 1812 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета), Об устранении монашествующих, по пострижении их, от права на наследство и на приобретение недвижимых имений.-С. 373.
- 147.** т. XXXII, № 25226, 16 сентября 1812 г., (Сенатский), О подтверждении от Казенных Палат, в ведомстве коих состоят старостинския и арендныя именья, содержателями оных с подписками, дабы доставляли тем Палатам законныя удостоверения о жизни настоящих привилегированных дожизненных владельцев в положенныя сроки.-С. 422-423.
- 148.**, т. XXXII, № 25289, 12 декабря 1812 г., (Манифест), О прощении жителей от Польши присоединенных областей, участвовавших с Французами в войне против России.-С. 481-482.
- 149.** т. XXXII, № 25324, 21 января 1813 г., (Положение Комитета Министров), О леготе заимщикам Заемнаго Банка.-С. 515-516.
- 150.** т. XXXII, № 25367, 2 апреля 1813 г., (Именный, объявленный Министру Финансов Министром Полиции), О взятии имений в опеку у помещиков в

Волынской и Подольской Губернии, которые на сроки не выставят следующего с них, вместо рекрут, числа лошадей.-С. 553-554.

151. т.ХХХІІ, № 25470, 24 октября 1813 г., (Именный, объявленный Сенату Министром Финансов), О правилах конфискации имений и управления оными.-С. 649-653.

152. т.ХХХІІ, № 25528, 26 января 1814 г., (Сенатский по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонаета), О распространении на Подольскую Губернию положения о размежевании Литовско-Виленской Губернии.-С. 738.

153. т.ХХХІІ, № 25608, 22 июня 1814 г., (Сенатский, по мнению Государственного Совета), О производстве торгов на отдачу сенокосных полян в казенных лесах, не в одних только Губернских, но и в уездных городах.-С. 829-830.

154. т.ХХХІІ, № 25737, 27 ноября 1814 г., (Сенатский по мнению Государственного Сонаета), О назначении срока владельцам на своз крестьян с земли в случае продажи оной людям, не имеющим на владение крестьянами Дворянского права, и о несорвершении продажи крестьян без земли по верующим письмам.-С. 1090-1091.

155. т.ХХХІІІ, № 25815, 31марта 1815 г., (Сенатский в следствие Положения Государственного Совета), О взятии спорных имений по духовным завещаниям в опеку.-С. 54-55.

156. т.ХХХІІІ, № 25824, 21 апреля / 3 мая 1815 г., (Дружественный трактат, заключенный в Вене, между их Величествами Императором Всероссийским, и Императором Австрийским и Королем Прусским), Об утверждении благосостояния поляков.-С. 64-68.

157. т.ХХХІІІ, № 25832, 30 апреля 1815 г., (Сенатский, пояснение закона), Об утверждении за покупателями имения, проданного с публичного торга в третий срок, хотя бы на первые два и не явилось желающих к торгам. с. 90.

158. т.ХХХІІІ, № 25833, 30 апреля 1815 г. (Сенатский, по мнению Государственного Сонаета), О предоставлении права выкупать родовья

имения женскому полу, не смотря на переход его через замужество в другая фамилии.-С. 90-94.

159. т.ХХХІІІ, № 25883, 21 июня 1815 г., (Сенатский, по мнению Государственного Совета), О земской давности по делам Гражданским в Губерниях, на особых правах состоящих.-С. 213-215.

160. т.ХХХІІІ, № 25950, 23 сентября 1815 г., (Сенатский по мнению Государственного Сонета), О неотдаче на выкуп проданных с публичных торгов имений по вексельным и другаго рода претензиям.-С. 291.

161. т.ХХХІІІ, 25973, 24 октября 1815 г., (Мнение Государственного Сонета по делу Потоцких), Об ответственности матери за управление имением, малолетным ея детям принадлежащим.-С. 317-318.

162. т.ХХХІІІ, № 26001, 19 ноября 1815 г., (Именный, объявленный Сенату Министерством Юстиции), Об учреждении Апелляционного Нормального Суда в Губерском городе Гродненской Губернии.-С. 380-381.

163. т.ХХХІІІ, № 26004, 25 ноября 1815 г., (Сенатский, по мнению Государственного Совета), О назначении сроков ко взятию спорных имений по духовным завещаниям в ведомство Дворянской опеки.-С. 381-382.

164. т.ХХХІІІ, № 26017, 9 декабря 1815 г., (Сенатский), О пояснении указа 23 сентября сего года, о неотдаче на выкуп проданных с публичнаго торга недвижимых имений.-С. 397-398.

165. т.ХХХІІІ, № 26092, 22 января 1816 г., (Положение Комитета Министров), Об отдаче вакантных имений в содержание на 12 лет и о произвождении торгов на серебро, со взысканием самага платежа ассигнациями.-С. 448-449.

166. т.ХХХІІІ, № 26338, 3 июля 1816 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Совета), О позволении делать вечные разделы имения во всех тех Губерниях, где действует Литовский Статут, хотя бы в числе наследников были и малолетные.-С. 925.

167. т.ХХХІІІ, № 26410, 22 августа 1816 г., (Сенатский), О поступании Межевым Апелляционным Судам по указу 4 Генваря 1808 года в таких

только случаях, когда у казенных имений с помещичьими последует в землях промен; по спорным же делам помещиков о землях казенных, в случае присуждения их в частное владение, руководствоваться указами 1799 августа 19 и 1800 сентября 26.-С. 999-1000.

168. т.ХХХІІІ, № 26471, 23 октября 1816 г. (Именный, данный Сенату), Об истребовании отчетов от Графини Потоцкой за опекуное управление имением, принадлежащим малолетным ея детям, и о взятии собственного ея имения в опеку за сделанный ею заем в Банке, на счет детей, 912.000 рублей, если она не внесет сей суммы. -С. 1053.

169. т.ХХХІІІ, № 26587, декабрь 1816 г., (Сенатский), О приведении в известность пошлин, невзятых при совершении крепостных актов в присоединенных от Польши Губерниях, по приложенной при сем форме.-С. 1169-1172.

170. т.ХХХІУ, № 26632, 23 января 1817 г., (Сенатский с изъяснением мнения Государственного Совета), Об оценке и продаже имений с аукционного торга.- С. 31-32.

171. т.ХХХІУ, № 26707, 28 февраля 1817 г., (Сенатский), О порядке учреждения Дворянских Опеков в Губерниях от Польши присоединенных.-С. 94-95.

172. т.ХХХІУ, № 26752, 25 марта 1817 г., (Именный, данный Сенату), Об учреждении Комитета для всех обращающихся в Христианство Евреев, и о даровании им прав и выгод, с отведением к поселению земель в Южных и Северных Губерниях, под наименованием онаго общества Израильских Христиан.-С. 119-123.

173. т.ХХХІУ, № 26955, 4 июля 1817 г., (Именный, данный С.Петербургскому Военному Губернатору), О возвышении цены на недвижимыя имения, принимаемыя в залог Приказами Общественнаго призрения.-С. 440-441.

174. т.ХХХІУ, № 26993, 9 августа 1817 г., (Сенатский), Об отводе пожалованных разным лицам в Польских Губерниях имений и

принадлежащих к ним земель чрез особо учреждаемая Комиссии, и о поступании в случае происшедших по сему споров от смежных владений.-С. 470.

175. т.ХХХІУ, № 27022, 25 августа 1817 г., (Именной, данный Сенату), О позволении помещикам и владельцам земель принимать и выписывать иностранных колонистов для поселения их на своих землях.-С. 501-503.

176. т.ХХХУ, № 27316, 23 марта 1818 г. (Именной, данный Сенату), Об утверждении всех сделанных по Мозырскому повету, в облегчение крестьян, распоряжений и о распространении оных на всю Минскую и на прочия, от Польши приобретенная губернии.-С. 170-171.

177. т.ХХХУ, № 27318, 25 марта 1818 г., (Высочайше утвержденный доклад Главного Правлени Училищ), Об охранении в целости эдукационного фондуша из Поезуитских имений.-С. 173-174.

178. т.ХХХУ, № 27524, 31 августа 1818 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О нераспространении неустойки по три процента на закладныя с залогом недвижимаго имения.-С. 555-556.

179. т.ХХХУ, № 27579, 25 ноября 1818 г., (Сенатский, с прописаним Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета), О праве наследования единоутробных и единокровных.-С. 620.

180. т.ХХХУ, № 27593, 22 декабря 1818 г., (Положение Комитета Министров), Об учреждении в Подольской Губернии Апелляционного Нормального Суда на том же основании, как Височайшим Рескриптом 19 ноября 1815 года повелено учредить таковой суд в Гродненской Губернии.-С. 646.

181. т.ХХХУІ, № 27622, 4 января 1819 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О несовершении крепосных актов на приобретаемая монастырями и церквами недвижимыя имения без Высочайшаго соизволения.-С. 7-8.

- 182.** т.ХХХУІ, № 27628, 7 января 1819 г., (Сенатский), О взимании пошлин со всех крепостных актов, употребительных в Губерниях от Польши присоединенных ассигнациями по курсу.-С. 14-15.
- 183.** т.ХХХУІ, № 27687, 24 февраля 1819 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О взыскании пошлин с выдаваемых владельцам, казенным поселянам и другого рода людям планов и межевых книг по Виленской, Гродненской, Минской и Подольской Губерниям.-С. 71-72.
- 184.** т.ХХХУІ, № 27731, 24 марта 1819 г., (Сенатский), Об изъятии решений Польских Губернских Межевых Судов от просмотра Губернских Прокуроров.-С. 71-72.
- 185.** т.ХХХУІ, № 27740, 27 марта 1819 г., (Сенатский), О прекращении в присоединенных от Польши Губерниях работ и услуг, отправляемых крестьянами и дворовыми людьми для Евреев.-С. 122-123.
- 186.** т.ХХХУІ, № 27790, 6 мая 1819 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Сонета), О взятии в казенный присмотр имений, представленных в залог по обязательствам с казною, если для покупки оных с публичного торга никто не явится, и о пополнении доходами с оных следующих в казну взысканий.-С. 173-174.
- 187.** т.ХХХУІ, № 27889, 17 июля 1819 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О взимании штрафных и пенных денег за не платеж в свое время крепостных пошлин, при совершении сделок о передаче недвижимых имений.-С. 294.
- 188.** т.ХХХУІ, № 27912, 5 августа 1819 г., (Положение Комитета Министров), О пресечении дальнейшего переселения в Россию иностранных выходцев.-С. 325.
- 189.** т.ХХХУІ, № 28022, 10 декабря 1819 г., (Именный, данный Сенату), О произведении отрезки земель от экономических и удельных селений по решениям Правительствующаго Сената в частное владение на правилах, в сем указе изображенных.-С. 410-411.

- 190.** т.ХХХУІ, № 28025, 10 декабря 1819 г., (Сенатский), Об оставлении пожалованных земель во владении содержателей до утверждения оных Сенатом, со взысканием оброчных денег.-С. 414-415.
- 191.** т.ХХХУІ, № 28028, 12 декабря 1819 г., (Именный, данный Сенату), О сложении с 1 января 1820 года учрежденного Манифеста 11 февраля 1812 года сбора со всех владельцев недвижимых имений, платимаго с получаемого ими дохода, и о неподавании впредь о доходах объявлений.-С. 416.
- 192.** т.ХХХУІ, № 28038, 19 декабря 1819 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О воспрещении продажи имений, принадлежащих малолетным и по просроченным закладным без предварительного донесения о том Сенату.-С. 509-511.
- 193.** т.ХХХУІІ, №28083, 8 января 1820 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О воспрещении в присоединенных от Польши Губерниях купцам, мещанам и иностранцам, в подданстве и Дворянстве Российском не утвержденным, покупать недвижимыя имения с крестьянами и владеть ими.-С. 9.
- 194.** т.ХХХУІІ, № 28172, 27 февраля 1820 г., (Сенатский), О непринимании при продаже описаньях за долги имений, никаких уплат от должника по частям, и о неостанавливании за тем продаж.-С. 84-85.
- 195.** т.ХХХУІІ, № 28177, 28 февраля 1820 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О запрещении служащим Чиновникам, которым поручается от Правительства приходить продажу каких-либо имуществ, участвовать самим в приобретении оных.-С. 88-89.
- 196.** т.ХХХУІІ, № 28195, 12 марта 1820 г., (Именный, данный Сенату), О правилах на раздачу Всемиловитейше жалуемых земель.-С. 111-112.
- 197.** т.ХХХУІІ, № 28277, 21 мая 1820 г., (Сенатский), О обращении в казну выморочных имений.-С. 208-209.
- 198.** т.ХХХУІІ, №28501, 20 декабря 1820 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об обеспечении капиталов,

употребленных Евреями, на покупку у помещиков имений с крестьянами под именем кресценции.-С. 537-540.

199. т.ХХХУІІ, № 28778, 11 октября 1821 г., (Высочайше утвержденная правила), О взыскании недоимок в Губерниях; Белорусских, Литовских, Минской, Киевской, Волынской, Подольской и Белостокской области.-С. 881-883.

200. т.ХХХУІІ, № 28844, 24 декабря 1821 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О вводе во владение недвижимыми именами в присоединенных от Польши Губерниях.-С. 965.

201. т.ХХХУІІІ, № 28983, 27 марта 1822 г., (Правила и формы), О порядке наложения и снятия запрещений на недвижимыя имения, составленные в следствие Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета 28 декабря 1821 года.-С. 130-131.

202. т.ХХХУІІІ, № 29054, 29 мая 1822 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета), О распространении на Малороссийския и присоединенныя от Польши Губерний правил о Дворянских Опеках, постановленных для Великороссийских Губерний.-С. 214-216.

203. т.ХХХУІІІ, № 29060, 31 мая 1822 г., (Сенатский), О запрещении Римско-Католическому и Греко-Униатскому духовенству призводить займы на счет церковных имуществ, без Высочайшаго на то соизволения.-С. 219-221.

204. т.ХХХУІІІ, № 29174, 31 августа 1822 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета), О предоставлении конкурсу права выкупать из Государственного Заемнаго Банка банкротское имение и вступать в разпоряжение оным по Уставу о банкротствах.-С. 604.

205. т.ХХХУІІІ, № 29334, 28 февраля 1823 г., (Сенатский), О совершении крепостей на земли, покупаемыя обществом какой либо казенной волости или селения, на имя целаго общества.-С. 802-803.

206. т.ХХХУІІІ, № 29372, 21 марта 1823 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О прекращении действия Межевых Судов

по Государственным имуществам в Западных Губерниях, и о производстве дел сего рода на будущее время.-С. 854-856.

207. т.ХХХУШ, № 29413, 10 апреля 1823 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дозволении слагающим монашеское звание избрать род жизни, не возвращая им ни прежних чинов и отличий, ни имения их.-С. 902-903.

208. т.ХХХУШ, № 29459, 9 мая 1823 г., (Именной, данный Сенату), О правилах арендаторов и о запрещении суб-аренд в помещичьих имениях в присоединенных от Польши Губерниях.-С. 961.

209. т.ХХХУШ, № 29482, 23 мая 1823 г., (Сенатский), О писании пожизненных актов о имениях, на гербовой бумаге.-С. 1013-1014.

210. т.ХХХУШ, № 29492, 31 мая 1823 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета), О взыскании крепостных пошлин в Западных Губерниях при каждой переуступке имений, доставшихся за долги кредиторам.-С. 1021-1022.

211. т.ХХХУШ, № 29503, 9 июня 1823 г., (Именной, данный Министру Финансов), О назначении из Заемного Банка 5.000.000 рублей для роздачи в пособие для дворянства Губерний, потерпевших от неурожаев в прошедшие годы стеснение в денежных оборотах, под залог ревизских душ, на правилах двенадцати-летних займов.-С. 1031.

212. т.ХХХУШ, № 29659, 29 ноября 1823, (Сенатский), О неделании около городов вновь измерения двух-верстной дистанции определенной откупными условиями.-С. 1271.

213. т.ХХХІХ, № 29734, 23 января 1824 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному Положению Комитета Министров), О дозволении помещикам, потерпевшим разорение, пере заложить их имения в Заемном Банке, с удержанием долгов их, принадлежащим другим кредитным установлениям.-С. 12.

- 214.** т.ХХХІХ, № 29775, 11 февраля 1824 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О переписи Евреев, поступивших в звание свободных земледельцев.-С. 68.
- 215.** т.ХХХІХ, № 29786, 12 февраля 1824 г., (Сенатский), О доставлении ведомостей из Губернских Правлений в Сенатскую Типографию, о наложении и снятии запрещений на имения, во всей исправности и о переменах владельцев имений, состоящих под запрещением.-С. 96-99.
- 216.** т.ХХХІХ, № 29810, 25 февраля 1824 г., (Сенатский), О взимании пошлин с имений, разделяемых за долги между кредиторами с правом выкупа и без онаго, такую монетою, какую означенная сумма, в которой имениях сии им присуждаются.-С. 163-164.
- 217.** т.ХХХІХ, № 29848, 22 марта 1824 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О переселении казенных крестьян, и о наделении их землею на правилах, у сего прилагаемых.-С. 228-232.
- 218.** т.ХХХІХ, № 29871, 16 апреля 1824 г., (Сенатский), О взятии в секвестр заложенных в казну имений, если продажа оных с публичного торга не состоится.-С. 277.
- 219.** т.ХХХІХ, № 29883, 29 апреля 1824 г., (Сенатский), О назначении годовано срока для представления документов помещикам, владеющим казенными имениями по ленному праву.-С. 267-291.
- 220.** т.ХХХІХ, № 29937, 3 июня 1824 г., (Высочайше утвержденная Ея Императорскаго Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны), О новом постановлении займов из сохранных казен под залог деревень.-С. 344-347.
- 221.** т.ХХХІХ, № 29940, 4 июня 1824 г., Высочайше утвержденное положение об открытии вновь займов из Государственного Заемнаго Банка, с приложением штата сему банку.-С. 354-365.
- 222.** т.ХХХІХ, № 29945, 12 июня 1824 г. (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета февраля 19), О признании действительных таких векселей и заемных писем, кои даны будут

совершеннолетними детьми, не отделенными в имениях родителей своих.-С. 370-371.

223. т.ХХХІХ, № 29994, 24 июля 1824 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О взыскании штрафных денег по тяжбым делам по новой оценке недвижимых имений.-С. 449-450.

224. т.ХХХІХ, № 29999, 26 июля 1824 г., (Сенатский), О предписании Подольским Губернскому Правлению, Межевому Суду и Казенной Палате, чтобы при межевых делах о казенных имуществах были не Поветовые, но Губернских казенных дел Стряпчие.-С. 456-457.

225. т.ХХХІХ, № 30072, 28 сентября 1824 г., (Именной, данный Министру Финансов), О порядке наследования после лиц, коим пожалованы в аренду казенныя старостинския и арендныя имения и денежныя, вместо аренд, выдачи.-С. 546-547.

226. т.ХХХІХ, № 30172, 23 декабря 1824 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров), О податях и повинностях иностранных выходцев, принадлежащих к состоянию крестьян.-С. 666-670.

227. т.ХХХІХ, № 30173, 23 декабря 1824 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров), О заключении единообразно контрактов на владение арендными имениями.-С. 671-672.

228. т.ХL, № 30212, 29 января 1825 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров), О считании срока водворения отставных солдат, со времени вступления их во владение назначенными им участками казенной земли.-С. 53-54.

229. т.ХL, № 30234, 17 февраля 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О исправлении мостов и гатей по дорогам, через церковныя земли пролегающим.-С.74-77.

230. т.ХL, № 30235, 17 февраль 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правилах наложения и снятия запрещений на недвижимыя имения по новому обряду.-С. 76-77.

231. т.XL, № 30240, 17 февраля 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О производстве дел в присоединенных от Польши Губерниях о спорных землях, между помещиками смежных губерний. -С. 85-87.

232. т.XL, № 30242, 17 февраля 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О взыскании недоимок состоящих на Поизуитских имениях.-С. 88-90.

233. т.XL, № 30248, 17 февраля 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об удовлетворении во всех присоединенных от Польши Губерниях кредиторов, неимеющих права владеть недвижимыми имениями с крестьянами, в случае присуждения им таковых имений за долговья претензии.-С. 98-100.

234. т.XL, № 30265, 27 февраля 1825 г., (Сенатский), О невзыскании пошлин с имений, отдаваемых ближайшим родственникам при жизни завещателя, с обязанностию уплатить долги его.-С. 118-119.

235. т.XL, № 30442, 7 августа 1825 г., (Сенатский), О награде за труды опекунам, определяемым к имениям Малороссийских и присоединенных от Польши Губерний, за казенныя взыскания секвестрованным.-С. 413-414.

236. т.XL, № 30472, 31 августа 1825 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Сонета), О продаже имений от мужей женам и обратно.-С . 443-446.

Собрание второе

237. т.I, № 27, 31 декабря 1825 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О залогах по имениях поезуитским.-С. 38-39.

238. т.I, № 75, 19 января 1826 г., (Сенатский), О приостановлении продажи тех Поезуитских имений, кои не будут обеспечены залогами, впредь до новаго о том постановления.-С. 110-111.

- 239.** т.І, №307, 5 мая 1826 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О производстве дел об отделении личных однодворческих земель от общественных и земель помещичьих от казенных.-С. 422-425.
- 240.** т.І, № 378, 31 мая 1826 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров), О правилах администрации над вакантными казенными, старостинскими и арендными имениями.-С. 511-512.
- 241.** т.І, № 380, 31 мая 1826 г., (Сенатский), О дозволении определять Членов Межевых Судов опекунами над имениями, подвергающимися за казенныя недоимки опекуном управлением.-С. 513-514.
- 242.** т.І, № 400, 9 июня 1826 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О пошлинах с имений, завещаемых от мужа жене, и обратно.-С. 548.
- 243.** т.І, № 456, 8 июля 1826 г., (Сенатский), О командировании Членов Губернских в Межевые Суды 1 и 2-й инстанции для защищения по межевым делам прав казны.-С. 676-683.
- 244.** т.І, № 494, 26 июля 1826 г., (Сенатский), О утверждении распоряжения Подольскаго Губернскаго Межеваго Суда, относительно производства дел о землях казенных имений.-С. 813-814.
- 245.** т.І, № 610, 9 октября 1826 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О распространении Российских узаконений об опеках на Губернии Малороссийския и от Польши присоединенныя, с сохранением прав владельцев по прежним законам того края.-С.1022-1024.
- 246.** т.І, № 664, 15 ноября 1826 г., (Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров), О переводе Подольской Губернии поветоваго города из Ущицы в местечко Литниовцы.-С. 1193-1197.
- 247.** т.І, № 678, 18 ноября 1826 г., (Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного Положения Комитета Министров), О правилах для управления арендных казенных имений, в случае если лица, коим имения таковыя пожалованы, не явятся для приема оных.-С. 1208-1210.

248. т.І, № 682, 19 ноября 1826 г., (Сенатский), О обращении секвестрованных по казенным взысканиям дворянских имений в ведение дворянских опека.-С. 1216-1217.

249. т.І, № 721, 4 декабря 1826 г., (Высочайше утвержденный доклад Департамента Уделов), О возвышении суммы, взимаемой с удельных крестьян за выход в купечество и мещанство, и о дозволении им переходить в сие последнее звание только из селений малоземельных.-С. 1269-1270.

250. т.І, № 751, 15 декабря 1826 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О пополнении существующих узаконений о крепостном и гербовом сборах в присоединенных от Польши Губерниях.-С. 1308-1309.

251. т.ІІ, № 857, 31 января 1827 г., (Сенатский), Об означении в крепостных актах количества незаселенной земли, десятинами и саженьями.-С.72-73.

252. т.ІІ, № 868, 1 февраля 1827 г., (Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного Положения Комитета Министров), О неприеме в залог повинным и другим откупам и подрядам имений, заложенных в Приказах Общественного Призрения.-С. 98-100.

253. т.ІІ, № 871, 3 февраля 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, в дополнение указа 31 марта 1815 года), Об отдаче спорных по завещанию имений в опеку.-С. 101-102.

254. т.ІІ, № 906, 15 февраля 1827 г., (Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета), О распространении силы указа 20 ноября 1814 года на всех помещичьих крестьян, у коих, за залогом, или продажею помещиками их земли, будет оставаться оной для прокормления себя менее 4½ десятин на душу.-С. 183.

255. т.ІІ, № 964, 16 марта 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дополнении правил Приказов Общественного Призрения касательно оборота капиталов, состоящих в их распоряжении.-С. 244-247.

- 256.** т.II, № 1174, 14 июня 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О мерах к искоренению злоупотреблений при Дворянских выборах в присоединенных от Польши Губерниях.-С. 531-532.
- 257.** т.II, № 1503, 2 ноября 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О продаже имений, секвестрованных за долги Коммерческому Банку, хотя бы последняя цена была ниже оценки.-С. 934-935.
- 258.** т.II, № 1530, 12 ноября 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об учреждении при Сенате особой Комиссии для составления полных правил по предмету описей, оценок и продажи имений с публичного торга.-С. 966.
- 259.** т.II, № 1554, 22 ноября 1827 г., (Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета), О назначении новых торгов на имения в Банке заложенные и оставшиеся непроданными.-С. 996-997.
- 260.** т.II, № 1639, 22 декабря 1827 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О взыскании пошлин при переуступке одними лицами другим земли в десятинах и сажнях.-С. 1093-1094.
- 261.** т.III, № 1710, 16 (26) января 1828 г., Высочайше утвержденные дополнительные правила к положению о ссудах из Заемного Банка.-С. 31-35.
- 262.** т.III, № 1920, 5 апреля 1828 г., (Сенатский), О предохранении имений, заложенных помещиками в Опекунских Советах, Заемном Банке и в Приказах Общественного Призрения, от уменьшения ценности оных чрез произвольную отдачу годных людей в рекруты.-С. 362-363.
- 263.** т.III, № 2040, 18 мая 1828 г., (Сенатский), О непроизводстве в присоединенных от Польши Губерниях дел с временными владельцами казенных имений, без призыва и объяснений со стороны казны.-С. 558.
- 264.** т.III, № 2071, 31 мая 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об обязанности владельцев недвижимых в

городах имуществ, иметь на оныя крепостныя акты или другия узаконенныя виды.-С. 598-600.

265. т.Ш, № 2081, 7 июня 1828 г., (Сенатский), О непродаже имений с публичнаго торга в Малороссийских губерниях по частным долгам и о передаче оных в традицию заимодавца.-С. 612-613.

266. т.Ш, № 2110, 23 июня 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О Погалицейских имениях и капиталах, отсуждаемых Министерством Финансов от Министерства Народного Просвещения.-С. 641-643.

267. т.Ш, № 2143, 9 июля 1828 г., (Сенатский, в пояснении Всемилоостивейшаго Манифеста 1826 августа 22), О сложении крепостных пошлин за приобретенныя в городах по 1825 год недвижимыя имения хотя на сие не было совершено актов.-С. 680-681.

268. т.Ш, № 2180, 27 июля 1828 г., (Сенатский), В пояснение указа 1825 февраля 27, о невзыскании крепостных пошлин с имений, переходящих к ближайшим родственникам по дарственным записям, духовным завещаниям и другим тому подобным актам.-С. 711-712.

269. т.Ш, № 2222, 12 (31) августа 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О поступании во взыскании крепостных пошлин, при переуступке от одного лица к другому, заселеннаго имения, на основании указа 24 ноября 1821.-С. 766-767.

270. т.Ш, № 2236, 17 августа 1828 г., (Сенатский), О невзыскании с тех имений, кои переходят к ближайшим родственникам в излишке против других наследников, при разделе того имения.-С. 782-783.

271. т.Ш, № 2340, 15 (1) октября 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правилах, по коим следует поступать с имением разжалованных в рядовые с лишением дворянства впредь до выслуги.-С. 897-898.

272. т.III, № 2342, 15 (10) октября 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правилах для арендного управления заложенных в Заемном Банке и просроченных имений.-С. 898-900.

273. т.III, № 2348, 16 (2) октября 1828 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О продаже на Киевских контрактах заложенных в Заемном Банке имений без предварительного с оным сношения.-С. 908-909.

274. т.III, № 2402, 3(16) ноября 1828 г., (Именный, данный Воспитательного Дома Опекунским Советам), О дозволении продажи на Киевских контрактах заложенных в Сохранной Казне имений, без предварительного с Советами сношения.-С. 973.

275. т.III, № 2470, 29 ноября 1828 г., (Сенатский), О непризнании заставными контрактами закладных, выданных на имения, обремененных прежними долгами, и о недозволении совершать никаких актов на имения, состоящая в залоге Опекунского Совета, без согласия онаго.-С. 1044-1045.

276. т.III, № 2474, 1 декабря 1828 г., (Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета), О рассмотривании в Судебных местах дел о разделении земель, по числу душ, когда однодворцы и другия поселяне, имеющие оныя по крепостям, не согласятся отдать их в раздел на общество, но будут считать принадлежащую в частную каждого из них собственность.-С. 1052-1054.

277. т.IV, № 2650, 4 (21) февраля 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О порядке наложения опеки на имения дворян и рассмотрении действий по сему предмету Начальствующих в Губерниях.-С. 92.

278. т.IV, № 2650, 4 (21) февраля 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О порядке наложения опеки на имения дворян и рассмотрении действий по сему предмету Начальствующих в губерниях.-С. 92.

279. т.IV, № 2725, 11 марта 1829 г., (Сенатский), О невзыскании с казенных имений пожалованных в аренду и по неприему владельцами отданных в

администрацию, пени за невзнос в срок арендных в казну денег, и обязанности при сем случае Губернских Правлений и Казенных Палат.-С. 152-153.

280. т.ІУ, № 2756, 20 марта 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, изъясненное в указе Сената 6 мая), О распространении Высочайше утвержденного 15 октября 1828 года мнение Государственного Совета о имениях лиц, лишенных Дворянства и разжалованных без выкупа.-С. 174-175.

281. т.ІУ, № 2760, 21 марта 1829 г., (Сенатский), Об отмене шилингового сбора, взимаемого в некоторых присоединенных от Польши Губерниях с владельцев Старостинских имений.-С. 187-189.

282. т.ІУ, № 2909, 5 июня (15 июля) 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правах купцов, пожалованных 8-ми классовыми чином или орденами владеть заселенным недвижимым имением.-С. 384-385.

283. т.ІУ, № 3134, 4 (24) сентября 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О сроке на явку домашних духовных завещаний, остающихся и о смерти завещателя неявленными.-С. 636-637.

284. т.ІУ, № 3229, 11 (30) октября 1829 г., (Именной, данный Сенату), Об отдаче казенных арендных и старостинских имений в содержание от 18 и далее до 50 лет. -С. 719.

285. т.ІУ, № 3262, 27 октября 1829 г., Высочайше утвержденныя правила С. Петербургской и Московской Сохранных Казен.-С. 754-766.

286. т.ІУ, № 3264, 28 октября (28 декабря) 1829 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О нераспространении положения 17 июня 1812 года, о Годовом сроке по исковым делам, на Губернии от Польши присоединенныя.-С. 771-772.

287. т.У, отделение первое, № 3399, 1 января 1830 г., (Манифест), О вкладах и ссудах Банковых установлениях. с. 3-7. Приложение к тому.-С. 1.

- 288.** т.У, отделение первое, № 3410, 8(21) января 1830 г., (Именный, данный Сенату), О давлении казенным поселянам новых способов для усовершенствования сельского хозяйства и усилении промышленности.-С. 14-16.
- 289.** т.У, отделение первое, № 3655, 6 мая 1830 г., (Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного Совета), О обращении поезуитских фундушевых имений с публичных торгов в арендное содержание на те же сроки, какия назначены для казенных имений.-С. 392-393.
- 290.** т.У, отделение первое, № 3696, 6 июня 1830 г., (Сенатский), О необращении долговых претензий после умершаго сына на имение отца его, долженствующее достаться внукам или другим родственникам.-С. 491-492.
- 291.** т.У, отделение второе, № 3929, 17 сентября 1830 г., (Сенатский), О предоставлении Графу Струтинскому просить разрешения на перезалог в Банке имениях жены его, состоящего в пожизненном его владении в местном опекуном управлении.-С. 47-48.
- 292.** т.У, отделение второе, № 4090, 12 ноября (17 декабря) 1830 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дозволении Конкурсам продавать заложенные в Банке имениях несостоятельных должников.-С. 370-371.
- 293.** т.У, отделение второе, № 4197, 18 декабря (20 января 1831 г.) 1830 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О ленных имениях, в присоединенных от Польши Губерниях, кои надлежит признавать вотчинными.-С. 511-513.
- 294.** т.УІ, отделение первое, № 4252, января 12 (12 февраля) 1831 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правилах на взыскание частных долгов с владельцев арендных и старостинских имений.-С. 14-15.
- 295.** т.УІ, отделение первое, № 4356, 15 февраля (7 марта) 1831 г., (Именный, данный Воспитательного Дома Опекунским Советам), О распространении

силы и действия Высочайше утвержденного Мнения Государственного Совета 12 ноября 1830, о продаже в конкурсах заложенных в Заемном Банке имений несостоятельных должников, и на заложенные в Сохранной Казне недвижимыя имения.-С. 163-164.

296. т.УІ, отделение первое, № 4367, 18 февраля (21 марта) 1831 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О залогах, назначаемых к принятию при отдаче в срочное содержание арендных и старостинских имений.-С. 169-170.

297. т.УІ, отделение первое, № 4485, 7(10) апреля 1831 г., (Именный, данный Сенату), О разрешении недоумений, возникших при исполнении указа 21 декабря 1830, относительно наложения запрещения на имения владельцев, находящихся в Царстве Польском. -С. 290.

298. т.УІ, отделение первое, № 4524, 29 апреля (20 мая) 1831 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О землях, какия могут однодворцы продавать или передавать в частное владение.-С. 326-328.

299. т.УІ, отделение первое, № 4535, 6(8) мая 1831 г., (Именный, данный Сенату), О мерах какия должны быть приняты с имениями дворян, избличенных в распространении мятежа в некоторых уздах воз вращенных от Польши Губерний.-С.337-338.

300. т.УІ, отделение первое, № 4544, 6 мая 1831 г., (Именный, данный состоящему в должности Главноуправляющаго Духовными делами Иностранных Исповеданий), О делах, предоставленных собственному его разрешению.-С. 345.

301. т.УІ, отделение первое, № 4641, 10 июня (8 июля)1831 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О назначении цены для писания крепостных актов незаселенным землям в возвращенных от Польши Губерниях.-С. 463.

302. т.УІ, отделение первое, № 4694, 10 (24) июля 1831 г., (Именный, данный Сенату), О секвестре и конфискации имений мятежников.-С. 674.

- 303.** т.УІ, отделение первое, № 4711, 17 июля 1831 г., Высочайше утвержденныя правила для Губернских Коммиссий и Казенных Палат о секвестре и конфискации имений мятежников.-С. 683-690.
- 304.** т.УІ, отделение первое, № 4703, 12 июля 1831 г., Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, относительно введения поземельного сбора в Удельных имениях.-С. 678-679.
- 305.** т.УІ, отделение второе, № 4835, 29 сентября 1831 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, прописанное в указе Сената 23 ноября), О предоставлении Министру Финансов впредь самому утверждать такія передачи арендных прав от жалованных владельцев другим жалующим, которые учинены не на весь арендный срок, а на известное число лет.-С. 89-90.
- 306.** т.УІ, отделение второе, № 4844, 1 (19) октября 1831 г., (Именный, данный Сенату), О духовных завещаниях.-С. 98-102.
- 307.** т.УІ, отделение второе, № 4869, 19 (31) октября 1831 г., (Именный, данный Сенату), О разборе Шляхты в Западных Губерниях, и об устройстве сего рода людей.-С. 134-136.
- 308.** т.УІІ, № 5103, 26 января 1832 г., (Именный, данный Сенату Управляющим Министерством Юстиции), О подвергании секвестру и конфискации только тех имуществ, принадлежащим Российским подданным, в мятеже участие принимавшим, коими лица сии владеют в России и Царстве Польском.-С. 32.
- 309.** т.УІІ, № 5249, 25 марта 1832 г., Высочайше утвержденныя правила для переселения граждан и однодворцев Западных Губерний в Кавказскую Область.-С. 153-158.
- 310.** т.УІІ, № 5250, 25 марта (3 мая) 1832 г., Высочайше утвержденныя правила для переселения однодворцев Западных Губерний по добровольному их желанию в другія Губернии. с.158-161. „Штаты и табели”.-С. 39-41.

- 311.** т.УП, № 5344, 10(26) мая 1832 г., (Именной, данный Сенату), О распоряжении доходами с конфискованных имений Польских мятежников - С. 258-259.
- 312.** т.УП, № 5373, 17 мая 1832 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел), Об учреждении в городе Ольгополе Ратуши.-С. 313-314.
- 313.** т.УП, № 5437, 15 июня (11 июля) 1832 г., (Именной, Главнокомандующему 1 Армиию), О даровании прощения всем чинам бывшей Польской Армии, из уроженцев Губерний от Польши возвращенных.-С. 386.
- 314.** т.УП, № 5468, 28 июня (28 июля) 1832 г., Высочайше утвержденная правила, для ликвидации долгов, конфискованных имений мятежников.-С. 461-467.
- 315.** т.УП, № 5506, 19 июля 1832 г., (Именной, объявленный Гражданским Губернаторам Министром Внутренних Дел), Об упразднении некоторых Римско-Католических монастырей.-С. 507-510.
- 316.,** т.УП, № 5614, 25 сентября (17 октября) 1832 г., (Высочайше утвержденный доклад Санкт-Петербургского Опекунского Совета), О назначении на продажу заложенных в Сохранной Казне просроченных недвижимых имений одного торгова и переторжки, вместо ныне производимых трех торгов.-С. 619-620.
- 317.** т.УП, № 5675, 13 октября 1832 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О правилах для утверждения за церквами заложенных им и просроченных недвижимых имений.-С. 708-709.
- 318.** т.УП, № 5724, 2 ноября (2 декабря) 1832 г., Высочайше утвержденное положение об отдаче свободных казенных земель в содержание под разные заведения.-С. 818-821.
- 319.** т.УП, №6151, 26 апреля 1833, (Сенатский, данный Министру Финансов), Об отмене взимания в казну чоповой подати по тем из

старостинских казенных имений, кои очислились уже от прежних арендных прав.-С. 234-235.

320. т.УШ, № 5614, 25 сентября (17 октября) 1832 г., (Высочайше утвержденный доклад Санктпетербургского Опекунского Совета), О назначении на продажу заложенных в Сохранной Казне просроченных недвижимых имений одного торгова и переторжки, вместо ныне производимых трех торгов.-С. 619-620.

321. т.УШ, № 6151, 26 апреля 1833 г., (Сенатский, данный Министру Финансов), Об отмене взимания в казну чоповой подати по тем из старостинских казенных имений, кои очистились уже от прежних арендных прав.-С. 234-235.

322. т.УШ, № 6407, 28 августа 1833 г., (Сенатский), О предохранении от растраты и от разорения конфискованных, по случаю бывшего в Польском Царстве мятежа , имений долженствующих поступить в казну по смерти пожизненных владельцев.-С. 497-498.

323. т.УШ, №6407, 28 августа 1833 г., (Сенатский), О предохранении от растраты и от разорения конфискованных, по случаю бывшего в Польском Царстве мятежа, имений долженствующих поступить в казну по смерти пожизненных владельцев.-С. 497-498.

324. т.ІХ, отделение первое, № 7012, 21 апреля 1834 г, (Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров, объявленное Сенатом 15 мая), О передаче из ведомства Министерства Народного Просвещения в ведомство Министерства Финансов всех Поиезуитских имений и капиталов, Едукационный фондуш составляющих.-С. 311-312.

325. т.ІХ, отделение первое. № 7029, 30 апреля 1834 г., Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О предоставлении власти Министерству Внутренних Дел разрешать отдачу в оброчное содержание принадлежащих городам земель.-С. 324-325.

326. т.ІХ, отделение первое, № 7205, 21 июня 1834 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О правилах для руководства при рассмотрении

дел о домовых частных претензиях к конфискованным именьям мятежников.-С. 464-465.

327. т.IX, отделение второе, № 7389, 10 сентября 1834 г., (Сенатский), О разсматривании в Присутственных местах дел о спорных церковных угодьях без замедления и очереди.-С.21-23.

328. т.IX, отделение второе, № 7408, 26 сентября (25 октября) 1834 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об ограничении права казенных поселян, по содержанию казенных оброчных земель без залога.-С. 33-34.

329. т.IX, отделение второе, № 7429, 4 (23) октября 1834 г., (Именной, данный Сенату), О воспрещении возвращения в Россию уроженцам возвращенных от Польши Губерний, принимавшим участие в мятеже.-С. 50.

330. т.IX, отделение второе, № 7498, 26 октября (30 ноября) 1834 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об отмежевании в казенных селениях земли для церковных причтов.-С. 102-103.

331. т.IX, отделение второе, № 7509, 30 октября 1834 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенатом 30 ноября), О пояснении правил о десятилетней давности в Губерниях, на особых правах состоящих.-С. 108-111.

332. т.X, отделение первое, № 7826, 3 февраля 1835 г., (Высочайше утвержденный доклад С. Петербургскаго Опекунскаго Совета, опубликованный 28 февраля), О совершении купчих крепостей во всякой Гражданской Палате на продаваемые заемщиками Сохранной Казны недвижимыя именья со переводом долга на покупателей.-С. 93-95.

333. т.X, отделение первое, № 8086, 24 апреля 1835 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О разрешении недоразумений, встреченных по Киевской и Гродненской губерниях в приобретении по купчим крепостям имений лицами бывшей шляхты.-С. 368-370.

334. т.X, отделение второе, № 8469, 14 октября 1835 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О введении в Заемном

Банке, вместо трех, одного торга для продажи простроченных имений.-С. 1017-1018.

335. т.Х, отделение второе, № 8476, 14 октября 1835 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дозволении частным лицам заключать между собою контракты о найме или арендовании имений на продолжительные сроки.-С. 1026-1027.

336. т.ХІ, отделение первое, № 8876, 17 февраля 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О раздаче земель, городам принадлежащих, в оброчное содержание и пользование.-С. 121-122.

337. т.ХІ, отделение первое, № 9053, 4 апреля 1836 г., (Именной, данный Сенату), О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской Губерниях в ведение Военного Министерства.-С. 383-384.

338. т.ХІ, отделение первое, № 9095, 22 апреля 1836 г., (Сенатский, по Высочайшему Повелению), О наложении запрещения на те части имения, которые следуют мятежникам по наследству.-С. 434.

339. т.ХІ, отделение первое, № 9191, 20 мая 1836, (Именной, объявленный Министром Юстиции), О ликвидационных делах по конфискованным имениям Киевской и Подольской губерний.-С. 530-531.

340. т.ХІ, отделение первое, № 9203, 21 мая 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 30 июня), О дворянских имениях, доставшихся лицам, не имеющим права владеть оными.-С. 547-548.

341. т.ХІ, отделение первое, № 9254, 4 июня 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О продаже имения, состоящего под запрещением, под опекою или в секвестре. -С. 652.

342. т.ХІ, отделение первое, № 9256, 4 июня 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О подложных продажах. - С. 653.

- 343.** т.ХІ, отделение первое, № 9272, 6 июня 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об установлении сбора в пользу города Летичева за ломку на городской земле камня.-С. 665.
- 344.** т.ХІ, отделение первое, № 9446, 31 июля 1836 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О порядке удовлетворения жен мятежников из конфискованных имений мужей их, по записям, на пожизненное владение или в обеспечение приданного совершенным-С. 851-852.
- 345.** т.ХІ, отделение второе, № 9571, 1 октября 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 5 ноября), Об изменении существующего порядка для свидетельства на заложенные в Заемном Банке имения при переходе с их последних из одного владения в другое.-С. 65.
- 346.** т.ХІ, отделение второе, № 9656, 28 октября 1836 г., (Именной, объявленный Министром Финансов), О введении в казенных имениях многопольного плодопеременного земледелия и об отдаче оных в администрацию от 6 до 8 лет.-С. 160.
- 347.** т.ХІ, отделение второе, № 9685, 4 ноября 1836 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 декабря), О завещании дворянских имений лицам, не имеющим права владеть оными.-С. 174-175.
- 348.** т.ХІІ, отделение первое, № 10178, 27 апреля 1837 г., Высочайше утвержденное положение об управлении имениями военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях.-С. 262-279.
- 349.** т.ХІІ, отделение первое, № 10208, 4 мая 1837 г., Высочайше утвержденные общинные правила конфискации имений владельцев, которых наследники лишены прав своих за участие в мятеже 1830-1831 года.-С. 295-296.
- 350.** т.ХІІ, отделение первое, № 10512, 17 августа 1837 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О принятии за правило, чтобы удостоиваемым к

пожалованию земель особам, не назначать количества оных, но представлять к награде землями по чину.-С. 724-725.

351. т.ХІІІ, отделение первое, № 10879, 12 января 1838 г., (Именный, данный Сенату, опубликованный 12 февраля), Об описи частных имений, назначаемых в продажу по неисправности платежей кредитным установлениям.-С. 17-18.

352. т.ХІІІ, отделение первое, № 11189, 30 апреля 1838 г., Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях.-С. 405-440.

353. т.ХІІІ, отделение второе, № 11721, 7 ноября 1838 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 28 декабря), Об оценке незаселенных земель, закладываемых в Приказе Общественного Призрения.-С. 292.

354. т.ХІІІ, отделение второе, № 11725, 9 ноября 1838 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О наделении землею казенных крестьян по числу душ 8 ревизии.-С. 294.

355. т.ХІУ, отделение первое, № 11913, 3 января 1839 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 30 января), О считании прочноводворенными тех евреев, кои при переходе в земледельческое состояние будут иметь земли не менее пяти десятин.-С. 4.

356. т.ХІУ, отделение второе, № 11992, 31 января 1839 г., (Сенатский), О порядке совершения актов на уступку имений в возвращенных от Польши губерниях.-С. 126-127.

357. т.ХІУ, № 12236, 17 апреля 1839 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 31 мая), О дозволении иностранцам покупать земли вне городов для устройства фабрик.-С. 365-366.

358. т.ХІУ, № 12458, 21 июня 1839 г., (Именный, данный Сенату, опубликованный 13 июля), О полюбовном размежевании дач, состоящих в чрезполосном и общем владении.-С. 567-570.

- 359.** т.ХІУ, № 12810, 25 октября 1839 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 ноября), О предоставлении льготы от рекрутской повинности Евреям, переселившимся в земледельческое состояние по Западным губерниям.-С. 793-794.
- 360.** т.ХІУ, № 12843, 1 ноября 1839 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 5 декабря), О назначении двух постоянных периодов в году для продажи простроченных в кредитных установлениях населенных имений.-С. 821-822.
- 361.** т.ХІУ, № 12888, 14 ноября 1839 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О порядке разстрочки недоимок по фондушевым именениям и капиталам.-С. 855-856.
- 362.** т.ХІУ, № 12913, 22 ноября 1839 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 18 декабря), О неотдаче в потомственное владение общественных земель казенных поселян.-С. 893.
- 363.** т.ХІУ, № 13036, 28 декабря 1839 г., Высочайше утвержденное положение о люстрации государственных имуществ Западных губерний и Белостокской области.-С. 1150-1183.
- 364.** т. ХУ, отделение первое, №13045, 3 января 1840 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О пополнении и исполнении правил о конфискации имений владельцев, которых наследники лишены прав своих за участие в мятеже.-С. 2.
- 365.** т.ХУ, отделение первое, № 13244, 9 марта 1840 г., Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губернии.-С. 119-122.
- 366.** т.ХУ, Отделение первое, № 13471, 15 мая 1840 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), Об отмене различия в наименованиях казенных имений.-С. 330.
- 367.** т.ХУ, отделение первое, № 13528, 5/17 июня 1840 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 16 июля),

О дополнении правилам, относительно отображения казенных имений от неисправных владельцев.-С. 381-382.

368. т.ХУ, отделение первое, № 13591, 25 июня 1840 г., (Именный, данный Сенату, опубликованный 21 августа), О распространении силы и действия Российских гражданских законов, на все Западные возвращенные от Польши Области.-С. 443-445.

369. т. ХУ, отделение второе, № 13957, 18 ноября 1840 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 23 декабря), О хозяйственных повинностях отставных и безсрочно-отпускных нижних воинских чинов, водворившихся в казенных имениях Западных губерний.-С. 726.

370. т.ХУ, отделение второе, № 14042, 12 декабря 1840 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета по делам Западных губерний, опубликованное 22 января 1841), О подчинении лесному управлению лесов, принадлежащих к конфискованным имениям.-С. 830.

371. т.ХУ, отделение второе, № 14043, 12 декабря 1840 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Западных Губерний, объявленное Министром Государственных Имуществ), О передаче из военного ведомства в ведение Министерства Государственных Имуществ дел по конфискованным в Киевской и Подольской губерниях имениям.-С. 830-831.

372. т.ХУІ, отделение первое, №14335, 8 марта 1841 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 29 марта), О воспрещении дворянкам, по выходе в замужество за не дворян, приобретать крепостных людей с землею и без земли.-С. 168-169.

373. т.ХУІ, отделение первое, № 14409, 27 марта 1841 г., Высочайше утвержденный Устав Духовных Консисторий.-С. 221-239.

374. т.ХУІ, отделение первое, № 14461, 16 апреля 1841 г., (Манифест), О назначении нового раз мера ссудам из кредитных установлений под залог населенных помещичьих имений.-С. 313-314.

375. т.ХУІ, отделение первое, № 14573, 27 мая 1841 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 10 июня), О продолжении срока для полюбовного размежевания общих и чрезполосных дач.-С. 398-399.

376. т.ХУІ, отделение первое, № 14601, 2 июня 1841 г., (Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ), Об усилении способов к переселению однодворцев Западных Губерний во внутренние губернии.-С. 428.

377. т.ХУІ, отделение первое, № 14837, 26 августа 1841 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета по делам Западных губерний, опубликованное 6 октября), О распространении на руських администраторов имений в Западных губерниях 290 ст. учреждения Палат Государственных Имуществ Остзейских губерний.-С. 814-815.

378. т.ХУІ, отделение второе, № 15121, 15 декабря 1841 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета по делам Западных губерний, опубликованное 24 января 1842), Об устройстве быта однодворцев Западных губерний, живущих на казенных землях.-С. 117-119.

379. т.ХУІ, отделение второе, № 15152, 25 декабря 1841 г., (Именной, данный Синоду, опубликованный 30 декабря), О передаче в ведение и управление Министерства Государственных Имуществ всех недвижимых населенных имений Православного духовенства Западных губерний.-С. 138-139.

380. т.ХУІ, отделение второе, № 15153, 25 декабря 1841 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 30 декабря), О передаче в ведение и управление Министерства Государственных Имуществ всех недвижимых населенных имений иноверного духовенства Западных губерний.-С. 139.

381. т. ХУІІ, отделение первое, № 15462, 2 апреля 1842 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 4 апреля), О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условленные повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян.-С. 261-262.

- 382.** т.ХУІІ, отделение первое, № 15589, 29 апреля 1842 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 26 мая), О заставных договорах в Западных губерниях.-С. 344-345.
- 383.** т.ХУІІ, отделение первое, № 15594, 30 апреля 1842 г., (Сенатский), О порядке отобрания поиезуитских имений от неисправных плательщиков.-С. 347.
- 384.** т.ХУІІ, отделение первое, № 15697, 29 мая 1842 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О наложении запрещения на имениях жителей Западных губерний, обвиняемых в бунте и участии в оном и вообще в политических преступлениях.-С. 403.
- 385.** т.ХУІІ, отделение первое, № 15873, 20 июля 1842 г., Высочайше утвержденныя правила для приведения в действо положення о обезпечении Православного сельскаго духовенства землями, домами и единовременными пособиями в Западных губерниях.-С. 781-783.
- 386.** т.ХУІІ, отделение второе, № 16213, 16 ноября 1842 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О назначении цены, в какой следует брать в казну по взысканіям, безуспішно продающіеся населенныя имения.-С. 124-125.
- 387.** т.ХУІІ, отделение второе, № 16297, 6 декабря 1842 г., Высочайше утвержденное положение об имениях жалуемых на праве майоратов в губерниях, от Польши возвращенных.-С. 180-187.
- 388.** т.ХУІІ, отделение второе, № 16327, 14 декабря 1842 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О исправлении статьи 728 Свода Законов Гражданских, касательно прав единокровных и единоутробных братьев в наследовании благоприобретенных имений.-С. 213.
- 389.** т.ХУІІІ, отделение первое, № 16828, 10 мая 1843 г., (Именный, данный Св. Синоду), О передаче в ведение Министерства Государственных Имуществ недвижимых населенных имений приходских церквей.-С. 304.
- 390.** т.ХУІІІ, отделение первое, № 16829, 10 мая 1843 г., (Именный, данный Сенату), О передаче в управление Министерства Государственных Имуществ

недвижимых населенных имений, состоящих во владении иноверного приходского духовенства.-С. 305.

391. т.ХУІІІ, отделение первое, № 16964, 19 июня 1843, (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 14 июля), О вознаграждении лиц, не принадлежащих к сословию потомственных дворян, за достаемые им по наследству, населенные имения.-С. 400-401.

392. т.ХУІІІ, отделение первое, № 17000, 2 июля 1843 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 11 августа), О отдаче в оброчное содержание городских выгонных земель.-С. 432.

393. т.ХІХ, отделение первое, № 17935, 18 мая 1844 г., (Сенатский), О порядке производства следствий по делам о поиезунтских имениях.-С. 348-349.

394. т.ХІХ, отделение второе, № 18562, 26 декабря 1844 г., Высочайше утвержденное положение о Евреях-земледельцах.-С. 910-947.

395. т.ХХ, отделение первое, № 19202, 16 июля 1845 г., Высочайше утвержденное положение о заповедных наследственных имениях.-С. 528-538.

396. т.ХХ, отделение первое, № 19246, 31 июля 1845 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 31 августа), О праве бездетного вотчинника располагать по завещанию родовым имением.-С. 580.

397. т.ХХІ, отделение первое, № 19947, 15 апреля 1846 г. (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О публичной продаже недвижимых имений по закладным.-С.452-453.

398. т.ХХІ, отделение первое, № 20035, 20 мая 1846 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 14 июня), О десятилетней давности по делам о Всемиловтвейше пожалованных землях.-С. 513.

399. т.ХХІ, отделение первое, № 20081, 3 июня 1846 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 10 июля),

О праве совершения купчих крепостей на продажу эксдивизорских участков в Западных губерниях и о выкупе таковых участков со стороны вотчинника.- С. 580-581.

400. т.ХХI, отделение первое, № 20138, 17 июня 1846 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 5 августа), О мерах против злонамеренной передачи имений между супругами.-С. 622-625.

401. т.ХХII, отделение первое, № 20797, 13 января 1847 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 12 февраля), О правах отставных и безсрочноуволненных нижних чинов, водворяющихся в казенных селениях, на получение земельных участков.-С. 40-41.

402. т.ХХII, отделение первое, № 20845, 23 января 1847 г., (Сенатский), О обращении в казенное ведомство находящихся во владении однодворцев Западных губерний населенных имений и крестьян без земли.-С. 84-85.

403. т.ХХII, отделение первое, № 20893, 10 февраля 1847 г., (Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ), О порядке отдачи оброчных статей и хозяйственных заведений в облюстрованных по Западным губерниям казенных имений.-С. 125.

404. т.ХХII, отделение первое, № 21242, 23 мая 1847 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета по делам Западных губерний, опубликованное 19 июня), О устройстве вольных людей, живущих на землях владельческих в Западных губерниях.-С. 477-481.

405. т.ХХII, отделение второе, № 21689, 8 ноября 1847 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 24 ноября), О предоставлении крестьянам имений, продающихся с публичных торгов за долги, права выкупать себя з землею.-С. 841-842.

406. т.ХХIII, отделение первое, № 21969, 5 февраля 1848 г. (Именной, объявленный Министром Внутренних Дел), О производстве по правилам 28

декабря 1839 года люстрации тем имениям, кои, по злоупотреблению помещичьей властью, взяты или обращаемы будут в опеку.-С.93-94.

407. т.ХХІІІ, отделение первое, № 22026, 26 февраля 1848 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О изменении правил Сохранной Казны, касательно продажи с публичных торгов просроченных в оной имений.-С. 150-151.

408. т.ХХІІІ, отделение первое, № 22042, 3 марта 1848 г., (Именный, данный Сенату, опубликованный 9 марта), О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимыя имущества.-С. 157-158.

409. т.ХХІІІ, отделение первое, № 22377, 16 июня 1848 г., (Сенатский), О соблюдении правил при продаже имений с публичных торгов.-С. 416-417.

410. т.ХХІV, отделение первое, № 23405, 19/31 июля 1849 г., Высочайше утвержденное положение о порядке описи, оценки и публичной продажи имуществ.-С. 552-588.

411. т.ХХІV, отделение второе, № 23431, 2 августа 1849 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 22 сентября), О сложении с Евреев-мещан и земледельцев, принявших Христианскую веру и поселившихся на помещичьих землях, недоимок и долгов по водворению.-С. 1.

412. т.ХХV, отделение первое, № 23861, 23 января 1850 г., (Именной, объявленный Сенату, Министром Государственных Имуществ), О непредъявлении к торгам свободных казенных участков, признанных, по смежности с казенными селениями, необходимыми для государственных крестьян.-С. 75.

413. т.ХХV, отделение первое, № 24209, 5 июня 1850 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 10 июля), О порядке принятия в казенное ведомство населенных имений и дворовых людей от лиц, неутвержденных в дворянском достоинстве.-С. 523-524.

414. т.ХХУ, отделение первое, № 24219, 6 июня 1850 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О возвращении владеющим жалованных имений ежегодно из суммы акциза то количество денег, которое причиталось бы с их имений в винокуренную подать.-С. 528-531.

415. т.ХХУ, отделение первое, № 24327, 12 июля 1850 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 28 июля), О правилах для размежевания земель и общих дач с государственными крестьянами.-С. 622-623.

416. т.ХХУ, отделение первое, № 24348, 23 июля 1850 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 31 августа), О исправлении редакции ст. 889 Законов Гражданских , о завещании родовых имений.-С. 652-653.

417. т.ХХУ, отделение первое, № 24494, 23 сентября 1850 г., (Именной, объявленный Сенату Киевским Военным, Подольским и Волынским Генерал-Губернатором), О продолжении еще на один год предоставленного ему права налагать опеки на имения, владельцы коих обвиняются в жестокости с крестьянами или расточительности.-С. 760.

418. т.ХХУ, отделение второе, № 24763, 25 декабря 1850 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 30 января 1851 года), О праве владельца, изобличенного в злоупотреблении помещичьей власти, передать принадлежащее ему населенное имение в собственность другому лицу по дарственной записи.-С. 315-316.

419. т.ХХУІ, отделение первое, № 25261, 4 июня 1851 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 26 июля), Об определении срока, в течение коего должны быть совершаемы купчия крепости на заложенные в кредитных установлениях недвижимыя имения.-С. 379.

420. т.ХХУІ, отделение первое, № 25480, 8 августа 1851 г., (Сенатский), О препровождении к Министру Внутренних Дел на заключение дел о вольных людях, живущих на владельческих землях в западных губерниях.-С. 606-607.

- 421.** т.ХХУП, отделение первое, № 26349, 9 июня 1852 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Государственных Имуществ), О приобретении в казну имений, мелкопоместных, чрезполосных или смежных с казенными.-С. 395.
- 422.** т.ХХУП, отделение первое, № 26492, 29 июля 1852 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 26 августа), О перезалоге имений в банковых установлениях по 9 ревизии.-С. 494.
- 423.** т.ХХУП, отделение второе, № 26896, 29 декабря 1852 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Государственных Имуществ), Об увеличении земельных угодий Архиерейским домам в Западных губерниях.-С. 791-792.
- 424.** т.ХХУШ, отделение первое, № 27033, 21 февраля 1853 г., (Сенатский), О воспрещении Уездным Судам, Городовым Магистратам и Ратушам совершать купчия крепости на имения, стоящие по узаконенной оценке свыше трех сот рублей серебром.-С. 66-67.
- 425.** т.ХХУШ, отделение первое, № 17046, 24 февраля 1853 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О пояснении и дополнении правил касательно опеки, учреждаемых за злоупотребление помещичьей властью.-С. 76-77.
- 426.** т.ХХУШ, отделение первое, № 27087, 11 марта 1853 г., (Сенатский), О порядке обращения в казну населенных имений и безземельных крестьян, принадлежащих однодворцам Западных губерний, и выдачи следующего за сим имения и крестьян вознаграждения.-С. 111-115.
- 427.** т.ХХУШ, отделение первое, № 27322, 4 июня 1853 г., (Сенатский, по мнению Государственного Совета, Высочайше утвержденное 4 мая 1853 года), О порядке приобретения Евреями земель вне городов и местечек.-С. 280-281.
- 428.** т.ХХУШ, отделение первое, № 27405, 30 июня 1853 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О правилах для определения частных лиц к управлению помещичьими имениями в

губерниях: Киевской, Подольской, Волынской, Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской и Могилевской.-С. 336-337.

429. т.ХХУІІІ, отделение второе, № 27698, 16 ноября 1853 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 18 декабря), О приобретении имений дворянами, происходящими из крепостного состояния.-С. 554-555.

430. т.ХХУІІІ, отделение второе, № 27805, 25 декабря 1853 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 26 января 1854 года), О воспрещении отдачи помещичьих населенных имений в арендное содержание.-С. 680.

431. т.ХХІХ, отделение первое, № 27914, 8 февраля 1854 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 26 марта), О владении имениями по запродажным записям, без совершения по ним купчих крепостей.-С. 175.

432. т.ХХІХ, отделение первое, № 28376, 28 июня 1854 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 12 августа), О поземельном на земские повинности сборе с отхожих пустошей.-С. 665.

433. т.ХХХ, отделение первое, № 29802, 14 ноября 1855 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 7 декабря), О порядке наделения землею малоземельных казенных селений.-С. 663-664.

434. т.ХХХ, отделение второе, № 29949, 14 декабря 1855 г., (Сенатский, по положению Комитета Министров, Высочайше утвержденному 15 ноября 1855 года), О распространении на некоторые губернии 2-го и 3-го разрядов дозволения принимать пятидесятинную пропорцию.-С. 7320-733.

435. т.ХХХІ, отделение первое, № 30094, 24 января 1856 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 23 февраля), Об утверждении за помещичьими крестьянами, обращаемыми в

казенное ведомство, земель, еще до поступления своего в казну приобретенных ими в собственность.-С. 49-50.

436. т.ХХХI, отделение первое, № 30674, 2 июля 1856 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 июля), О продолжении срока арендного содержания помещичьих населенных имений.-С. 395.

437. т.ХХХI, отделение второе, № 30094, 13 сентября 1856 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О размере премии при перезалоге имений в кредитных установлениях.-С. 848.

438. т.ХХХI, № 31056, 26 октября 1856 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О раздаче в содержание казенных земельных участков за городом Киевом.-С. 914-915.

439. т.ХХХII, отделение первое, № 31400, 14 января 1857 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 30 января), О порядке приобретения Евреями земель вне городов и местечек.-С. 45.

440. т.ХХХII, отделение первое, № 31858, 20 мая 1857 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 21 июня), Об изменении некоторых статей Положения об описи, оценке и публичной продаже имений.-С. 396-397.

441. т.ХХХII, отделение первое, № 32026, 25 июня 1857 г., (Сенатский, по мнению Государственного Совета, Высочайше утвержденному 27 мая 1857 года), Об отдаче городу Киеву в безпереоборочное содержание смежных с оным казенных земель.-С. 570-571.

442. т.ХХХII, отделение первое, № 32065, 13\25 июля 1857 г., (Именной, данный Сенату), О дозволении Титулярному Советнику Сотеру Улашену передать, по его смерти, принадлежащее ему имение в пожизненное владение жены его, Марии Улашиной, урожденной Старчевской.-С. 593-594.

443. т. ХХХII, отделение второе, № 32425, 11 ноября 1857 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета , опубликованное 3 января

1858 года), О способах удовлетворения долгов, обременяющих ленные имения.-С. 909.

444. т. XXXII, отделение второе, № 32557, 16 декабря 1857 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О дозволении жене мятежника, Мелании Собанской, укрепить принадлежавшее ей имение в законном порядке за ее сыновьями, с распространением на них обязательства, не передавать преступному отцу их никаких сумм.-С. 1009.

445. т. XXXIY, отделение первое, № 34311, 30 марта 1859 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), Об учреждении Редакционных Комиссий для составления проекта общего Положения об устройстве быта помещичьих крестьян.-С. 248.

446. т. XXXIY, отделение первое, № 34338, 7 апреля 1859 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 25 мая), О дозволении вдове Генерал-Лейтенанта Ольге Нарышкиной, урожденной Графини Потоцкой, из принадлежащих ей имений: Тальновский ключ и дачи Мисхор, учредить одно заповедное имение.-С. 276-277.

447. т. XXXIY, отделение первое, № 34379, 19 апреля 1859 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Финансов), О приостановлении залога и перезалога населенных имений, в кредитных установлениях.-С. 360.

448. т. XXXIY, отделение первое, № 34466, 5 мая 1859 г., (Циркулярное предложение, данное, по Высочайшему повелению, Министром Юстиции Палатам Гражданского Суда, Уездным Судам и другим присутственным местам, при коих состоят крепостные дела, (Об ограничении залога земли отдельно от поселенных на ней крестьян.-С. 426-427.

449. т. XXXIY, отделение первое, № 34489, 12 мая 1859, (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета по крестьянскому делу, объявленное Министром Государственных Имуществ), О правах и обязанностях крестьян, населяющих приобретенные в казну имения.-С. 443-444.

450. т.ХХХІУ, отделение второе, № 34881, сентябрь 1859 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 9 сентября), О невчинании новых дел о конфискации имений лиц, участвовавших в Польском мятеже 1831 года.-С. 56-57.

451. т.ХХХІУ, отделение второе, № 35016, 22 октября 1859 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве Евреев, объявленное Сенату Министром Финансов 14 декабря), О порядке заключения контрактов с Евреями на отдачу им в аренду имений, заложенных в кредитных установлениях.-С. 177.

452. т.ХХХІУ, отделение второе, № 35017, 22 октября 1859 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве Евреев, опубликованное 11 февраля 1860 года), О приостановлении водворения Евреев на казенных землях Западных губерний, и о том, на каких землях предоставляется селиться Евреям.-С. 177.

453. т.ХХХІУ, отделение второе, № 35082, 3 ноября 1859 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О порядке приобретения под железныя дороги частными обществами участков земель, заложенных в кредитных установлениях.-С. 329-330.

454. т.ХХХУ, отделение первое, № 35303, 1 января 1860 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 2 марта), О дозволении Графу фон-дер-Остен-Сакену принадлежащее ему родовое имение передать, по смерти, в пожизненное владение жены его.-С. 1.

455. т.ХХХУ, отделение первое, № 35585, 21 марта 1860 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 19 мая), О сроке владения запродаанными имениями.-С. 274-275.

456., т.ХХХУІ, отделение первое, № 36650, 19 февраля 1861 г. (Манифест), О Всемиловивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта.-С. 128-133.

457. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36652, 19 февраля 1861 г., (Именной, данный Сенату, опубликован 2 марта 1861 года), Об учинении

надлежащего распоряжения к приведению в исполнение Положений и Правил о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости.-С. 135-138.

458. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36653, 19 февраля 1861 г., (Именной, данный Сенату, опубликован 2 марта 1861 г.), Об учреждении Главного Комитета об устройстве сельского состояния, и о закрытии Главного Комитета по крестьянскому делу.-С. 138-140.

459. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36657, 19 февраля 1861 г., Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. с. 141-165; Штаты и таблицы. Приложение к ст. 32 Общего Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. Высочайше утвержденные Правила об укреплении за крестьянами недвижимых имуществ, приобретенных ими в прежнее время на имя их помещиков.-С. 29.

460. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36660, 19 февраля 1861 г., Высочайше утвержденное Положение Губернских и уездных по крестьянским делам учреждений. с. 202-218; Приложение к ст. 55 Положения о Губернских и Уездных по крестьянским делам учреждениях. Высочайше утвержденные Правила о порядке окончания примирением и третейским разбором спорных дел, подлежащих ведомству Мирowych Посредников.-С. 30.

461. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36661, 19 февраля 1861 г. Высочайше утвержденные Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (опубликовано 2 марта 1861 года).-С. 218-230.

462. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36664, 19 февраля 1861 г., Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской (опубликованное 2 марта 1861 года).-С. 307-340; Штаты и таблицы: (Приложение к ст.150 Местного Положения для губерний Киевской, Подольской и Волынской), Высочайше утвержденное разделение Киевской, Подольской и Волынской губерний на местности для определения

повинностей крестьян в пользу помещика.-С. 52-53; (Приложение к ст. 187 Местного Положения для губерний Киевской, Подольской и Волынской), Высочайше утвержденные Правила для составления урочных положений в губерниях Киевской, Подольской и Волынской.-С. 54.

463. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36666, 19 февраля 1861 г., Высочайше утвержденные Дополнительные Правила об устройстве крестьян, водворенных в имения мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам (распубликовано 2 марта 1861 г.).-С. 372-376.

464. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36674, 19 февраля 1861 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (распубликованное 2 марта 1861 г.), Об отчуждении, передаче по наследству и отдаче в залог и аренду населенных помещичьих земель и имений, по издании Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости.-С. 399-402.

465. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36712, 5 марта 1861 г., (Именной, данный Министру Императорского Двора и Уделов, распубликованный 9 марта), О пересмотре существующих ныне постановлений о крестьянах удельного ведомства и о предоставлении им ныне же некоторых облегчений.-С. 435-436.

466. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36713, 5 марта 1861 г., (Именной, данный Министру Государственных Имуществ, распубликованный 9 марта), О составлении предположений касательно применения главных начал Положений о крестьянах, водворенных на помещичьих землях, к крестьянам государственным и вообще водворенным на землях казенных, и о предоставлении им ныне же некоторых облегчений.-С. 436.

467. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36850, 10 и 14 апреля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленные Начальникам губерний Министром Внутренних Дел в течение апреля, мая и июня месяцев 1861 года), Об отдаче имений в опеку за обременительные повинности, впредь до введения уставных грамот.-С. 605.

468. т.ХХХУІ, отделение первое, №36867, 14 апреля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 22 мая), О прекращении назначения крестьян в служительския должности при архиерейских домах и монастырях, об устройстве быта сих крестьян и отпуске означенным духовным учреждениям особах сумм в замене назначения служителей.-С. 627-628.

469. т.ХХХУІ, отделение первое, № 36926, 26 апреля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленные в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу, 17 июля), О порядке отбывания барщинной повинности, до утверждения уставных грамот.-С. 681.

470. т.ХХХУІ, отделение первое, № 37069, 1 июня 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное начальникам губерний в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел 7-го того же июня), О порядке заявления крестьянами желанія перейти на оброк.-С. 802-803.

471. т.ХХХУІ, отделение первое, №37072, 1 и 28 июня 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленные Начальникам губерний в циркуляре Министерства Внутренних Дел, 7-го июля), Об увольнении временно-обязанных крестьян, от обязательныхъ отношений к помещикам, с предоставлением им земель в собственность, по условиям с помещиками, без содействия Правительства.-С. 804-806.

472. т.ХХХУІ, отделение первое, № 37178, 28 июня 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел 1 июля), О порядке отработки сгонных дней в губерниях Киевской, Подольской и Волынской.-С. 1014.

473. т.ХХХУІ, отделение первое, № 37181, 28 июня 1861 г., Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского

состояния, объявленное Начальникам губерний Управляющим Министерством Внутренних Дел 6 июля.-С. 1015.

474. т.ХХХУІ, отделение первое, № 37190, 29 июня 1861 г., Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве Евреев, объявленное Сенату Министром Государственных Имуществ.-С. 1057.

475. т.ХХХУІ, отделение второе, № 37205, 4 июля 1861 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 4 октября), О дополнении и изменении некоторых постановлений касательно заповедных имений.-С. 123-125.

476. т.ХХХУІ, отделение второе, № 37294, 27 июля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу, 5 августа), О порядке составления уставных грамот и договоров о Выкупе крестьянами угодий в имениях, состоящих в пожизненном владении.-С. 199.

477. т.ХХХУІ, отделение второе, № 37296, 27 июля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу, 5 августа), О порядке надела землею крестьян, записанных по ревизии в имении одного помещика и водворенных в имении другого.-С. 200.

478. т.ХХХУІ, отделение второе, № 37299, 27 июля 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4 сентября), О порядке межевых действий при разграничении или разверстании угодий и отмежевании выкупленных крестьянами земель.-С. 203-204.

479. т.ХХХУІ, отделение второе, № 37338, 6 августа 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 25 августа), О населенных имениях, поступающих к лицам недворянского происхождения.-С. 230.

- 480.** т.ХХХУІ, отделение второе, № 37352, 21 августа 1861 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О продолжении Графини Ланцкоронской права на владение недвижимыми именьями в России.-С. 240.
- 481.** т.ХХХУІ, отделение второе, № 37426, 21 сентября 1861 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния), О прекращении разбора дела о правах вольных людей в Западных губерниях, записанных по ревизиям помещичьими крестьянами.-С. 317.
- 482.** т.ХХХУІ, отделение второе, № 37760, 18 декабря 1861 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 23 января 1862 года), О правилах для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворения с их иностранцев в России.-С. 624-626.
- 483.** т.ХХХУІ, отделение второе, № 37761, 18 декабря 1861 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 29 января 1862 года), Об устройстве быта крестьян в имениях ленных и иезуитских.-С. 626-628.
- 484.** т.ХХХУІІ, отделение первое, № 37880, 18 января 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 5 марта), О порядке отчуждения под железную дорогу земель, находящихся в непосредственном распоряжении помещика, в пользовании крестьян или в составе крестьянского надела.-С. 42-43.
- 485.** т.ХХХУІІ, отделение первое, № 37970, 12 февраля 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 28 сего же февраля), О мерах облегчения помещиков в уплате их долгов кредитным установлениям и в устройстве их хозяйств.-С. 135-137.
- 486.** т.ХХХУІІ, отделение первое, № 37980, 15 февраля 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в об щем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу, 20 того же февраля), О порядке выкупа земли временно – обязанными крестьянами имений, состоящих под запрещением. с. 144.

487. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38005, 27 февраля 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 3 мая), О правилах касательно передачи одним из супругов родового своего имения в пожизненное владение другого. с. 153-155.

488., Дополнение к ХХХУІІ тому, № 38011а, 1 марта 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Министром Внутних Дел Генерал-Губернаторам: Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому и Виленскому Военному, Гродненскому и Ковенскому и Начальникам губерний: Минской и Витебской 8-го того же марта), О порядке возврата казне ссуд из фундушевых капиталов при выкупе крестьянами земель в имениях, на которых сии ссуды обеспечены. с. 4-5.

489. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38214, 26 апреля 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве Евреев, опубликованное 5 июня), О предоставлении Евреям права приобретать земли и угодья, принадлежащая к помещичьим имениям, в коих обязательныя отношения крестьян к владельцам прекращены. с. 372-373.

490. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38258, 10 мая 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору Министром Внутренних Дел 15-го того же мая), Об исключении из общего состава мирской земли свободных крестьянских участков в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. с. 426.

491. т.ХХХУІІ, отделение первое, №38258, 10 мая 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Положение о заселении предгорий западной части Кавказкаго Треб кубанскими козаками и другими переселенцами из России. с. 411-415.

492. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38324, 28 мая 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 11 июня), Об освобождении владельцев заповедных имений от взноса в кредитное

установление особой суммы при уступке ими временно-обязанным крестьянам безвозмездно четверти поземельного надела. с. 494.

493. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38340, 4 июня 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 25 того же июня), О Снятин опек, наложенных за злоупотребление прежней помещичьей власти, с имений, по коим введены в действие уставныя грамоты. с. 515.

494. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38450, 4 июня 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состояния, объявленное от Министерства Государственных Имуществ подведомственным оному Палатам циркуляром 16 того же июля), О порядке выдачи денежных пособий уволенных из мелкопоместных имений крестьянам, водворенным на казенных землях. с. 659.

495. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38558, 9 августа 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состояния, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел), О правах собственности на недвижимое имущество крестьян, водворенных в заповедных имениях. с. 776.

496. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38576, 14 августа 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состояния, объявленное в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу, 22 того же августа), О нераспространении круговаго между крестьянами ручательства в исправном отбывании помещику повинностей, и на те, принадлежащая не мелкопоместным владельцам, малочисленные отдельные сельския общества, в которых числится по 10 ревизии менее 21 души мужескаго пола. с. 788.

497. т.ХХХУІІ, отделение первое, № 38578, 14 августа 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состояния, объявленное Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору Министром Внутренних Дел 21 того же августа), О

порядке определения размера повинности в тех имениях Киевской Подольской и Волынской губерний, где некоторые крестьяне наделены слишком большими усадьбами. с. 789-790.

498. т. XXXYII, отделение второе, № 38809, 18 октября 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 14 ноября), О льготах и облегчениях при обмене земель, принадлежащих к помещичьим имениям. с. 233.

499. т. XXXYII, отделение второе, № 38954, 23 ноября 1862 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное начальникам губерний: Киевскому, Подольскому и Волынскому Министром Внутренних Дел 1-го декабря), О раздре ссуды при выкупе крестьянами, в губерниях Киевской, Подольской и Волынской, всего наличного надела, без вакантных земель. 412-413.

500. т. XXXYII, отделение первое, № 38965, 26 ноября 1862 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 21 декабря), О разграничении церковных земель в помещичьих имениях. с. 425-426.

501. т. XXXYIII, отделение первое, № 39207, 24 января 1863 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору Министром Внутренних Дел 29-го того же января), О перечислении некоторых имений Житомирского уезда в низшие местности. с. 88-89.

502. Приложения к т. XXXYIII. Штаты и таблицы. К № 39649, 15 апреля 1863 г., Высочайше утвержденные, 9 апреля 1863 года, ведомость о размерах налога на недвижимые имущества в городах, посадах и местечках за вторую половину 1863 года. с. 55-58.

503. Приложения к т. XXXYIII. Штаты и таблицы. К № 39689, 30 мая 1863 г., Высочайше утвержденные, 30 мая 1863 года, ведомость о размере налога на недвижимые имущества в городах, посадах и местечках, за вторую

половину 1863 года, в губерниях Калужской, Екатеринославской, Волынской, Витебской, Могилевской, Ковенской и Таврической. с. 104.

504. Приложения к т. XXXVIII. Штаты и таблицы. К №40315, 26 ноября 1863 г., Высочайше утвержденная, 26 ноября 1863 года, ведомость о суммах, следующих в 1864 году по каждой губернии в налог с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках. с. 350.

505. т. XXXVIII, отделение первое, № 39728, 10 июня 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 того же июня), О предоставлении владельцам заложенных в кредитных установлениях имений, в коих крестьяне состоят на издольной повинности, права просить об освобождении от залога земли, оставшиеся за наделом крестьян и о переводе банковского долга на земли крестьянского надела. с. 564-565.

506. т. XXXVIII, отделение первое, № 39761, 20 июня 1863 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 10 июля), О порядке производства выкупных дел по имениях, состоящим под опекою по несовершеннолетию владельцев или по другим причинам. с. 655-656.

507. т. XXXVIII, отделение первое, № 39792, 26 июня 1863 г., Высочайше утвержденное Положение о крестьянах, водворенных на землях имений Государевых, дворцовых и удельных (опубликовано 15 июля 1863 года). с. 678-702.

508. т. XXXVIII, отделение первое, № 39798, 26 июня 1863 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 24 июля), О порядке совершения и свидетельствования условий на наем крестьянами, временно-обязанными и собственниками, земель: у помещиков, между собою и у посторонних лиц. с. 705.

509. т. XXXVIII, отделение первое, № 39880, 15 июля 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 30-го

того же июля), О правилах касательно уплаты банковых и казенных долгов из выкупных ссуд, по коим назначается $5\frac{1}{2}\%$ непрерывный доход. с. 853-854.

510. т.ХХХУШ, отделение первое, № 39928, 30 июля 1863 г., (Именной, данный Сенату, опубликованный 2 августа), О мерах к ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временно-обязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель и надела, по распоряжению Правительства. с. 870-871.

511. т.ХХХУШ, отделение второе, № 40101, 8 октября 1863 г., Высочайше утвержденные временные Правила о взносе крестьянами выкупных платежей и выдачи оных помещикам в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской (опубликовано 28 октября 1863 года). с. 91-93.

512. т.ХХХУШ, отделение второе, № 40102, 8 октября 1863 г., Высочайше утвержденные Правила о порядке обращения по помещичьим имениям в губерниях Киевской, Подольской и Волынской уставных грамот в выкупные акты (опубликован 28 октября 1863 года). с. 93-96.

513. т.ХХХУШ, отделение второе, № 40104, 8 октября 1863 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Государственных Имуществ), Об отмене шарварковой повинности государственных крестьян в Западных губерниях. с. 97-98.

514. т.ХХХУШ, отделение второе, № 40175, 2 ноября 1863 г., (Именной, объявленный Сенату, Министру Финансов, Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору и Государственному Секретарю Министром Внутренних Дел 5 и 9 того же ноября), Об учреждении в городе Киеве временной комиссии для исполнительных распоряжений по указу, 30 июля 1863 года (39928), о прекращении обязательных отношений крестьян к помещикам в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, с. 142-143.

515. т.ХХХУІІІ, отделение второе, № 40176, 2 ноября 1863 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, опубликованный 14 того же ноября), О зачете поступающих в Уездные Казначейства с крестьян Юго-Западных губерний выкупных платежей в уплату срочных взносов по долгам помещиков кредитным установлениям. с. 143.

516. т.ХХХУІІІ, отделение второе, № 40211, 4 ноября 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 20-го того же ноября), О приеме в залог по подрядам, поставкам и обязательствам с казною свидетельств на 5 $\frac{1}{2}$ % непрерывный доход назначенный помещикам по выкупу временно-обязанными крестьянами земель их надела. с. 163.

517. т.ХХХУІІІ, отделение второе, № 40212, 4 ноября 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 30-го того же ноября), О выдаче в безотчетное распоряжение владельцев заповедных имений $\frac{1}{4}$ части той выкупной по сим имениям суммы, которую они обязаны вносить в кредитные установления для обращения в неприкосновенный капитал. с. 163.

518. т.ХХХУІІІ, отделение второе, № 40288, 18 ноября 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 12 декабря), О дозволении помещикам имений, взятых в опеку за недоимку, свободно проживать в сих имениях. с. 214.

519. т.ХХХУІІІ, отделение второе, № 40315, 26 ноября 1863 г., Высочайше утвержденные Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, (Именной указ, данный Правительствующему Сенату 26 ноября 1863 года, опубликованный 9 декабря). с. 244-247.

520. т.ХХХУІІІ, № 40399, 16 декабря 1863 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 8 января 1863 года), О мерах к переводу займов из Приказов Общественного Призрения в Сохранная Казны и отмене взыскания штрафов по долгам бывшему

Заемному Банку и пошлин при совершении купчих крепостей на имениях, заложенные в сем Банке. с. 297-298.

521. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40544, 30 января 1864 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 16 апреля), О порядке удовлетворения помещиков юго-западного края за поступающими в собственность крестьян земли. с. 75-76.

522. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40692, 23 марта 1864 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Государственных Имуществ), О предоставлении некоторых льгот, преимуществ и денежных ссуд приобретателям имений в Западных губерниях. с. 251-252.

523. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40715, 26 марта 1864 г., (Высочайше учрежденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 11-го апреля), Об облегчении крестьян северо- и юго-западных губерний в уплате оброков и выкупных платежей. с. 269-270.

524. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40779, 10 апреля 1864 г., (Именной, объявленный Сенату Товарищем Министра Финансов, опубликованный 28-го того же апреля), О дозволении переводить на крестьянские надельные долги по ссудам из государственного казначейства. с. 342.

525. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40792, 14 апреля 1864 г., (Сенатский, по Высочайшему повелению), О предоставлении Графине Лянскоронской еще двух-летнего срока на устройство и продажу принадлежащих ей в России имений. с. 349.

526. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40803, 18 апреля 1864 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 12 мая), О порядке удовлетворения частных долгов помещиков из выкупных ссуд по имениях юго-западного края. с. 356.

527. т.ХХХІХ, отделение первое, № 40844, 4 мая 1864 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 1 июля),

О дополнении и изменении постановлений о выгонах, и об устройстве быта крестьян селений, обращааемых в город. с. 403.

528. т.ХХХІХ, № 40875, 15 мая 1864 г., (Сенатский), О том, что, при переходе выкупных свидетельств из одних рук в другия, числящиеся по запретительным статьям на имениях продавца взыскания не подлежат удержанию из следующих ему за выкупныя свидетельства суммы. с. 418.

529. т.ХХХІХ, отделение первое, № 41039, 10 июля 1864 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции, распубликованный 5 августа), О воспрещении Евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомственных Виленскому и Киевскому Генерал-Губернатору. с. 573-574.

530. т.ХХХІХ, отделение первое, № 41109, 25 июля 1864 г., Высочайше утвержденныя Правила об устройстве вольных людей Западных губерний, живущих на владельческих землях (распубликован 7 августа 1864 года). с. 649-651.

531. т.ХХХІХ, отделение второе, № 41242, 31 августа 1864 г., (Именной, объявленный Сенату Товарищем Министра Финансов, распубликованный 28 сентября), О порядке уплаты процентов по долгам эдукационному фондушу. с. 867-868.

532. т.ХХХІХ, отделение второе, № 41247, 2 сентября 1864 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состоянія, распубликованное 16 октября), О понижении выкупных платежей за земли, отошедшия в собственность крестьян юго-западнаго края. с. 869-871.

533. т.ХХХІХ, отделение второе, № 41251, 3 сентября 1864 г., (Высочайше утвержденное положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состоянія, распубликованное 16-го того же сентября), О порядке определения раз мера крестьянскаго надела, подлежащаго обязательному выкупу в юго-западных губерниях. с. 872-873.

- 534.** т.XL, отделение первое, № 41759, 2 и 8 февраля 1865 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 4 марта), Об изменении мер взыскания недоимок с землевладельцев. с. 143-145.
- 535.** т.XL, отделение первое, № 41802, 12 февраля 1865 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, опубликованное 15-го марта), О мерах к облегчению Евреям перехода из земледельческого сословия в другие. с. 191.
- 536.** т.XL, отделение первое, № 41928, 16 марта 1865 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка. с. 325-334.
- 537.** т.XL, отделение первое, № 41957, 28 марта 1865 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 20 апреля), О правах иностранцев касательно приобретения ими поземельной собственности в России и обязанностях Русских подданных из потомственных дворян, владеющих населенными имениями, в случае выхода их в замужество за иностранцев. с. 372.
- 538.** т.XL, отделение первое, № 41980, 4 апреля 1865 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4 мая), Об устранении, встречаемых при изыскании и восстановлении границ инвентарного надела крестьян в помещичьих имениях юго-западного края. с. 390-391.
- 539.** т.XL, отделение первое, № 41981, 4 апреля 1865 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4 мая), О крестьянских фруктовых садах в помещичьих лесах юго-западного края. с. 391-392.
- 540.** т.XL, отделение первое, № 42042, 28 апреля/10 мая 1865 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 15 июня), О порядке обжалования постановлений Губернских Присутствий по предмету понижения выкупных платежей крестьян юго-западного края. с. 461-462.

541. т.XL, отделение первое, № 42043, 28 апреля/10 мая 1865 г. , (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 15 июня), О ведомстве и порядке разбора дел, по прежним выкупным договорам и объявлениям и по новым выкупным актам, дополнительных выкупных платежах крестьян. с. 462-464.

542. т.XL, отделение первое, № 42276, 30 июня 1865 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел), О порядке рассмотрения заявлений крестьян Украинских губерний о принадлежности им земель. с. 744.

543. т.XL, отделение первое, № 42280, 1 июля 1865 г., Высочайше утвержденный Устав Общества Поземельного Кредита. с. 745-752.

544. т.XL, отделение второе, № 42760, 10 декабря 1865 г., (Именной, объявленный Сенату Министром юстиции 28-го того же декабря), О пояснении и дополнении постановления касательно обязательной продажи или промена Польских имений в Западном крае. с. 326-327.

545. т.XL, отделение второе, № 42759, 10 декабря 1865 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции 22-го того же декабря), О воспрещении лицам Польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях; о предоставлении высланным из западного края владельцам секвестрованных имений права продать или променять, в двухгодичный срок, свои имения в этом крае лицам Русского происхождения, и вообще о порядке совершения актов на переход имений в Западном крае к Русским владельцам. с. 327-328.

546. т. XLI, отделение первое, № 42899, 18 января 1866 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 15 февраля), О преобразовании общественного управления государственных крестьян, и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждений. с. 34-37.

- 547.** т.XLI, отделение первое, № 42971, 4 февраля 1866 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции, распубликованный 25-го того же февраля), О правилах каким порядком присутственные места, совершающие крепостные акты, должны удовлетворяться в том, что покупающий имение в Западных губерниях не есть лицо Польскаго происхождения. с. 78-79.
- 548.** т.XLI, отделение первое, № 42990, 7 февраля 1866 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, распубликованное 3 марта), Об изменении некоторых статей законов гражданского судопроизводства, относящихся до описи, оценки и продажи недвижимых имуществ. с. 97-98.
- 549.** т.XLI, отделение первое, № 43091, 9 марта 1866 г., (Высочайше утверждено положение Главнаго Комитета об устройстве сельскаго состояния, распубликованное 25 апреля), О порядке выдачи выкупных ссуд помещикам Польскаго происхождения Западных губерний, окончательно продавшим все свои имения лицам не Польскаго Происхождения. с. 234-235.
- 550.** т.XLI, отделение первое, № 43103, 14 марта 1866 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О некоторых изменениях в Уставе Общества Поземельного Кредита. с. 249.
- 551.** т.XLI, отделение первое, № 43268, 5 мая 1866 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельнаго Банка. с. 501-504.
- 552.** т.XLI, отделение первое, № 43354, 30 мая 1866 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, распубликованное 21 июня), Об отмене действующих особых постановлений о переселении Евреев в земледельцы и о прекращении отчисления из коробочнаго збора денег на таковое переселение. с. 609.
- 553.** т.XLI, отделение первое, №43361, 1 июня 1866 г., Высочайше утвержденный Устав Общества взаимнаго поземельнаго кредита. с. 624-634.
- 554.** т.XLI, отделение первое, № 43547, 10 августа 1866 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества приобретателей имений в Западных губерниях. с. 993-1001.

555. т.XLI, отделение второе, № 43646, 16 сентября 1866 г., (Высочайше утверждённое положение Комитета Министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов), О порядке продажи просроченных имений по ссудам Приказов Общественного Призрения, переданным в ведение Отделения Государственного Банка. с. 27.

556. т.XLI, отделение второе, № 43707, 4 жовтня 1866 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 8 ноября), О порядке производства выкупа крестьянских наделов по имениям Западных губерний и Белорусского края, состоящим под опекою по малолетству владельца или другим причинам. с. 93.

557. т.XLI, отделение второе, № 43728, 11 октября 1866 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел), О порядке взыскания сборов с ординацких имений в юго-западном крае. с. 119.

558. т.XLI, отделение второе, № 43946, 5 декабря 1866 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об изменении параграфа 75 Устава Общества взаимного поземельного кредита. с. 350-351.

559. т.XLI, отделение второе, № 44001, 17 декабря 1866 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 31 января 1867 года), О поземельном устройстве крестьян, поступившим в казенное ведомство из частного владения. с. 408-410.

560. т.XLII, отделение первое, № 44088, 6 января 1867 г., (Именной, объявленный Сенату Товарищем Министра Финансов), О продолжении срока льгот по переводу займов из Приказов Общественного Призрения в Сохранная Казны. с. 6.

561. т.XLII, отделение первое, № 44127, 16 января 1867 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 14

февраля), О частных населенных имениях, подлежащих в определенных законом случаях обращению в казну. с. 29-31.

562. т.XLII, отделение первое, № 44147, 20 января 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 9 февраля), Об освобождении от платежа крепостных пошлин всех актов по переходу имений в Западных губерниях вообще от Польских Помещиков к лицам Русского происхождения. с. 45-46.

563. т.XLII, отделение первое, № 44176, 27 января 1867 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Финансов), О дополнении Устава Общества Взаимного Поземельного Кредита. с. 62-63.

564. т.XLII, отделение первое, № 44197, 31 января 1867 г., (Сенатский), О прекращении существования Товарищества Поземельного Банка. с. 75.

565. т.XLII, отделение первое, № 44292, 26 февраля 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 21 апреля), О дополнении и разъяснении некоторых статей Положения о льготах, предоставляемых частным лицам при покупке недвижимых имений в Западных губерниях. с. 207.

566. т.XLII, отделение первое, № 44312, 6 марта 1867 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О обложении процентным сбором недвижимых городских имуществ Польских уроженцев в северо- и юго-западных губерниях. с. 241-242.

567. т.XLII, отделение первое, № 44418, 31 марта 1867 г., Высочайше утвержденные Правила для составления и выдачи государственным крестьянам владенных записей. с. 344-351.

568. т.XLII, отделение первое, № 44500, 29 апреля 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 27 мая), О сосредоточении в городах Киеве и Вильно публичных торгов на продажу в Западном крае имений лицам Русского происхождения. с. 412.

569. т.XLII, № 44521, 3 мая 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 20

июня), О порядке отчуждения земель, входящих в состав выкупленных крестьянами угодий, под полосы железных дорог. с. 433.

570. т.XLII, отделение первое, № 44590, 16 мая 1867 г., (Именной, данный Сенату. Распубликован 6 июня 1867 г.), О поземельном устройстве государственных крестьян в 9 западных губерниях. с. 754-756.

571. т.XLII, отделение первое, № 44673, 9/21 июня 1867 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Государственных имуществ), О закрытии Товарищества приобретателей имений в западных губерниях. с. 866-867.

572. Дополнение к т.XLII, № 44729а, 21 июня 1867 г., (Высочайшее повеление, по докладу Министра Государственных Имуществ (помещено в Полн. Собр. Зак. на основ. Выс. Утв., 1 июня 1889 г., всеподд. Доклада Главноупр. Код. Отд. При Гос. Сов.), О прекращении выдачи от Министерства Государственных Имуществ свидетельств на право получения льгот и ссуд при покупке имений в Западном крае. с. 5.

573. т.XLII, отделение первое, № 44745, 25 июня 1867 г. Высочайше утвержденное Положение об устройстве отставных и безсрочно-отпускных нижних чинов (распубликовано 17 июля 1867 года). с. 997-1003.

574. т.XLII, отделение первое, № 44763, 26 июня 1867 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, распубликованное 16 августа), О порядке производства вторичных торгов при продаже с публичного торга недвижимых имений в губерниях северо-и юго-западного края. с. 1040.

575. т.XLII, отделение второе, № 45043, 13 октября 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О порядке применения 176 статьи 1 книги Военно-Уголовного Устава при наложении запрещения на имущества родителей лиц, осужденных за политические преступления. с. 148-149.

576. т.XLII, отделение второе, № 45083, 21 октября 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, распубликованное 13

ноября), О порядке обязательной продажи имений в Западном крае. с. 240-242.

577. т.XLII, отделение второе, № 45101, 27 октября 1867 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 23 ноября), О порядке производства, за долги государственным кредитным установлениям, торгов на ненаселенные земли, которые, после первых торгов, не будут признаны полезными передать в казенное ведомство. с. 253-254.

578. т.XLII, отделение второе, № 45195, 24 ноября 1867 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Финансов), Об изменении и дополнении Устава Общества Взаимного Поземельного Кредита. с. 326-328.

579. т.XLII, отделение второе, № 45250, 7 декабря 1867 г., Высочайше утвержденные Правила о порядке выдела определенных, в 9 Западных губерниях, к конфискации частей, принадлежащих государственным преступникам по мятежу 1863 года из имений, состоящих в общем их с другими соучастниками владения. с. 361-368.

580. т.XLIII, отделение первое, № 45431, 26 января 1868 г., Высочайше утвержденные Правила для ликвидации долгов и рассмотрения претензий, предъявленных к конфискованным имениям преступников по мятежу 1863 года (опубликованы 23 февраля 1868 г.). с. 51-55.

581. т.XLIII, отделение первое, № 45550, 1 марта 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 23-го того же Марта), О дополнении 4 статьи Высочайше утвержденного, 5 марта 1864 года, Положения о льготах, преимуществах и денежных ссудах, предоставляемых при покупке имений в Западных губерниях. с. 191-192.

582. т.XLIII, отделение первое, № 45763, 24 апреля 1868 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дополнении 56 § Устава Общества Взаимного Поземельного Кредита. с. 463.

583. т.XLIII, отделение первое, № 45819, 7 мая 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского

состояния, распубликованное 9 сентября), О порядке удовлетворения из выкупных ссуд, находящихся в распоряжении Православного духовенства долговых обязательств, выданное в разное время монастырями и церквами владельцам недвижимых имений Северо-Западных и Юго-Западных губерниях. с. 548.

584. т.XLIII, отделение первое, № 45975, 14 июня 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, распубликованное 16 июля), О разрешении Министру Государственных Имуществ производить отвод свободных казенных земель как отставным чиновникам всех ведомств, так и военным офицерам, оставившим службу. с. 807.

585. т.XLIII, отделение первое, № 46045, 27 июня 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, распубликованное 7 августа), Об освобождении от круговой поруки государственных крестьян тех селений, в коих числится менее 21 души мужескаго пола. с. 923-924.

586. т.XLIII, отделение второе, № 46333, 9 октября 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, распубликованное 29-го того же октября), По вопросу об освобождении от круговой поруки крестьян собственников, внесших выкупную ссуду за их земельный надел. с. 331.

587. т.XLIII, отделение второе, № 46343, 11 октября 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О дополнении Высочайше утвержденной, 23 июля 1865 года, инструкции о порядке продажи казенных земель в Западных губерниях лицам Русскаго происхождения. с. 337-339.

588. т.XLIII, отделение второе, № 46383, 21 октября 1868 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О применении обязательнаго выкупа к устройству быта обязанных крестьян в Тульчинско-Ольховатском имении Графа Михайла Потоцкаго. с.366-367.

589. т.XLIII, отделение второе, № 46408, 31 октября 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского

состояния, опубликованное 9 декабря), Об отчуждении земель, входящих в состав надела государственных крестьян, под полосы железных дорог. с. 387-399.

590. т.XLIII, отделение второе, № 46499, 2 декабря 1868 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об изменении §§ 20 и 52 Устава Общества взаимного поземельного кредита. с. 443-444.

591. т.XLIII, отделение второе, № 46536, 9 декабря 1868 г., (Сенатский), Об инструкции для отвода и оценки отходящих под железные дороги казенных земель. с. 496-499.

592. т.XLIII, отделение второе, № 46561, 17 декабря 1868 г., (Сенатский), О продолжении срока для перевода долгов по займам из Приказов Общественного Призрения под залог населенных имений и ненаселенных земель. с. 523.

593. т.XLIII, отделение второе, № 46575, 20 декабря 1868 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 20 января 1869 года), О разрешении лицам, получившим ссуды на покупку имений в Западных губерниях, вносить в уплату капитального долга по сим ссудам выкупные свидетельства и свидетельства на $5\frac{1}{2}\%$ непрерывный доход по нарицательной цене сих бумаг. с. 538.

594. т.XLIV, отделение первое, №46653, 16 января 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4-го февраля), О порядке выдачи владенных записей крестьянам поступающих в казну мелкопоместных имений и новым поселенцам на казенных землях. с. 73-75.

595. т.XLIV, отделение первое, № 46807, 3 марта 1869 г., Высочайше утвержденные Правила раскладки и взимания процентного сбора в Западных губерниях. с. 186-188.

596. т.XLIV, отделение первое, № 46902, 27 марта 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 5 мая), О разрешении некоторых вопросов,

возникших при поверке и выдаче бывшим государственным крестьянам владенных записей. с. 275-276.

597. т.XLIY, отделение первое, № 46935, 5 апреля 1869 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 9 апреля), По проекту временных правил о духовных завещаниях. с. 298.

598. т.XLIY, отделение второе, № 47446, 15 сентября 1869 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О льготах и пособиях однодворцам Юго-Западного края, переселившимся в Таврическую губернию. с. 60-61.

599. т.XLIY, отделение второе, № 47558, 23 октября 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 10 ноября), О невзимании крепостных пошлин при выдаче данных крестьянам поступивших в казну частных имений. с. 210.

600. т.XLIY, отделение второе, №47550, 23 сентября 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 12 ноября), О применении к проживающим в казенных селениях Западных губерний дворянам статьи 7 Высочайше утвержденных, 20 октября 1867 года, правил. с. 211.

601. т.XLIY, отделение второе, № 47588, 28 октября 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 18 ноября), О разрешении принимать ходатайства крестьян относительно прирезки земель к их наделу при придвавнительном предъявлении им пространства надела. с. 225.

602. т.XLIY, отделение второе, № 47686, 17 ноября 1869 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 11 декабря), О порядке пополнения недоимок по выкупной ссуде с участков, состоящих в потомственном владении крестьян-собственников. с. 294-295.

603. т.XLIY, отделение второе, № 47717, 24 ноября 1869 г., (Сенатский), О продолжении на один год, т. е. до 1 января 1871 года, срока, назначенного

для перевода долгов по займам из Приказов Общественного Призрения под залог населенных имений и ненаселенных земель в Сохранная Казны. с. 327.

604. т.XLIY, отделение второе, № 47784, 13 декабря 1869 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 3 февраля 1870 года), Об от казах бывших государственных крестьян от части или всего земельного надела. с. 370-371.

605. т.XLY, отделение первое, № 48162, 20 марта 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 16 апреля), О расходах по размежеванию земель, отведенных в надел государственных крестьян. с. 304-305.

606. т.XLY, отделение первое, № 48247, 13 апреля 1870 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об изменении §§ 40 и 64 Устава Общества Взаимного Поземельного Кредита. с. 436.

607. т.XLY, отделение первое, № 48431, 29 мая 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Управляющим Министерством Государственных Имуществ 11 июня), О порядке отчуждения под линии железных дорог и вообще для государственной и общественной пользы, земель из участков, проданных в Западных губерниях по правилам Высочайше утвержденной, 23 июля 1865 года, инструкции. с. 737-738.

608. т.XLY, отделение первое, № 48498, 16/28 июня 1870 г., Высочайше утвержденное Городовое Положение. с. 821-834.

609. т.XLY, отделение второе, № 48551, 10 июля 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О принятии в Русское подданство переселившихся в Волынскую губернию Австрийских выходцев Чехов, с предоставлением им прав и преимуществ, установленных для водворяющихся в России иностранных рабочих. с. 20-21.

610. т.XLY, отделение второе, № 48789, 9 октября 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского

состояния, опубликованное 3 ноября), Об отчуждении под почтовые дорожки земель, входящих в состав выкупленного крестьянами надела. с. 33.

611. т.XLY, отделение второе, №48806, 15 октября 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского хозяйства, опубликованное 6 ноября), Об усадебных участках, предоставленных в Западных губерниях, по люстрационным актам, в бесплатное владение нижним воинским чинам. с. 354-355.

612. т.XLY, отделение второе, № 48865, 30 октября 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского хозяйства, объявленное Сенату Товарищем Министра Внутренних Дел 7 ноября), О распространении Высочайше утвержденных, 11 июля 1863 года, правил на сделки крестьян-собственников по обмену и разграничению угодий с лицами других сословий. с.417-418.

613. т.XLY, отделение второе, № 48946, 23 ноября 1870 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 21 декабря), О мерах к обеспечению поступления государственной оброчной подати при продаже и роздроблении бывшими государственными крестьянами земель их надела. с. 512-514.

614. т.XLY, отделение второе, № 48979, 4 декабря 1870 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 29-го того же декабря), О порядке отчуждения под линии железных дорог земель из конфискованных имений в девяти Западных губерниях. с. 554-556.

615. т.XLY, отделение второе, № 49091, 31 декабря 1870 г., (Именной, объявленный Сенату Министром Внутренних Дел 10 января 1871 года, опубликованный 20 января 1871 года), О некоторых мерах в отношении процентного сбора в 9-ти Западных губерниях. с. 631-632.

616. т.XLYI, отделение первое, № 49415, 29 марта 1871 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 19 апреля), О расчетах с владельцами иезуитских имений по обязательному

выкупу земли крестьянами сих имений и о порядке составления планов лесного хозяйства в тех же имениях. с. 276-277.

617. т.XLYI, отделение первое, № 49449, 10 апреля 1871 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Ялтушковского сахарного завода. с. 294.

618. т.XLYI, отделение первое, № 49473, 16 апреля 1871 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 10 мая), О прекращении ассигнования 5¹/₂% непрерывного дохода по западным и Белорусским губерниям, в изменение установленного порядка удовлетворения помещиков означенных губерний за поступившая в собственность крестьян земли. с. 320-321.

619. т.XLYI, отделение первое, № 49508, 26 апреля 1871 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об изменении § 16 Устава Общества взаимного поземельного кредита. с. 367.

620. т.XLYI, отделение первое, № 49698, 3 июня 1871 г., (Сенатский), О взыскании крепостных пошлин при продаже имений в девяти Западных губерниях. с. 764-766.

621. т.XLYI, отделение второе, № 50146, 10 ноября 1871 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 8 декабря), О предоставлении городам в собственность отведенных им от казны выгонных земель. с. 497.

622. т.XLYI, отделение второе, № 50238, 30 ноября 1871 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О порядке перехода ленных имений в полную собственность владельцев. с. 636.

623. т.XLYI, отделение второе, № 50342, 22 декабря 1871 г., (Сенатский), О ленных имениях. с. 789-790.

624. т.XLYI, отделение второе, № 50381, декабрь 1871 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров), О распространении на переселившихся в Киевскую губернию Чехов прав, предоставленных Чешским поселенцам Волынской губернии. с.814.

- 625.** т.XLYII, отделение первое, № 50510, 4 февраля 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 29-го того же февраля), О поезуитских имениях, подлежащих обязательной продаже. с. 183.
- 626.** т.XLYII, отделение первое, № 50542, 17 февраля 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Управляющим Министерством Государственных Имуществ 24-го февраля), О приписке проживающих в казенных селениях Юго-Западных губерний посторонних лиц, по их желанию, к местным крестьянским обществам. с. 230.
- 627.** т.XLYII, отделение первое, № 50658, 27 марта 1872 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об отчуждении земель и других угодий из поезуитских имений для государственной и общественной пользы. с. 344-345.
- 628.** Дополнение к тому XLYII, № 50654а, 27 марта 1872 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О обложении земель евреев-землевладельцев в Западных губерниях поземельным, на духовные потребности сбором. с. 59.
- 629.** Дополнение к тому XLYII, № 50677а, 1 апреля 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния), О порядке разрешения ходатайств крестьян-собственников о дозволении им отвести из выкупленных ими, с содействием Правительства, надела земли для причтов вновь устраиваемых приходов. с. 59.
- 630.** т.XLYII, отделение первое, № 50726, 11 апреля 1872 г., Высочайше утвержденные Правила для обеспечения земельным наделом и помещениями причтов Православных сельских приходов в 9-ти Западных губерниях. с. 476-483.
- 631.** т.XLYII, отделение первое, № 50823, 6 мая 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Путей Сообщения 13-го того же Мая), Об установлении

временных правил по отчуждению частных имуществ под железные дороги. с. 611-612.

632. т.XLYII, отделение первое, № 51051, 30 июня 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Государственных Имуществ 8 июля), О продаже Киево-Брестских казенных земельных участков. с. 1047.

633. т.XLYII, отделение первое, № 51062, 5 июля 1872 г., (Сенатский), Об уставе Киевского земельного Банка. с. 31-40.

634. т.XLYII, отделение второе, № 51176, 5 августа 1872 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Строгановского сахарного завода. с. 349.

635. т.XLYII, отделение второе, № 51294, 7 сентября 1872 г., (Сенатский), Об уставе Бессарабко-Таврического земельного Банка. с. 565-575.

636. т.XLYII, отделение второе, №51420, 20 октября 1872 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Спичинецкого свеклосахарного и рафинадного завода. с . 825.

637. т.XLYII, отделение второе, № 51440, 24 октября 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Юстиции 30 ноября), О разрешении удельному ведомству сдавать в аренду удельные земли, угодья и оброчные статьи на сроки до 36-ти лет. с. 849.

638. Дополнение к тому XLYII, № 51619а, 3 декабря 1872 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния), Об увольнении из обществ крестьян-собственников без взноса требуемой статьею 173 Положения о выкупе суммы. с. 67.

639. т.XLYII, отделение второе, № 51652, 15 декабря 1872 г., (Сенатский), Об уставе Немирненского сельского ссудо-сберегательного Товарищества Княгини Кудашевой. с. 1137-1138.

640. т.XLYII, отделение второе, № 51692, 26 декабря 1872 г., Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 24 января 1873 года. с. 1237.

- 641.** т.XLYIII, отделение первое, № 51758, 12 января 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Калиновского свеклосахарного завода. с. 55-56.
- 642.** т.XLYIII, отделение первое, № 51759, 12 января 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества на паях свеклосахарного и рафинадного завода при речке Соб. с. 61-62.
- 643.** т.XLYIII, отделение первое, № 51816, 26 января 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Стриховецкого свеклосахарного завода. с. 125.
- 644.** т.XLYIII, отделение первое, №51817, 26 января 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Одесского Товарищества свеклосахарного завода. с. 182-183.
- 645.** т.XLYIII, отделение первое, № 51843, 1 февраля 1873 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел 8-го того же февраля), О праве крестьян на отказ от надела по предъявлению в имении обязательного выкупа. с. 156 .
- 646.** т.XLYIII, отделение первое, № 52072, 20 марта 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества свеклосахарного производства „Деятель”. с. 407-408.
- 647.** т.XLYIII, отделение первое, № 52115, 13 апреля 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Красноселковского свеклосахарного завода.с. 459.
- 648.** т.XLYIII, отделение первое, № 52116, 13 апреля 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Ходорковского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 456.
- 649.** т.XLYIII, отделение первое, № 52156, 27 апреля 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Вороновицкого свеклосахарного и рафинадного завода. с. 496-497.

- 650.** т.XLYIII, отделение пекрвое, № 52204, 2 мая 1873 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Киевскаг земельного Банка. с. 546-547.
- 651.** т.XLYIII, отделение первое, № 52239, 8 мая 1873 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 6 июня), О порядке передачи состоящих в ведении Министерства Государственных имуществ оброчных статей, для правительственных надобностей, в посторонния ведомства. с. 614-615.
- 652.** т.XLYIII, отделение первое, № 52255, 11 мая 1873 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Управляющим Министерством Юстиции 6 июня), О прекращении по Западням губерниям всех производящих еще дел о конфискации имений по мятежу 1863 года и невчинании впредь новых конфискационных по сему мятежу дел. с. 644.
- 653.** т.XLYIII, отделение первое, № 52292, 18 мая 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества сахарных заводов „Северинова”. с. 743.
- 654.** т.XLYIII, отделение первое, № 52293, 18 мая 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Турбовскаго свеклосахарнаго завода. с. 749-750.
- 655.** т.XLYIII, отделение первое, № 52342, 5 июня 1873 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Бессарабско-Таврическаго земельного Банка. с. 786-787.
- 656.** т.XLYIII, отделение первое, № 52364, 9/21 июня 1873 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 9 июля), О тяжбных делах относительно земель, включенных в наделы крестьян-собственников и о вознаграждении посторонних лиц, коих земли сии будут присуждены. с. 810-811.
- 657.** т.XLYIII, отделение первое, № 52374, 13/25 июня 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества свеклосахарнаго и рафинаднаго завода „Левада”. с.821.

- 658.** т.XLYIII, отделение второе, № 52488, 20 июля 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Левашовско-Войтовецкого сахарного завода. с. 78.
- 659.** т.XLYIII, отделение второе, № 52489, 20 июля 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Александровского Товарищества сахарного завода. с. 84.
- 660.** т.XLYIII, отделение второе, № 52638, 15 сентября 1873 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Гоноровского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 313-314.
- 661.** т.XLIX, отделение первое, № 53046, 15 января 1874 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 7 февраля), О бывших крестьянских землях, возвращаемых, по судебным решениям, в ведение казны, после выдачи государственным крестьянам владенных записей. с. 53-55.
- 662.** Дополнение к т.XLIX, № 53081а, 25 января 1874 г., Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел 11 января 1879 года. с. 15.
- 663.** т.XLIX, отделение первое, № 53088, 26 января 1874 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Джурицкого свеклосахарного завода. с. 106-107.
- 664.** т.XLIX, отделение первое, № 53099, 29 января 1874 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О дополнении Устава Киевского земельного Банка. с. 119-120.
- 665.** т.XLIX, отделение первое, № 53116, 3 февраля 1874 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 1 марта), О разъяснении и дополнении Высочайше утвержденного, 11 мая 1873 года, положения Комитета Министров о прекращении по Западным губерниям всех производящихся еще дел о конфискации имений по мятежу 1863 года и о невчинании новых конфискационных по сему мятежу дел. с. 159-161.

666. т.XLIX, отделение первое, № 53393, 19 апреля 1874 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества на паях Уладовского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 660-661.

667. т.XLIX, отделение первое, № 53396, 19 апреля 1874 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Государственных Имуществ 27-го того же апреля), О сдаче в аренду, без торгов, обществам железных дорог казенных земель для выемки строительных материалов. с. 667.

668. т.XLIX, отделение первое, № 53535, 17 мая 1874 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества на паях свеклосахарного и рафинадного завода, "Гнивань". с. 779.

669. т.XLIX, отделение первое, № 53564, 24 мая 1874 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Божиковецкого свеклосахарного завода. с. 815-816.

670. т.XLIX отделение первое, № 53646, 14 июня 1874 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 26 июля), О применении к колонистам-менонитам села Михайлин, Бердичевского уезда, Киевской губернии, действия пункта 2 статьи 9 Высочайше утвержденных, 4 июня 1871 года, Правил об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворенных на казенных землях. 884.

671. т.XLIX, отделение второе, № 53702, 5 июля 1874 г., (Именной, объявленный Сенату Управляющим Министерством Финансов 23-го того же июля), Об увеличении капитала Товарищества Грушковского свеклосахарного завода и об изменении некоторых §§ Устава сего Товарищества. с. 14-15.

672. т.XLIX, отделение второе, № 53921, 9 октября 1874 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату, за Министра Финансов 31-го того же февраля), О порядке разстрочки недоимок процентного сбора с недвижимых имуществ лиц Польского происхождения в Западных губерниях. с. 269.

- 673.** т.XLIX, отделение второе, № 54177, 20 декабря 1874 г., (Сенатский), Об утверждении люстрационных актов на предоставленные бывшим государственным крестьянам земли в некоторых губерниях. с. 429.
- 674.** т.L, отделение первое, № 54353, 4 января 1875 г., (Высочайше утвержденный журнал Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованный 8 февраля), О том: распространяется ли Высочайшее повеление 9 июня 1873 года о тяжёлых делах относительно земель, включённых в наделы крестьян-собственников, и о вознаграждении посторонних лиц, коим земли сии будут присуждены, на приговоры по таким делам судебных учреждений, неисполненные до воследования означенного Высочайшего повеления. с. 24-25.
- 675.** т.L, отделение переоре, № 54334, 29 января 1875 г., (Сенатский), Об изменении § 11 Устава Киевского земельного Банка. с. 101.
- 676.** т.L, отделение первое, № 54546, 1 апреля 1875 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О немедленной замене всех выкупных свидетельств 5% банковскими билетами 2-го выпуска и свидетельств на 5¹/₂% доход старой формы таковыми же свидетельствами новой формы. с. 32.
- 677.** т.L, отделение первое, № 54548, 1 апреля 1875 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), Об изменении § 69 Устава Общества взаимного поземельного кредита. с. 322.
- 678.** т.L, отделение первое, № 54640, 29 апреля 1875 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 6 июня), О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний. с. 462-463.
- 679.** т.L, отделение первое, № 54704, 14 мая 1875 г., (Сенатский), Об изменении §11 Устава Бессарабско-Таврического земельного Банка. с. 504.
- 680.** т.L, отделение первое, № 54708, 17/29 мая 1875 г., (Именной, данный Сенату), Об учреждении заповедного имения рода Графов Потоцких. с. 506-507.

- 681.** т.Л, отделение первое, № 54718, 19 мая 1875 г., (Высочайше утвержденный журнал Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованный 12 августа), О порядке разрешения разработки ископаемых предметов на землях, отведенных в надел крестьянам-собственникам. с. 522-523.
- 682.** т.Л, отделение первое, № 54773, 3 июня 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Шпановского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 577-578.
- 683.** т.Л, отделение первое, № 54786, 6 июня 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Мизочского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 591.
- 684.** т.Л, отделение второе, № 54908, 11 июля 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Томашпольского свеклосахарного завода. с. 36.
- 685.** т.Л, отделение второе, № 54909, 11 июля 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Бутурлинских сахарных заводов. с. 42-43.
- 686.** т.Л, отделение второе, № 54935, 25 июля 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Езерского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 83-84.
- 687.** т.Л, отделение второе, № 54984, 8 августа 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Чарноминского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 124-125.
- 688.** т.Л, отделение второе, № 54986, 8 августа 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Колоднյанского свеклосахарного завода. с. 131.
- 689.** т.Л, отделение второе, № 55022, 23 августа 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода „Борщи”. с. 161-162.

- 690.** т.Л, отделение второе, № 55043, 29 августа 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Старо-Синявского сахарного завода. с. 181-182.
- 691.** т.Л, отделение второе, № 55314, 28 ноября 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Лознянского свеклосахарного завода. с. 382-383.
- 692.** т.Л, отделение второе, № 55339, 5 декабря 1875 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества на паях Подольско-Рахнянских заводов. с. 412-413.
- 693.** т.ЛІ , отделение первое, № 55442, 2 января 1876 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Загнитковского свеклосахарного завода. с. 4-5.
- 694.** т.ЛІ, отделение первое, № 55546, 4 февраля 1876 г., (Сенатский), О порядке надзора губернского начальства за действиями опекунских установлений. с. 105-107.
- 695.** т.ЛІ, отделение первое, №55552, 6 февраля 1876 г., (Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Государственных Имуществ 17-го того же февраля), О выдаче как владельцам имений, освобожденных от конфискации, так и бывшим владельцам (или их наследникам) окончательно конфискованных имений, разрешенных по сим имениям выкупных ссуд, окончательно непоступивших в казну. с. 109.
- 696.** т.ЛІ, отделение первое, № 55818, 23 апреля 1876 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Иванковского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 317-318.
- 697.** т.ЛІ, отделение первое, №55911, 7 мая 1876 г., Высочайше утвержденный Устав Велико-Житомирского промышленного и торгового Товарищества. с. 463.
- 698.** т.ЛІ, отделение первое, № 56030, 30 мая 1876 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Министром

Финансов 11 июня), Об изменении и дополнении §§ 58 и 106 Устава Общества взаимного поземельного кредита. с. 566-567.

699. т.ЛІ, отделение первое, № 56046, 7 июня 1876 г., (Сенатский), О порядке продажи недвижимого имущества Холодковского. с. 572-574.

700. т.ЛІ, отделение первое, № 56110, 18 июня 1876 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода „Сбруч”. с. 494.

701. т.ЛІ, отделение второе, № 56366, 9 сентября 1876 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Хажинского свеклосахарного и рафинадного завода. с. 204-205.

702. т.ЛІ, отделение второе, № 56475, 21 октября 1876 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Бессарабско-Таврического Земельного Банка. с. 367-368.

703. т.ЛІ, отделение второе, № 56525, 30 октября 1876 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Киевского Земельного Банка. с. 406-407.

704. т.ЛІІ, отделение первое, № 57329, 11 мая 1877 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Киевского Земельного Банка, с. 471-472.

705. т.ЛІІ, отделение первое, № 57330, 11 мая 1877 г., (Сенатский), Об изменении некоторых §§ Устава Бессарабско-Таврического Земельного Банка. с. 472-473.

706. т.ЛІІ, отделение первое, № 57381, 19 мая 1877 г., (Именной, объявленный Сенату, за Министра Юстиции, Товарищем Министра Юстиции 25-го того же мая), О сосредоточении в ведение Киевской Дворянской Опекунской опекунского управления над личностью и имуществом Действительного Тайного Советника Ивана Ивановича Фундуклея. с. 638.

707. т.ЛІІ, отделение второе, № 57589, 19 июля 1877 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 1 августа), О введении в действие Судебных Уставов 20 ноября 1864 года, в полном их объеме, в девяти Западных губерниях. с. 43.

708. т.ЛП, отделение второе, № 57641, 13 августа 1877 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Цыбулёвского свеклосахарного завода. с. 89.

709. т.ЛП, отделение второе, № 57788, 22 октября 1877 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О предоставлении земельным кредитным установлениям права требовать, в случае обезценения заложенного имущества, возврата выданных ссуд и ранее наступления оным срока. с. 191.

710. т.ЛП, отделение второе, № 57883, 17 ноября 1877 г., (Сенатский), Об изменении § 12 Уставов некоторых Земельных Банков. с. 255.

711. т.ЛШ, отделение первое, № 58205, 17 февраля 1878 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 23 марта), О приёме облигаций Восточного займа в уплату купчей цены за приобретаемые от казны в Западном крае участки земли . с. 116-117.

712. т.ЛШ, отделение первое, № 58319, 21 марта 1878 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 29 апреля), Об освобождении выкупленных отдельными крестьянами-домохозяевами участков от запрещения, наложенных по выкупным ссудам. с. 188-189.

713. т.ЛШ, отделение первое, № 58342, 30 марта 1878 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 1 мая), О сдаче в аренду общинных земель крестьян, накопляющих недоимки оброчной подати или выкупных платежей. с. 212-213.

714. т.ЛШ, отделение первое, № 58749, 28 июля 1878 г., Высочайше утвержденные Временные Правила судопроизводства по делам о чиншевом праве владения или пользования недвижимыми имуществами в девяти Западных губерниях, опубликованные 14 августа. с. 63-64.

715. т.ЛШ, отделение первое, № 59099, 5 декабря 1878 г., (Сенатский), Об освобождении от гербового сбора договоров о найме крестьянами земельных участков. с. 270-272.

716. т.ЛИУ, отделение первое, № 59928, 13 августа 1879 г., (Сенатский), О подтверждении местам и лицам, совершающим крепостные акты на продажу имений, заложенных в Сохранных казнах, а также и в Приказах Общественного Призрения, чтобы они не допускали совершение таковых актов, без предварительного сношения с теми установлениями, в коих имения эти заложены. с. 48-49.

717. т.ЛИУ, отделение второе, № 59989, 5 сентября 1879 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 25-го того же сентября), О подсудности дел по спорам землевладельцев и вольных людей. с. 96-97.

718. т.ЛИУ, отделение второе, № 59990, 5 сентября 1879 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату, за Министра Финансов, Товарищем Министра Финансов 30-го того же сентября), О некоторых изменениях в Уставе Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода „Левада”. с. 97.

719. т.ЛИУ, отделение второе, № 60195, 16 ноября 1879 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Вышеольчедаевского свеклосахарного завода. с. 239-240.

720. т.ЛИУ, отделение второе, № 60302, 18 декабря 1879 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета), О предоставлении Министру Финансов разрешать земельным банкам выдачу ссуд и выпуск закладных листов менее чем из 6%. с. 305.

721. т.LY, отделение первое, № 60584, 26 февраля 1880 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1880 г. апреля 1, стр. 213), Об отмене сбора с арендных и закладных владений в Западных губерниях. с. 39-40.

722. т.ЛҮ, отделение первое, № 60805, 15 апреля 1880 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1880 г. мая 13, ст. 303), О порядке продажи просроченных имений, поступивших в собственность Земельных Банков. с. 164.

723. т.ЛҮ, отделение первое, № 61002, 28 мая 1880 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1880 г. июля 4, ст. 475), Об изменении и дополнении существующих узаконений о продаже недвижимых имений с публичного торга за частные и казенные взыскания. с. 319-320.

724. т.ЛҮ, отделение первое, № 61100, 17 июня 1880 г., (Сенатский. (Сен. Вед. 1880 г. июля 18, № 58), О прекращении деятельности Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода Збруч. с. 389.

725. т.ЛҮ, отделение первое, № 61116, 20 июня 1880 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Могилянского свеклосахарного завода. с. 398-399.

726. т.ЛҮ, отделение второе, № 61343, 31 августа 1880 г., (Сенатский. Сен. Вед. 1880 г. сентября 9, № 73), О несостоятельности Товарищества Колоднянского свеклосахарного завода. с. 562-563.

727. т.ЛҮ, отделение второе, № 61465, 22 октября 1880 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества технической разработки лесных произведений. с. 633.

728. т.ЛҮ, отделение второе, № 61484, 29 октября 1880 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Соб. Узак. 1880 г. декабря 17, ст. 844), Относительно обложения процентным сбором Товариществ в Западном крае. с. 659-660.

729. т.ЛҮ, отделение второе, № 61690, 22 декабря 1880 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния (Собр. Узак. 1881 г. февраля 10. ст. 78), О предоставлении Губернским по крестьянским делам Присутствиям права разрешать

добровольные сделки по обмену и разграничению земель между крестьянами-собственниками и посторонними лицами. с. 766.

730. т. LY, отделение второе, № 61884, 20 февраля 1881 г., Высочайше утвержденный Устав Товарищества Житинского рафинадного завода. с. 925-926.

СОБРАНИЕ ТРЕТЕ

731. т. I, № 182, 19 мая 1881 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1881 г. июня 26, ст. 408.), О дозволении Земельным Банкам выдавать краткосрочныя ссуды под заложенные уже в оныя имения. с. 88.

732. т. I, № 189, 22 мая 1881 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1881 г. июня 3, ст. 317.), О предоставлении крестьянским обществам, в виде временной меры, некоторых льгот по арендованию казенных земель. с. 92.

733. т. I, № 210, 26 мая 1881 г. (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1882 г. апреля 13, ст. 191), О порядке отчуждения крестьянами усадебной оседлости и прочаго недвижимаго имущества. с. 101.

734. т. I, № 576, 28 декабря 1881 г., (Именной, данный Сенату (Собр. Узак. 1882 г., января 1, ст. 2.), О понижении выкупных платежей. с. 375.

735. т. II, № 752, 23 марта 1882 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1882 г. апреля 30, ст. 228.), О порядке зачета особых взносов, представляемых в уплату капитальных долгов крестьян по выкупным ссудам. с. 131-132.

736. т. II, № 834, 3 мая 1882 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1882 г. мая 12, ст. 272.), О приведение в действие Временных Правил о евреях. с. 181.

737. т.II, № 845, 4 мая 1882 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1882 г. июля 30, ст. 553.), Об изменении порядка продажи с торгов заложенных в поземельных банках имений. с. 185-187.

738. т.II, № 894, 18 мая 1882 г., Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке. с. 218-221.

739. т.II, № 917, 25 мая 1882 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1882 г. июля 6, ст. 444), О порядке судопроизводства по делам о праве вечно-чиншевого пользования недвижимыми имуществами. с. 258-259.

740. т.II, № 937, 3 июня 1882 г., (Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния (Собр. Узак. 1882 г. сентября 28, ст. 651), О поземельном устройстве бывших вольных людей Западного края. с. 268-271.

741. т.II, № 972, 15 июня 1882 г., Высочайше утвержденные: I. Положение о пошлинах с имуществ переходящих безмездными способами; II. Правила об оценке имуществ для взимания пошлин с безмездного перехода оных и III. Временные Правила о порядке исчисления и взимания пошлин с наследственных имуществ. с. 307-310.

742. т.II, № 1124, 16 октября 1882 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1882 г. декабря 17, ст.773), О приостановлении, в некоторых исключительных случаях, выпуска закладных листов по ссудам из земельных банков. с. 419-420.

743. т.II, № 1193, 19 листопада 1882 г., (Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1883 г. января 18, ст. 30), О приостановлении продажи заложенных в государственных кредитных установлениях населенных имений, когда выкупною ссудой покрывается банковый долг. с. 446.

744. т.III, № 1453, 22 марта 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1883 г. апреля 15. ст. 392), О порядке

совершения крепосных актов на покупку земельных участков, приобретаемых при содействии Крестьянского Поземельного Банка. с. 88-90.

745. т.Ш, № 1546, 3 травня 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр.Узак.1883 г. мая 24, ст. 470), Об обращении выморочных имуществ, остающихся после потомственных дворян, в пользу дворянских обществ. с. 221.

746. т.Ш, № 1569, 13 мая 1883 г., (Именной, данный Министру Путей Сообщения (Собр. Узак.1883 г. июня 28, ст. 558), Об отчуждении из частного владения земель и других имуществ для постройки подъездного шоссе от местечка Тивров, Подольской губернии, до станции Гнивань Киево-Брестской железной дороги. с. 229-230.

747. т.Ш, № 1592, 19 мая 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак.1883 г. июля 16, ст.640), О законной оценке земель, по которой должны быть исчисляемы пошлины с безмездного их перехода. 249-250; Приложение к тому. Табель, определяющая законную оценку земель, незаложенных в кредитных установлениях, для исчисления пошлин с безмездного перехода сих имуществ. с. 119-123, 126, 132.

748. т.Ш, № 1593, 19 мая 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1883 г. июля 26, ст. 641), О ценах, не ниже которых должна быть обозначается стоимость недвижимых имуществ в крестьянских актах. С. 250-251.

749. т.Ш, № 1605, 28 мая 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1883 г. июня 28, ст. 573), Об учетах в Государственном Банке соло-векселей землевладельцев. с. 256.

750. т.Ш, № 1610, 28 мая 1883 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Узак. 1883 г. июля 8, ст. 608), О порядке продажи с торгов земельных участков, заложенных в Крестьянском Поземельном Банке. с. 280-283.

- 751.** т.Ш, № 1746, 7 октября 1883 г., (Именной, данный Сенату (Собр. Узак. 1883 г. октября 9. ст. 800), О дополнении статьи 16 Положения о Крестьянском Поземельном Банке. с. 403.
- 752.** т.Ш, № 1838, 15 ноября 1883 г., Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Указ. 1884 г. января 13, ст. 35), О дозволении действующих относительно церковных земель узаконений. с. 445-446.
- 753.** т.ІУ, № 1962, 17 января 1884 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр. Указ. 1884 г. января 25, ст. 91), Об увеличении государственного поземельного налога. с. 16-17.
- 754.** т.ІУ, № 2074, 8 марта 1884 г., (Именной, данный Сенату (Собр. Узак. 1884 г. марта 9, ст. 215), О приостановлении временно действие пункта 4 статьи 10 приложения к статье 116 Зак. Гражд. т.Х, ч. I, по Прод. 1876 года, по отношению к орендным договорам, заключаемым на родовые имения. с. 101.
- 755.** т.ІУ, № 2488, 9 ноября 1884 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1885 г. января 1, ст. 6), Об установлении правил отдачи крестьянским обществам в аренду казенных земель без края. с. 528.
- 756.** т.ІУ, № 2620, 25 декабря 1884 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр.Узак. 1885 г. февраля 5, ст.133), О разстрочке помещикам Юго-Западнаго края некоторых причитающихся с них сумм. с. 571.
- 757.** т.ІУ, № 2633, 27 декабря 1884 г., (Именной, данный Сенату (Собр. Узак. 1885 г. января 8, ст. 36), Об установлении правил относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти Западных губерниях земельных имуществ, вне городов и местечек расположенных. с. 602-603.
- 758.** т.У, №2960, 20 мая 1885 г., (Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (Собр.Узак. 1885 г. мая 27, ст. 450), О силе

договоров о найме имуществ, состоящих в пожизненном владении. с. 224-225.

759. т.У, № 3016, 3 июня 1885 г., Высочайше утвержденное Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке. с. 263-268.

760. т.У, № 3051, 11 июня 1885 г., (Высочайше утвержденное мнение Департамента Государственной Экономии Государственного Совета (Собр. Узак. 1885 г. июля 5, ст. 625), О разрешении Крестьянскому Поземельному Банку выдачи ссуд, для покупки земель не принадлежащим к крестьянскому сословию земледельцам некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний. с. 306.

761. т.У, № 3206, 25 сентября 1885 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1885 г. октября 22, ст. 885), О порядке действия Государственного Дворянского Земельного Банка в губерниях Западного края. с. 428.

762. т.УІ, № 3668, 6 мая 1886 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1886 г. июня 18, ст. 520), О распространении на заемщиков частных земельных банков льгот, установленных Положением о Государственном Дворянском Земельном Банке. с. 181-182.

763. т.УІ, 9 июня 1886 г., Высочайше утвержденное Положение о поземельном устройстве сельских вечных чиншовиков в губерниях Западных и Белорусских. с. 275-283; Дополнение к УІ тому, с. 95-96.

764. т.УІ, № 3958, 3 октября 1886 г., (Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1886 г. октября 31, ст. 908), О порядке составления расчетов с покупателями казенных участков в западном крае при досрочном погашении долгов. с. 453.

III. Література

- 765.** *Абрамович К.* О крестьянских сервитутах в губерниях западных, прибалтийских и Царства Польского : Сборник узаконений с разъяснениями прав Сената / Абрамович К. - СПб., 1895. – 112 с.
- 766.** *Анненков К. Н.* Опыт комментария устава гражданского судопроизводства / Анненков К. Н. - СПб., 1880. – 89 с.
- 767.** *Анненков К. Н.* Система русского гражданского права.- в 3 т.\ Анненков К. Н - СПб., 1894 -1898.
- 768.** *Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте / Антонович В. - К. 1865. - 215 с. - (Архив Юго-Западной России (АЮЗР) ; Ч. 4).
- 769.** *Антонович В.* Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / Антонович В. – К., 1867. - 286 с. - (Архив Юго-Западной России (АЮЗР) ; т. 1).
- 770.** *Антонович В.* Исследования городов в Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисловие) / Антонович В.- К., 1870. – 318 с.- (Архив Юго-Западной России (АЮЗР) ; т. 34).
- 771.** *Антонович В.* Исследование о крестьянах Юго-Западной России : По актам 1700-1798 гг. (предисловие) / Антонович В.- К., 1870. - 318 с. - (Архив Юго-Западной России (АЮЗР) ; т. 34).
- 772.** *Архипова Т. Г.* Комитет Западных губерний (К истории политики царизма в отношении национальных окраин 1831-1848) / Архипова Т. Г.-М. : Тр. МГИАИ. - 1970. - т. 28. - 97 с.
- 773.** *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між „інвентарною” і „селянською” реформами (історико-статистична розвідка) / Барабой А. З. - К., 1958. - 223 с. - (Наукові записки інституту історії АН УРСР).
- 774.** *Барабой А. З.* Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні в I половині XIX ст. / А. З. Барабой // Український історичний журнал.- 1960. - №4. - С. 24 - 32.

- 775.** *Барабой А. З.* Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации / *А. З. Барабой* // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. - М., 1960. – С. 42 - 61.
- 776.** *Барабой А. З.* Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина ХІХ ст.) / *А. З. Барабой* // Український історичний журнал. - 1962. - №4. - С. 17 - 25.
- 777.** *Барабой А. З.* Расслоение и начало разложения крестьянства на Правобережной Украине в конце ХУІІІ--первой половине ХІХ века / *А. З. Барабой* // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ).- Рига, 1963. - С. 32 - 45.
- 778.** *Барабой А. З.* Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине ХІХ в. / *А. З. Барабой* // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ). - Рига, 1963. - С. 46 - 58.
- 779.** *Безобразов С. В.* Сборник узаконений и правительственных распоряжений о поземельном устройстве сельских вечных чиншовиков в губерниях западных и белорусских / *Безобразов С. В.* -СПб. : Земский отдел Министерства внутренних дел, 1892. - 112 с.
- 780.** *Беляев И. А.* Лекции по истории русского законодательства / *Беляев И. А.* - М.,1879. - 214 с.
- 781.** *Бершадский С. А.* Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / *Бершадский С. А.* - СПб., 1893. - 96 с.
- 782.** *Блюменфельд Г. Ф.* О землевладении и аренде у евреев/ *Г. Ф. Блюменфельд* // Еврейское образование. - 1884. - июнь. - С. 45 - 71.
- 783.** *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / *Бовуа Д.* - К.: ІНТЕЛ, 1996. – 346 с.
- 784.** *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / *Бовуа Д.* - К.: Критика, 1998.- 387 с.
- 785.** *Бовуа Д.* Битва за землю : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bovua.htm>

- 786.** *Борисевич С. О.* Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Борисевич Сергій Олександрович - Дніпропетровськ, 1992.
- 787.** *Борисевич С. О.* Деякі аспекти еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі 1793-1830 рр. / С.О. Борисевич // Український історичний журнал.- 1992. - №3. - С. 84 - 91.
- 788.** *Борисевич С.О.* Доля і законодавчі підстави існування поєзуїтських маєтків у Правобережній Україні в ХІХ ст. / С. О. Борисевич // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. - К, 2006. - Вип. ХІ. - С.124 - 141.
- 789.** *Борисевич С.О.* До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. / С. О. Борисевич // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. (Історичні науки).-Кам'янець-Подільський, 2001.- т. 7(9) .- С. 294 - 297.
- 790.** *Борисевич С.О.* Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині ХІХ ст. / С. О. Борисевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - 2002. - №6. - С. 67 - 78.
- 791.** *Борисевич С.О.* Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // Український історичний журнал. -2005. - №2.- С. 78 - 90.
- 792.** *Боровой С.* Еврейская земледельческая колонизация в Старой России / *Боровой С.* – М., 1928.- 86 с.
- 793.** *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел : в 4 т. / *Варадинов Н.* - СПб.: Тип. МВД, 1859-1862.
- 794.** *Василенко Н.* Киевские Контракты 1789-1912. Историческая справка / *Василенко Н.* - К., 1923.- 34 с.
- 795.** *Василенко М. П.* Як скасовано Литовського статута / *Василенко М. П.* - К., 1926.- 78 с.

- 796.** *Василенко М. П.* Матеріали до історії українського права / Василенко М. П. - К., 1926. – 128 с.
- 797.** *Василенко Н. П.* Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей : в 4 т. / Василенко Н. П. - М., 1911. - Великая реформа. - т. 4. - Великая реформа. - 154 с.
- 798.** *Воейков Д.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин - СПб, 1867. - 318 с.
- 799.** *Войтков А. М.* З минулих часів на Поділлі (селянство в 1830-х роках) / Войтков А. М. - Україна, 1927. - 53 с.
- 800.** *Воронин А.* Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / Воронин А. - К., 1869.- 89 с.
- 801.** *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа в Юго-Западном крае / Воропонов Ф. // Весник Европы. -1900. - Кн. 8. – С. 57 – 81.
- 802.** *Григорьев В.* Программа для исследования переселенческого движения на местах выхода переселенцев / Григорьев В. // Русская мысль.- 1884.- Кн. 6.- С. 15 – 32.
- 803.** *Георгиев П. А.* Вольные люди в западном крае / П. А. Георгиев // Русская Речь, 1881. - №2. – С. 29 – 38.
- 804.** *Георгиев П. А.* К вопросу о вольных людях / П. А. Георгиев // Русская Речь, 1882.- №2. – С. 30 – 46.
- 805.** *Гордуновський О. М.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Гордуновський. -Донецьк, 2000. – 18 [1] с.
- 806.** *Горенко Л. М.* Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця ХУІІІ- початку ХХ ст.: (на матеріалах Кам'янецького маєтку Давидових): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Горенко. -Донецьк, 1997. – 19 [1] с.

- 807.** *Гульдман В. К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. (Настольная справочная книжка для земледельцев и арендаторов) / Гульдман В.К. - Каменец-Подольский, 1903. – 327 с.
- 808.** *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / Гуржій І. О. - К., 1954.- 189 с.
- 809.** *Драгоманов М. П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае: Политические сочинения : в 3 т. / Драгоманов М. П. - М., 1908. - т. 1. – 134 с.
- 810.** *Довженок В. И.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х годах ХІХ в. / В. И. Довженок // Исторический записки.-1941.-№12.- С. 144-164.
- 811.** *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва : в 2 т / Дружинин Н. М. - М.- Л., 1946. - т. 1. – 432 с.
- 812.** *Дубровіна А. Б.* Суспільний лад. Механізми управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина ХІХ ст.) / Дубровіна А. Б. - К., 1966. - 242 с. (Конспект лекцій).
- 813.** *Журавський Д. П.* Статистическое описание Киевской губернии: в 2 т. / Журавський Д. П. - СПб, 1852.- Ч. 2. – 108 с.
- 814.** *Заболоцький-Десятовский А.* Граф П.Д. Киселев и его время: в 4 т. / Заболоцький-Десятовский А. – СПб, 1882.
- 815.** *Зайончковский П. А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / Зайончковский П. А. - М., 1958.- 287 с.
- 816.** *Зайончковский П. А.* Отмена крепостного права в России / Зайончковский П. А. -М., 1968. – 318 с.
- 817.** *Захарченко П.* Розвиток права власності на землю в Україні (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / Захарченко П. - К.: Атака, 2008. – 296 с.
- 818.** *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. / Зінченко А. Л. -К., 1994. – 241 с.

- 819.** *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения / *Игнатович И. И.* - Ленинград, 1925. – 345 с.
- 820.** *Кабузан В. М.* Государственные крестьяне в России в XVIII- 50 годах XIX века. Численность, состав и размещение / В. М. Кабузан // История СССР. - М., 1988. - № 1. – С. 43 – 61.
- 821.** Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. / Кабузан В. М., Троицкий С. М. // История СССР.-М., 1971. - № 4.- С. 38 – 47.
- 822.** *Кавецкий С.* О люстрации и регулировании казенными именьями / С. Кавецкий // Журнал Министерства государственных имуществ.- 1860. – 67 с.
- 823.** *Козій О. І.* Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-1831 і 1863 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Козій О. І. -Львів, 1997. – 18 [1] с.
- 824.** *Колованчин П. Н.* Собственность на землю в России / Колованчин П. Н. - СПб., 2003. – 248 с.
- 825.** *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861-1904 / Корелин А. П. -М., 1979. – 294 с.
- 826.** *Корнілович М. І.* Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині / М. І. Корнілович // Український археографічний збірник.-К.,1926. - т. 1. – С. 16 – 27.
- 827.** *Корчак-Савицкий В. И.* Об ипотечной системе вообще и о пользе введения ее в Юго-Западном крае России и о мирской земле в Киевской, Подольской и Волынской губерниях / Корчак-Савицкий В. И. -К., 1879. – 136 с.
- 828.** *Кочаков Б. М.* Русский законодательный документ XIX - начала XX вв. / Б. М. Кочаков // ВИД: Сб. статей.- М.-Л., 1937. – С. 46 – 59.

- 829.** *Кошик А. К.* Инвентарная реформа 1847-1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине / А. К. Кошик // Наукові записки Київського державного університету. - 1949. - т. 8. - Вип. 1. – С. 31 – 43.
- 830.** *Кравченко І.* Ямпільський масток наприкінці ХУІІ та першій чверті ХІХ ст. / І. Кравченко // Студії з історії України (науково-дослідної кафедри в Києві). -К., 1929. – т. 2.- С. 12 – 19.
- 831.** *Кривошия І.* Демагнатаризация латифундій на Правобережной Украине (первая треть ХІХ с.): Уманские имениях Потоцьких / І. Кривошия // Соціальна трансформація и міжетнічніє відносини на Правобережной Украине: 19-начало 20 вв.- Сарого-Москва, 2005.- №8.- С. 8-29.
- 832.** *Крижанівський О. П.* Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України у ХУІІІ-перша половина ХІХ ст. / Крижанівський О. П. - К., 1991. – 254 с.
- 833.** *Курносів Ю. О.* Криза кріпосницького господарства на Правобережній Україні / Ю. О. Курносів // Український історичний журнал.-1959. - № 2. – С. 46 – 58.
- 834.** *Курносів Ю. О.* Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40-50-х годах ХІХ ст. : автореф дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. О. Курносів. - К., 1960. – 21 [1] с.
- 835.** *Лавров П. А.* Селянський рух в Подільській губернії в першій третині ХІХ ст. / П. А. Лавров // Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. - К., 1946. - т. 5.- Вип. 1.- С. 14 – 23.
- 836.** *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Лазанская Т. И. - К, 1989. – 342 с.
- 837.** *Лазанская Т. И.* О положении крестьян юго-западного края во второй четверти ХІХ ст. / Т. И. Лазанская // Киевская старина.- 1906. - Т. ХСІІІ.- № 7-8.

- 838.** *Лащенко Р. М.* Литовський статут як пам'ятник українського права./ Науковий збірник Українського вільного університету в Празі: в 2 т. / Лащенко Р. - Прага, 1923. - т. 1.- 112 с.
- 839.** *Лащенко Р. М.* Ідея права власності на землю на Україні / Р. М. Лащенко // Наук. ювілейний збірник Укр. вільн. у-ту в Празі, присв. Т.Г. Масарикові.- Прага, 1925. - Ч. 1. - 23 – 48.
- 840.** *Левицкий О.* О положении крестьян юго-западного края во второй четверти XIX ст. / О. Левицкий // Киевская старина.- 1906.- Т. ХСІІІ.-№ 7-8.
- 841.** *Лещенко Н. Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. / Лещенко Н. Н. - К., 1959. – 157 с.
- 842.** *Лисенко С.* Деклассация мелкой шляхты Правобережной Ураины в XIX в. на примере нескольких генеалогических линий рода Незабитовских / С. Лисенко // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19-начало 20 вв. - Саррого-Москва, 2005.- № 8.- С. 5 – 32.
- 843.** *Лисенко С.* Правобережна шляхта (кінець ХУІІІ-перша пол. ХІХ ст.) / Лисенко С., Чернецький Є. - Біла Церква, 2002. – 174 с.
- 844.** *Лященко П. И.* Очерки аграрной эволюции России : в 2 т. / Лященко П. И. - Спб., 1913. - . - т. 2 : Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика. - Спб., 1913. – 374 с.
- 845.** *Маркіна В. О.* Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині ХУІІІ ст. / В. О. Маркіна // Український історичний журнал.- 1959. - № 2.- С. 36 – 48.
- 846.** *Маркіна В. О.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХУІІІ века / Маркіна В. О. -К., 1961. – 263 с.
- 847.** *Маркіна В. О.* Соотношение форм феодальной ренты на Правобережной Украине в ХУІІІ в. / В. О. Маркіна // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ). - Минск, 1962.- С. 43 – 57.
- 848.** *Маркіна В. О.* Движение цен в магнатських латифундиях Правобережной Украины во 2-й половине ХУІІІ века / В. О. Маркіна

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ).- Вильнюс, 1963. – 36 – 48.

849. *Мацумура Т.* Трансформация деревни на Правобережной Украине накануне освобождения крестьян и роль инвентарных правил / Т. Мацумура // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19-начало 20 вв. - Саррого-Москва, 2005.- С. 61-88.

850. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Мейер Д. И. - СПб, 1897.- 246 с.

851. *Милорадович Г. А.* К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии / Г. А. Милорадович // «Киевская старина».- К., 1896. - т. 52, январь 1896.- С. 42 – 64.

852. *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в начале XIX в./ Мироненко С. В. - М.: Мысль, 1978. – 289 с.

853. *Неволин К. А.* История российских гражданских законов / Неволин К. А. - СПб., 1851. – 324 с.

854. *Незабитовский В.* Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях / Незабитовский В. - Киев, 1883. – 84 с.

855. *Никитин В. Н.* Евреи-земледельцы / Никитин В. Н. - СПб., 1887. 136 с.

856. *Никитин И. А.* Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876) / Никитин И. А. -Вильна, 1886. – 296 с.

857. *Олешко П.* Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 року / П. Олешко // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки.– Луцьк, 1999. – Вип. 2. - С. 34 - 40.

858. *Олешко П.* Російське законодавство другої половини XIX ст. про німців і чехів: від протекції до обмежень / П. Олешко // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.– Луцьк, 2000. – Вип. 5. - С. 149 - 151.

- 859.** *Олешко П.* Особливості аграрних реформ 50-60-х рр. ХІХ ст. на Волині / П. Олешко // Український селянин : Праці науково-дослідного інституту селянства.– Черкаси, 2001. – Вип. 2. – С. 34 - 40.
- 860.** *Ольшамовский Б.* Права по землевладению в Западном крае / Ольшамовский Б. - СПб., 1899. – 91 с.
- 861.** *Павловский И. Ф.* Вызов полтавских помещиков для управления конфискованными имениями в Волынской губ. / И. Ф. Павловский // КС.- 1906.- Кн.8. – С. 34 – 42.
- 862.** *Пахман С. В.* История кодификации гражданского права / Пахман С. В. - СПб., 1876. – 154 с.
- 863.** *Пахман С. В.* Обычное гражданское право России: в 2 т. / Пахман С. В. - СПб., 1877.
- 864.** *Петренко Є. Д.* Переселенський рух з України на Кубань (друга половина ХІХ- початок ХХ ст.) / Петренко Є. Д. -К, 1997. – 176 с.
- 865.** *Пойда Д. П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. / Пойда Д. П. -Днепропетровск, 1960. – 342 с.
- 866.** *Приходько Є. С.* Социально-экономическое развитие помещичьего (поместного) хозяйства на Правобережной Украине во второй половине ХУІІІ в. / Приходько Є. С. -К., 1959. – 237 с.
- 867.** *Раев А.* О продаже государственных имений в России.- Журнал Министерства государственных имуществ / Раев А. - 1859.- № 3. – С. 47 – 63.
- 868.** *Рембовський А.* История и значение чиншовой владения в Западном крае / Рембовський А. - СПб., 1886. – 102 с.
- 869.** *Рибинський В. П.* Єврейські землеробські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині ХІХ ст. / В. П. Рибинський // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. - К., 1929. - т. 2.- С. 34 – 56.
- 870.** *Рихтер Д.* Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях

России / Д. Рихтер // Вестник финансов, промышленности и торговли.- 1900. - №39.- С. 15- 31.

871. *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: в 12 т. / *Романович-Славатинский А.* - СПб.: Тип. МВД, 1870.- т. 12. – 131 с.

872. *Рудакова Ю. К.* Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793-1801 рр. / Ю. К. Рудакова // Наукові записки. Історичні науки. – Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2005. –т.41. – С. 34 – 40.

873. *Рудченко И.* Записки о землевладении в Юго-Западном крае / Рудченко И. - К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – 76 с.

874. *Садовский В.* Русское землевладение в Правобережной Украине / Садовский В. // Украинская жизнь - 1913.- Кн.1. – С. 37 – 52.

875. *Самарин Ю. Ф.* Замечания об инвентарях, введенных в 1847 и 1848 гг. в помещичьих имениях Киевской, Волынской и Подольской губерний, и о крепостном праве в Малороссии : в 2 т. / Самарин Ю. Ф. - т. 2. - М., 1878. – 45 с.

876. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях / [упоряд. Т.Ф. Рафальский]. - К, 1895. – 45 с.

877. *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века : в 4 т. / Семевский В. И. -СПб., 1888.

878. *Семевский В. И.* По поводу статьи г. Рожкова „К вопросу об экономических причинах падения крепостного права в России” / В. И. Семевский.- Русская мысль, 1902. - Кн. 4.- С. 15-29.

879. *Сергеев Н. И.* Анализ количественных показателей действия указа о свободных хлебопашцах / Н. И. Сергеев // Вопросы истории России 19-начала 20 века.- Л., 1983. – 21 – 29.

880. *Сецинский Е.* Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии / Сецинский Е. – 1861.- 147 с. - (Особое прибавление к Подольск. Епарх. Ведомостям).

- 881.** *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии / [Под ред. Е. Сицинского и Н. Яворовского]. - Каменец-Подольск, 1895. - Вып. 7.- (Каменецкий уезд).- 142 с. - (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета).
- 881а.** *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии / [Под ред. Е. Сицинского и Н. Яворовского]. - Каменец-Подольск, 1911. -Вып. 11.- (Ушицкий узд). – 134 с. - (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета).
- 882.** *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия на Подолии / Симашкевич М. - Каменец-Подольский, 1872. – 463 с.
- 883.** *Смирнов Н.* Вольные люди западных губерний / Смирнов Н. - Ковно, 1885. – 129 с.
- 884.** *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине / Сташевский Е. Д. - К., 1968. – 484 с.
- 885.** *Суліменко О. Г.* Німці Волині (кінець ХУІІІ- початок ХХ століття) : дес. ... канд. іст. наук. : 07.00.01/ Суліменко Олександр Григорович. - К., 2002. – 372 с.
- 886.** *Теличенко И. В.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / Теличенко И. В. - К, 1888. – 76 с.
- 887.** *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н. Р. -Донецьк, 2003. – 347 с.
- 888.** *Теплицький В. П.* Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні / В. П. Теплицький // Наукові записки інституту економіки АН УРСР.- 1954. – С. 31-54.
- 889.** *Терлецький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 роки ХІХ ст.) / Терлецький В. П. - К., 1959. – 274 с.
- 890.** *Фуман К. А.* К вопросу о приобретении земель евреями / К.А. Фуман // Русский еврей.- 1880.- 17 декабря. - № 41. – С. 24 – 42.

- 891.** *Шандра В. С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця ХУІІІ-початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Шандра В. С. -К., 1998. – 254 с.
- 892.** *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство. 1832-1914: Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал / Шандра В.С. -К: Гол. арх. управ. при Кабінеті міністрів України, 1999. – 143 с.
- 893.** *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні / Шандра В.С. -К., 2005. – 389 с.
- 894.** *Шершеневич Г.Ф.* Наука гражданского права в России / Шершеневич Г.Ф. - Казань, 1893. – 157 с.
- 895.** *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838-1863) / Шульгин В. Я. - К.: Тип. У-та, 1864.- 84 с.
- 896.** *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибилова (1838-1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия.- 1879.- Кн.5,- С. 5-32; Кн. 6.- С. 90-131.
- 897.** *Щербина В. П.* Аграрная политика царизма в Правобережной Украине в 30-х- начале 60-х годов ХІХ в.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Щербина - К., 1992. – 18 [1] с.
- 898.** *Яворовский Н.* Церковные земли в Подольской епархии (Историческая записка) / Яворовский Н. - Каменец-Подольский, 1917. – 67 с.
- 899.** *Якубович В.* Мещане и селяне Брацлавського староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в ХУІ-ХІХ в.в. / Якубович В. - Каменец-Подольский, 1912. – 74 с.
- 900.** *Янсон.* Влияние реформы 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях / Янсон. // Труды Вольно-Экономического общества.- СПб., 1868. - Т. 4. – 134 с.
- 901.** *Ярошевич А.* Нариси економічного життя України / Ярошевич А. - К., 1927. – 78 с.

- 902.** Leskiewiczowa J. Ziemiaństwo polskie 1795-1945. zbiór prasc.-Warszawa: P.O.W.N. 1985.
- 903.** Rychlikowa I. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim, sporo «Pułapkę na szlachtę» Daniela Beauvois // Przegląd Historyczny, t. XXIX, z. 1. - 1988. - S. 121-147.
- 904.** Rshclikowa I. Ziemiaństwo polskie 1789-1864, zroznicowanie społeczne.— Warszawa: P.O.W.N., 1983.
- 905.** W. Serczyk. Gospodarstwo magnaskie w wojewodstwie Podolskim w drugiej polowie XYIII wieku.-Wroclaw: Ossolineum, 1965.
- 906.** Sikorska-Kulesza J. Weryfikacje szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831-1868//Przegląd Wschodni, 1992-1993, z. 3(7). - S. 557-572.
- 907.** Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w. - Pruszków, Ajaks, 1995. -113 s.
- 908.** Smoleńska B., Struktura i funkcjonowanie zarządu Dybr Wilanowskich (1800–1864), Poznań, 1975.
- 909.** Stankiewicz Z. Szlachta-ziemiane w świetle ankiety włościańskiej 1914 r. II Ziemiaństwo polskie 1795-1945 rr. /Pod. red. J.Leskiewiczowa. — Warszawa, 1985. -S. 117.
- 910.** Stefanowska Z. (rel.) Tradysij szlacheckie w kulturze polskie.— Warszawa,1976; I. Rshclikowa. Ziemiaństwo polskie 1789-1864, zroznicowanie społeczne.—Warszawa: P.O.W.N., 1983.
- 911.** Ulaszyn. Kontrakty kijowskie, szkic historyczno-obyczajowy 1798-1898.- St. Petersburg,1900.
- 912.** Wierzbicka M. Wspomnienia z lat 80-tych XIX w. do 1934 r. – Wroclaw : Archiwum Ossolineum ,g.13 172 II.
- 913.** Zasztowt L. Koniec przywilejow – degradacja drobnej szlacty polskiej na Litwie historycznej I Prawobrzeznej Ukrainie w latach 1831-1868//Prztgląd Wschodni, t.I.-1991.
- 914.** T. Zielinska. Magnateria polska tpoki saskiej.—Wroclaw: Ossolineum, 1977.

- 915.** Z Radziwillow Franciszkowa Potocka M.M. Z moich wspomnien. – London , 1983.
- 916.** Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.- Каменец-Подольский, 1895. - Вып. 11.- С. 24 – 65.
- 917.** Материалы для истории Брацлавского староства. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную собственность в ХУІ-ХІХ вв. (На основании архивных документов Каменецкаго окружнаго суда).- (без даты). – 84 с.
- 918.** Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.-Биографии. - М., 1991.- Т. 1. - С. 170.- (Александр II, император всероссийский).